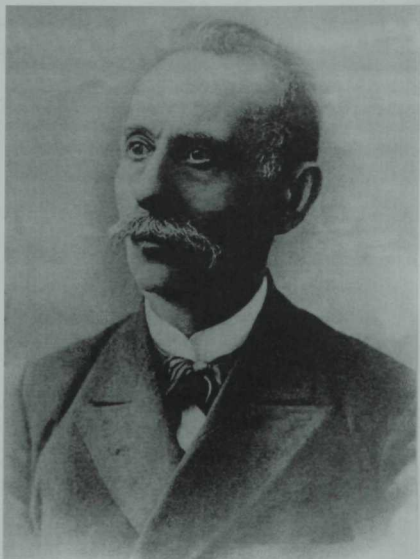

КАЗАН УТЛАРЫ

3.2001

Исмәгыйль Гаспралы
1851-1914

Казан утлары Qazan utları

2001

3

(941)

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

*Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы*

БАШ МӨХӘРРИРЕ

Равил Фәйзуллин

ИДARӘ:

Харрас Әюпов,
Зилә Вәлиева,
Фоат Галимудлин,
Тәлгат Галиуллин,
Миркасыйм Госманов,
Аяз Гыйләжев,
Алмаз Гыймадиев
(жаваплы сәркәтип)
Флүс Латыйфи
(баш мөхәррир урынбасары),
Салих Маннапов,
Туфан Миннуллин,
Хатип Миңнегулов,
Гөрәй Рәхим,
Факил Сафин,
Ренат Харис,
Зиннур Хоснияр,
Розалина Шәһиева.

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ,
Камил Кәримов, Шамил Маннапов, Мәгсүм Хужин, Марс Шабәев.

Гамәли хезмәткәрләр: Альбина Әхмәтова, Гөлзәдә Бәйрәмова, Лилия Гатауллина,
Флера Сабирова, Тәслимә Сибгатуллина, Төгъзимә Шинәбиева.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова, Асия Рәхимова (баш бухгалтер).

☎ 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎ Баш мөхәррир — 49-36-60.

☎ Баш мөхәррир урынбасары — 49-36-09.

☎ Жаваплы сәркәтип һәм компьютер үзеге — 43-56-12.

☎ Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 49-36-61,

☎ чөчмә әсәрләр, хатлар, әдәби тәнкыйть — 49-36-63,

☎ гамәли хезмәткәрләр — 49-36-65.

☎ Исәп-хисап бүлеге — 43-56-12.

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЬРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Айдар ХӘЛИМ. Мөнбеллеклар арасында. <i>Шигырьләр</i>	5
Якуб ЗӘНКИЕВ. Өтелгән мәхәббәт. <i>Роман</i>	10
Роберт МИҢНУЛЛИН. Гаташның «шигырь шәрабе»	78
Рәдиф ГАТАШ. Алтынмы, көмешме касәм... <i>Шигырьләр</i>	82
Наис ГАМБӘР. Тамчы күзендәгә сурәтләр	91
АКЪЕГЕТ. Монсу гына күнел бер жыр көйләр. <i>Шигырьләр</i>	94

ТАТАР ХИКӘЯЛӘРЕ ХӘЗИНӘСЕННӘН

Мәгъсум ХУЖИН. Ижат байлыгы	100
Афзал ШАМОВ. Кыз урлау	101

ЯҢА ИСЕМНЭР

УРАЛИЯ. Изге сүзләр. <i>Шигырьләр</i>	108
Гөлнәз ГАРИПОВА. Гөрләвек. <i>Шигырьләр</i>	110
Ләйсән ЗӨЛКАРНӘЕВА. Йөрәк янгыры ява. <i>Шигырьләр</i>	111

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

XXI гасыр бусагасында. Әдәбиятыбыз кая бара? («Казан утлары» журналы редколлегиясе- нең киңәйтелгән утырышынан)	114
--	-----

ХӘТЕР

Мәдинә МАЛИКОВА. Марат абый	134
-----------------------------------	-----

КОРЬӘН ТАТАР ТЕЛЕНДӘ

7—Әгъраф (Пәрдә) сүрәсе	144
-------------------------------	-----

ФӘН

Вил ГАНИЕВ. XX йөз татар әдәбияты (<i>Тарихи-библиографик күзәтү</i>)	159
Миркасыйм ГОСМАНОВ. Төрки-татар мәгърифәтчелек тарихында Исмәгыйль Гаспралы	164

ЮБИЛЕЙЛАР

Фәрит ХАТИПОВ. Иплә галим, төплә тәнқыйтьче (<i>Фәтә Гәлимуллинга 60 яшь</i>)	179
Фәкил ӘМӘК. Елга ага да ага... (<i>Ялчы Фәтә Садриевка 60 яшь</i>)	181
Барлас КАМАЛОВ. Тормыш кирпечләре (<i>Ялчы Нурислам Хәсәновка 60 яшь</i>)	183
Тарихның хәтер йортлары	185
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан	191

«Проза и поэзия»: продолжение романа Я. ЗАНКИЕВА «Опаленная любовь»; стихи А.ХАЛИМА, Р. ГАТАША (с предисловием Р. Миннуллина), АКЪЕГЕТА (с предисловием Н. Гамбара).

«Из сокровищницы татарских рассказов»: рассказ А. ШАМОВА «Похищение девушки» (вступительное слово М. Хузина).

«Новые имена»: стихи УРАЛИИ, Г. ГАРИПОВОЙ, Л. ЗУЛЬКАРНАЕВОЙ.

«Литературная критика»: «На пороге XXI века» (Отчет с расширенного заседания редколлегии журнала).

«Память»: «Марат абы» — воспоминания М. МАЛИКОВОЙ об общественном и политическом деятеле М. Мулюкове.

Коран на татарском языке.

«Наука»: статьи В. ГАНИЕВА «Татарская литература XX столетия» (продолжение) и М. ГУСМАНОВА «Место и роль И. Гаспринского в истории тюрко-татарского просветительства».

«Наши юбиляры»: в номере отмечаются 60-летия Ф. Галимуллина, Ф. Садриева, Н.Хасанова.

Музеи Татарстана.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: В. Г. Худяков. Казанская татарка. 1869 г; поэт Акъегет (Рустем Файзуллин).

IN OUR ISSUE:

"Prose and poetry": Y. ZANKIEV'S novel «The burnt love» (coninution); the verses of A. KHALIM, R. GATASH (with R. Minnullin's preface), ACKEGET (with N. Gambar's preface).
"From the treasury of Tatar stories": A. SHAMOV'S story «Girl kidnapping» (M. Khusin's preface).

"New names": the verses of URALIA, G. GARIPOVA, L. ZULKARNAEVA.

"Literary criticism": On the threshold of XXI century.

"Memory": «Uncle Marat» - M. MALIKOVA'S memoirs about public and political benefactor M. Mulukov.

"Koran in Tatar language".

"Science": historian and bibliographian review of V. GANIEV "Tatar Literature of XX century"; M. GUSMANOV'S article "The role and place of Gasprinskiy in tata and turkic enlightenmend".

"Our jubileers": 60th Anniversary of F. Galimullin, F. Sadriev, N. Khasanov.

Tatarstan's museums.

The diary of social and cultural life.

In our covers: V. Khudiakov «Kazan Tatar». 1869 y.; poet Ackegit (Rustam Faizullin).

* Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

* Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләми һәм кире кайтарылмый.

* Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 49-36-62 телефоны белән басмаханәгә техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянен компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды.

Басарга кул куелды 20.02.2001 ел. Офсет ысулы белән басылды. Кагазь форматы 70X108^{1/16}.

Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Тиражы 8619 Заказ А-27

Журнал Татарстан Республикасынын Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы № 7.

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

Казан, Декабристлар урамы, 2

© «Казан утлары», 2001 ел.

Айдар Хәлим

МЕҢҖЕЛЛИКЛАР АРАСЫНДА

Орал таулары

Гыйсьян күкрәгенин орылып чыгып,
Сез, гүя утлы ат яулары,
Уралдыгыз халык бәгъренә,
«Урал»¹ булып, аһ, Орал таулары,
Ырылып ырылган Орал таулары!

Атларның ак аузын Ак Диңгезгә
Орып, зәңгәр сулар эчердек.
Бозлар белән уйнап, су кердек тә,
Кызлар урлап, мәмлүккә эйләнеп,
Кайнар Африкага сикердек,
Без, татарлар!..
Без ул Орал-тауга
Дуга итеп жәйнүр² тараттык.
Кыйтгаларны жөйләп ялгар өчен
Түшебездә тимер кайнаттык.

Без ул алтын Азия түтәйне
Европага тартып атлатып,
Күкрәктә кайнаган тимер белән
Ябештердек жирне чатнатып.

Айдар ХӘЛИМ (1942)—шагыйрь, прозаик өдип, публицист; татар, башкорт, урыс телләрендә күпсанлы китаплар («Беренчеләр», «Гомсремнең ун көне», Биктырыш», «Минем түгөрөк Иманем» н. б.) авторы. Журналыбызда соңгы елларда «Өч аяклы ат», «Татар вакыты» н. б. повесть, хикаяләре басылды. Чаллыда яши.

Уйлый идек ул чак:
 Безне язмыш
 Үлемсезләр итеп ташлады.
 Бүген исә иртәгәсе үлем
 Колакларда шаулый башлады...

Кайда безнең илләр? Гөлләр? Маллар?
 Ник песнәккә калды карчыга?
 Без уйнаган курайга ком тулды,
 КамАЗда ят женнәр кәрт суга...

Без аңладык: бердәмлек тукумасын
 Үзең тартсаң итеп күлмәклек,
 Күлмәклекләр кәфенгә әйләнә,
 Элмәк була икән күмәклек.

Соңгы тапкыр: уян, татар углан!
 Карынына алтын тутырган
 Оралларны башкаларга илтеп,
 Аркабызга оры утырган.

Соңгы тапкыр: уян, татар углан!
 Безме түгел болгар баласы?!
 Орал белән Идел арасында
 Янасы да безгә, янасы!..

...Күктә ак Ай. Элек якты төшкән
 Төштә хәзер никтер караңгы.
 Өебез тирәсе өргән чит этләренә
 Кылыч теле белән камаулы...

Ахангаран-Андижан юлы.

Яңа ел чыршылары

(Переделкино элегиясе)

Бәйрәм үткәч чыгарып ташланган,
 Кар астыннан сыртын яшәртеп,
 Яткан чыршыларны аз гына да
 Булмыймы озаграк яшәтеп?

Алар гүя ишек алларына
 Шуышып кайтып житкән солдатлар,—
 Жылы өйгә кертүләрен көтеп
 Плацпалатка ябынып яталар...

Өйдә һаман ата-инәсез мәжлес,
 Шәраблардан сыгыла өстәлләр.
 Өстәл шатлансын дип, урман кырып
 Япъ-яшъ чыршылар да кискәннәр...

¹Урал — орал, ору, орылу, эчтән ырылып һәм орылып, кайнап чыгу, тетрәнү, кыйнау, кыйналу, сөрү, сөрелү, сөргеч сука, сабан төшенчәләрен эченә алган гомумтөрки «орал» сүзеннән алынган дип уйланыла. Урысларның «Перекусем мечи на орала» дигән тәгъбирен искә төшерергә.

²Жәйнур — жәйгорнын әдәби формасы. Салават күпере. *(Автор искәрмәләре).*

Йөрәк әрни...
 Карларынан көрәп,
 Чыршылардан сорыйм: «Кемнәр сез?»
 —Мин—Габдулла. Волхов фронтынан.
 Ярый, күрдем. Исән икәнсез...
 —Мин Фәтхетдин. Сталинградтан.
 Белним, хәзер ничек яшәргә?
 Хатын—вафат. Балаларны тапмыйм.
 Авылым күчеп киткән шәһәргә...

Ята алар гүя военкомнан
 Боерык көтеп. Болай—кем кертә?
 Плащпалатка сырларынан жилләр
 Буран жепселләрен йөгертә...

... Бәйрәм үткәч чыгарып тапшланган,
 Кар астыннан сыртын яшәртеп
 Яткан чыршыларны, саргайтмыйча,
 Урманнарда гына яшәтеп
 Булмый микән?

Караңгылыкка мәдхия

Караңгы төн. Рәхәт! Яхшыртам, дип,
 Яктыртып—Жир-күкне бозмыйлар.
 Ай-йолдызлар көчәнеп янмыйлар,
 Үзләрен-үзләре узмыйлар.

Төн. Һәркемнең күзе ябылган чак:
 Кешедә дә гөлләр кануны.
 Караңгыда капшап, өзәм гөлле,
 Кайнатам кан, сөям жанымны...

Мәңге уяу патшаларның хәтта
 Караңгыда күзе йомыла.
 Кораблардан ләнгәр¹ төшерелә,
 Упкыннарга юллар убыла...

Әле менә караңгыда, аерып
 Мең бөжәктән бер кырмысканы,—
 Көндезләрен мәңге күрә алмаган
 Ике күзен күрдем мин аны!..

Кинәт кемдер безгә якты орды.
 Бар жиһан мәгънәсез буталды.
 Кырмыска дигәнем фил әйләде,
 Фил кырмыска булып кот алды.

Якты нурлар ыгы-зыгысында
 Сукурайтып, исәнгерәтеп,
 Бөек Алдау бара—юл куймагыз!—
 Безне хуртактага терәтеп!..

Аһ, син, жаһил! Проекторың белән
 Уйнавыңны туктат, куй аны!
 Көчли-көчли яктыртып, талама,
 Мактап үтермә син дөньяны...

¹Ләнгәр. (борынгы татар)—якорь.

Гасырлар чатында

Фәүзия Бәйрәмовага

Азагымы, башымы гасырның
Без ук башы берүк учманың.
Көн итәбез туры почмагында
Туфан белән Шамил Усманның.¹

Аһ, бу урам чаты—ижат хақы!..
Жиз торбада гүли учагы.
Үзе күренмичә, кем гөл суза?
Кем кулының сынган гөл сабы?

Синең кул бу. Гасырлар чатында
Гөлине алучы юк хәзергә.
Шамил Усман—ГУЛАГта атылган.
Туфан—ГУЛАГтан соң—кабердә.

Гасыр юк. Вакыт бар. Вакыт ага.
Яна, егерме беренче гасырда
Кеше шул ук, тормыш шул ук калыр.
ГУЛАГлар төтенләр кансырап.

Гасырлар тик ярадан торса да,
Алар шом, жөйсез тоташыр.
Татар кырыскасы Евразия
Чиге аша һаман йөк ташыр...

Яшәү яралгач та,
Социалистик
Герой булып алган бу Айның
Һәр көнендә милләт кытыкларга
Чыгар Шүрәләсе Тукайның...

Без кытыктан үлемсез чыгарбыз
Сын катырмый, булмый дивана;
Шунысы хак: мөкатдәс максатны
Хәтәр чатта, хәтәр юлда да
Онытмыйбыз,
Әнә, шәмдәл булып
Синең кулларыңда гөл яна...

Железноводск.

Венерага

Бер-беребезне ничек яратсак та,
Илаһилаштырсак та, ничектер,
Син күпертмә минем сыйфатларны,
Мактауларың чүктер, кичектер.

¹Чаллының Хәсән Туфан проспекты һәм Шамил Усманов урамы кисешкән тәңгәл күз уңында тотыла. (Автор.)

Мин күпөртмим синең сыйфатларны.
Син дигэндэ жаным кузгала.
Әле дэ Ходай юлдан язлыктырмый
Сине насып иткэн, Кыз Бала!..

Сагышларга салып яшьлегемдэ,
Син сихэтле иттең барыбер.
Сою уты шундый: йә—бар, йә—юк;
Йә кит; йә кайт; йә син янып үл.

Яндырдың. Үлмәдем. Сине сөеп
Мин яшенташ сыман карайдым.
Бала кебек—аяк асларымнан!—
Син тел биргән шигыр сайрады!..

Бала йолдыз сайрауларын сагынып,
Мин яңадан кердем ялкынга.
Һәм син—рэхмәт!—тарих балконына
Байрак элөп чыктың салкынга...

Чәчкә касәсенә тулышкан чык
Төшөп житкән сыман тамырга,
Без дэ тиеш Сабыр йолдызында
Мәхәббәткә тугры калырга...

Син әле дэ салкында торасың,
Жан кузгатып уа поездлар.
Бергә килгән кебек теге язлар,
Аерым килмәс кебек бу язлар...

1999 ел язы кыраулары

Шомыртлар, алмагачларга
Көн дэ төшә кыраулар:
Чәчкәләргә йомарланып,
Чәчкә атмый торалар.

Кар тулса да йомарламның
Чәчкә касәләренә,
Өшеми алар, бирешми
Кар вәсвәсәләренә.

Ике мең булгач та бу ел
Өч меңгә чыкмас «бер»сез.
Егерме беренче гасыр
Таңын аталмас безсез.

Касыкларына төрткәндәй,
Тын алалмаган килеш,
Гүя Мең Еллык үткәнен
Көткәндәй гадел өлеш,

Яртылаш карап артына,
Яртылаш карап алга,
Мең еллыклар арасында
Бөреләр катыш калган...

Якуб
Зәнкиев

ӨТЕЛГӘН МӘХӘББӘТ

РОМАН

23

Көмешлесу үзенен асыл ирләрен озатты да, фронттан хатлар килүен көтеп, яхшы хәбәрләргә өметләнеп яши. Мифтахлар белән бергә армиягә каралучылар шул китүдән юкка чыктылар. Сугышнын беренче сәгәтләреннән алар илне саклаучылар сафында булдылар. Бер көз, бер яздан кавышуларны өмет итеп, сөйгән ярының мәхәббәт тулы хатлары белән яшәгән Камилә дә кош теледәй хатлар көтеп тилмерә башлады. Зиннурларның тиннәреннән Әхмәдүш эче авыртып ярты елга кадәр Тансылуы куенында иркәләнә алды; савыккач, аны да фронтка озаттылар. Аерылышыр алдыннан ул хатынына нибары: «Ирләр белән азып-тузып йөрмә»,—дип, үтенечен генә белдереп китте. Бригадир Локманга да житте чират, фронтка китәр алдыннан гына анын Гөлсылуы тупылдап торган ир балалы булды. Шатлыкны кайгы күмеп китте. Сабыр гына хушлаштылар. Алар урынына житешеп килгән яшүсмерләрне ае-көне белән санап барып, унжиделәре тулгач ук, сугыш утына жибәрә тордылар. Буыннары ныгып та өлгермәгән кичәге малай-шалайларга, өлкнрәкләр иярде. Иң сонгылардан булып укутучы Даут абыйларына да юлга чакырып кәгазь килде. Өннәш белән Даутка да аерылышу минутлары житте. Шул китүе—мәңгелеккә булды. Ике ай тулыр-тулмас кара кәгазе дә килеп төште. Тиленеке—тигәнәдәй, чәчен йолкый-йолкый, башын жиргә ора-ора сыктады Өннәш. Килешмәгәнчә улап-улап, илереп елады. Елады да, сабырланып калды. «Шартына китердем», дигәнә булгандыр.

Сугышнын икенче көзе иләмсез янгырлы килде. Жыеп алынган һәрбер башак, һәр бөртек фронтка багышланды, газизләренә дип аталды. Кибәгенә кадәр жылгәреп, озата тордылар. Күзләр төпкә батты, йөзләр суырылды. Бер кисәк ипигә тилмереп, суык казаннан ризык көткән

балаларга карап, йөрөклөргө кан сауды. Урак өстендө авылга янэдән Кызылбаев иялөштө. Рәис белән икесә—әзмәвердәй ике ир-егет—дәүләт планын үтәү эшендә ин «әктивләр» булды. Басу юлында туктатып, хатын-кызларның кесә төбөндөгө бөртеклөргө кадәр бушаттырды алар. Яшәрлек әмәл калмады. Янчыкка яисә кесәгә салынган башак яисә бер уч арыш колхоз амбарына бушатылды, сугыш кырларында ирләрә, уллары вафат булган хатын-кызларга янаудан, аты-юлы белән сүгенеп калудан түрә кеше ләззәт тапты. Сабыйлар ач калды...

Хәйрүш авыл халкынын күзенә кыргый жанвардан да явызрак булып күрәнә башлады. Өрлектәй ирләр китә торды, башларын сала торды. Хәйрүшне генә фронт кирәксенмәде. Сабий балаларнын күз яшьләре дә, хатын-кызнын бәгырьләреннән чыккан каргышлары да тотмады шул дәжжалны. Сугыш башлануга ике ел тулды. Авыл халкынын инде кайчан булса да бу мәхшәр бетеп, ирләрән, якыннарын күрүдән өметләре үк өзәлдә. Жәй көнө бер хәл әлө: юа, кыр суганнары, кычыткан шулпасы жан асарга ярдәм итә. Урман-су якын ғына да бит, анда барырлык әмәл юк шул. Колхоз эшеннән читкә адым да атлатмады чабаталы түрә. Сабыйлар булып, сабыйларнын күз яшьләрен аямады. Турнепс кырында ике-өч баланы күреп, «сабак» укытырга булды. Эш вакыты дип тормыйча, халыкны жыйды. Бу минутларда үзен зур батырлыклар кылучы генерал итеп тойды күрәсән, акырынып халыкны тездә дә, кырны уратып алырга кушты. Турнепс кырына «атака» башланды. Дүрт-биш яшьлек өч малай ябышкан балчыгы-ние белән турнепс ашап утыра иде. Байтактан бирле утырганнар күрәсен, корсаклары күпереп чыккан. Яшел чыбык белән ярды Кәрбек шул сабыйларны. Кап-кара битләреннән аккан яшьләре юл-юл булып сузылды. Өзгәләнмичә өсләренә карарлык түгел иде. Аналары, аһ-вах килеп сабыйларын үз гәүдәләре белән капладылар. Яшел чыбык мәрхәмәт-шәфкать белмәде—корышып калган тиреләрне яндырып, аналарга төштө.

Ачнын хәлән тук белмәс, ди. Шул мәшхәрдә дә кешедә тамак кайгысы бит. Ниязбикә апанын куллары ирексездән йолкып ташланган, инде шәллөрөп төшкән турнепска сузылды. «Карак» янэдән милиция белән торага озатылды. Бу юлы кайсы мәрхәмәтлесенә эләккәндер карчык, икенче көнне үк тузанлы юл буйлап авылына кайтып ауды.

—Синен шул карчык-корчыкны күзәтүдән башка эшен юкмы әллә?—дип шелтә белдерделәр телефон трубкасыннан.

Рәис акланып тормады, фәкать зәһәрләнеп:

—Колхозны кычкыртып талыйлар бит!—дип акырды.

Иген жыю, урак эше озакка сузылды. Көчсез куллардан урак-чалгылар төшеп китә, кичкә таба аяк атлап басарлык хәл калмый. Яз башында мен бәла белән табыштырып утырткан бәрәнгенә генә дә казып алырга мөмкинлек юк. Һәр тумыш көн Хәйрүш белән Кызылбаев бәрәнге бакчаларында күрәнгән һәрбер адәмне, аты-юлы белән сүгенеп, эшкә кудылар. Гомердә булмаганны, төнлә чыра яндырып, буразна өстендә шуышып йөрөп, бәрәнгеләрен казыды хатыннар. Качып-посып эшләгән печәннәрән түрә күзеннән ничек яшерергә белмәделәр. Күзгә-башка чалынган кибәнчеләрне шунда ук тамгалап, колхоз исәбенә кушып китте рәис.

Жырда да бит «Һәркемнен дә үз хәсрәте була торгандыр инде» дип жырлыйлар, монарчы рәхәт кенә гомер кичергән Өннәшкә дә кагылды сугыш. Дөрес, ул башкалар кебек колхоз кырында чиләнмәде. Иренен фронтта вафат булуына да аркаланды, Хәйрүш белән дә мөнәсәбәтләре сакланды. Дауты фронтка киткәч, кинәндә колхоз башы: көнме, төнме дип тормады, нәфесе тартканда, хатын янына сугыла торды. Өннәшнә дә буш итмәде, итен-маен дисенме, игенен-утынын дисенме, берсен дә кызганмады. Кара кағазләр килгән саен, авылда толлар күбәйдә, Кәрбек инде яшәрәкләр янынарак елышты. Бер төрлө «сый» махмырлата шул, Кәрбек тә әкрән-әкрән Өннәштән биздә. Япа-ялгызы калган азгын хатын

ир назына алай озак тилмермәде: яшүсмер егетләрне үзенә ияләштерде. Аларга, үзе әйтмешли, «ирлек сабагы» бирә башлады. Фронтка китәр көннәрән санап, егетләнешеп йөргән яшыләр чират белән Өннәш әбәләренә «сабакка» йөрделәр. «Кунак ашы—кара каршы» бит, моның өчен алар хатынга печән-мазарын китерделәр, ыңдыр табагынан иген чәлдерделәр. Кирәксенсәләр, Өннәшнен әче суы да мич юллыгында гына. Авыл хатыннары, яу кырында баш салган ирләрән сагынып, салкын түшәкләрендә күз яшыләрән койганда, Өннәшнен дөньясы түгәрәк иде. Азгын хатынга ир бетәмәни?! Күзләре чыкмаган лабаса, күршеләре бөтенесен белеп, күрөп торалар. Ләкин аның белән талашып йөрер чак түгел, һәркемнен үз хәсрәте хәсрәт...

Нуриянен Зиннурны кабат фронтка озатып кайтуына да байтак вакытлар узды. Егете китеп, биш былтыр вакыт узса да, кыз никтер Хәйрүшкә қарарга уйламады. Кәрбекнен мона жен ачулары чыкты. Яхшылык белән анламаган чибәркәйне хатын-кыз өчен ин авыр эшкә—урман кисәргә жибәрде.

Көзге бер төндә ишекне шақыган тавышка уянып, Хәмит әкә өйалдына чыкты. Карангыда ачык күренмәсәләр дә, тавышларынан таныды ул, югары оч егетләре икән. Алдына капчыгы белән иген китереп куйдылар. Саталар икән. Карт калтыраган куллары белән өй тоткасына ябышты. Карчыгы белән кинәшләшөп, алып калды болар урланган бодайны. Ичмасам, кызлары урман эшеннән кайтканда авыз тутырып ашарлык ипекәй пешерерләр...

Ләкин өметләре юкка гына булган икән. Күп тә үтми, үзе белән Әбделбәр һәм Калканы ияртеп, теге жан алгыч Кәрбек газраил килеп керә.

—Син инде, Хәмит әкә, бу ачыгавызлар бернәрсә дә таба алмас, дип авыз ерып утырасыңдыр, ә? Юк, Хәйрүшне алдый алмассын. Бир әле балтанны.

Шома итеп сылап куелган мичне балта очы белән каерып төшерүе булды, идәнгә бодай бөртекләре шыбырдап коелды. Эчке калтырануы әле дә басылмаган картның өстенә түшәм басып төшкәндәй булды, башы әйләнөп, чайкалып торды да идәнгә чүкте.

—Зинһар, карт башымны ашама, Хәйрүш энәм.

—Моңын өчен ни булганын беләсендер,—диде баш кеше мыскыллы кыяфәттә,—ин кимендә биш ел төрмә!

—Балам, мин бит аны урламадым, хәләл акчама сатып алдым. Йортыбызда шуннан гайре бер бөртек нәрсә булмавын үзен дә күрден ләса.

—Алайса әйт, кемнән алдын сон?

Карт тынып калды. Исемнәрән әйтсә, үзен әллә нинди әшәке эш кылгандай тоячак иде карт. Иелгән башны кылыч кисми, Хәйрүшкә дә холай мәрхәмәтен салмасмы?..

—Гаеп миндә, Хәйрүш энәм. Ипекәйгә тиенмәбөзме, дип өметләнөп, хәләл акчама алып калдым шул, иблис коткысына бирелөп...

Олылардан да, хатын-кыздан да тартынмыйча, аты-юлы белән сүгенүне нигә дә санамаган исерекбашка ни сәбәплөдер күктән шәфкать инмәде, һәм ул зәһәрән чөчүдән генә ләззәтләнде:

—Әйттерәм мин сине, әйттерми калмыйм! Үз кулың белән урламаган булсан, үз жылкәнә салып кайтмаган булсан, барыбер теленне яздырам!

—Бер капчык күтәрү түгел, янчыгы да авырга килә инде мина хәзер, энәм. Казалы булып кына калыйм, зинһар, адәм мәсхәрәсә итә күрмә, Хәйрүш энәм, авылдаш ласа үзен. Кемнән алганымны төгаен әйтә алмыйм, кара төндә китерделәр ләса...

—Боргаланма, карт төре! Фронтка озатыласы икмәкне урлап, симерргә уйлагансын бит, симертәм әле мин сине! Бу дөньяга ник туганына үкөнөрлек хәлгә төшерәм әле мин сине!

—Кемнән алганы хәзер кемгә кирәк инде, энә бодай күз алдында,

колхоз амбарына илтеп бушатасы гына...—Хәмит абзый, исенә килеп, торырга азапланды, ләкин буылып-буылып, ютәлли башлады.

Нурия, бусагадан атлап керү белән, әткәсенен идәндә ютәлләп утыруын күреп, ана ярдәмгә ташланды. Сәкәгә жайлап утырткач кына, чакырылмаган кунакларны күреп алды. Кәрбекнен кысык күзләренә карамаска тырышып:

—Хәйрүш әкә, бу ни эшләвегез тагын?—дип сорады.

—Мич астын үзен сылагансыңдыр әле. Инде белмәмешкә салышып, котылырга ниятме? Жинаяттә катнашучы буларак, сина да закон буенча ин кимендә өч елны чәпәячәкләр.

Атнадан артык урман эшендә булып, жеп өзәрлек тә дәрманы калмаган кыз, берни андый алмыйча, әткәсенә төбәлдә. Кече яктан әнкәсе дә чыгып, сәкә кырыена чөмөштә.

—Кызым, барысына да мин гаепле, шайтан коткысына алдандым. Ичмасам, син кичерә күр. Мин инде яшисен яшәгән, ашыйсын ашаган. Үз гаепемә үзем жавап бирермен.

—Алай димә, Хәмит абзый. Син үзен мич кирпечен алай шома итеп сылап куя алмыйсын. Монда хатын-кыз кулы тиюе әллә каян күренә. Бергәләп эшләгән сез бу жинаяттә. Тик шуны әйтәсем килә: сез мине йөрәксез ерткыч дип уйламагыз. Мин, Нурия, моны сина яхшылык өчен эшлим. Прокурор чакырып тормыйм. Син дә мина яхшылык белән кайтарысын дип өмет итәм.

Шунда гына кыз Калка ягына борылды. Классташы үзенен монда эләгүенә кып-кызыл булып, гаепле кешеләй басып тора иде.

—Ә егетләрдән шикләnmә, сер саклый белә алар,—дип, Кәрбек үзенен юлдашларына күз кысып куйды.

Алар, сүзне беткәнгә санап, ишеккә юнәлделәр. Инде чыгып киттеләр дигәндә генә, рәис борылып:

—Нурия, иртәгә кичкә таба идарәгә керерсен,—диде.

...Нурия килгәндә, идарә буш иде инде. Хәйрүш күкрәген киереп, әлегә дә баягы тәмәкә төпчәкләренә күмелеп беткән бүлмәсендә төтен жибәрәп утыра.

—Инде килеп каптыгыз, чибәркәй! Мин дигәнчә булмаса, бу хәлне янадан кузгатырга да күп кирәкми мина. Уйла, кызкай, үз язмышыңны да, карт атанның газиз башын да. Минем түземлегем чиксез түгел...

25

Зиннур киткәч, мәктәп Гөлсинә иннәренә төште. Колхознын егәрлерәк атлары, мәктәпнең башбирмәс айгыры да фронтка алынды. Утын ташу, Иртештән су китерүләр Ала үтезгә йөкләнде. Бу эшкә Хәмит әкәне үгетләп күндерделәр. Үтездәй үжәт хайванны жигәргә өйрәтү мен бәла. Сыйлап та, печән белән алдалап та игә китереп булмагач, үтезен жибәрәп, үзе чанага жигелерлек вакытлар аз түгел иде.

Салкын киш көннәрендә үтез белән янәшә жигелеп тартулар эзсез калмады. Көннән-көн ютәле арта, хәле кабат авыру вакытына кайта барды. Әткәсенен бу хәлен күреп, Нуриясе:

—Әллә, әткәй, бу эшенне куясыңмы? Бәлки, яшь-жилкенчәкләр табылып иде,—дип тә карады, ләкин әтисе риза булмады.

—Юк, кызым, барлык ирләр сугышта кан койганда, мин ничек итеп тыныч кына өйдә яттым инде? Әле бит шунысы да бар, бу эштә аз булса да пак бирә дәүләт. Анысы да шырчайга¹ умач тугларга ярап куя. Хәл барында әзрәк ярдәмем тисен, дим.

Нуриянең үз эше дә мактанарлык түгел шул. Теге вакыйгадан соң да күнеле йомшарырга охшамаган кызны Хәйрүш явыз ин авыр эшләргә

¹Шырчай—тозлы судан гыйбарәт шула.

тыкты. Бер айга дип кенә билгеләнгән булса да, алар кыш буге урман аудардылар. Айлар буге мунча-фәлән күрмичә тайгадагы зимләнкәләрдә яшәп, утын әзерләделәр.

Сталин законнары мәктәпкә дә кагылды: егерме минут кына эшкә сонга калган кешеләрне дә, сәбәбенә карамастан, прогулчылар итеп паек оннан мәхрүм иттеләр, төрмәгә озаттылар. Яшь укытучы Әминә дә чак кына шуна эләкмичә калды. Көндәгечә мәктәпкә барыр юлга чыккач, әллә ничек кенә күзә Гаян апаларының тәрәзәсенә төшә. Тәрәзә аша кечкенә баланың сулкылдап-сулкылдап елаганы ишетелә. Әминә, юлыннан тукталып, ишеккә бара, тик анда йозак эленгән. Күршеләреннән ачыкчыны табып алганчы, байтак вакыт уза. Өйдә Гаян апаның ире фронтка киткәндә генә туып калган кече улы үзә генә елап утыра. Әминәнен килеп керүен күргән нарасый, нәзек таяк кебек нечкә беләкләрен сузып, «мәм-мәм» дип такмаклап, ана килеп сыена. Өлкәнрәк ике кызын мәктәпкә озатып, әниләре колхоз эшенә киткән, күрәсен. Баланы күтәрәп, күрше Бариса өннәләренә йөгәрә укытучы. Юл унаенда үзләренә сугылып, сабийның кулына бер кисәк ләпәтәй¹ тоттыра, азрак сөт эчерә. Бар көченә йөгәрсә дә, дәрәсенә өлгәрә алмый. Кайсыдыр «унганы» тиз-тиз генә хәбәрне директорга житкерә. Шулчак Гөлсинә изге ялганны әйтә:

—Ул миннән сораган иде, бөтенләй онытканмын,—дип, аның урынына үзә класска юнәлә һәм анда бертуктаусыз борчылып, тәрәзәне күзәтә. Әминәнен йөгәрәп килүен күргәч, коридорга чыгып ук каршылый, аңлатырга дип ачкан авызын каплап:—Әйдә, тизрәк дәрәсенә кер. Сонла-вынны берәүгә дә чишмә,—дип кисәтә. Ач баланың мөдләреп торган яшьле күзләре һәм сәгәт угының 30 минутны күрсәткән вакыты яшь укытучының бәгыренә төшәп калды бит: йөгәрә-йөгәрә дә дәрәскә өлгәр-мәвен күрәп, әллә ничә тапкыр сискәнәп, төн йокыларыннан уяңды.

Олырак балалар, уку елы башланса да, колхоз эшенә йөрүдән туктамады. Дәрәсләр озак бармый, укытучылары, балалары—барысы бергә ындыр табагында. Олылардан калган бишмәтләрен билләреннән бау белән кысып буган балакайларын күнелендә ни булганын аңлау кыен түгел иде. Алар барысы да башы беткере Гитлерны каргый, сугышның тизрәк бетүен тели. Жәүһәр апаның Рөстәмә молотилкада эшләгәндә йоклап китеп, баштүбән аттан мәтәләп төшә. Өч көн һушсыз яткан бала яныннан Туктабикә апасы кунарга да кайтып китми.

Бала ялгыз гына йөрми. Рөстәминән сон Тансылуның энесә Рәчәп бәхетсезлеккә тарый. Молотилка барабанына көлтә салып торганда, сәләмә жинә эләгеп, сул кулын сөйрәп кереп китә. Үзәк өзгеч тавыш ишетеп, янына килгәндә, балакайның кулы суырылып чыккан, жинә генә эләгеп тора, үзә һуштан язып, ауған була. Ындыр табагында көч егәрә авыр эшкә житәрлек кешеләрдән дөм сукур Хәсән һәм Хөсәен әкәләр генә калды.

Нурия дә ике көнгә мунча керергә, өс-башын карарга кайткан арада укытучы кызлар янына, ягъни якын дуслары Камилә, Туктабикәләргә кереп утыра. Сирәк кенә килгән фронт хатларын кабат-кабат укып чыгалар. Әминә иренә язып жибәргән жырын укый:

Иртеш буйга бодай чәчем—
Чәчем каты жирләргә.
Язсам, сәләмнәрем житми—
Киттен ерак жирләргә...

Шул хатны жибәргәннән сон күп тә үтми, ире турында «Билгесез югалды» дигән кәгазь килде. Хатын ана ышанмады. «Бутаганнардыр,—диде,—төшләрәмдә дә гел әйбәт кенә күрәм, аллам бирсә, исән-сау кайтыр әле,—дип үз-үзен тынычландырды.

Зиннурдан да сирәк кенә булса да хатлар килеп торды. Ул һәр хатында жинүгә, исән кайтуына ышаныч белдереп яза. Нурияне әле бу

¹Ләпәтәй—кабартманың бер төре.

кайтуында да анын хаты көтөп тора иде. Үзе кат-кат укыгач, Ниязбикә карчыкларны да шатландырырга дип, күршегә кереп китте.

Сугыш сөрөмө каплады
Бөхөтөмнөң ал танын.
Сөрөмлө таң искә төшсә,
томалана аннарым.

Сөрөм бетәр, без кайтырбыз
Ал нур инәр таннарга.
Уртак бөхөт, шатлык килер
Өзөдөп көткән ярларга.

Шигырь юлларын укыганда, күз алдына Зиннурын китерде кыз, бәгырьләрен телгәләп, сагыну хисе узды: «Ләгънәтләр генә төшсөн иде шул дошманга, никадәр кешене бөхөтсөз кылды бит».

Кышкы озын төннәрдә хатын-кызлар бер өйдә жылып кич утыралар, киём-салымнарын ямыйлар, оекбашлар бәйлиләр. Кайгыларын уртага салгач, жинелрәк булып китә сыман. Кара кәгазь килүчеләрен гаиләләрен ялгыз калдырмаса, кара кайгыларын уртаклашырга тырыштылар. Сугышка киткән дүрт улыннан бер-бер артлы үлем хәбәрләрен алган Ымсынай әбинен хәсрәте чиксез иде. Узганда-барганда кереп, хәлән белешеп йөрделәр. Дәрестән кайтканда кереп чыгарга уйлаган Әминә, аны күрөп, тетрәнеп калды. Өрлектәй дүрт улын фронтта югалткан ананын йөрөгә түзмәгән, күрәсен. Әминә кәргәнгә дә исе китмишә, ястыгына тыш киертүен дәвам иттерде. Үзе бертуктаусыз сөйләнә, ястыкны әле уларынын берсенен исемен, әле икенчесенекен әйтеп, сөйдө, күкрәгенә кысты. Алай гына да түгел, ястыкны чәнгелчәккә-бишәккә салып тирбәтә башлады:

—Йокла, улым, йом күзен, йом-йом күзен, йолдызым...

Исәрләнеп киткән корткага ни дияргә дә белмәгән Әминә, иренеп чөйнәп, яшенә буылып, ишек төбөндә тик басып торды. Ул арада Ымсынай әбисе, бишеген калдырып, ашыга-ашыга казаны тирәсенә китеп, су сала, юк шырпыны эзли башлады.

—Басыйрым, Шәкирем эштән кайтыр ләсә, ашым да әзер түгел,— дип сөйләнеп йөрдө дә, тагын нигә тотынырга белмәгәндәй, беравык аптырап карап торды. Бер минутка гына акылына килгәндәй булып, сәке кырыена килеп чөйнәште дә, үксеп, елап жибәрде:—Балакайларым харап кына буддылар бит, Әминәкәем...

Әминәнән теленә аны юатырдай сүзләр килмәде. Ана янадан күкрәгенә мөндәрән кысып, «баласын» имезергә итә башлагач, яшь хатынның моңа карап торырга көчө житмәде. Үкси-үкси йөгереп барды да Туктабикәне алып килде. Уллары кайгысыннан бәгырьләре өзгәләнгән анага даруларның да шифасы тимәде. Жилкәсен басып төшкән кайгы-хәсрәтләрен үзе белән алып, фани дөньядан мәнгелеккә китеп барды...

26

Язга таба тайгада урман кискән жиреннән Нурия нык кына салкын тидереп кайтты. Сөтләр кайнатып эчеп, мичкә аркасын сөяп йоклагач, авыруы озакка бармады, яшь кеше бит, тиз аякка басты. Инде Хәйрүш тә аны кире урманга жибәрергә кыймадымы, әллә икенче бер этлек беләнме, «Менә алайса, сина жинел эш», диеп, колхозның сарык көтүен көтөргә кушты. Әле карлар да эреп бетмәгән чак. Кыш буга ачлы-туклы торган сарыклар хәлсезләнгән. Күп урында кар сулары жыелган. Нурия белән Гаян апасы көнө буга сарыклар артынан йөрөп хәлдән таялар. Тишек-тошык итекләреннән салкын кар суы керә, жаннарыны өшөтә. Хәлсезлектән ауган сарыкларын күтөрөп кайткан көннәре дә булмады түгел. Хәерчегә жил каршы, дигәндәй, бер көнне иң курыккан нәрсәләре будды. Урман ышыгынан аларны сагалап йөргән өч бүре көтүгә ташланды. Күз ачып йомган арада көтү уртасына кереп, симезрәк күрүнгән сарыкларны буддылар да, табышларын сыртларына салып, урманга кереп югалдылар. Көтүчеләрнен котлары очты. Бүредән дә битәр идәрәлә

жавап бирүдөн курыктылар. Ничекләр генә түләп бетерерләр икән? Әле күптән түгел генә ачлыктан шешенеп үлгән кече баласынын кайгысынан айный алмаган Гаян апасы бөтенләй аяктан калды. Икенче көнне үк аларны идарәгә чакырттылар. Эшкә йөрерлек бөтен кеше жыелды. Бу арада авырып киткән Кызылбаевны яна гына сугыштан яраланып кайткан урыс егете Лосев Ларька алыштырган иде.

Озынга сузмыйча, Хәйрүш жылышны башлады.

—Бүген бер генә мәсьәлә карала, сарык көтүчеләре Нурия белән Гаян әбөнәң эше. Алар үз вазифаларына жавапсыз карап, кичә генә колхозның өч сарыгын бүрөдән будырганнар. Сугыш вакытын да исәпкә алсак, бу бик зур жинаять. Минем уемча, алардан малларның бөясен каерып алырга кирәк. Һәммәгез дә үз фикерләрегезне әйтегез.

Башка вакытларда бөтен эшне үзе генә хәл иткән башның бүген халыкка мөрәжәгатә күпләргә кызыксындырды. Халык бер-берсенә карашып алганчы, араларынан әлегә дә баягы Өннәшнән кәжә тавышны ишетелде:

—Нәрсәсен уйлап торырга, түләтергә дә вәссәлам! Югыйсә барысы да шулкадәр зыян китерә башласа, колхозыбыз ыштансыз калыр.

—Алар нәрсәсә белән түләсен соң аны?—дип әкрән генә сүз кыстырды Гөлсылу. Һәркем бу елларда авызларын исәпләп кенә ачарга өйрәнәп беткән иде. Һәммәсә тагын Сәнәйчеккә борылдылар.

—Сыерларын колхозга бирсеннәр. Икенчеләй авызларын ачып йөрмәсләр.

—Сыерларын алгач, Гаян әбә калган ике баласына ни ашатыр соң?—Сүзнән иясе яшүсмер Әптелбәр иде.—Нурия апаларның да карт әткә-инәсе бар. Алар нәрсә ашар?

—Борын астын кибеп өлгермәгән, син нәрсә беләсен, энем? Колхозныкы бетсә дә ярыймы?—дип Хәйрүш аның сүзен бүлде.

Тегесе болай да тотлыгыбрак сөйләнә иде, бу сүзләрдән бөтенләй кызарып чыкты. Гаепләргә сүз бирелде. Әле авыруыннан да арынып бетмәгән Гаян әбә:

—Балакайларым ачтан үлөләр бит инде,—дип, үксеп елап жибәрде.

Нурия дә, ачуыннан буылып, Өннәшкә ябышты:

—Өннәш әбә, син дә тагы «колхоз, колхоз» дип авыз күпертеп утырган буласын. Синәң соң үзеннән ичмасам бер көн колхозда эшләгән бармы? Кемгә нинди файда китергән бар? Шулай булгач, ни дип безнен эшкә керешеп утырган буласың? Ач бүреләргә каршы мылтыксыз барып караганың бармы әллә? Арагыздан берәрәгез барыр идеме икән, уйлап карагыз әле.

—Мин дә бит сәвит кешесе, колхозда булмаса, башка эшләрдә бүтәннәрдән ким эшләгәнем юк,—дип, күкрәк какты тегесе дә, жавапсыз калмады.—Аннан килеп, Даут абыегыз сугышта кем өчен башын салды?

—Мылтык дигәннән, Өннәш әбөнәң үзенә секретный коралы бар, ул бик шәп ата,—дип төрттереп куйды Чамакә, тәмәке тартудан саргаеп беткән тешләрен күрсәтеп.

Башкалар тыныч кына утырды. Колхозга зур каза килгән, анысы дәрәс, ләкин аның өчен кем жавап бирергә тиеш икән соң? Чыннан да, көч-жөгәрлекләре беткән ике хатын-кыз ничек итеп өч бүрөгә каршы торсыннар? Бөтен өмет вәкилдә инде, сорауларны ул чишәргә тиеш. Аңлармы колхозчыларның хәлен, әллә үз туксаным—туксан, дип утыра бирерме? Бар да игътибарын вәкилгә юнәлтте. Ул исә Кызылбаев кебек үз-үзенә сокланып утырмый, баядан бирле кашларын жыерып, ике чигәсен куллары белән угалап, уйлана иде.

—Иптәшләр, уйлап карагыз әле, энә Нурия сенеләм әйтмешли, кайсыгыз сезнен арадан ыжгырып торган ач ерткычларга каршы буш кул белән бара алыр иде икән?—Вәкил турыдан ярды. Сугыш уты эченнән кайткан егет сүзләрен бизәкләп тормады, ничек уйласа, шулай әйтте. Берәздән жылыштагыларга туры карап, битендәге тирән ярасын сыпырып алды да тагын дөвам иттерде:—Минемчә, бу ике хатын-кыз хәлләреннән

килгәнне эшлэгәннәр. Этиләре сугыш эчендә булган балаларынын бердәнбер ризыкларын тартып алу үзө үк кичергесез жинаять булып иде. Белгәнәмчә, Нурия сенелем дә колхозда эшлөп картайган ата-анасынын бердәнбер тамагын кайгыртучы зат. Сыерларын тартып алсак, бүгенге көндә тагын ике гайләне ач үлемгә этәрәбөз дигән сүз бит. Минемчә шулай, калганын үзегез хәл итегез инде.

Халык арасында гади генә итеп, «Ларька» дип кенә йөртөлүче бу егетнең, фронтны кичеп кайткан кешеләрнен күбесенә хас булганча, төплә итеп, акыллы фикер йөртүенә сокланды авыл халкы. Аксакаллар, идарә ағзалары да анын фикерен яратып хупладылар. Хәйрүш ана каршы төшөп, үз фикерен куәтләргә кыймады, эченнән генә: «Бу адәм Кызылбай түгел икән шул, моннан саграк булырга кирәк»,—дип нәтижә ясап куйды. Өннәш, гадәтенчә, тузынып кайтып китте: «Ичмасам, Өннәш әбәсенен куен жылысын татырга өлгергән манка малай Әптелбәр дә аны якламады бит, гарыкләре ни тора!»

Ләкин күп тә үтмәде әлегә дә баягы «манка малайга» йомышы төште бит Өннәш әбәгезнен. Сонгы вакытларда самогон аппараты бик тинтерәтә иде аны. Көе китте хәерсезнен, бик тузган иде шул. Каян гына янаракны табыштырасы икән, дип уйланып йөргөндә, жас да чыкты тагын. Күрше урыс авылынын берәү яна гына аппаратын сата икән, дип ишеткәч үк, тәгаенләп белеште дә, башкалар күз салганчы дип, жыена да башлады. Хәйрүштән кеше-кара күрмәгөндә генә ат сорап алды, олаучылар итеп, Әптелбәр белән тагын бер яшүсмерне утыртып юлга чыкты.

Суқыр лампа яктысында Стәпан дәдә белән Өннәш арасында сатулашу толып алды. Уртак баягә килешенгәч, Стәпан дәдә өстәлгә шул аппараттан чыгарган чиста первачны китереп тә утыртты. «Сый»дан барысы да авыз ителәр. Капкач ук тамак юлларын ярып төшә торган зәһәр нәрсә тиз арада хатыннын башына бәрде. Икенче стакан аны төмам аяктан екты. Кичкә таба көн суытып жибәргән, көндөз эрегән юллар кыштырдык боз белән капланырга өлгергән иде. Егетләр аппаратын салам астына яшерделәр. Лаякыл исереп, жебеп төшкән хатынны берсе аягыннан, икенчесе башыннан тотып, чанага чыгарып салдылар. Өстенә зур толыбын яптылар да юлга кузгалдылар. Бу эштә тәҗрибәсе житәрлек булган Әптелбәр шуып кына толып астына кереп китте дә, Өннәш әбәсе белән гадәттәгечә мөхәббәт уенын уйнап чыкты. Аннан дилбәгәне үзә алып, иптәшенә күз кысты. Анысы да салам өстендә бернәрсә дә сизми яткан, каршылык күрсәтмәгән хатын янына, толып астына чумып, гомерендә беренче тапкыр ләззәтләнде. Фронтка китү уе белән йөргән яшүсмерләр үзләрен чын егетләр итеп сизделәр, авылга кайтып житкәнче бер-берсенә төртөшөп, эчләре катып шырык-шырык көлештеләр...

Бүреләр белән булган вакыйгадан да котылгач, Хәйрүш Нурияне күрә алмаслык дәрәжәгә житте. Менә генә каптырам дигөндә, әллә кайсы гына килеп чыга да, тагын котыла шул зәнгәр күз. Аны буйсындырырга дип берсеннән-берсе әйбәтрәк планнар да корып карады югыйсә. Ул планнар жимереләп, теге һаман тыныч кына яши бирде. Ниһаять, Кәрбекнен теләге кабул булып, ахрысы: райисполкомнан биш кешене март аеннан алып, ярты елга Кондинскига урман эшенә жибәрергә дигән кәгазь килеп төште. Менә шуны сылтау итеп, колхоз башы Нурияне тагын идарәгә чакыртып алды. Үзе генә дә барып әйтә алып иде Кәрбек, юк, ул алай итмәде. Бик зур эш булгандай, исәп-хисап эшләрен алып баручы Чәмилә әбәсен чаптырды. Кыз килүгә, житди кыяфәт белән теге өмерне кулына тоттырды.

—Менә идарә утырышында сине звено башлыгы итеп шунда жибәрергә булдык. Тагын үзән белән чаярак дүрт кызны сайлап ал да юлга әзерлән. Колхоздан бер атналык ашау-эчү запасы бирелә, накладной язып, кул куярың. Эшләгәнәгез өчен урман хужалыгы түлә, паек та аннан бирелер. Тубылга кадәр ат белән озатырбыз, калган юлын Коңда каласы үзә оештыра. Районнын барлык колхозларыннан килгән звеноларны

бергә жыйнап китәселәр, ди.—Хәйрүш, зур житәкчеләргә охшарга тырышып, хәйран житди сөйләште.—Хәерле юл. Борынынны бик чөеп йөрмәгән булсан, мин сине монда да калдыра алган булыр идем. Әле дә соң түгел, уйлап кара. Шәт, килешербез?..

—Уйлыйсы-нитәсе юк. Барысы да күптән билгеле. Илебез өчен шулай кирәк икән, китәрбез.

—Сау бул алайса!—Хәйрүш, көлемсерәп, кулын сузды.

Нурия исә, монардан тизрәк котылу кирәк дигәндәй, борылып чыгып китү ягын карады. Ике көннән соң кызлар Кондага юл алдылар.

Фронт һаман саен усал албастыдай адәмнәрне йота торды. Инде илле яшыкә кадәр булган карт-коры да, яшүсмерләр дә китеп бетте. Баш командующий әмере белән, фронтка ярарлык житәкчеләрне дә броньнан азат итеп, сугышка ала башладылар. Шулай итеп, «Урак-чүкәч» колхозы рәисе Хәйрүш Хәйбулловка да чакыру кәгазе килде. Анын белән бергә Әптелбәр да алынды. Колхоз башынын китүенә көөнүчеләрдән сөөнүчеләр күбрәк булмадымы икән әле?

Хәйрүшнен фронтка китүе көтмәгәндәрәк булды. Анын һәр тумыш көн саен идарәгә килеп, сүгенә-сүгенә эшкә кушуларына күнәгеп беткән мескен колхозчылар, бермәлне нишләргә белмичә, аптырашта калдылар. Монарчы кушканны гына үтәргә күнеккән халыкка үз белдеге белән йөрергә ирек бирүче юк иде шул. Менә хәзер дә идарәгә жыелган колхозчыларнын һәркайсы үз кайгы-хәсрәтләрен сөйли, очы-кырые да күренмәгән сугыштан килгән хәбәрләрене уртаклаша иделәр. Байтак утыргач, әлегә дә баягы сүзгә оста көтүче Чамакә телгә килде:

—Агай-эне, нишләп авыз ачып утырабыз соң әле? Кемне көтәбез? Кызылбай килеп, безгә баш буласы кешене утыртып киткәнче, әллә, мәйтәм, үз арабыздан сайлап калыйкмы, дим? Ни уйлыйсыз?

—Нурияне рәис иткәндә, хәйран шәп буласы иде дә бит, өйдә юк шул, Кәрбек аларны Кондага олактырды...

—Нуриясе булмаса, анын әткәсе Хәмит әкә дә бу эшкә ярамаслык кеше түгел. Үзе рәтле кеше, грамотасы ярарлык,—дип сүзгә кушылды идарә әгъзасы Фәйзулла абзый.

—Мин картайдым инде, туганнар. Авыруымны да һәркайсыгыз белә,—дип карады Хәмит әкә.

Ләкин анын сүзен тынлаучы булмады.

—Бик дәрәс әйтәсен, Фәйзулла әкә,—диештеләр бер төркем хатын-кызлар,—булышырбыз, кушканынын тынларбыз, тырышып эшләрбез. Синнән дә кулай кешене табып булмый инде хәзер. Бар булган кеше балачага да хатын-кыз бит, үзен беләсен. Килеш тә, колхозны үз кулына ал.

Шул жылыштан Хәмит әкә колхоз рәисе булып калды. Хәйрүш калдырып киткән бердәнбер тылсымлы мирас—мөһер Чәмилә әбәдән анын кулына күчте. Яна рәис, озынга-озакка сузмыйча:

—Нишлибез, жәмәгать, мал-туарны ничек туйдырабыз?—дип халыкка мөрәжәгать итәргә төвәккәлләде.

Халык уйга калды. Сарыклар ач. Хәлләре беткән атларны инде ни заманнан бирле юкә баулар белән югарыга асып кына жаннарын асрыйлар. Бу хәлне ничек жайга салырга, нинди юллар табарга? Чамакә күрмәгән нәрсә, ул ишетмәгән хәбәр юк күрәсен. Күзләре очлы көтүче бу юлы да авылдашларын коткарды:

—Копланды төптә Хәйрүшнен үз әшнәләренә дип калдырган сигез кибән печәне бар иде. Иясе киткәч, аларны бездән килеп таптыручы булмас шәт,—диде.—Убадагы басуда да ташылып бетмәгән салам эскертләре бар. Эретеп бетсә, байтак кибән төпләре чыгачак ул жирләрдән.

—Сарыкларга усақ, ылысны молгамырак¹ китерү кирәк. Киптерә башласа, Кубаклы күл буендагы камышларны чабарга була, саздагы түмгәк башларын.

¹Молгамырак—күбрәк.

—Чәүгәндә әле өстә дә ачылмаган биш-алты силос чокры булырга тиеш, бәлки сьерларга ярап куяр.

—Хәйрүш әкәнен үзенен хайваннары булмаса да, абзар башында әллә никадәр печәнә бар. Ул аны бездән өйдергән иде,—дип сүзгә кушылды бер үсмер бала.—Ышанмасагыз, менеп карагыз.

—Болай булса, хайваннарны жәйгә яшел үләнгә кадәр ничек тә асрап чыга алырбыз, жәмәгатъ. Кинәш-табышларыгызга рәхмәт. Бүгенгә таралышып торыйк, иртәгедән бөтен запасларны исәпкә алып, санап кына ашата булларбыз.

Хәмит әкәләренен кинәшләшәп эш итәсен, аларны кешегә саныйсын аңлаган авылдашларынын күнелләре күтәреләп китте. Ләкин бу жепшек язларны үткәрүләре жинел булмаячак иде. Берәр айдан чынлап торып чәчү эшләренә әзерләнүнә дә башлайсы булыр. Хәмит әкә төвәккәлләп эшкә кереште. Үз малы ғына түгел, колхоз терлекләре кайгысы да бөтенләе белән анын жылкәсенә төштә. Мәгәр үзе карт, үзе авыру кешенен жегәре бик озакка бармады. Ютәл авыртуына аякларынын сызлавы өстәлдә.

27

Кайгылы хәбәрләр генә ишетеп, сагаеп калган авыл халкына бик сирәк кенә булса да хәерле хәбәрләр дә килә, шулар халыкнын өзелгән өметләрен ялгагандай була иде. Зиннурнын бер көндә килеп төшкән ике хаты әнә шундый сирәк шатлыкларны китерде. Анда егетнен Көнбатыш Украинада барган сугышларда яраланып, Свердлов госпиталендә ятуы, бәлки тиз көннәрдә аякка басып, туган якларына кайту мөмкинлегә булуы язылган иде. Хатнын Нуриягә дип аталганында тагын нинди яналыклары булгандыр, ата-анасы ачып укырга тартындылар. Әнә бит, «Исән-сау терелсәм, үзем дә кайтырмын», дигән. Ике өй картлары иртә-кич аны көттә. Зиннур озакламады. Яралары төмам төзәлеп житкәнчә дип, туган якларына жибәргәннәр икән, Ходайнын рәхмәте, бөтен авыл бер гөрләп алды. Юллары хәрбиләр шифаханәсендә кисешкән, Зиннур белән Чаппар әкә дә фронттан кайтты. Дошман пулясы анын үпкәсен үтәли тиеш чыккан икән, дөвалап, кайтарып жибәргәннәр. Кайткан көнендә үк иң беренчә эше итеп кулына гармунын алды да авыл көсенә әллә нинди моң салып, бәгырьләренә телгәләде. Кайтучыларны күрергә алтыдан алып, алтмышкача, авылдашлары булган ризыгы белән кузайтынга керергә ашыкты. Нуриянен авылда булмавы ғына Зиннурнын кайту шатлыгына күлөгә төшерде. Шулкадәр сагынып, ашкынып кайткан иде егет сөекләсе янына. Бәлки, фронтка янадан киткәнчә кушылырбыз, тормыш корырбыз, дип тә өметләнгән иде. Ә Нуриясен дүрт-биш йөз чакырмнар ераклыктагы леспромхозга жибәргәннәр бит, Кәрбек мәлгунь үзе китсә дә, аларга кылган этлекләре бетмәгән икән.

Ут эченнән яраланып кайткан сугышчыларнын әти-әниләре булган ризыкны бер йортка жыеп кузайтын¹ үткәрделәр. Алар белән күрешергә аксый-туксый Хәмит әкә дә килеп житте. Зиннур инде авылдагы хәлләрен ишеткән иде, Нуриянен әткәсен олы хөрмәт белән каршы алды, хәлләрен сорашты. Халык жыелудан файдаланып, Хәмит әкә дә озакка сузмыйча үз гозерен әйтте:

—Туганнар, күрәсез, аякларым үземне бөтенләй тынламый башладылар. Колхознын хәле әзрәк жайланган кебек булса да, алдыбызда бик жаваплы чәчү эшләре тора. Минем хәлне үзегез күрәсез, аяк атлауларым да бик авырлашты, ютәл дә хәлне бетерә. Зиннур энәм, бөтен өметем синдә, бу рәислек йоген минем өстән алсан, мен рәхмәтле булыр идем.

—Зиннур абыйны мәктәптә үз урыны көтә,—дип әйтергә ашыкты Гөлсинә.—Күз карасыдай көтеп алдык.

¹Кузайтын—һәркем үз сые белән килә торган аш мәжлесе.

—Гөлсинә кызым, ул эшнә син үзәң дә ару ғына алып барасың ич. Зиннур колхозга кирәгрәк кеше,—дип каршы төштеләр ана бертавыштан хатын-кызылар, картлар, инвалидлар.

Зиннур, бу кадәр төрлө яктан килгән тавышларга каршы тора алмасын яхшы сизсә дә:

—Рәхмәт зур ышаныч күрсәтүегезгә, ләкин мин бит әле үзем дә рәтләп аякка басмаганмын. Төндәгә жәрәхәтләрем дә ябылып бетмәгән,—дип карады. Колхозның эшләре шәптән түгел. Егет аны әллә кайчан ук сизендә. Яраланып кайттым дип, түшәккә ята алмаячак иде ул. Вақыты ул түгел.

Хәмит әкә әдәп белән генә:

—Син яшь кеше, иншалла, сихәтләнәп китәрсең. Менә сина колхозның мөһере, менә болар колхозчыларың,—дип, мөһерне аның алдына ук китереп салды.

Колхозның бар байлыгы шул иде. Зиннурга килешми чара калмады. Шулай итеп, туган жиренә кайтып баш төртүе булды, ана тау кебек йөк килеп тә атланды.

Икенче көнне Иртештә боз кузгалды. Бу хәбәрне авылга почык борыннары белән бөтен жиргә керешүче, бөтен урынга беренче булып өлгерүче малай-шалай житкерде. Элеккегечә бөтен халык су буена ашыкты. Сугыш елларының авырлыкларына карамастан, бу гадәт ел саен үтәлә килә иде. Ялтырак козыреклы офицер фуражкасын кыңгыр салып, гимнастеркасындагы орден-медалләрен ялтыратып, Зиннур да Иртеш ярына килеп баскан. Сугышка кадәр боз озату зур бәйрәм төсен ала иде. Бөтен авыл халкы ин ыспай киёмнәрен киеп, кунакка жыенган кебек су буена төшә, яшьләр түгәрәк уены уйный, картлар дога кыла, яшәү мәгънәсе турында уйланалар иде. Ә хәзер бөтенләй башкача. Дөбер-шатыр килеп боз кузгалганда да көч биреп, шаулашып торучылар, учак ягып агызучылар күренми. Йөзләренә сары төшкән, ябыккан солдаткалар, тол хатыннар ирләренә иркәләнәп яшәгән елларны, үткәндәгә тыныч көннәргә сагынып, монсу карашларын агып китеп барган бозларга төбәгәннәр. Боз кантарлары кебек, аларның гомерләре, алмасаптай чаклары үтәп китте. Барын да каһәр төшкән сугыш алды. Балакайлар ғына үзгәрмәгән. Алар һаман да шул ук. Зиннурларның бала чагындагы кебек үк, алар да «корабларын» агып барган боз кисәгенә салып жибәрәләр дә, кемнеке узып китәр икән дип, яр буйлап чабышып, күзәтеп баралар. Салкын судан чебиләнәп беткән нәни аяклары кызарып чыккан. Бала-чага, аякларына үткән суыкны сизмичәмә, әллә, киресенчә, сизгәнгәмә, бер мизгелгә дә туктап тормыйча йөгәрә дә йөгәрә.

Әнә тегендәрәк Чаппар әкә кулында гармун сызлана. Иртеш өстендә хәзер җырларның монлысы, сагышлысы ғына тирбәлә. Әкрәнләп күнелләргә җырларга күчә гармун. Әйдә, бер күнелен ачсын әле сугыш афәтләренән боеккан халык. Ниләр генә күрмәдә аларның бу башкайлары өч ел эчендә. Чал Иртешне кузгатып быел да боз ага, җырлар белән бергә күнелләрдән җыр ага, моң ага:

...Боз китә дә, кыш бетә,

Сөйгән ярын кыз көтә.

Ярсулы яз сулавы, Иртешнен ярсулары.

Мөңгә истә синен белән бозны озатулары...

Табигать терелгән. Баш очында ғына яр карлыгачлары канат жилпи, ярын боздан-кардан арынган урыннарында умырзаялар баш төрткән. Алар белән бергә сабыйлар да бөтен кайгыларын онытып йөгәрешәләр, уйныйлар. Болар һәммәсә Зиннурны бер шатландыра, бер сугышка кадәргә яшьләр уенында кайгысыз йөргән чакларын исенә төшереп, монсуландыра иде. Сонгы хатында Нуриясе бөтен өметләрен өзеп: «Леспримхоз начальнигы договор срогы тулмыйча кайту турында уйламагыз да, дип ничәмә-ничә тапкыр кисәтеп куйды,—дип яза.—Үзе гел кызларга бәйләнә. Үзәклә-

ребезгә үтте шул капкорсак, яннарына очып кына кайтыр идем дә бит, адәм баласында андый канат юк шул». Нуриясенен өзгөлөнүлөрөн хат юллары аша ук тоеп тора Зиннур.

Ә Иртештә һаман боз ага. Әнә ерактан зур боз кисәгендә дөрләп учак янып килә. Көмешлесудан югарырак урнашкан авыл халкы агызган, күрәсен. Ялкын телләре ана Нуриясеннән салам булып тоелды. Бәлки, алар да Иртеш буена төшөп, туган авылларын сагынып торалардыр... Елга суына караган хәлдә, үз уйларына чумган Зиннур янына бер төркөм картлар килгәч, хәтирәләреннән арынып, аларга карады. Картларнын гозерләре житди булырга охшаган, әнә бит сүз башлаганчы тамакларын кырып алдылар. Сүзне арадагы иң өлкән кеше—Алимчан әкә башлады:

—Зиннур энем, сина зур үтенечез, кинәшбез бар иде. Үзен дә беләсен, фронттагы хәлләр безнең сугышчылар файдасына чишелә башлады бит. Әледән-әле безнең гаскәрләреннән төрле шәһәрләребезне кире кайтарулары турында өметле хәбәрләр килеп тора. Аллам теләсә, сугыш дигәнәнә дә туктау көне килеп житәр. Менә без уйлашып тордык та, борынгы йолаларыбыз буенча корбан чалып, борын заманнарда дин юлында вафат булган шәехләребез, астаналарда яткан әүлияләр, сугыш кырына китеп, туган жирләребез өчен башларын салган улларыбыз рухына дога кылырга килештек. Колхоздан корбанлык сорап килүбез иде... Ни диярсен, балам?

Картлар Зиннурга текәлде. Мәктәптә дин тарихын өйрәтмәсәләр дә, ул шәехләр, әүлияләр турында кече яшътән белә иде. Олатасы гомеренен сонгы елларын гел намазлык өстендә үткәрде. Догаларны көйләп, матур итеп укый торган иде ул. Әллә ничә тапкыр ишеткәнә булды анын: олатасы догаларын гел «Жиде зиратта, жиде астанада ятучы шәехләреннән рухына багышладым», дип төгәлли иде. Олатасынын кырыслыгынан берәз шүрләсә дә, сорамыйча булдыра алмаган иде Зиннур. «Юк белән башымны катырмачы», дип жибәрмәде карт нәбәрәсен, кулыннан житәкләп, авыл читендәрәк урнашкан каберлеккә алып килде. «Менә, балам, бу урын астана дип атала, изгеләр, шәехләр күмелгән жир. 1394 елда Бохара якларынан Баһаутдин хажжи боерыгы белән бу якларга Ислам диненә өйрәтү, халкыбызны иманга китерү өчен 336 шәех килгән. Аларга Шәйбән хан үзенен 1700 атлы гаскәре белән ияргән. Алар килгәнче бу жирләрдәге халык потка, курчакка табынган. Халыкка дәрәс динне аңлату жинел булмаган. Себер якларынын сазлары, елгалары, күлләре буенда 300 шәех һәм Шәйбан-хан гаскәрләреннән дә 1448 кеше дин юлында корбан булганнар. Исән калган шәехләреннән утыз өчә генә Бохарага әйләнеп кайтканнар, ә өчәсе үз теләкләре белән Иртеш буе татар халкына ислам дине нигезләрен өйрәтергә калганнар. Менә бу астанада, балам, Муса һәм Даут шәехләр ята. Әнә теге якта, Басеш астанасында—Хәким шәех, Иртешнен теге ягындагы Саускан астанасында Зәнки хужалар ята»,—дип сөйләгән иде. Бу вакытгадан соң олатасы Зиннурны ел саен үзе белән астанада алып килә торган булып китте. Икәүләп каберлекне корыган үләннәрдән чистарталар, аннан читкәрәк утырып, олатасы озаклап дога кыла, нәбәрәсе тын да алмыйча тыңлап утыра иде. Зиннурнын хәтеренә астана әллә нинди серле дә, изге дә урын булып сенеп калган. Астананын алты почмакны итеп, нык агачлардан корылган чардуганы еллар үтү белән инде чери, таркала башлаган. Бер мизгелдә егетнен күз алдына олатасы, үзенен бала чагы килде. «Аллам боерса, тагын фронтка китеп, исән-аман әйләнеп кайтырга насыйп булса, беренче эшем итеп әнә шул астананын бүрәнәләрен алыштырып, төзекләндереп куям әле,—дип уйлады Зиннур эченнән генә.—Шәехләр, изгеләр хақына, баласынын, оныгынын күнеленә яхшылык кына салырга тырышкан олатамнын рухы хақына».

Картлар сабыр гына Зиннурнын ни әйтерен көттеләр. Ана ярдәмгә ашыгып, араларыннан берсе:

—Зиннур улым, хәзер дин рөхсәт ителде бит инде. Сталин кордаш үзе дин әһелләрен Кремльгә жыеп алып, кинәш иткән, дип язды гәжитләр. Дин тотарга да рөхсәт иткән, ди. Әнә бит, урыслар көтүләре белән Тубылга

чиркәүгә йөриләр, гыйбадәт кылалар. Безгә ник корбан чалырغا ярамый? Әйдә, улым, рөхсәт бир. Халык инде кайчаннан бирле итле шулпа күргәнә юк. Авыруларга, түшәктә ятучыларга корбан ите шифа булмасмы...

Кинәшләшә торгач, бер фикергә килделәр: ак мангайлы үгезне корбанлык иттеләр. «Умачка ун кило он да алырсыз алайса»,—диде Зиннур, олыларның күнелен тагын да күтәргә тырышып.

Корбан чалу, уртақ аш пешеру турындагы хәбәр боз озату бәйрәменә жыелган кешеләргә шатлык китерде. Бер сәгать тә үтмәгәндер, төкбир әйтеп, корбан чалынды. Хатын-кызлар мәш килеп элек-электән сакланып калган зур казаннарны асып жибәрделәр, итне эшкәрттеләр, юдылар. Кемнәрдер өйдән тәстерханнар, савыт-сабалар алып килде. Картлар, корткалар Корьән сүрәсен укып бетергәч, сый башланды. Бөтен авыл тын калып, изге теләкләр тели-тели, корбан итеннән, шулпасыннан авыз иттеләр. Елга буена киә алмаган, түшәктә ятучы картларга, хасталарга корбан ашын өйләренә өләштеләр. Итле кайнар ашны калтыраган куллары белән авызларына китергәндә, аларның жыерчыкы күзләреннән мөлдөр-мөлдөр яшь тама, иреннәре теләк тели иде. Сугыш кайгысы, ачлык, фәкыйрьлектән төмам интеккән халыкның сынык күнеле күтәрселәп, күзләрендә яшәргә өмет чаткысы кабынды.

Ашап-эчкәч, яшьрәкләр уен-мәзәккә тотынды. Чаппар әкәнән гармуны да яшьләргә кушылып шаярды, күнелле көйләр сыздырды. Инде онытылып бара торган тыныч вакыт жырлары искә төште, барысы да күнелләре белән үткәннәргә, бәхетле вакытларга өйләнеп кайтты. Картлар башлаган эшнен авылдашларының күнелен ачуына, кайгы-хәсрәтләрен оныттырып торыуна Зиннурның күнеле булды. Алар белән бер очтан утырып ул да сыйланды, сүзләренә кушылып, фронт хәлләрен сөйләде. Авылга кайтканнан бирле үзеннән бер адымга да калмаган Актүш дә янында сырпаланды, хужасының кулларын ялады, иркәләнде. Табыннан соң олыраклар кайтып китте, тора-бара яшьрәкләр дә таралыша башлады. Елга буенда Зиннур һәм берәз арырак балык тотып утыручы бала-чага гына калган иде. Урыныннан кузгалырға торганда, яр астыннан гына:

—Батам, үләм!—дип кычкырган бала тавышы ишетелде. Зиннур, яраларының сызлавын да онытып, шул якка атылды. Боз өстеннән шуып төшкән күрәсен, бер малай, кул-аякларын суда болгап, агып китеп бара иде. Зиннур як-ягына каранды, колга-мазар да күзгә чалынмады, имгә дисәң—бер көймә дә юк. Шунда гына Актүштен искә төшереп:

—Әйдә, Актүш, коткар!—дип этенә команда бирде.

Хужасы әйтсә—утка да, суга да керергә риза булган эт, боз арасына сикерде. Баланы тартып чыгаруга, Зиннур шунда яр башында гына яшәгән Туктабикәләргә ашыкты. Малайның өстен чишендереп, коры юрганга төрдәләр, авызына бер йотым самогон каптырдылар. Өйдәгеләр ашыгыч рәвештә су жылытып, муеныннан суга утырттылар. Шулай итеп малайны үпкә авыруыннан саклап калдылар...

Иртеш боздан арынгач, хатын-кызлар, бала-чагалар озын колгаларга беркетелгән жәтмәләрен күтәреп курын утыртырга төште. Боз киткәндә курынга чуртан, курты шәп керә, бик сирәк кенә ак балык та эләккәләп куя. Азга булса да тамактарны туйдырырга ярат. Майлы балыкның ухасы да эчеп туймаслык була бит ул. Көннәр жылына төшкәч, кайбаты белән чабак, аккорт-ләйсән яугач, жәй урталарында көреш тотарга да мөмкин булачак. Кадерен белгәнгә, файдасын күргәнгә Иртеш зур хәзинә ул...

Зиннурны ин борчыган нәрсә—язгы чәчүне уздыру. Күз карасыдай саклап тотылган чәчүлек орлыкның бер бөртеген дә әрәм итмичә жир куенына саласы иде бит. Ләкин аның өчен дә әле жирен сөрөп, тырмаларга кирәк. «Тагын да ачлыктан, кайгыдан алжыган хатын-кызларны сукага жигеп жир сөрәргәме? Монның башка бер жаен табып

булмасмы?» Уйлана торгач, колхоз рәйсе МТС директоры Яруллин иптәш янына чыгып чапты. Вәчириш МТС ына килеп житкәндә, бәхетенә каршы директор эш урынында булып чыкты. Икәүләп әнгәмә куерттылар.

—Иптәш Яруллин, «Урак-чүкеч» колхозына чәчүне уздырырга ярләм күрсәтә алмассызмы дип килгән идем,—сүзне турыдан башлады.

Директорның күкрәгендәге «Гвардия значогы», өстендәге гимнастеркасы, сул кулынын төптән үк өзәлгән булуы анын да фронтовик булуын раслый. Зиннур да медальләрен, «Кызыл байрак», «Ватан сугышы» орденарын тагып килгән иде.

—Тракторлар юк шул, иптәш капитан. Кайсы ватык-какшак, йөрер-лекләренә ягулык юк. Әнә, үзең кара, ишек алдында монаеп, эшсез утыралар. Теләгеннә үтәп булмый, туган,—диде директор, ярләм итә алмавына чын күнеленнән унайсызланып.

—Әнә тегендәрәк газогенераторный трактор нишләп утыра? Бик үк какшаганга да охшамаган.

—Анысы да шул ук ягулык юклыктан тутыгып утыра инде.

—Тайга эчендә торып, агач тумарлары табып булмыймыни?

—Әгәр тиз генә ягулык булдыра алсагыз, килеп алырсыз. Ул тракторда элек эшләгән егет—Мансур да сугыштан яраланып кайтып килә, дип ишеттек. Кәрил пристаненә төшкән, ди.

—Менә бит, шатлык өстенә—шатлык. Мансуры да кайтып төшсә, тагын да шәп буласы икән. Мөмкин булса, телефоныгыздан чылтыратып, авылга хәбәр итим әле.

—Рәхим ит.

Зиннур телефонны берничә рәт боруы булды, чыбыкның теге очында бригадир кыз Камиләнән тавышы ишетелде.

—Зиннур бу. Менә нәрсә, Камилә, Кәрил пристаненә Мансур кайтып төшкән. Туктабикәсенә хәбәр ит. Чамакә әкә белән Чаппар әкәләр каршы алырга төшсеннәр. Гармун уйнатып, дугага кынгырау тагып барсыннар. Хәзер үк йөгәр, яме!

—Булдырабыз аны!—дигән шатлыклы тавыш ишетелде трубкадан. Күпмөгә бер килгән куанычлы хәбәр кешеләргә канат куя, өзәлгән ометләргә ялгый.

Колхоз рәйсе белән директор арасында тракторны жәй буена «Урак-чүкеч»тә эшләтергә дигән килешенү кәгазе язылды. Зиннур жылы саубуллашып, бик зур канәгәтлек белән чыгып китте. Юл унаеннан сельпо идарәсенә дә сугылды. Сельпоның резерв оны бар икән, ләкин райпотребсоюзның рөхсәтеннән башка бер килограммны да сатмауларын әйттеләр. Бер башлаган эшнә жиренә житкермичә туктарга өйрәнмәгән Зиннур тагын бәхет сынап карарга булды. Авылга кайтып тормыйча, атын Тубылга таба борды. Сатулаша-тартыша торгач, агымдагы сәчетка акча күчерү вәгдәсә белән, ике тонна арыш оны алырга сүз куешылды.

Районо мөдире Марфа Ивановна да шул ук бинада эшли икән, эшләрен төгәлләгәч, Абдуллин ана кереп чыгарга булды. Фронтовик-укытучы, үзе хөрмәт иткән директорларынын берсе—Зиннур Абдуллин кереп салам биргәч, анын күзләренә яшь килде. Ике-өч ел фронтларда булу яшь директорны нык үзәрткән, ул олыгаеп калган кебек күренә. Ләкин итагәтле, олыларга ихтирамы һич кимемәгән. Зиннур, башын иеп, мөдирнен кулын кысты.

Утырып, элеккеге чакларны искә алдылар. Гостева күбрәк фронт хәлләрен, аннан килеп, мәктәпнә сораштырып утырды. Зиннур ана мәктәпнән, колхозның хәле, үзен борчыган мәсәләләр хакында сөйләде. Марфа Иванова юк акчаны бар итеп, мәктәпкә утын әзерләү бәрабәренә, теге сөйләшәнгән ике тонна он өчен сельпо сәчетына иртәгә үк акча күчәргә сүз бирде. «Зиннур кебек тырыш, халык өчен янып йөри торган кешеләр фронттан кайта башласа, эшләр азрак булса да жайланыр иде»,—дип уйланып калды районо мөдире, анын белән саубуллашканды. Көннән бушка үтмәвенә, әллә никадәр файдалы эш башкаруына сөнөп,

Зиннур кайтыр юлга чыкты. «Болай булса, яшибез эле...»

Ярты юлны үткөндө, инде караңгы төшө башлады. Аты авыл юлын айбэт белө, хужасы печәнгә кырын ятып, уйларына чумды. Авылга кайтып життем дигөндө генә, юан эрбет агачы артыннан бер кораллы кеше чыгып, үз көөнә генә юртып барган атнын башына ябышты. «Дезертир»,— дип уйлап алды Зиннур. Тайгалда дезертирлар качып ятуы турунда хәбәрләр еш кына ишетелеп тора. Нишлэргә? Бу карачкынын агачлар арасында эшнэләре дә бардыр бит, «ауга» алар да ялгыз гына йөрмәсләр. Ят кулларга элэккән айгыр да, түземсезләнеп, урынында таптана. Хәйрүштөн мирас булып калган «Орлик» бик житез, сабырсыз айгыр иде. Зиннур шуннан файдаланырга булды һәм дәрәс тә эшләде. Дилбегәнә тартып тоткан килеш, кискен генә хәрәкәт ясап, чыбыркы белән атнын сыртына берне генә сызды—«Орлик» кара кош булып очты. Аттан хужасына таба борыла башлаган төнгө шәүлә бернәрсә дә аңларга өлгерми калды. Айгыр аны тәртәс белән бәрәп екты, тонык кына ай яктысында тәртә башында өзәлеп калган киём кисәгә жилфердәде. Айгыр алга ыргылгач ук, Зиннур арбасына сенде. Шул чак гөрәсәлдеп ау мылтыгынын тавышы ишетелде. Вак ядрәләр шыбырдап арбага коелдылар. Йөрәксөгән ат шул көйгә авылга ук барып керде һәм хужасының капкасына килеп төртелде. Егетнен беләгенә ядрәнен бер бөртөгә элэккән күрәсен, безәз кан чыккан иде. Калган ағзалары сау-сәләмәт кебек. Улынын ярасын күрәп, Ниязбикә карчык тиз генә Туктабикәнә чакырып килде. Яра чыннан да тирән түгел иде, айбәтләп эшкәртеп, бәйләп куйдылар.

Идарәгә барып, хәлне НКВД дежурына хәбәр итте. Икенче көнне үк, вакыйганы сораштырырга торадан милиционер килеп житте. Зиннур хәлне сөйләп, әлегә тәртәгә эләгәп, ертылып калган пинжәк кисәгән ана бирде. Көмөшлөсү тирәсендә дүрт-биш дезертир булуын белсәләр дә, әлегә эзләренә төшә алмыйлар икән...

Колхоз рәисе икенче көнне үк торадан сөйләшкән онны кайтару чарасын күрде. Мәктәпкә иркәләнп кыш чыгарлык утын әзәрлэргә, теге газогенераторлы тракторга ягулык өчен утын шакмаклары кисәргә кирәк. Колхозчыларны жыеп, шуларны хәбәр итте.

Коры утыннары булган кешеләр шакмаклар ясап китерсәләр, бер кубометрына жиде кило он бирергә дигән карар кабул иттеләр. Бер үч онга тилмергән вакытта бу бик зур байлык иде. Буш эш көне исәбәнә азын-көзен хезмәт иткән халык башта аптырап калды, ышанмады. Ләкин утын-шакмак әзәрлөүчеләрнен һәрберсе тиешлө оннарын күтәрәп кайта башлагач, хәллө-хәләнчә эшкә кереште. Теге трактор өчен ягулык шакмакларны корысын аерым, кибепп өлгермәгәнән аерым әзәрләделәр. Авыл тормышы әзрәк жайланып, күнеллеләнөп киткөндөй тоелды. Һәркемнен телендә Зиннур алып кайткан он гына булды. Һәрберсе тырышып-тырмашып эшләде.

Хәйрүш вакыгында кача-поса янчык яисә кесәгә салып алып кайткан бер учлап жыйган бөртөкләрдөн, идән астына төшеп, берәрсе ишетеп калмагае дип, курка-курка, кул тегермәнә белән он тарттырып, умач ашаган кешеләр инде арыш ипекәе пешерер көнне дә күрделәр. Хуш ислө икмәкнен мичтән чыгуын дөньяларнын ин зур тылсымы кебек көтте алар. Күкрәкләргә терәп кисәр икмәгән булганда, көн-төн колхозда эшлэргә дә риза кеше дигәнөн. «Чәчүнө жиренә житкереп башкара алсак, көзгә эш көннәрен бөртөк белән дә түлөп булмасмы?»—Колхозчылар күнеләнә Зиннур шул өметне дә салып куйды.

Гомердә булмаганын, яна рәис торадан әллө ниткән орлыклар да алып кайтып, авыл халкына таратты. Кишер, чөгөндер, суган, шалкан, турнепп орлыклары иде ул. Өй артлары бакчаларында гына утыртып, үстөргә рөхсәт бирелде. Колхозга түгел, үзләренә буласы икән. Хатын-кыз бакчаларында әвәрә килде, бала-чага су сибеп, үз бакчаларындагы, үз таглы тамырларынын үсеп житүен түземсезлек белән көтте.

Чәчүләр төгәлләнүгә, балык тоту эшен оештырасы иттеләр. Әвен-

өвөн ирләр булганда чүпкә дә саналмаган эш, бөтөнләе белән хатын-кыз жылкәсенә калгач, бик үк жиңел булып чыкмады. Ләкин сукранып, карганып эшләмәде хатыннар. Зиннурнын эшнә оештыра алуына рәхмәтле булып йөрделәр. Ялгзын гына төшөп кара син Иртешкә, елым¹ тартып кара.

Ә болай күмәк эшләгәндә эш тә артык авыр тоелмый, нәтижәсә дә күзгә күренерлек. Артларында гына Иртеш кадәр Иртеш була торып, Хәйрүш Кәрбек ырт асылны ачка үтерде бит.

Ә Зиннурнын эшләре көннән-көн буена бөтәрлек түгел иде. Карт-корыларны, яраланып фронттан кайткан ир-атларны жыеп, арба-чаналарны рәткә китерәсә, орлык киптергечләренә, өвеннәренә жайлыысы бар. Өткәсә белән Хәмит әкәсә белән кинәшләшөп, хәлсезләнгән атларны неводникта Иртеш аша кичерергә уйлап йөри башлады. Елга уртасында калган утрауычкта үлән әйбөт булырга тиеш. Бер рәхәтләнсеннәр мөхлуклар. Үләнә аяк астында гына, суы тирәсендә. Көзгә кадәр жәйлөп, бәлки игә килерләр. Кабыргалары тырпаеп чыккан, мөлдәрөгән күзләре белән ярдәм сорап торган атларны утрауга күчәрделәр. Аларга күз-колак булырдай кешеләре табылды.

Колхоз рәисә бригадиры белән ялгыз калып утырганда, Камилә сер итеп кенә әйтеп куйды:

—Зиннур абый, хатын-кыз кырданмы, ындырданмы кайтканда һаман да кесәләренә яшерепмә, янчыкларына салыпмы, учлап-учлап игенне ташыйлар бит. Нишлибез?..

Зиннур өчен бу яналык иде, уйга калды.

—Нишлибез дип, без дә Хәйрүш кебек солдаткаларның итәкләрен күтәрөп, капшап йөрмәбез бит инде. Өйдә балалары ач булмаса, туктарлар. Иген унышы әйбөт күренә, шөкер. Көзгә хезмәт көннәренә дә бүлөп бирербез,—диде.

Кыз, икеләнөп:

—Берәрсә югарыга житкөрсә?—дип куйды.

—Күрмәдек, белмәдек, диярбез.—Бу Зиннурнын жавабы булды.

Әнкәсенә һәр хатында зарланып язганын исендә тотып, Зиннур күп итеп энә һәм жепләр алып кайткан иде. Халыкнын өстә тиешек тә ертык кына. Ниязбикә карчык улы кайтканга куанып бөтә алмыйча һәр йорт саен үзә керөп авылдашларына энә-жөп таратып чыкты. Алар улынын исәнлегенә дога кылдылар, ямаулыктар табып, бала-чаганың ертык ыштан-күлмәкләрен бөтәйттеләр.

Зиннур авылга кайтып аяк басканнан бирлө анын тирәсендә берәү бөтерелдө. Үзө солдатка, ирен фронтка озаткан. Әлегә дә баягы егетнен беренчө хисләрен санга сукмаган Тансылу иде бу. Зиннур институтны төмамлап кайткан елны үк сәүдә техникумына читтән торып укырга кергән һәм, шуны сылтау итеп, ягъни мәсәлән математикадан контроль эшен башкарырга ярдәм сорөп, сутышка кадәр дә тенкәсенә тигән иде инде. Кияүгә чыгып та бик аз гына ир хатыны булып яшөп калган Тансылу жәе чыккан саен юлына төшөргә тырышты. Карамасаң да карарлыгы бар шул хатыннын. Тулып пешкән чагы. Күкрәкләре, аяклары сынга көөп куйгандай матур, тулы. Карлыгач канатыдай кыйгач кашлары астыннан жөм-кара күзләре ут булып янып торалар, караса—көйлөреп алырлык. Улы кайтканнан бирлө еш кына Ниязбикә әбәләренә керөп йөри, сәдакага дигән булып, чәй-шикәрен кыстырып керә. Сутышка кадәр үк Тансылуны өнөп бөтермә-гән карчык хәзәр дә яшө хатынга ачылып китми. Ләкин ни хәл итсөн, өйгә килгән кешенә куып чыгармас бит инде. Карчыкнын теләгә бер генә: улы авылда чакта, Нуриясө кайтып житсә икән! Калганын яшөләр үзләре хәл итәр иде, кечкөнә балалар түгел...

Менә хәзәр дә Нуриясө турында уйданып кайтып килгән егетнө капка төбендә Тансылу каршы алды. Йомышы һаман шул икән: математикадан контроль эш. Булышуын үтенөп, өөнә чакырды. Өөнә

¹Елым—ятма.

кадәр сорап килгәч, үтенечен кире бормады Зиннур, барырга булды. Өй аулак. Өстәлдә бай ғына сый-нигъмәт. Бер «ярты» да муенын сузып утыра. «Алдан әзерләнгән», дигән уй килде аның башына. Хужабикә дә, нигә чакырганын оныткан кебек, Зиннурнын янында бөтерелә. Чиста, пөхтә киенгән. Очып кына йөри. Үзе бертуктаусыз сөйләнә:

—Зиннур, көне-төне колхоз дип, халык дип чабасын. Азрак хәл ал, сыемнан авыз ит. Утыр әле, тартынма, утыр. Чит кешеләр түгел бит без синен белән. Кире какма, әзрәк күтәрәп куй. Беразга кайгыларың, эшен онтылып торыр.—Чибәр хатыннын көйләп-көйләп кыставы тәэсир итмәе, көн буе башыннан чыкмаган уйларын онытасы килдеме, Зиннур, хужабикә белән чөкешеп, бер рюмканы күтәрәп куйды. Чыннан да, кан тамырлары буйлап йөгәргән эссе ут тиз арада аяк аруларын, яраларнын сызлавын баскандай булды. Күнел дә күтәрелгәндәй тоелды. Икенчене тотып куйдылар. Хәйләкәр Тансылу егетнең инде аяк терәп карышмавын сизеп, лампаны баса төште. Кыюланып, аның алдына ук утырды. Хатыннын кайнар сулышы Зиннурны бөтенләй ихтыярсыз калдырган. Тансылу шашып үбә башлагач та, үзендә каршы торырлык көч тапмады. Хатын исә бертуктаусыз колагына пышылдады:

—Син мине, ирләр юклыктан сагызлана, дип уйлама. Алар буа буарлык. Шулай да миңа синнән бүтән берәү дә кирәкми. Син бит минем беренче мәхәббәтем. Нигә шунда чак кына кыюрак булмагансыңдыр?.. Мин бит синекә булырга атлыгып тордым. Синен өчен жаным да, тәнем дә жәл түгел иде. Нигә шунда кадеремне белмәдән, нигә үзеннеке итмәдән, нигә рәнжеттән?! Ичмаса, хәзер мине рәнжетмә, бәгрәм!.. Курыкма, мин сине Нурияңнан тартып алырга жыенмыйм. Тик минем дә тәнемдә жаным бар бит... Сине генә сөйдем, бәгрәм, фәкать сине генә!.. Зинһар, бүген мине ялгыз калдырма, бәгрәм... Зинһар, китмә бүген минем янымнан... Бәхетле ит мине гомергә!..

Калганын Зиннур аңлатып бирерлек хәлдә түгел иде инде. Тансылунын түшәге әзер. Алар икесе бер гәүдә булып, илаһи бер тинсез дәззәткә чумып, агып киттеләр. Вақыт туктады, сугышы, чөчүе—барысы онытылды...

Күпме үткәндәр, байтак ятып, башка әкрән-әкрән генә акыл кайта башлагач, ишек шақыдылар. Эчтән хәбәр килмәгәч, тагын да катырак дөбердәтә башладылар. Колхоз башлыгы, бурлыкта тотылган угры кебек, калтыранып куйды, ашыга-кабалана чалбарын тәймәләде. Бригадир кыз Камилә икән:

—Зиннур абый, сине Кондадан телефонга чакыралар!

Ашыгып, сулышы кабып йөгәргән кыз рәистәге үзгәрешләрне сизмәде дә. Эшнен нидә икәнән аңлап алган егет тә, бар көченә идарәгә чапты.

—Алло, алло, Нуриям, синме?—Телефонның теге очыннан кызнын тавышы ишетелде.

—Әйе, Зиннур, мин үзем. Көндезен эштән жибәрмиләр, телефон да житәкчеләрдә генә. Менә хәзер дә көчкә чылтыратып, Камиләне туры китердем. Хәлләрегез ничек?

—Уффф, йөрәгемне ярдын. Әллә бер-бер бәхетсезлектә юлыгып куйдыңмы, дип котым чыкты. Үзән исәнме, жаныкаем?

—Эш авырлыгына түзәр идек, сагынуларга чама юк. Авылны, әткәйләрне, ин күбе сине сагындым. Кайтыр көннәрне сәгатъләп, минутлап саныйбыз. Сентябрьсез кайту юк. Ходаем, сине генә янадан фронтка чакырып куймасалар яра иде! Яраларың төзәләме? Колхозда эшләрен ничек бара? Әнкәйләр исән-саулармы?—Нурия әйтеп калырга ашыккандай, сүзләрен тезде дә тезде. Зиннурнын эчендә ут өермәсе кайнады. «Ходаем, әле генә, яна ғына Тансылу белән... Нуриякәем, ник бер генә сәгать алданрак чылтыратмадың икән?...» Баш мие икәгә бүленгәндәй тоелды ана, үзе берне уйлады, теле икенчене сөйләде:

—Нуриям, Нуриякәем, тизрәк кайт! Ходаем, син кайтып, кавышыр

көннө күрербезме икән? Ник һаман безгә каршы бу язмыш дигәнән? Кайт, Нурия. Өзелеп, сагынып көтәм. Эш арасында бер хәл әле, төннәр буге сине генә уйлап чыгам. Өткән-әнкәнә борчылма, исән-саулар. Кереп, хәлләрен белешеп торам.

—Сау бул, жаным, үбәм үзенне. Хуш! Көт мине, көт!..

—Хуш, акыллым. Карап кына йөр, үзенне сакла. Озакламый күрешербез.—Колагында телефон трубкасынын «пик, пик» иткән тавышы гына калды. Чыбыкнын теге очында анын жаннардан да кадерле кешесе монаеп торадыр. Аны сагынып, өзгәләнөп чытыраткан Нуриясен күз алдына китергәч, ана бик-бик оят, унайсыз булып китте. Кап-кара янып торган күзле Тансылу исәнә төшкәч, тәне чирканып куйды. Әллә соң Нуриясен уйлый-уйлый шашып барамы ул? Кайткач, кызнын күзләренә ничек карар?

Хәзергә җавап юк иде...

Мансурдан соң, көннәр жәйгә авышкач, бер күзенә мина кыйпылчыгы тиеп зәгыйфьләнгән ялгызак Алимбай әкә кайтты. Кәрәли пристаннан аны да кара айгыр белән җилдереп кенә алып кайттылар, Чаппар буге авылны да әйләндереп чыкты. Фронтвикны бөтен авыл халкы сәламләде.

Ул Даут белән Өннәшләреннән ут күршесе, яуга да бергә алынып, бер часткә эләккән иделәр. Күршесенен вафат булуын да күргән, үз кулы белән кадерләп жир куенына да салган. Үзенен кыйшаеп барган өенә кереп тә тормастан, Өннәшләр йорты каршына тукталды. Аягына галошын да элгәргә онытып, урамга йөгереп чыккан хатын, Даутын искә алып, бер-ике бөртек күз яшен дә сыгып чыгарды. Күршесенен йорты ягына күз төшереп алгач, өенә чакырды:

—Әйдә, Алимбай күрше, хәзергә үземә кереп тор, Ис-осынны жыйсан, соңыннан үзен карарсын.

Фронт хәлләрен сөйләп, өстәл артында байтак утырдылар. Өннәшнен сагонын авыз иткәч, Алимбай тиз үк «ис-осын» жыйды. Сынар күзе белән Өннәшнен күпереп торган күкрәген, итләч артын да күреп өлгерде. Авылдашларын күрергә керүчеләр дә байтак булды. Салкын землянкаларда, сасы госпитальләрдә ятып, рәтле урын-жир күрмәгән кешегә Өннәшнен йорты оймак, үзе хур кызларына тин булып күренде. Килде-киттеләрдән төмам туйган хатын да Алимбайны үзенә сыендырырга, куенына алырга уйлап куйды. Барысы да анынча барып чыкты.

Өйнен хужасы булгач, сагогон сөкүчеләргә, «сабак өйрәнергә» килүчеләргә, әлбәттә, юл киселде. Сынар күзле булса да Алимбай Өннәштән яшрәк, күәт-егәрә дә җитәрлек. Ишек шакучыларны урам аша атып ташларлыгы да бар. Анын кайтуы Өннәшкә генә түгел, колхоз башы Зиннурга да зур куаныч булды. Печән өсте бит, һәркем исәптә торган чак. Фронттан кайтучыны һәркем кереп күрә. Зиннур да, Камилә белән бергәләп, Өннәшнен бусагасын атлады. Хәл-әхвал сорашкач, колхоз эшенә чакырырга килүләрен дә белдерде. Ни сәбәпледер, хатын сабыр гына тынлап утырды, гадәтенчә күтәрелеп бәрелмәде. Алимбае да, тынлап бетергәч, анын ягына борылып:

—Корткаяк, син нимә дисен?—дип сорап куйды.

Жылы сүз жан азыгы, хатын да карышмады.

—Болай ашау-эчүгә кытлык түгел, үзенә кара. Авырсынмасаң, азрак хәл алыым, ял итим дип уйламасаң, чык эшкә.

—Ярый, алайса. Сагынып, эшкә сусап кайттым. Иртәгә үк чыгармын.

Зиннур белән Камилә Өннәштәгә үзгәрешләргә исләре китеп, колхозга тагын бер көчле ир уртасы өстәлүенә канәгать булып, чыгып киттеләр.

Шулай итеп, кеше күзенә артык чалынмыйча, мыштым гына көн күрә, тормыш көтә башлады Өннәш белән Алимбай.

Халыкнын тырышлыгы аркасында колхозга житәрлек печән хәзерләнде. Печәнчеләргә бер аксак атны суеп, арыш оныннан умач уып, кайнар аш әзерләп тордылар. Хәйрүшнән үзенә дип яшереп саклаган оны, бодае да эшкә ярады. Алланың рәхмәте белән, көннәр дә аяз торды. Колхозчыларга, укытучыларга кыш көне күл тәртнәләре¹ белән ташырга жайлы булсын дип, ин якындагы печәнлекләрне бүлөп бирделәр. Куаклык араларында, чишмә буйларында да печән өйчәкләре күзгә күренеп артты. Исән булсалар, кыш үзәкләргә үтәрлек булмас.

Ниһаять, август ае да килеп житте, ужым арышы өлгерде. Әлеге трактор, «Коммунар» комбайнын сөйрәп, уракны башлады. Авыз тутырып ипекәй ашауны өмет иткән хатыннар, жаннарын биреп уракка ябышты. Көн саен эшләренә карата уч тутырып арыш алып кайта башладылар. Гаян, Әсма, Нәбүбәһәрләр «Коммунардан» кимен куймадылар. Көнгә икешәр йөз көлтә урды алар. Тирлөгән йөзләренә чебен-черки ябышып, кичкә таба күз кабаклары салынып төшәр хәлгә життеләр. Тәннәрен тишек-тошык киёмнәре белән каплап бетерә алмадылар, чебен-черки жанга тиде. Хезмәт көненә бирелгән ашлык аларга жан өрдә, киләсе кышка жан асрарлык ризыклары булуы иртә таннан кичке энгергә кадәр баш күтәрмичә эшләрлек көч бирде. Карты-яше, авыруы-тазасы, сукуыры-мокуыры ындыр табагында булды. Кайткан игенне атлы молотилка белән суктыра, жылгәрә бардылар. Жаваплылыкны үз өстенә алып булса да, һәрбер хезмәт көненә икешәр килограмм арышны Зиннур ындырдан ук бирә барырга кушты. Яз башында халыкны никадәр өметләр белән эшләтте бит ул, менә нәтижәсен дә күрсеннәр.

Дәүләткә икмәк планын үтәми торып, колхозчыларга бер бөртектән иген дә бирмәскә! дигән райком, райисполком карарлары Зиннурның бәгырьләренә төште. Шулай булса да, жиде тонна арышны колхозчыларга таратты. Калганын дәүләткә озатуны башладылар. Солдаткаларнын сары ингән йөзәнә куаныч билгеләре кунды. Өйләрдән ипекәй исе чыга башлады. Анын кадерен белеп, бер валчыгын да идәнгә төшөрмичә, авыз эчендә өвәләп, төмен озакка сузарга тырышып ашаган балакайларны күрү, карт-корынын ипекәй белән йөзләренә ингән нурны тою өчен генә дә эшләргә була иде бу изге эшне.

Ужым арышын урып алгач, сабан ашлыгы өлгергәнче бер-ике атна вакыт бушрак калды. Зиннур, бригадирларын, идарә әгъзаларын чакырып, кинәш-табыш итеп алырга ниятләде.

—Сабан ашлыгын уырга төшкәнче безаз вакыт бар. Сезнен белән шул хакта гөпләшсәем килгән иде: әллә халыкны үзләренә кышка азык әзерләү эшенә таратып торыйкмы, дим? Келр чикләвеге, торнакүз өлгерде. Ана бара алмаучылар бакчаларында бәрәнге казырлар. Ни дип уйлыйсыз?—Артларында урман аварга торса да, Хәйрүш аларны колхоз эшеннән бер адым да читкә атлатмаган иде. Партиянең, райкомнын карары шундый, дип аңлатыр иде. Вәкилләр дә килеп, халыкны бәрәнге бакчаларыннан этеп-төртеп колхоз эшләренә аз кумадылар.

—Райком нәрсә дияр? Үзен бәлагә тармассынмы?

—Колхоз эшләренә вакытында өлгерсәк, тавыш-тын булмас, дип уйлыйм. Вәкил итеп безнен колхозга тагын Лосев Илларионны жибәергә тиешләр. Анын белән үзем сөйләшермен, фронтларны айкап кайткан егет аңлар, дип уйлыйм.

—Болай булып чыкса, бик шәп бит әле,—дип хуплады Хәмит абзый, ул безаз савыга төшеп, янадан колхоз эшләрендә катнаша башлаган иде.—Балыкчылар бригадасы да эшен дөвәм итәр.

Халык эрбет чикләвеге сугарга, торнакүз жыйрга таралды. Бала-

¹Тәртнә — чана.

чага, олы-кораклар өй тирәсендә кайнашты. Урак эшләренен барышын тикшерергә дип, вәкил Ларька килеп төшкәндә, ыңдыр табагында тынлык иде. Гажәпкә калган вәкил, पोшынып:

—Синен колхозчыларын кайда сон?—дип сорады.

Зиннур ана дәрәсен әйтте һәм, берәр сыйлау табып, күздән югалып туруын үтенде. Лосев иптәш тә хәлне анлый, әмма районга бу хәбәр барып житсә, икесенен дә башыннан сыйпамасларын белә иде. Шулай да, берәвык уйланып торгач, риза булды:

—Тәвәккәллик, булмаса. Фронтта гына түгел, авылда да шул ук халык бит, алар турында да берәз уйлау кирәк...

Кырык дүртнән сентябрье житте. Беренче сентябрь көне якынашкан саен Зиннур үзенен укытучы буларак беренче тапкыр мәктәпкә атлавын исенә төшерә, ул вакытларны сагына башлады. Никадәр авыр булса да, ул бер ел онтымаслык булып күнеленә уелып калды анын. Никадәр дәрт, өметләр белән эшкә керешкән иде бит. Каһәр төшкән сугыш булмаса, бәлки инде мәктәпне рәтләп, төзекләндереп тә жибергән булырлар иде. Мәктәп яныннан үткән саен, Нуриясе белән беренче кабат аңлашулары исенә төшөп, йөрәге кысылып, бәгыренен әллә кайсы жире сызлап куя. Мәктәп күзгә күренеп чүгә, искерә бара, ир-ат кулы тимәве әллә кайдан күренеп тора.

Беренче сентябрь барыбер бәйрәм төсен алды. Гөлсинәнән чакыруын искә алып, Зиннур да мәктәпкә килде, тагын үзендә зур дулкынлану сизде. Замана нинди булса да, бала—бала инде. Мәктәпкә беренче килүчеләр укытучы апаларыннан күз дә алмыйча, әйткәннәрен төгәл үтәргә тырышып, бер сафка тезелгәннәр. Өс-башлары ямау белән чуарланып беткән булса да, күнелләре шат. Югары сыйныф укучыларынын сафы сирәкләнгән, күбесендә уку кайгысымы? Өлкән сыйныф кызларына сызланмыйча гына карарлык түгел. Өс-башларынын шундый булуыннан тартынып, кыскарып калган күлмәк, кофта жиннәреннән күренеп торган бирчәеп, тырнанып беткән кулларын кая яшерергә белмәгән кебек басып торалар. Шулай да Зиннур абыйлары барысын да котлап, колхоз эшләрендә тырышып катнашканнарга бишәр кило арыш бүләк иткәч, барысынын да күнеле күтәрелде. Кыңгырау тавышы яңгырагач, үзләре өчен бик кадерле булган классларына юнәлделәр.

Менә сабан ашлыгы да өлгерде. Колхозны гына түгел, үз гаиләләрен дә кайгыртырга мөмкинлек биргән житәкчене халык бер сүзсез тынлады. Билгеләнгән көнне, бөтен башлаган эшләрен калдырып, барысы да колхоз эшенә чыкты. Хезмәт көннәренә инде бодай, арпа да аласыларына ышанган колхозчылар теге еллардагы кебек өзгәләненп-йолкынып, кесәләренә бөртек тутырып кайтуны да куйдылар.

—Шуның өстендә үрлашып йөрсән, оятын кая куярсын?!—дилеләр хатыннар бер-берсенә.

—Болай да Зиннур бирер әле, боерган булса, әле никадәр жирләрне урасы, сугасы бар...

Вейлкада ашлык чистартучыларга, салам өйчә яшүсмерләргә орлык киттерүче картлар табада кыздырган курмач¹ китереп ашаттылар. Кып-кызыл булганчы кыздырылган бодайдан каймак, май тәмнәре килеп тора иде. Дәрәстән соң укытучылар, укучылар да ыңдыр табагына агылды, хәлләрәк атларны жигеп, элеваторга ашлык ташый башладылар.

Шундый кызу эш барган көннәренен берсендә Зиннурны ашыгыч рәвештә райком машинасы белән торага алып киттеләр. Килгән кеше озын-озак аңлатып тормаса да, хәлнен хәерлегә түгел икәнлеген сизенде халык. Кырдагылар ут йотып калды. Мондагы эшләренә берәрсе житкәргән булыр... Зиннурларына бер-бер хәл кылырлар... Тагын аларның канын эчәргә Кәрбектәй берәүне китереп куярлар... Ходаем, тагын ниләр генә күрәселәре бар икән? Дәртләнеп тотынган эшнен көе бетте, яме китте.

¹Курмач—куырылган орлык.

Куллары уракта булса да, халыкнын күзлөре тора юлында булды.

Зиннур бюро утырышы буласы бүлмөгө килеп кергөндө, кызыл бәрхет белән ябылган өстөл башындагы кәнафидә райком сәркатибе Кузьмичев иптәш ниндидер кәгазь укып утыра иде. Өстөл тирәли бюро әгъзалары тезелгәннәр. «Нәкъ теге еллардагыча, боларга сугыш та комачауламаган күрәсәң»,—дип уйлап куйды колхоз рәйсе. Үзләренек вәкилләре булып торган Кызылбаевны көчкә таныды Зиннур. Симереп калган вәкил, борынына чиртсәң, кан чыгарлык. Ул күзлеген борын очына элгән дә блокнотына нидер язган булып утыра. Анын янында военком Громов, РИК рәйсе Сатыев урнашканнар. Кабинеттагы үл тынлыкны Кузьмичев бозды:

—Иптәшләр, үзегез беләсез, авыр сугыш вакыты, озак ләчтит сатып утырып булмас. Авылларда жаваплы эш—урып-жыю вакыты. Күбегезнен авылларга вәкил булып барасыгыз бар. Эшнә башлыйбыз. Бүген иптәш Абдуллиннын персонал эше карала. Информация ясау өчен сүз пропаганда бүлгә хезмәткәре иптәш Кызылбаевка бирелә. Ә син, Абдуллин, коверга чыгып бас!

Зиннурнын аркасыннан ток йөгереп үткәндәй булды. Авыраеп калган аягын чак үзенә буйсындырып, күрсәтелгән урынга, жәза алырга чыгып басты. Ләкин башын имәде. Теге вакытлардан аермалы буларак, ул үзенә-үзе ышана иде. Фронтларны үз башыннан кичереп кайткан Зиннурга өстөл артына тезелеп утырган түрөләр генә куркыныч түгел иде инде. Ул бөтен эшнә халык өчен эшләде, намусы чиста анын.

Кызылбаев, тамагын кыргалап, сүзен башлады:

—Кадерле бюро әгъзалары, Абдуллин «эше» буенча мина элек тө сөйләргә туры килгәнә бар. Мин һич шикләнмичә аны партия эшенә аяк чалучы, яшерен дошман дип әйтә алам. Хәзер ул безне шаккаттыру өчен, әнә ничек күкрәген киереп, орденнарын тагып килгән. Мин анын фронтта да чын патриот булуына ышанмыйм. Монын сәбәпләр дә...

—Сүзне кыскарак тот, Кызылбаев,—дип кисәтү ясады Кузьмичев.

—Әйе, кайсы эшнә генә алма, анын кыек эшенә килеп төртеләсен. Исегезгә төшерегез әле анын авылдагы кулак калдыкларын яклап чыгуын, череп таркалган милләтче булуын. Менә бу хатта яна факт китерелә: боз китүен сылтау итеп, ул колхознын үгезен корбанга бирә. Хайваннар санын киметмәскә дигән райком карарына төкереп каравы гына житмәгән, әле ул аны дин юлына багышлый. Үзенә арзан авторитет казанырга теләп, фронтка китәсе икмәкне колхозчыларына таратуы да Үзәк Комитет карарын аяк астына салып таптавы түгелмени? Илдәр һәр бөртеке өчен көрәш барганда, бу эш жинаять булып саналырлык. Шушы фактлар Абдуллиннын партия эшенә, райком эшенә каршы булуын раслый. Озын сүзнәң кыскасы шул: сугыш вакытынын кырыс законнары буенча, мин аны партиядән чыгарырга, эшеннән куарга, бүгеннән калмыйча төрмәгә озатырга тәкъдим итәм. Менә шул.—Кызылбаев, коммунист өчен ин кискен карарны чыгарып, үз урынына барып утырды. Калын иреннәрен ялап, бюро әгъзаларына карады.

Зиннурнын эчендә ут янды. «Әнә бит, ничек бөтен фактларны оста итеп, үзенә кирәкле якка борып күрсәтте. Кем язар икән мондый хатны? Кемнен кулы барып икән?» Нәрсә генә булмасын, ул нык булырга, эшнән дөресен тыныч кына аңлатып бирергә тиеш.

—Кемгә сүз бирергә?—диде Кузьмичев, безазга сузылган тынлыкны янадан бозып.

—Иптәш Кызылбаев дөрес тәкъдим ясады, мин аны яклайым,—диде комсомол житәкчесе.—Коммунист кеше белән дини эшләр һич уртақ булырга тиеш түгел, бу бер рамкага да сыймый. Ә иген таратуына килгәндә... сугыш елларында, бөтен ил фронт өчен, жинү өчен көрәшкәндә... бу инде турыдан-туры жинаять!..

Калганнар тирән уйга чумдылар. Безаздан РИК рәйсе Сатыев телгә килде:

—Минемчә, Абдуллинның үзен тыңлап карарга кирәк. Үзе аңлатсын, нишләп ул бөтен эшен партиябез карарларына каршы куеп башкара?

Зиннурның тәнендәге яралары берьюлы үтереп сызлый башлады. Йөрәге тилереп тибәргә тотынды. Ул авызын чылатырга бер йотым су сорап алды.

—Иә, көтәбез, эш кешеләрен бушка тотма,—дип кисәтү ясады Кузьмичев, гадәттәгечә ана күзлек өстеннән чәнчеп карады.

—Иптәшләр, партиябез һәм халкыбыз алдында минем акланып маташырлык бер гаебем дә юк. Минем дәвалану срогым узды. Минне фронтка, үз частемә озатуыгызны үтенәм.

—Күрәсезме, иптәшләр, монда кылган гонаһларыңнан фронтка китеп качасы килә,—дип тагын сүзгә кысылды Кызылбаев.

—Сезгәме, иптәш Кызылбаев, фронт, фронтовиклар турында сөйләргә! Күптән инде сезгә дә сугышны үз күзләрегез белән күрергә вакыт.

—Мина кагылырга синен хакын юк! Мин тылда үз эшменә жиренә житкереп барам. Фронтка китәргә мин авыру, справкам бар!..

—Шулайдыр шул, справкагыз да бардыр. Кыяфәтегез авыру икәнә-гезне күрсәтеп тора.—Абдуллин аның кызарып чыккан йөзөнә мыскыллы карашын ташлады.

—Житәр сезгә!—дип тавышын күтәрде бюроны алып баручы Кузьмичев.—Мәсьәлән асылын сөйлә, Абдуллин.

—Беләсегез килсә, һәрбер фронтовик үз авызыннан өзеп, ач балаларына соңгы сыныгын бирергә әзер. Ә менә Көмешлесуда фронтовик гаиләләре еллар буена ипи йөзен күрмәгәннәр. Дистәләрчә ятимнәр ачылыктан шешенеп үлгәннәр. Балаларын ач үлемнән саклап калу өчен, кесәгә бер уч иген салып кайту гадәткә әйләнгән. Шунун аркасында ничәмә-ничә солдатканы төрмәгә утыртканнар. Фронтовикларның балалары хәер сорап йөрүгә калганнар. Читтән килгәннәр фермада сыерлар бозау ташлавын, аларның соңгылыкларын көтеп торып, ашаганнар. Мин сезгә бу фактлар мәгълүмдер дип уйлыйм. Фронтта башын салган сугышчыларның гаиләләрен ачка үтерү турында партиянең карары бармы әллә?

—Монда фәлсәфә сатып маташма, сөргенгә килүчеләрнең тамагы безгә хажәт түгел. Тикмәгә генә аларны Себергә сөрмәгәннәрдер,—дип кырт өзде алып баручы.

—Сүз минем язмышым хакында баргач, мина уйлаганнарымны сөйләргә рөхсәт итегез. Жиде тонна ашлыкны халыкка таратуым дорес. Ләкин калган бөтен игенне бөртегенә кадәр дәүләткә, фронтка озатуым да ялган түгел. Икмәкне тир түгеп үстергән колхозчыларның үз жимешләрен татып карарга хаклары юкмы әллә? Тамагы тук кеше икеләтә, өчләтә артыграк эшли бит. Урлашу кебек начар гадәтнән ваз кичә. Үземә алмадым. Фронт өчен көнне төнгә ялгап эшләгән халыкка тараттым мин ул ашлыкны, шул эш, сезнеңчә, жинаять буламыни?

—Елга буенда корбан чалырга рөхсәт бирүен, коммунист башын белән динне яклавың, милләтчелеген ни дигән сүз?

—Руслар үз корбаннарын чиркәүләргә барып, шәмнәр куеп искә алалар бит, ни өчен безгә, татар кешеләренә сугыш кырларында ятып калган, корбан булган авылдашларыбызны искә алу тыела? Безнең туган-нарыбызга, ата-бабабызга женаза уку да тыелабыз? Иптәш Сталин үзе аксакаллар белән киңәшеп эш иткәндә, минем дә үз авылым картлары белән киңәшләшеп эшләвем гаепмени?

Абдуллинның болай торыуы, курыкмыйча сөйләве күпләрне сагайтып куйды. Иптәш Сталинның исеме барысын да айныткан төсле булды. Беренче булып военком Громов сүз алды:

—Мин Абдуллинны күптән беләм. Ул үз эшендә җаваплы кеше. Кызылбаев, мина калса, бер стакан суда давыл чыгарып маташа. Абдуллинның фронттагы батырлыкларына шигем юк. Аның орден-медалларының фронттагы батырлыклары өчен бирелгән булуы хакында безнең хәрби бүлектә тулы мәгълүматлар бар. Фронтовикларның ач балаларын туйдыру

да жинаять түгел, киресенчә, мактауга ләек эш.

—Бу башка колхоз житәкчеләренә яман мисал булып тора, бар да үз белдәге белән эшләсә...—дип мыгырданды Кызылбаев.

Громов сүзен төгәлләргә булды:

—Абдуллин авылына жәрәхәтләнеп кайткан иде. Хәзер инде ул сихәтләнде. Мин аны колхоз житәкчесе буларак жибәрмичәрәк тордым, сабыр итеп килдем. Тәкдимем шул: иртәгә үк үз частенә сугышка озатырга.

Абдуллинга сонгы сүз бирелде.

—Сезгә бер генә үтенечем бар,—дип сүз башлады Зиннур.—Алага табынырга кушсан, тинтәк башын ярырга әзер, диләр. Кызылбаев ише жансыз бәндәгә сабыр балалар ачтан үлдә ни дә, солдаткаларның сукага жигелеп, буразнада егылып калуы ни? Кызылбаевның мина яккан гаепләрен тулысы белән инкарь итәм. Фронтовик буларак, сездән аны безнән авылга жибәрмәвегезне үтенәм.

Бу юлы вәкил түзә алмады, урындыгыннан сикереп торды:

—Мин райкомның карарын намус белән үтим. Абдуллинның телен кыскартуыгызны, жавапка тартуыгызны таләп итәм!—диде сулышына буылып.

—Ярар, дискуссия ачып, сүз көрәштереп утырырга вакыт юк. Иптәшләр, карар проектын тикшерәбез дә бюроны ябабыз.

Абдуллинны кабинеттан чыгарып тордылар. Аларның кинәшүләре Зиннурга бик тә олак булып тоелды. Хәтерендә сугышка кадәр дә шулай ишек артына басып, үз язмышын хәл итүләрен көтүе янарды. Аерма шунда гына: теге юлы аның янында авылдашлары, Нуриясе иде. Бу юлы хөкемне ул ялгызы көтә...

Нәтижә Зиннур уйлаганча булды: ана кылган башбаштаклыклары өчен каты шелтә белдереп, иртәгә үк фронтка озатырга, дигән карар кабул иттеләр. Нуриясе белән күрешеп, кавышып өлгерә алмавы гына аның бәгырен өзеп алгандай булды.

Колхоз башлары киткәч тә тынычлана алмаган халык, уйлашып торгач, Гөлсинә белән Камиләне хәл белергә, кирәк икән Зиннур абыйларын яклап калырга, аны үз эшендә калдыруларын үтенергә дип жибәрделәр. Райкомга кереп, нәфис кызыл паласка пычрак итекләре белән басарга тартынып торганда, бер кабинет ишеге ачылып, аннан әлегә дә баягы Кызылбаев чыкты.

—Сезгә монда нәрсә кирәк, чибәркәйләр?—дип күзләрен мутландырды ул.

—Без «Урак-чүкеч» колхозыннан. Абдуллин иптәш эше буенча йөрибезд. Колхозчылар исемненнән аның бернинди дә гаебе юк икәнән әйтергә килдек. Монда ниндидер ялгышлык булгандыр...

—Сез яклап йөргән ул фәрештәгез фронтка жибәреләсе игенне әрәм-шәрәм итеп ята. Аның бөтен эше дә безгә билгеле. Бу хатта барысы да язылган.—Ул кызларга тагын бер күз төшереп алды да, як-ягына карангалап:—Менә нәрсә, сандугачларым. Корымлы казан тирәсендә күп чучалсагыз, үзегезгә дә карасы ягылыр. Анлы кешеләр менә законның бозылуын хәбәр итәләр, ә сез жинаятьчене яклап йөрисез. Аның эше әллә кайчан хәл ителгән инде, эш кешеләрен юкка бимазалап йөрмәгез,—диде дә, сүзенен беткәнән белдереп, кызларга чыгу юлын күрсәтте.

Гарьләнеп, үз көчсезлекләреннән көенеп чыгып китте кызлар. Никадәр баш ватсалар да, әләкнән кем кулы белән язылуын белә алмадылар. Бу бер серле йомгак булып калды.

Карарда күрсәтелгәнчә, Зиннур икенче көнне үк китәргә әзерләнде. Әнисе Ниязбикә карчык, улын кочып, олак сулкылдады. Кем белә, бу бәлки аларның сонгы күрешүләредер? Кичнен кич бие өйләреннән кеше өзәлмәде. Авылдашлары Зиннурны изге теләкләр белән озатты, кылган изгелекләре өчен рәхмәтләрен ничек кенә дә әйтеп бетерә алмадылар. Икенче көн иртән аны озатырга бөтен авыл күтәрелде. Барысы бер

булып, анын исән-аман әйләнеп кайтуын теләп калдылар. Тик Өннәшнен генә бернигә карамыйча үз эшендә булуы, буш чиләкләре белән юлны аркылы кисеп, чишмәгә юл тотуы Зиннурнын күнеленә шом салды...

Икенче көнне халык жыенында колхоз рәйсе итеп, Камиләне сайладылар, бригадир булып Гөлсылу билгеләнде. Авыл әкрен генә яшәвен дәвам итте. Нурия Зиннурын күрә алмыйча калды...

30

Зиннур Абдуллиннар полкы Германия чикләрен үтәп керде. Көтмәгәндә һөжүм итеп, Айзенштат дигән каланы алдылар. Әмма дошман әле көчле, бирешергә теләми иде. Кабинасына Зиннур утырган машина елга аша корылган кечкенә күпергә якынлашканда гына, качып баручы немец гаиләләре утырган ике фургон килеп чыкты. Өстә ябылган йөк арбаларына хатын-кызлар, бала-чагалар, картлар төялгән. Атлар ярсып чаба. Совет гаскәрләренен юлын бүлү өчен, дошман танкы фургоннарға атып жибәрде. Фургоннар бер якка, атлар икенче якка очты. Аяк асты яралылар, үлеләр белән тулды. Юл капланды. Алга бару өчен бер генә чара—канга баткан кешеләрне изеп-сытып узу калды. Бу көтелмәгән хәлдән алар бер мәлгә югалып калдылар. Кузовта тупчылар расчеты бара. Нишләргә? Зиннур кабина ишеген ачып, югарыда утырганнарға кычкырды:

—Батарея! Машина туктагач ук, юлнын сул ягына сикерегез, «тигр»ны тончыктырыгыз! Шофер, машинаны туктат!

Зиннур, машинадан сикереп төшү белән, фажигале хәлне күреп, кабина янында ук катып калды. Канга баткан бер малай, канаты сынган коштай, кулларын жилпи, талпына; жәрәхәтләнгән ана исә ничек тә сабыен читкәрәк этәргә, юл кырыена чыгарырга маташа иде. Гвардия капитаны, дөньясын онытып, аларны бу мөхшәрдән коткару нияте белән, тиз генә иелде дә баланы күтәреп алды. Шул мизгелдә туп ядрәсе якында гына шартлап, көчле дулкын Зиннурларны канауга ташлады. һушсыз яткан гвардия капитаны расчөтнын күз ачып йомганчы тупны аска төгәрәткәнән дә, үзләренен жиргә сибелгәннөрән дә, кай арада «тигр»нын свастикасын кара төтен урап алганын да күрмәде. Ул инде мөхшәрнен күпмөгә сузылганын да, үзенен яралы немешлар белән бергә юл буендагы канауда ятып калганын да аңларлык хәлдә түгел иде...

31

Бу вакыйгадан соң бер ай чамасы узгандыр. Сонгы вакытларда торадан почта кайтаруга жаваплы итеп билгеләнгән Айса карт хатларнын берсен кемгә дә бирергә белмәде. Анын тышында «Абдуллина Нуриягә» дип язылган иде. Авылларында бер генә Нурия—Хәмит кызы, ләкин бит ул Сәлимова. «Фәтхулла абзыйгадыр, исемен генә бутагандыр», дип фикер йөртте карт. Почта кайтуын дүрт күз белән көткән халык, почта йөртүчене урамга чыгып каршылый. Нурия дә көн саен хат көтә. Айса әкә икеләнеп кенә ана сузган хатны, тартып диярлек алды. Өчпочмакы хатнын үзенә булуына шикләнмәде Нурия, адресы башка кеше кулы белән язылган булуы гына хәвефкә төшерде. Тиз-тиз ачып, хәбәрне белергә тырышты. Өчпочмак эченнән ике хат төште: берсе Зиннурнын үзеннән, икенчесе ... Күз йөртеп, хатларны укырга кереште. Беренче хатта сөйгәнәнен сагынуы, дошманны кыуып барулары язылган иде, Нуриянен күнеле тынычлана төште. Ләкин икенче кәгәз кисәгендә Гвардия капитаны Зиннур Абдуллиннын билгесез югалуы хәбәр ителгән иде.

—Әле генә хат язган кеше ничек югалсын инде? Айса әкә, нәрсә соң бу?

Карт та кызынын йөзендәге үзгәрешне күреп, сагаеп калды. Эшнен

нәрсәдә икәнән белгәч, аны юатырга, тынычландырырга тырышты:

—Юктыр, Нурия кызым. Фронтта андый саташтырулар, буташтырулар була инде. Үлгән хәбәрә түгел бит, исәндәр, табылып,—диде.

Шулай да Нуриянең бәгыре сызлый, йөрәге өзгәләнә иде. «Курмичә генә калдым бит ичмасам, сонгы тапкыр күзләренә карап, сөюемне генә дә әйтә алмадым...»

Тансылуга да Әхмәдүшеннән хат килгән икән, ул үз хатын укый:

—«... Берзаман арты айлык йокыдан уянсам, минем бер аягым жинеләеп калган. Бармак очларым кычыткандай була. Тырнарга дип аягымны күтәрсәм, тездән генә чөөлеп чыкты бу.—Шул урынга житкәч, Тансылунын тавышы калтырап, күзләренә яшыләре төелде.—Кайтсын гына иде, нинди генә булса да жарый. Илаһым, кайтсын иде әле...—Тагын күз яшыләрен сөртеп, укуын дәвам иттерә:—Ярар, исән булсам, аякның берсе бар бит әле, баш исән. Тик шунысы жәл, Нурия белән Зиннурның туенда биеп булмас инде. Хәер, син икебез өчен дә житкерерсен, син бит бик матур биисен, янкәм. Әле менә монда, госпитальдә бер иптәшем мәзәк сөйләп ята. Ике күрше сугыштан берсе—ун аягын, икенчесе—сулын югалтып кайткан икән. «Шәп булды әле, малай, инде икебезгә бер пар пима житә, расходы аз», дип әйтәләр икән дә, кочаклашып елашалар икән. Нишлисен, аягым юк дип, башны ташка орып булмас. Яралар төзәлсә, кайтырмын. Көт мине...»

Атна-ун көн үттеме-юкмы икән, кемнендер авызыннан «Абдуллин Зиннур ак флаг тотып, үзе немешлар ягына чыккан имеш»,—дигән усал хәбәр таралып китте. Мона ышанучылар булдымы, булмадымы, ләкин зәһәр хәбәр кешеләрнен жанын өшетте. Тик Камилә, Нурия, Гөлсинәләр генә чәчрәп каршы төштеләр:

—Авызгыздан жил алсын, тузга язмаганны сөйләп йөрмәгез! Ләкин гайбәт үзенекең итте, хәтта күрше авылларга да таралып өлгерде. Районнан килгән вәкил дә икеле-милкеле сүзләр әйтеп, йөрәкжәргә шом өстәде.

Авылны бүреләр басты. Инде сарык-фәләнгә генә риза булмыйча, сыер фермасы тирәсендә шаяра башладылар. Төне бую бүре улаудан коты очкан ферма каравылчысы Фәһимә әби, иртә таннан идарәгә килеп, Камиләне көтте. Рәис кәргәч тә:

—Камилә наньем, ал мине бу эштән,—дип сүзен башлады.—Үзен уйлап кара инде, төнлә белән япа-ялгызын дер калтырап утыру жинелме әллә бездәй кортакларга? Яненнән киткән, берәр картны билгелә шул урынга. Ерткыч дигәнән ул ир-атның исеннән үк курка, коткар инде мине, янкәм. Теләсә нинди башка эшкә куш, билләһи, жан атып эшләргән,—дип ялварды, бөкресен чыгара төшеп.

Камиләнән үзенң дә бу турыда уйлаганы бар иде. Янәдән авыл картларын күнелдән барлап чыкты. Уйланый торгач, им-томчы Саба әкәне чакырырга кеше жибәрде. Озак көттермичә, ул килеп тә житте. Кин итеп ачылган ишектән өйгә бер йөк салкын һава томырылып керде. Күгелжәм томан арасыннан картның нәзек тавышы ишетелде:

—Әссәләмәләйкүм. Сау гына яшисенме, Камилә кызым?

—Исәнме, Саба әкә, әйдә узып утыр әле.

Карт, аягындагы пимасының карларын кақкалап, муенына кат-кат чорналган шәлен чишеп, урындыкка салды. Йоңы кырылып беткән қолакчынының бавын чишә алмыйча байтак азапланды. Сакалына каткан бозны сыпырып төшергәч, рәиснен янынарак барып утырды. Сүз башларга торганда гына, инде ничә көннән бирле салкын тиюдән жәфа чиккән Камилә карлыгып, ютәлләп алды. Карт, кызганып, ана төбәлдә, сулышы жайлануын сабыр гына көтеп торды.

—Саулыгыңны саклабрак йөрә, кызым. Син дә түшәккә аусан, авыл халкы нишләр? Күрәм, эш дип, көне-төне чабасын. Үзенне кызгануын эшкәрә¹ кызганам да бит, нимә кылаң, ярдәмем аз тия. Сугыш картайтты, кызым, сугыш бетерде безне...

¹Эшкәрә—бик, бик тә.

—Яхшы сүзенә рәхмәт, Саба әкә. Менә синен ярдәменә дә бик мохтажбыз әле.

Моны карт үзенчәрәк аңлады:

—Шулай булмый ни, кайчак өшкөргән су да адәм баласына шифа була. Әнә Сәлбәй әкәгез биртенеп куйган иде, биртек жыеп ашаткач, аякка басты.—Карт, сүздән бүленеп, авыз тирәсен жинә белән сөртеп алды.

Картлар радикулитны биртенү дип сөйлиләр. Ана дару итеп, биртек жыеп ашаталар. Биртек жыочы, үзен танытмас өчен битен каплап, кичен авыл кешеләренән ишеген шакый. Ишек ярыгынан чүмечен суза. Ана йорт хужасы ипи кисәге, бәрәнгә сала. Шулай итеп дүрт-биш өйдән жыелган ризыкны биртенгән кешегә китереп бирәләр. Шул азыкны ашау авыруга шифа була, имеш...

Карт, хәтерен барлап алгач, сүзен ялгап китте:

—Күптән түгел күршебез, Майлыбикә кортканы әйтәм, сәфсим аягын сузып ятып куйган иде. Белеп торам: анын үзәге авыртуына бала бәвеле яраша. Кайдан аласын, ирләр сугышта булгач, авылда нарасыйлар да бетеп китте. Ярый әле Мәлхия әбәгез авыз ачып ятмады...

Саба тагын Мәлхиянен ире сугышта чагында ничек итеп бәбилә булуын, бәби бәвеленен алмаштыргысыз дару икәнлеген озак итеп сөйләргә жыенган иде, сүзнә Камилә бүлдерде:

—Саба әкә, фермада каравылчы юк. Каравылчысыз хайваннарны калдырып булмый. Менә шул эшкә сине өмет итеп чакыруым иде.

Бабай мыек очларын жыеп, жеп эрлэгәндәй бөтерергә кереште. Әкрән генә инсәсен кашып куйды. Аннан сон гына сүзен башлады:

—Камилә кызым, аңлыйм хәленне, каравыл бик тә кирәк. Кәнишне мин эштән куркып тора торган кеше түгел. Ансын үзен дә беләсен. Ләкин дә өшкәрә авырым гуй мин. Бер яман авыруга тап булып куйдым, тик кешегә әйткәле ярамайты.

—Саба әкә, авырунын яхшысы да буламыни?—Камилә көлемсерәп куйды.—Әлегә мин берәунен дә «минем бик яхшы авыруым бар» дип мактанып йөргәнән ишеткәнем юк. Йә, белик, синен авыруын ниндирәк икән?

Карт, чит кешеләр ишетмәгәе дигәндәй, күзен шарландырып, як-ягына карангалап алды да:

—Әйтсәм, ышанмассың, кызым. Төнлә йоклаганда үзем дә сизмичә торып йөрүм бит мин!—дип куйды.—Мәүлә енгән¹ исән чагында, бу төнлә берәрсенә шуйган² кылып куймагае дип, ишегебезгә эчтән йозак салып куя иде. Хәзер дә шул авыруым бетми. Менә ни өчен төнгә эшкә ярамаем мин, кызым. Син миңа берәр әфтерититләрәк эш тап инде.

Камилә, картның хәйләсен аңлап, елмаймыйча кала алмады.

—Ярый алайса, Саба әкә, мин синен чирле булуынны исәпкә алып, кечерәк нәчәлник итеп билгелим булмаса.

Саба карт сагая калды.

—Йә, хуп, кызым. Әйт, әйт сүзенне. Тыңлап карыйк. Минем хәлне аңларсың дип уйлавым хак булган икән. Кеше юкка гына мактап сөйләмидер шул үзенне.

Камилә житди төс алды.

—Менә шул, Саба әкә. Үзен дә аңлайсың, сау ирләр булмагач, эшләр кыен. Ат жигеп чыгарга чаналар, арбалар житешми. Сушилканың түбәсе көзен үк агып, үзәкләргә үтте. Иң әүвәле менә шуларны ипкә-сипкә китереп, шунда чана-мазарны игә китерсән, ничек булыр икән дим? Янына Әсән әкәне димлә, Олата әкәне ал. Менә сина бер звено. Язга чыксаң, сушилгада иген киптерерсен. Килештекме?

—Ятлар мине берчакта да аңларга теләмәделәр. Рәхмәт сина, кызым.

¹Енгә—жинги.

²Шуйган—зарар.

Бер син анладың хәлемне. Ышанып тапшырганың өчен рәхмәт. Иртәгә үк тотынырғамы? Шул кушкан эшенә диюем.

—Әйе, әйе, Саба әкә, сынатмыйк. Тиздән, Аллам боерса, сугыш та бетәр. Киткән бөркетләребез дә кайтыр. Күрсеннәр, без дә төшөп калганнардан түгел. Аркылы ятканны буйга алып салмаганың, димәсеннәр.

Камилә тагын уйга калды. Кемне генә куярга соң каравылчы итеп? Берәз торгач, жәй буге балыкчылар бригадиры булып йөргән Хәмит әкәне куярга булды.

Хәмит әкә рәиснен сүзен аяк астына салмады. Дөрөс анысы, бүренен үзеннән түгел, «бүре» дигән сүздән дә коты оча иде, мәгәр моны сиздермәскә тырышты. «Аллам саклар әле,—дип уйлады ул, Камиләнен йокысызлыктан, суык тиюдән кызарып беткән күзләренә карап.—Мин дә карышсам, бу балакай тагын кемгә барып ялыныр?»

Салкын, карангы каравыл өендә, ямаулы толыбына төрөнөп, бүрегенен колакчынын бер бәйләп, бер чишөп, тынлана-тынлана беренче танны көчкә көтеп алды. «Янына төшөрмен», дип калган Хәлимәсенә ник эзе булсачы... «Моннан ары фермасына аяк та басмыйм!»—дип кайткан иде, кич якынлашкан, тагын юл алды.—Мин дә эшләмәсәм, кем генә барыр икән соң ул каравылчы эшенә?»

Ике төн кылт-шылтсыз үтте. Каравыл йорты сыер һәм сарык фермасы арасына урнашкан. Килә-киләшкә, юл унаеннан карт икесенә дә кереп, күз салып чыга. Эшләүчеләр өйләренә таралгач, ике ферма берүзенә кала. Өченче көн дигәндә, кичтән буран күтәрелде. Тәрәзә ярыкларынан кергән жил тавышы Хәмит әкәгә бүре улавы булып ишетелде. Ул, мылтыгын утын пүләнәдәй култык астына кыстырып, бер-ике тапкыр алачык алдына чыгып, карангалап та керде. Танга таба жил-буран тагын да көчәйдеме, улау тавышы тагын да ныграк ишетелә башлады. Нигәдер сарыклар абзари ягында дөбердәшкән тавышлар, бәрәннәр бәэлдәшкәнә ишетелгәндәй булды. Хәмит абзый төрәзәгә сарылды. Тавышлар тагын да көчәйде. Каравылчыны бизгәк тотта башлады. Күпме караса да, төрәздән берни күрмәде. Аннары, беткән баш—беткән дип, чыгарга ук тәвәккәлләде. Толып чабуына чуала-мәтәлә, тирән карны erylп, сарыклар абзарины таба атлады. Карчыгы өйрәткәнчә, берданын корып куйды. Шунда буран эченнән аркасына сарык асқан карачкы килеп чыкты. Карт яшелле-күклә тавыш белән:

—Тукта дим, мин сина әйтәм, юкса атам бит!—дип кычкырды.

Анын тавышын ишетеп бугай, качкын йөкләп барган сарыгын карта ташлады. Үзе тиз генә атып та жиберде. Ядрә картнын баш очыннан гына жилеп үтте. Көпшәдән ургып чыккан ут каравылчынын битенә ябырылгандай тоелды. Куркуыннан карта сөнгән карт, күзен йомган килеш, көпшәсен карачкыга юналтеп, мылтык төтәсенә басты. Тагын гөрселдәгән тавыш чыкты. Шул килеш, исен жыя алмыйча, абзый байтак вакыт, инде үлгәнмендер, дип уйлап, кымшанырга да куркып ятты. Зиһенен жыеп, торырга маташканда, мылтык тавышына авылдан кешеләр йөгәрешеп килделәр. Башкаларны этә-төртә Хәлимәсе очып килеп тә кунды.

—Әй, Ходеам, аттылармы әллә үзенә? Ник дәмшисен?—дип, ирен селеккәли башлады.

Карты да телгә килде, як-ягына карангалап:

—Карчыгым, наныем, картайган көнемдә мине синнән аерып төрмәгә ябарлармы икән инде, әй?—Картны калтыравык алган иде. Үзенен толыбы чабуына үзе басып, урыныннан кузгала да алмыйча интекте.

Картының теле ачылгач, Хәлимә кортка, жинел сулап:

—Ни өчен дип сине төрмәгә утыртсыннар ди, ни сөйләсен син?—дип сорайды.

—Әнә күрәсенме, әнкәсе, мин кеше үтереп куйдым гуй,—диде Хәмите, кар өстенә капланып төшкән карачкыга күрсәтеп.

Сакал-мыек баскан дезертирнын гәүдәсе сызылып килгән таң нурында үтерелгән ерткычны хәтерләтә иде. Аннан ерак та түгел, тышауланган

сарык ята. Хәлимәсе, авызы чалшаеп калган карачкыга күз ташлап:

—Ул кабахәтне аттып үтергәннен өчен рәхмәт әйтерләр әле үзенә. Шул дезертирлардан куркып, халык күрше авылга да бара алмый утыра бит,—диде. Үзе, кабаланып, иренен ярасын эзли башлады. Толыбын салдырып атты. Култык асларын, аркасын, аяк-кулын капшады.

—Нәрсә эзлисен син анда, карчык? Нигә дип мине тентисен? Минә дә угры дип белденмә әллә?

—Яраларынны эзлим.

—Сон ничек, ядрә тирән кERGәнме?

Хәлимәсе тагын аптырый калды:

—Кай төшендә сон?

—Мин каян белим. Үзен әйтәсен бит.

—Рәтләп бас әле!—Карчыгы аны күтәреп диярлек аягына бастырды.—

Йә, кай жирен авырта?

Хәмит әкәннен бер жире дә авыртмый иде. Ул үзе дә тәннәрен капшап, тынычланырга тырышты. Шул арада Нурия дә килеп житте, әткәсен кочып алды. Нурия белән бергә килеп житкән Камилә:

—Әйтәм, атна саен бер сарык югала торды. Шул мәртәтнен эше булган икән,—диде.—Рәхмәт, Хәмит әкә!

—Бу аләмнен мәетен кая куярга?—дип сорады килүчеләреннән берсе.

—Районга хәбәр итәрбез,—дип җавап бирде колхоз рәйсе.

Курку белмәс каравылчыны карчыгы белән кызы икесе ике ягынан житәкләп алып кайттылар. Хәмит абзыйнын бик тә күнеле булды ул көнне, хәтта әле чак кына яшәреп киткәндәй тоелды.

32

Абдуллин таныш булмаган бер тар бүлмәдә исенә килде. Чөлтәрле тәрәзә пәрделәре төшерелгән, өйгә кояш нурлары юнләнеп керми иде. Зиннурнын күзе урта яшьләрдәге хатыннын акшарланган стена төсле йөзенә төште. Анын йөзендә кайгы сөрәменнән башка нәрсә күренмәде. Икенче караватта тугыз-ун яшьләрдәге бер бала ынгырашып ята. Хатын анын анына килеп, авызына кашык белән су салды. Күзен бүлмә буйлап йөртеп, Зиннур үзенең кайда икәннен чамаларга тырышты. Юк, бу госпиталь түгел иде.

—Мин кайда?—дип сорады ул, башын ястыктан аера алмыйча селкенгәләп.

Анын зәгыйфь тавышын ишеткәч, ханымны корт чаккандай булды. Ул калтыранган сөялле кулы белән Абдуллиннын авызын томалады:

—Наен, наен, шпрыхензе никс!—дип пышылдады. Үзе, куркынып, як-ягына каранды. Күрәсен, рус сүзләрен берәрсә ишетмәгәе, дип хафаланды бугай.

Ханымнын гадәттән тыш саклык күрсәтүе юкка түгел иде: урамда әледән-әле авыр итеклар тавышы, немец телендә сөйләшәп үткән кешеләр егетне тиз анына китерде. Ул—фашистлар тылында! Зиннур күтәрелергә чамалады, әмма чуенга әверелгән гәүдәсә түшәктән купмады. Таштай авыр башы күтәрелмәде генә түгел, күз аллары янадан чуарлана башлады. Беренче башына килгән фикер гарылек булды. Ник шунда, яу кырында үлмәгән, ичмасам? Иптәшләре ни хәлдә? Котыла алдылармы теге мәхшөрдән, башларын салдылармы яки фашистлар кулына эләктеләрме? Сораулар җавапсыз калды. Тигезләнеп акшарланган түшәмгә карап тора-тора күзләре талды, төне йокысыз үтте. Ләкин үзен нинди язмыш көтүен нич күз алдына китерә алмады.

Иртәнге яктылык сирпелгәч, өстендәге киёмнәренә күзе төшеп, исе китеп ятты. Яхшы чалбар, зәңгәрсу ак күлмәк, стенадагы элгечтә

¹Юк, юк, сөйләшергә ярамый.

пинжэк, галстук, эшлэпэ эленеп тора. Менә хәзер генә кыйммәтле ресторанның кайтып, ял итәргә ауган кебек. Зиннур ышанырга да, ышанмаска да белмәде. Өнөмме бу, әллә төшемме дигәндәй, шивиот пиджакның жиннәрен тотып, капшап карады. Кем киендергән аны бу киёмнәргә, яхшыгамы бу хәл? Әллә берәр усал ниет белән аның иңнәренә ятканмы алар? Үз киёмнәре кайда?

Солдатның инде чыңлап анына килгәнә ышанган хужабикә, янына килеп, үз исемен дә әйтте: фрау Ирма икән ул. Абдуллинның искә килүенә сөенгәнән белдереп, елмаеп та куйды үзе. Үзенен ни сәбәпле бу хәлгә калуын төшенеп бетмәсә дә, фрау Ирмага чын күнеленнән рәхмәтле иде ул. Аның куллары егеткә әнисен, Нуриясен хәтерләтте. Кем белә, бәлки аягына басса, хатын ана үзәбезнекеләргә качарга да ярдәм итәр, яки антифашистлар белән таныштырыр.

Ике-өч көннән ул торып утыра башлады. Малайның да хәле яхшыра төште. Фрау Ирма да күзгә күренеп жанланды. Төннәрен улы караваты янында уздыра, көндезләрен күбрәк алгы бүлмәдә булырга тырыша. Йоки бүлмәсенә чит кеше күз салмагае дип шөбһәләнә бугай. Абдуллинның күнеле тынычлана төште, йокысы да рәтләнә. Ул яткан көйгә бүлмәнән һәрбер квадрат сантиметрын күздән кичерде. Стеналар типтигез. Түрдә йомырка сарысы төсендәге гардероб. Аның алгы капкачында зур көзгә. Ишек ачылуы шул көзгедән күренә. Почмактарак китап киштәсе, радиоалгыч. Уртадарак дан-дон сугып, гомер үтүен санап бара торган зур стена сәгатә. Тәрәзә берүз генә, ул да пәрдә белән каплап куелган. Өйдә искиткеч чисталык, тәртип, һәрнәрсә үз урынында. Бер атналап вакыт үткәндә, Зиннур аягына ук баса башлады. Фрау Ирма югында алар малай белән икәү ымлашып «сөйләштеләр». Аның исеме Фриц икән. Теге көнне күпер төбөндә шул баланы коткарганда исен жуйган икән Зиннур, шартлау икесен дә аяктан еккан. Фрицның ярасы аягында, торып утырса да, аягына әле баса алмый. Алар әкрәнләп дуслаштылар. Зиннурга шунысы билгеле булды: малайның әтисе фронтта үлгән, алар әнисе белән икәү генә яшиләр икән.

Тагын атна-ун көн үттә. Узып баручы солдатлар Ирма ханымнарга сөт эчәргә кереп чыктылар. Шулар арасыннан берсе—елтыр күзле егет, кызыксынып, алар яткан бүлмәне дә ачып карады. Төсә кәгазьдәй агарыган фрау Ирма тотлыгып китте:

—Майне киндер унд ман...¹

—Иа, иа, их форштее.

—Ярый, ярый.

Солдатлардан курыкмады Ирма ханым, алар артыннан барнәрсәгә көкре борынын тыгучы күрше кортка Магдалена да ияргән иде. Әнә шул карчык Ирманың солдатларга ялганлаганын ишетеп калды.

—Әйе, әйе, бу заманда яшә фрауларның ирләргә мохтажлыгы юк,— диде кортка, йөзенә ясалма елмаю чыгарып.

Ярый әле аның тел төбен аңлап, тикшереп торучы булмады. Солдатларны тышта калган иптәшләре ашыктырды. Урамда машиналарның гөрләп кузгалып китүе ишетелде. Зиннур аяк бармакларына кадәр тирләп чыкты. Берәздән Ирма ханым да бик борчылган кыяфәт белән бүлмәгә килеп керде. Улына нидер әйтте. Аның төсә дә үзгәрәп китте. Аннан ул Абдуллинга борылып, нәрсәндер аңлатасы килеп, өзгәләнен сөйләп карады. Күз алдына сонгы вакыйгалар килде.

...Яраланган улына ярдәмгә килергә омтылса да, кул-аяклары ана буйсынмадылар. Ул изаланып ятканда, рус капитаны аның улын янына китереп салды. Ирма капитанның бу кыланушын ни дип тә аңлата алмады. Шулай да, баласы янында булгач, ана жан инде. Тик менә янына рус офицеры килеп төшкәч, фрау Ирма уттан курыккандай, сикереп торырга талпынып карады. Геббельс әйткән «ерткыч», «вәхши» янында

¹—Минем балам һәм ирем...

ничек тыныч кына ятмак кирәк? Хатын яралы улын күтәрәп китәргә маташты, ләкин июньләп аякта басып торырлык та көчә юк иде.

—Ят, жүләр! Аталар бит үзәнә, әнә ничек оча пулялар,—дип анын итәгеннән тартты ап-ак чәчлө карт. Ул Ирманың абзасы тиешлө кеше иде.—Әнә ничек «мәрхәмәт» күрсәтте үзебезнекеләр. Үлгәннәрне кара дим. Бу кешелекле капитанга ярдәм итсәң дә, хыянәт түгел. Унбишләп авылдашыбызны коткарды бит. Үз башын жәлләмичә, баланны үлем авызыннан алып чыкты. Аны да ташлап калдырсак, безне Алла каргар...

Бу сүзләрдән соң Ирма тынычлана төште. Озак та үтмәде, атыш басылды. Күпергә таба контратакага килүчә немец автоматчылары һәм фаустниклар күренде.

—Тиз генә киemen алмаштыр!—дип боерды хәлсез карт. Үзе дә ярдәм итә башлады. Немец карты антифашист иде.

Алар үлөп калган бер авылдашларының тышкы киemen салдырып, капитанга киерттеләр. Анын киemenнән дә монда калдырмыйча, үз пиджагы астына яшерде карт. Үзләренекеләр килеп, сораштыра башлагач, ханым иреннән кысып: «Ирем, монысы—балам»,—дия алды. Шуннан ары кемнән кем икәнән тикшереп торучы булмады. Һәркемнен үз кайгысы үзәнә жигәрлөк. Елаш-үкереш эчендә үлекләрне бер арбага, яралыларны икенчесенә төяп, авылларына озаттылар.

Бераздан фрау Ирма кара шәлен бөркәнөп чыгып китте. Фриц арып, йокыга талды. Абдуллин хәлнен житдилеген анлап, ничек булса да моннан качу юлын эзли башлады. Монда калса, үзәнә дә, аны коткарып калучыларга да кыен булачак иде. Ишек янына килеп, урамга күз салды. Урманга кадәр ике чакрымлап араны ачык урыннан үтәсе бар. Авыл жире бит, бөтен нәрсә күз алдында. Төнлә бәлки мөмкин булыр иде. Әгәр бу көн дә тыныч кына үтсә, әллә теге Ирма ханымнын дөдәсе белән бәйләнешкә кереп булмасы, дип өметләнде Зиннур. Мөгаен, хатын үзе дә ана кинәшкә киткәндер. Шулай да саграк булу кирәк...

Хужа хатын кайтып өс-башын да алмаштырып өлгөрмәде, капка төбенә бер машина килеп туктады. Минуты белән солдатлар өйне камап та алдылар. Магдалена кортка ике-өчесен өйгә үк ияртеп кереп житте. Алар дөбер-шатыр йокы бүлмәсенә үтеп, тенти, эзли башладылар. «Менә шунда ята иде»,—диде карчык буш караватка күрсәтеп. Актармаган урын, тикшермәгән тишек калмады. Хәтта стөналарга да суккалап чыктылар. Яралы баланы акыргып, урыныннан күтәрөп бөрдөләр. Бүлмәдән чит кеше табылмагач, офицер корткага батырып карап алды. Янәсе «инде ни әйтерсен, безне шулай юкка тинтерәтеп йөрүенме» ди иде анын карашы. Ике кулын күкрәгенә кушырып куйган Ирма ханым ни үле, ни тере көйгә катып калган. Ул капитанның кайдадыр якында гына икәнән белә, яралы көйгә кая китә алсын?!

Солдатлар котырынып эзләгән арада, офицер юан сигарасын суыра-суыра читтән күзәтеп утырды. Әледән-әле сүнөп киткән сигараны нервыланып закигалкасы белән кабызырга тырыша, анын бу хәлдән риза түгеллеге йөзенә чыккан иде.

Солдатларны ияртеп кәргән кортка барысыннан да жәһәтрәк булды. Рейх дошманын яшереп яткан йортка ул үтә үчлө иде. Карчык өстәлдәге ипи валчыкларын бөртөкләп карап чыкты. Карчыга борыны белән урын-жирне иснәп карады. Йод исен тойган кортка, як-ягына карап, тагын берәр дәлил эзләде. Бераздан анын теишсез авызы мыскыллы елмаюдан кыйгаеп китте:

—Менә!—диде ул тантаналы тавыш белән, мендөрдәге кан тапларына күрсәтеп.—Малайнын ярасы аягында, ә кан—мендөрдә!

Тикшерә торгач, ятак урыннан бер төймә дә тәгәрәп төште. Ул йолдыз рәсеме төшерелгән, совет офицерлары кия торган кительнеке иде. Менә шуны штурмфюрер үзе әрлө-бирлө әйләндөргәләп карагач, Ирманын борынына китереп терәде:

—Йә, инде нәрсә әйтерсен, ничек аңлатырсың?

—Мин бернәрсә дә белмим.

—Шулаймы? Ганс, фрау Ирманын телен ачарга ярдәм ит әле. Иоган, син барбосны монда керт. Канлы мөндәрдән ис алсын.

Матур йөзлө, төз гәүдәлө яшъ солдат гадәти эшкә керешкәндәй, әкрән генә Ирма ханым янына килеп басты.

—Бәлки, болай гына әйтеп бирерсен?—дип, хатынның ияген каптырып алды. Әнисенә тин булырлык ханымның биленнән һич тартынусыз кысып тотты һәм бит уртасына төтәп торган папирасын китереп терәде.

Хатын тартылып:

—Аһ!—дип, ыңгырашып куйды.

Ганс, бернигә дә игътибар итмәстән, үз «һөнәрен» дәвам итте. Ханымның мангаеннан эре тир тамчылары төгәрәде. Ләкин иреннәрен кысып, бөтен нәрсәне дә кире какты, бар сорауларына да һаман бер җавап булды:

—Мин бернәрсә дә белмим.

Ганс, хатынны калдырып, жинел адымнар белән Фриц янына барып утырды. Беләмешкә салышып, малайның яралы аягын кысып тотты. Бала бәгырьләргә төшәрлек тавыш белән кычкырды, ярадан кан саркып чыкты. Ана ярдәмгә ташланган анасын икенче солдатлар тоткарлады.

—Сугышка фюрерыбыз өчен башын салган атасы хақына, зинһар, тимәгез балама,—дип ялварып әнкәсе. Бала сулыгып-сулыгып елый иде.

Зиннур Абдуллин үзенен яшеренгән урыныннан боларның барысын да күреп, ишетеп торды. Фрицның үзәк өзгеч тавышы йөрәгенә барып тиде. Барысына да үзен генә гаеплө итеп сизде ул. Баланын жан тетрәткеч акыруына түзә алмады, яшеренгән урыныннан чыгарга мәҗбүр булды...

33

Зиннурдан ике-өч ай буена бер хәбәр дә килмәве Нурияне пошаманга төшерде. Һәр төн кергән чуалчык ямьсөз төшләр төмам тенкәсенә тиделәр. Төшләрәндә сөйгәнә ана каршы килгән төсле була да, әллә ничек кенә юкка чыгып, күккә ашып китә. Менә бүген дә гажәеп бер төш күреп, сискәнөп уялды. Зиннуры белән очрашабыз дигәндә генә, аның каршысына авызын ерып Кызылбаев килеп басты. Аннан соң кыз сазлыкларга бата-бата, якындагы карурманга кереп качты. Хәлдән таеп адашып, саташып йөрдө. Инде бөтен өмөтләре өзәлөп, хәлдән тайгач, соклангыч бер урман аланын күрдө. Шунда каршысына кечерәгрәк кенә буйлы ап-ак сакаллы бер карт килеп чыкты. Аның янында ямь-яшел палас кебек үлән үсә, имеш. Аксакал Нуриягә хикмәтлө сүз әйтте: «Синен Зиннурын исән, кызым, исән!»—диде. Карт шул мизгелдә үк күккә ашты. Нурия инде күпмө гомөргә беренчө тапкыр тыныч күнөп, ышаныч белән уялды. Шулай да аның йөрәгән сулкылдатып нәрсәдөр бөртүктаусыз сызландыра иде.

Кышка таба Зиннур турында тагын да куркынычрак хәбәр таралды. Имештер... Имеш-мимешләренә раслап НКВД кешеләре һәм ике милиционер да килеп төштеләр. Беркай да кагылып тормастан, Зиннурның әткәсе—Фәтхулла абзыларга бәрөп керделәр. Чакырылмаган кунаклар бик тупас кыландылар. Өйләренен астын-өскә өйләндөредөп тентү уздырдылар, Зиннурдан килгән бөтен хатларны сорап алдылар. Бөраздан Нурияне дә чакырттылар. Авыл советыннан пүнөтөйләр килеп житкәч, Кызылбаев зур корсаклы кара портфеленнән кирәклө кәгазьне алып, бик эрелөнөп кенә укый башлады: «Абдуллин Зиннур Фәтхулла улы,—диелгән иде анда,—фронтның алгы сызыгыннан качып китү нияте белән үз-үзенә атып, беләгән яралады, ягъни самострел ясады. Ул жинаятъчел куркаклыгы, илебөз каршында ясаган жинаяте өчен сугыш трибуналы карары буюнча ин югары жөзә алды, халык дошманы буларак, полк алдында атып үтерелде».

Фәтхулла абзыйның аяк буыннары йомшарды, һәм ул басып торган жиренә «лып» итеп утырды. Нурия һушсыз егылды. Туктабикәне чакырып керттеләр. Ул икесенә дә нашатырь спирты иснәтеп, анга китерде, йөрәк даруын эчерде. Ниязбикә әби русча язылган трибунал карарын аңлап житкermәде. Ана Кызылбаев татарча бик тәфсилләп аңлатып бирде, карчык исәнгерәп китте. Берздан, ис-осын азрак жыя төшкәч кенә, бик әрнеп әйтеп куйды:

—Юк, чеп-чи ялган. Ышанмагыз. Мин аны халәл күкрәк сөтем белән үстердем. Ул куркак түгел. Үзе генә дә ничәмә-ничә аю атты. Менә сез аюга каршы барып карагыз. Монда тузга язмаганны сөйләп йөрмәгез.

—Тузга түгел, менә ак кәгазгызга язылган, кортка. Син бик жикеренмә. Без язылганнарның барысын да укып бетермәдек әле.

Югалып калган Камиләнән дә теле ачылды:

—Ниязбикә әби дәрәс әйтә. Зиннур абыйдан әле ике ай элек кенә «билгесез югалды» дип хәбәр килгән иде бит. Ничек инде ул бер үк кеше билгесез югала да, атыла да алсын? Сез нәрсәнедер саташтырасыз бугай? Ул...

—Безнен кулда хәрби трибуналның карары, акыллым,—дип кискен рәвештә аны бүлдерде «кунакларның» берсе.—Монда дәрәс булмаган фактлар язылмый.

Аны Кызылбаев давам иттерде. Ул, күрәсен, вакыйгаларның мондый борылыш алуына бик шат иде:

—Мин анарга элек-электән үк шикләнеп карый идем. Ул һәрвакыт совет властена каршы астыртын эшләр алып барды. Бюро утырышында да аның «эше» әлләничә тапкыр каралды. Менә инде шул вакытларда кырыс жавапка тартылмавының нәтижәсе.

—Юк, мин, үтерсәгез дә, бу хәбәргә ышанмыйм!—диде аягына басып өлгергән Нурия, үзе тагын чайкалып китте.

Аны Туктабикә белән Камилә генә тотып калдылар.

—Синен ышану-ышанмавың безгә хажәт түгел. Әле менә монда тагын укылып бетмәгәнә бар. «Трибунал карары буенча, Абдуллин Зиннурның бөтен милке конфискацияләнгән,—диде НКВД кешесе.—Абдуллин Фәтхулла һәм Ниязбикә кортка сезнен өегез, сыерыгыз дәүләт исәбенә күчә. Бүген үк, без монда чакта йорттан чыгып китегез. Милиционерлар, сез хәзер үк абзарларыңнан сыерны колхоз фермасына тапшырыгыз. Аннан расписка алыгыз.

—Аңладык, иптәш майор,—дип, ике милиционер берьюлы аягүрә басты.

Майор дигәннәре өске керфекләре кысык күзләрен дунгызныкыдай каплаган, аяк астына гына карап сөйләшә торган бәндә иде. Ул хәзер кысык күзләрен шулай астан гына йөртеп, борын эченнән мыгырдап чыккан тавыш белән йорт хужаларына жикерде:

—Нишләп утырасыз? Шушы минуттан бу йорт сезнеке түгел! Үзегезгә чыгып торыр урын әзерләгез. Жинаятче бала үстергәнәгез өчен илебез тарафыннан сезгә нәфрәт белдерелә, энә шундый жәза бирелә.

Фәтхулла карт бөтенләй бетерешкән тавыш белән:

—Урамда салкын кыш лабаса, инде без кайда яшәргә тиеш сон?—дип сорады. Шушы бер сәгать вакыт эчендә ул танымаслык булып үзгәргән, тавышы бөтенләй карлыгып калган иде. Хәвефле хәбәр чыннан да картларны аяктан егарлык булды шул.

—Анысы минем эш түгел,—диде түрә кеше, керфекләрен күтәрмичә генә.

—Алайса аларны мин үзебезгә алып кайтам. Бездә яшәрләр, үзем карармын картларны,—диде өздереп Нурия. Әлеге чучка күзле майор бу чибәр кызга сәерсенәбрәк, башын өскәрәк күтәрәп карады. Аннан тагын карашын үзенен пима башына күчерде.

—Совет дошманнарына карата һичбер мәрхәмәт юк. Кем дә кем

бу карарны боза, үз башына бәла-нәфрәт ала. Картлар башкалардан асырым яшәргә тиешләр.

Зиннурнын әти-әнисен үзләрендә яшәтергә теләүчеләр авылда байтак булып иде, ләкин майор рөхсәт итмәде. Усал янап куйды. Аннан кинәшеп, картларны үз мунчаларына күчерергә булдылар. Кызлар тиз генә сызганып, мунчаны чистартып, юып чыктылар. Чаппар әкә килеп ләүкәләрен ныгытып, сәке иттерде. Тимер мич утыртып, ягып та жибәрделәр.

Мөгезенә бау салынган Кызылкай жылы абзарыннан чыкмаска черәште. Милиционерларнын берсе юан таяк алып, яра башлагач, мескен сыер хужаларына карап, сузып-сузып мәгри башлады. Беркемнән яклап тапмаган хайван язмышына буйсынды. Аны сыртына суга-кыйный алып киттеләр. Актүш өйалдыннан чыкмыйча, майорга ырлый башлады. Анысы исә озак уйлап тормастан, кобурасына үрелде. Этне менә атам дигәндә генә, Ниязбикә әбинен түшәк-ястыкларын мунчага ташып йөргән Нурия арага килеп керде. Актүшнә гәүдәсе белән каплап, майорга кычкырды:

—Тимөгез! Актүш, әйдә минем белән.

Эт, койрыгын дустанә болгап, кызга иярде.

Төп йортны бушаткач, Кызылбаев жинүче кыяфәте белән анын ишегенә ат башыдай йозак салып бикләде һәм ачыкчын майор кулына тоттырды. Сыздым-боздым актка картлар, пүнәтәйлер кул куйдылар. Эш беткәч, түрәләр яхшы толыпларга төренеп, аргамакларга утырып, илебезгә бик зур файда китергән кешеләр кыяфәтендә, кырын ятып, кайтып киттеләр.

Авылны шомлы кайгы басты. Күбесе бу хәлнен булуына ышанмады. Зиннурнын шундый була алуы аларнын башына сыймый иде. Шулай да:

—Кеше кыяр түгел, эчен ярып карап булмый. Бәлки, ул эченнән совет властена каршы булгандыр...

—НКВД кешеләре юкка гына килеп йөрмәсләр...—дип шикләнүчеләр дә табылды. Ни булса да булды, Фәтхулла абзыйнын мунчасын әйләнеп үтүчеләр байтак иде.

Уллары, ирләре фронттан кайтмаган хатыннар гына, корткаяклар гына, карангы инеп, тавыш-тын басылгач, аларга хәер-сәдака керткәләделәр, балаларынын исәнлегенә дога укытып чыгучылар да сирәк-мирәк булгалады. Фәкать берәү генә һәртөрле гайбәтләрдән, янау-куркытулардан курыкмыйча, картларны ташламады. Авыл халкы өстендә эленеп торган каргыш кебек кабул ителгән тыюлардан да шикләнмәде ул. Идәннәрен юды, өс-башларын карады, авызыннан өзеп, ризыгын кертте. Бу әулия—Нурия Сәлимова иде.

Көннәр, айлар үтә барган саен, Фәтхулла абзый, Ниязбикә кортканын саулыгы китә барды. Тормышлары ифрат начарланды. Аларга сугыш налогы да кешеләрдән бермә-бер артыграк салынды. Налог агенты, сугыштан гарипләнеп кайткан Тәтәк, атна саен кереп бимазалый иде. Картларнын сукур тиеннәрә дә булмаганны белә торып, бәгырьләренә төшә:

—Табыгыз, түлөгез! Юкса, үзегез беләсез, баянний брәмә закуны, ташкапчыкка эләгеп куюыгыз да бар. Яшәгән мунчагызны утынга сатканнарын көтәсезме әллә?

Инде нишлибез дип кайгырышып утырган көннәрнен берендә аларга элеккеге танышлары, хантый ягыннан ике аучы килеп чыкты. Актүшнен ауга бик оста һәм жәһәт булуын алар электән үк беләләр иде. Азрак хәл-әхвәл сорашкач, хужаларнын хәленә керешкән тавыш белән:

—Фәтхулла кордаш,—дип сүз башлады кысык күзле хантый дуствы,—күрәбез, тормышын бик авыр, Актүшен дә хәттин тыш ябыккан. Сат син аны безгә! 300 сумны хәзер үк чыгарып салабыз. Әгәр синдә яшәсә, барыбер ачлыктан үлеп калыр ул хайван.

—Балабыздан калган бердәнбер юанычыбыз, ышанычыбыз бит ул. Зиннурыбыз аны үзе карап үстерде бит, Актүшебез аны дүрт күз белән көтеп ята. Юк, булмый, сатмыйбыз. Ул да булмаса, безне кем яклар?

—Кара әле, кордаш, эт ачлыктан бөтенләй бетерешкән. Күз

алдыгызда үлөп калса, үзегезгә дә авыр булып. Без аны ит ашатып, ныгытып алырбыз. Улыгыз исән булып кайтса, хәбәр салырсыз, үзебез үк китереп бирербез.

Аучынын сүзләре хужаларга тәэсир итми калмады.

—Чыны да шулай бит, карчык, ана түгел, үзебезгә дә ризыклар такы-токи гына. Ичмасам, ул рәнжеп ятмас, тамагына туя ашаса, тернәкләнеп тә китәр...

Фәтхулла абзый карчыгы белән кинәшкән арада Актүш күзләрен мөлдәртеп аларга карап торды.

—Улыбыз исән-аман булса, кире китереп бирәбез, диләр бит, ризалашыйк, булмаса, йөрәккенәм,—диде Ниязбикә карчык, авыр көрсенеп. Күзләреннән яшь тамчылары коелды.

Актүш, хәлне анлаган кебек, башын иеп, ризалашты. Муенына бау тагып алып чыгып барганда гына ул хужаларына: «Бәхил булыгыз», дигәндәй, бер генә тапкыр өрөп куйды. Аны өч йөзләп чакрым төньякка, тайгага алып киттеләр. Карангы мунча эче тагын да нурсызланып калгандай булды, Актүшләре китеп, күздән югалгач кына, карт белән карчык үз куллары белән балаларынын сонгы истәлеген, үзләренен сонгы өмөтләрен жиде ятлар кулына тапшырып жибәрүләрен төшенделәр. Өстәлдә яткан акчаны алырга куллары бармады. Сәкенен икесе ике почмагына бөрешеп, әрнүләрен бер-берсенә күрсәтмәскә тырышып, сабыр гына сыктый иде картлар...

Дөбер-шатыр салмыш Тәтәк килеп керде:

—Менә, чылап торып еласан, сукур күздән дә яшь чыга, ди. Тапкансыз бит налогка акча.—Хужаларнын сагышлы йөзенә, төпкә баткан күзләрендә ялтыраган яшыләренә игътибар да итеп тормайды. Дорфа гына барып, акчаларны сыпырып алды да, бармак битен төкөрөкләп, бик төмләп саный башлады. Анын шатлыгы йөзенә чыккан булса да, картларга сиздәрмәскә тырышты:

—Ни, күпмедән бирле түләмәгәнгә, пение арткан иде дә инде, ярар, олы кешеләргә яхшылыгым тисен, анысын санап тормам.—Инде никадәр йөрөп тә бу кадәр акчаны чыгарып салучы юк иде ана, халык сонгы сарыгы, сонгы тавыгы белән түли налогны. Бу юлы уңды Тәтәк, ул тизрәк акчаны кесәләренә салып, чыгып шылу ягын карады.

—Тәтәк энем, налогоыбызны 250 сум дигән иден бит. Иллесе үзебезгә ипи-тозлык булып иде. Күрәсен, ашарыбызга бер телем ипибез дә юк. Калдыр илlesen, балакаем,—дип ялварды Ниязбикә әби, күз яшыләренә буулып.

—Өгәрнки налогоыгызны вакытында түләмәгән өчен арткан пениен санасам, сездән тагын илле сум кирәк,—диде тегесе дә усалланып. Очы сынык карандашы белән кәгазь кисәгә язарга маташты.

—Сина әйтәм, карчык, янтәм китсен¹. Кеше яхшылык итеп, өстәмәсен санамый икән, ана рәхмәт кенә әйтик,—дип карчыгынын итәгеннән тартты.—Ярар, Тәтәк энем, без риза. Ничбер пине-фәләне кирәкмәс, ал булганын. Безнен башка акча табар әмәлебез юк. Без түләмәгән өчен сине дә сүгәрләр. Яхшылыкта гына килешик.

—Белегез, сезгә яхшылыгым тисен дип кенә артыгын түләтмим. Хушыгыз,—дип, пыр тузып чыгып китте исерекбаш.

Актүшләре дә юк, акчасы да очты да югалды. Налогтан калган өлешенә эзрәк чәй-шикәр алып булмасмы, дигән өмөтләр дә юкка чыкты. Дөньясы бушап калды, шомлы тынлык урнашты. Тәтәктән сон ишек алдына чыгып кергән карчык түзә алмады.

—Муены астына каерылгыры явыз Тәтәк! Мөгаен, хәзер безнен акчага Өннәштән самогон алган да, чөмереп утырадыр, чучка. Юньле кеше андый эшкә керәме соң? Биргәннен малын, бирмәгәннен жанын алып йөри шунда, оятсыз...

¹Янтәм китсен—кадалып китсен.

—Ярар, каргама инде, карчык. Ул да югарыдан килгән әмерне үтәп йөрүче бер Алла колы бит. Күрәсен, сугышта бер кулын калдырып кайткан. Гарипләнеп кайтуына көнөп, эчеп йөридер. Шулай итеп кайгысын юадыр.

—Кайгырадыр, көтеп тор. Күрмисенмени, ничек рәхәтләнеп кешене талый бит ул. Ач-ялангачларны талап көн күргән адәмдә нинди өмет булсын соң? Кеше хакын ашый-ашый, чучкага әйләнә дә бетә. Югыйсә, ул да шушы авылның бер бөндәсә ләбаса, кызгану, кеше хәленә керү дигәнненнән әсәре дә юк үзәндә. Алай гына да түгел, хатын-кызларны мыскыллап йөри, ди, ул жирбит. Кичә генә Нәүбәһәр килен елап-елап сөйләде, мескенем.

Вақыт дигәнән берәүне дә аямый. Юклык, кайгы-хәсрәт исә дә, вакыт үтә тора. Актүшләрән дә инде сирәгрәк искә ала картлар. Әмма ике айлар чамасы вакыт узгач, көннәрдән бер көнне, дөресрәге төн уртасында әллә нинди сәер тавышка уянып китә Ниязбикә әби. Шытырдаган-кыштырдаган тавыш килә ишек ятынан, сузып кына елаган, ыңгырашкан тавышка да охшаган авазлар ишетелә. Нәрсә булыр бу? Берәп качкын-фәләнме, әллә юлны адашып, берәүләр анын бусагасына килеп егылганмы? Карты да уяна. Бисмилласын әйтеп, ишекне ачса—үз күзләренә ышанмый Фәтхулла карт. Бусага төбөндә кабырга сөякләре тырпаеп чыккан, күкрәгендәге ак йоннары буялып, карасу төскә кергән Актүшләрә басып тора. Эт, дерелдәп, хужасынын күзләренә карый. Ай яктысында да анын күзләрендәге монсулыкны, рәнжү билгеләрен аермачык күрәп, Фәтхулла карт, бер секундка телсез кала.

—Актүш? Наныем, синме бу? Безне сагынып кайттыңмы? Өч йөз чакрым аранымы?

Картның көйләп-көйләп этне чакыруына карчыгы да килеп житә. Этне сыйпый-сыйпый соңгы сынык ипиләрен китереп сала. Актүш исә зәгыйфь тавыш белән шыншып, үз почмагына барып ята. Картларга күзләрен тутырып карый да, үпкәләгән, рәнжегән күзләрен яшереп, борылып ята. Алдына куелган суга да, ипи кисәгенә дә кагылмый. Иртәгесен картларның хәлен белергә гадәттәгечә Нурия керә. Мондагы хәлләрен күрәп, танга кала кыз. Алып кырга сөтенен яртысын анын алдына куя: «Актүшем, иркәм, менә сөт эч, хәл керер әзрәк үзенә,—дип ялварып карый. Эт алдында алар гаепле иде. Үзләрен саклаган, авыр хәлләрдә яклап калган жан иясен саттылар бит. Үзе хыянәт итүне белмәгән изге жан хужаларынын хыянәтен кичерә алмады. «Мин сезне яраттым, сезгә тугрылыклы булдым. Ә сез мине чит-ят кешеләргә биреп жибердегез»,—ди иде анын күз карашы. Эт бүтәнчә берәүгә дә әйләнеп карамады. Хужалары ничек кенә ялвармасын, ул аларның ризыгына кагылмады. Яна хужалары әйткәннәренчә ит белән түгел, нартага жигеп, таяк белән сыйлаганнардыр, үз һөнәрләренә өйрәтергә тырышканнардыр. Шулай булмаганда өч йөз чакрым араны качып кайтыр илемени хайван? Шул кайтып ауган почмагында бер атнадан жан бирде Актүш. Фәтхулла абзый белән Ниязбикә карчыкның әле жөйләнеп тә бетмәгән яралары янадан әрни башлады, бу хәл аларның жанын төмам тетрәндерде. Этнен рәнжеше балаларына төшәр күк тоелды. Нечкә күнелле Нурия исә Актүшнен башыннан сыйпый-сыйпый үксеп елады, бөтен әрнүләрен, сагынуларын тыя алмыйча сулкылдады...

Зиннур соңгы кайтуында тайгада күп итеп утын әзерләп киткән иде. Ярый әле ул утыннарын тартып алмадылар. Дөресрәге, Камиләгә: «Картларның утынын идәрә йортын жылыту өчен ташытып алырсын»,—дип китте нәчәлникләр. Аламы соң инде Камилә?! Әле кеше-кара күрмәгәндә үзе Ниязбикә әбигә умачлык онны да китереп биргәләде. Башкача зур ярдәме тимәсә дә, колхоз рәисеннән кимсетүләр, жәфалар күрмәде алар.

Картлар бик сак йоклады. Уянган саен берсе торып, тимер мичкә утын ташлап куя. Жылы да була, мичтә ут та сүнми. Шырпы дигән

нәрсә алтын бәясенә торган заманалар бит. Иртән уянуларына мичләрендә утлары сүнөп калган күршеләре Ниязбикә әбиләргә утлы күмер-куз алырга керергә күнөктөләр. Кайчан ғына кәрсән дә, аларнын миче сүнгән вакыт юк. Бериюлы хәл-әхвәлләрен дә белешәләр күршеләре, ут та алып чыгалар. Авылдашларына шундый ярдәмнәре тиюенә дә сөнә картлар, утка өстәп үзләренен күнел жылысын да бирәләр. Ут дигәннән, сугыш еллары әллә нәрсәләргә өйрәтте халыкны. Мәгарә кешеләре кебек, Иртеш бие халкы да утны чакматаштан кау белән табарга өйрәнде. Карт өянкеләрдә була торган, шешеп чыккан кабырчыкны каерып алып кайталар да, озаклап кайнаталар. Аннан соң киптерәләр һәм сап-сары мамык сыйфатына кәргәнче угалыйлар, суккалыйлар. Шуны авыл халкы кау дип атый. Иртеш буеннан табып кайткан чакма ташка тимер кисәге белән суксан, очкын чыга. Шул очкынга әлегә кауны куеп торсан, тиз генә ут кабынып китә.

Бер көнне аларга ут алырга кәргән Нурия, картлар белән бергәләп чәйгә калды. Әллә ничек сәер генә кыланды бу юлы кыз. Үзен бимазалап торган бер уен әйтергәме-юкмы дигәндәй, икеләнәп торды да, сүз башлады:

—Ниязбикә әбә, атна-ун көннән бирле мине бер сорау борчый. Хәтерлисән микән син, Зиннур абый мина сезнең белән булган бер вакыйганы сөйләгән иде.

Карчык игътибар белән кызга карады:

—Нәрсә икән соң, кызым?

—Теге заманда әле, Фәтхулла әкәне кулга алып киткәч, Зиннур абыйга булышырга дип, син бер яшүсмер егетне үзегезгә керткән булган-сын. Хәтерлисәнме шуны?

—Нишләп хәтерләмим ди, бик яхшы хәтерлим мин ул хәерсезне. Ике ипиемне, атлан масмны, Зиннурымның бөтен киём-салымын урлап качты бит ул аты янылышкыры нәрсә. Анысы бер хәл, балакаемнын паппорт алырга дип әзерләгән бөтен кәгазыләрен дә алып китте бит ул. Торага комендатурага да барып әйтте Зиннурым. Юк, табылмады, хәерсез. Балакаема аннан соң янадан дукамитлар алу өчен, әллә никадәр вакыт, акча сарыф итәргә туры килде. Әллә хәзер шул шалман¹ табылганмы, Нурия кызым? Анын исеме Барис иде. Шулмы?

—Юк, Ниязбикә әбә, үзе түгел, эзе дә юк. Мин үзем генә уйлый-уйлай шундый фикергә килдем: әнә шул егет Зиннур абый исеменә паспорт алып, бу балаләрне ул кылып йөрмиме икән, дим. Югыйсә, аталары сөргенгә сөрелгән ул бәндәгә кем документ бирсен? Зиннур абыйның хыянәткә баруына ышана алмыйм ғына бит. Иртеш кирегә акса агар, ләкин ул илебезгә хыянәт итмәс...—Кызың күзләре тагын яшьләнде.

Карчык та бу фикерне аңладан гажиз калып, картына күтәреләп карады. Әлегә кадәр тыныч кына утырган Фәтхулла карт та кызынын фикерен куәтләде:

—Чын әйтсәң, кызым. Әгәр ул да Зиннур Абдуллин булып йөрсә... Ничек була соң әле бу, ак этнең бәләсе кара эткә, диләрме әле? Әгәр шул денсезе койтылыктар кылса, безнең балабызга бөтен бәләсе төшә дигән сүз бит бу?

Нуриянен уйлары картларнын фикерен бөтенләй чуалтты. Алар ни шатланырга, ни кайгырырга белмәделәр. «Бәлки, тора-бара берәр нәрсә ачыкланыр, балабызның исеме акланыр», дигән өмет белән яшәүләрен дәвам иттеләр...

Гестапода үткән тикшерү, сорау алулардан соң Зиннур Абдуллин концлагерь лазаретында уяңды. Беренче сүзе «су» булды. Анын бөтен тәне яна, мунча ләүкәсендәге кебек эссе, сулыш алырга

¹Шалман—хулган, явыз.

һава житми төсле иде. Ите кибеһ беткән, тиресе сөягенә ябышып каткан берәү почмактағы топчаннан көч-хәл белән алып киһеп, аның авызына су салды. Буй-буй халат киһен бу кешенән аркасында «SU» дигән тамга бар. Моңы андый Зиннур, яғни «совет юнион»—Советлар Союзы. Шешкән күз кабакларын ғына кағып, Абдуллин ана рәхмәт белдерде. Кулын күтәрмәкче булды, кулы таш булып каткан, берни сизми иде. Колагында менәһләрән кыңгырау чыңлагандай тавыш тынмый, ваҡыт-ваҡыты белән аны томаланып китә. Күзен ачкан чагында да үтереп тәннәре сызлаудан, башы чатнаудан ул һиһбер нәрсә уйларға да, фикер йөртөргә дә сәләтле түгел иде. Дүрт көн, дүрт төн мәнһелек булып тоелды. Биһенче көнне куллары аҙрак хәрәкәткә килде, кыйшаеп, икенче яғына ята алды. Аркасынын сызлавы да кимегәндәй булды. Ниһек иһән калды соң әле ул? Ни өчен аны шунда ук атып үтермәделәр? Сәһәп, күрәһен, үзе белән документларынын булмаһындаһыр. Теге хәлләрдән соң Ирма ханым аның бөтөн документларын алып, яһереп куйған иде. Хәрби билеты, партбилеты, әтисе салып жиһбергән кечкенә генә Корһән китабы һәм әһисе язып бирһән бөһие дә Ирма ханымда калды, болай булса. Беркөнне ханымнан күкрәк кесәһенә күрсәтеп, аларнын кайда булуын аһлатырға, сорарға тырышкан иде ул. Фрау башта аптырап ана карап торса да, тиз генә төһенеп, алғы яҡ булмәһенә әллә кайсы жиһеннән аның документларын кертеп күрсәтте. Ханым аларны калын кәһазыға төрөп, жеп белән бәйләп куйған. Шунда чиһеп, аларны кулына тотып-тотып караған иде Зиннур. Документлары яһында булса, иһесенә дә куркыныч яһаһанын аһлап, кирелән яһереп куйдылар. Шуһ коткарды да инде аны. Фаһистлар коммуниһтарнын беренче чиһратта аталар, ә калғаннарнын үзләһенә һезмәткә калдыра иделәр. Хәһер дә Зиннур кулы белән күкрәк тирәһен капшап карады. Туган иһе белән бәйли торған кәһазыһләһеннән, әти-әһисенән кадерле ядкәрләһеннән башка ул үзен туган иһленнән, туган туфрағыннан аерылған бер яһим иһеп тойды. Инде аның иһлгә кайтыр өмәтләһе дә өзелде, бәйләп торған жепләһ юкка чыкты...

Тән яһалары аҙрак бөтәһешеп, гәүдәһе савығып, башка әһирләһ урнашкан бараһка күһерелгәч, Зиннурнын миенә бер генә сүз кереп урнашты: качарға, фәһатчә качарға. Качу йә аһатлык, йә үлөм китерә. Мондағы коллыкта, тез чүһеп, хурлыкта яһәгәһнче, аһкка басқан көйгә үлүһ мен тапкыр артык.

Әһирләһне төрлө эһкә йөрттеләр. Таш алу карһерында эһләгән бер көһне Америка самоләтлары яһындағы бер хәрби заводнын бомбаға тотты. Кайбер самоләтлар карһер өһтеннән үк очып үттеләр. Бер самоләтнын артынын кара тамчы аерылып калуын бик аһлар ғына шәйләде. Оһак та үтмәде, бомба шартлаудан жиһ тетрәп китте. Күзләһе тонған сакчылар үзләһен саклап калу теләге белән тараһаннардай төрлө яһрыкларға кереп постылар. Яһәшәдә генә урман, әһирләһ төрлөһе төрлө яһкка сибелделәр. Зиннурлар төркөмә дә урманға йөгерде. Бәхәтләһенә күрә, көн кичкә авышкан иде, урман эһен тиз арада каранғылык сөрөмә каплады. Зиннур кая басканын белмиһә йөгерде дә йөгерде. Гүя ул крематорий миһләһеннән ургып чыккан төһеннән ераһлашырға тырыша. Аның жәрәхәтләһгән үпкәһе тиһерчеләһрәннән иһкә күрөгә кебек ғыжлады, йөрәге тилереп типте. Яһадан фаһистлар кулына эләкмәһ өһен, ул хәһер көһнәр бую суга чумып утырырға да, сазлыкка батып ятарға да риза иде. Тик бу хурлыктан, коллыктан ғына котылсын. Хәһсезләһеп, жиһгә аугач та әле, тырнашып, шуышып бакты. Ә инде бөһенләй хәлдән тайгач, кую ботаһларын жиһгә кадәр жәйгән карт чырышы аһтына кереп ятарға мәжбүр булды. Жиһ көчәйде, ул теткәләһеп өзелгән болытларнын көһбатышка таба куды. Болытлар арасынан яһтырап күрөһгән ай иһә ашығып көһчыгышка агадыр төһе күрөһде. Их, ник бу чырышы аһачы аларнын авыл артындағы тайганыкы түгел иһән? Сикереп торыр иһен дә, авылға йөгерер иһен!.. Бу минутларда Зиннур туган яһларына кайтып башын

кую өчен дә әллә ниләр бирер иде. Сонгы минутларында, актыккы сулышында булса да, Нуриясен күрөп калсын иде бер. Ул чагында, үлеме дә шулчаклы үкенечле булмас иде. Шунда гына Зиннур туган якларына кайтып үлүнчә дә никадәр зур бәхет икәнәнә төшенде.

Ерак та түгел һау-һаулап этләр өргән тавышка күзләрен ачты. Көнчыгышта офык кызара башлаган. Йөрәге «дөрт» итеп куйды. «Эзиләр, этләр белән эзиләр...» Барлык жегәрен жыеп, аягына басты, инде ана якынлашып килгән фашистларга каршы атлады. «Атсыннар иде, атсыннар!» Юк, атмадылар. Күрәсен, фашистларга да батыр йөрәклеләр кирәк булып. Аркасына камчылар белән сыдырдылар да, тагын шул ук лагерьга кайтарып яптылар. Янадан тәйнәре әчеттереп сызлады, санитарлар яраларын бәйләде. Ашханәгә барганда да, кичке тикшерүгә чыкканда да башы әйләнде. Анын кебек хәлсезләр аз түгел монда. Сафта килеш аумасын өчен иптәшләре терәтеп торалар, атлаулары кыенлашканда култыклап алалар. Башта Зиннур тоймаган икән, баксан, ана аздап булса да өстәмә азыklar элгә икән. Ул, аңламыйча, як-ягына карангалый. Моңы күрөп, күрәсә кабыргасына төртә: «Аша, шулай кирәк. Кайдан килүен төпченмә». Әллә нинди күзгә күрәнмәгән кодрәтләр кешеләр аны аякка бастырдылар. Ул тагын да башкалар белән эшкә йөри башлады. Лагерьдан качучыларга әле чыңлап жәза бирелмәгән икән. Андыйлар байтак булып чыкты. Бер кичне әмер булды: блоклардан бөтен әсирләрне куалап чыгардылар. Ә качучыларны аларның алдына тезделәр. Ватык рус теле белән берәү хәлне аңлатты. Качучылар бөкрәбәрәк басарга һәм кенгурулар кебек ике аяклар сикерергә тиешләр икән. Хурлыкларак булсын өчендер, алар сарыктар кебек бәздәлгәргә дә тиеш иделәр. Егылып төшүчеләргә ун камчы төшәчәк, аягына кабат баса алмаучылар—жәһәннәмгә олактырылачак. Әсирләр хурлыктан тешләрен кысып, иреннәрен тешләп булса да түзделәр. «Мондый хурлыкка төшкәнчә, атып үтерсәләр, жинелрәк булып», дип, урынында кала бирде Зиннур. Сугышның инде очы күрәнә башлаганда берәүнен дә үләсе килми. Һәркемнен яшисе, иленә кайтасы килә. Үз иленә, намусына зарар китермәслек боерыктарны үти әсирләр. «Кенгуру булудан ни зарар» дип, башларын иеп сикергәли башладылар. Абдуллин исә йодрыктарын йомарлап торуында дәвам итте. Лагерь начальнигы мичкәдәй гәүдәсен ана таба борды:

—1034—номер... ник боерыкны үтәми?

—Аның колаклары начар ишетә, господин начальник,—дип Зиннур урынына якындагы бер тоткын җавап бирде.

Зиннур борылып караган иде, зур зәңгәр күзләреннән үзенә төбәп каравын тойды. Ул боерыкны аңлаткан булып, Абдуллинның колагына пышылдады:

—Үзенне киләчәк хақына сакла, киреләнмә, әйткәннәрен үтә!

Мондый нык, тәсирле тавышны Зиннурның олы дәрәжәле командирлардан гына ишеткәне бар. «Киләчәк хақына» дигән сүзләр анын миенә кайнар ук булып калдылар. Димәк, монда да хәлләр көтелә, монда да көрәш булачак. Мангаенда тирән ярасы булган бу әсирнен кыяфәтен күнелендә калдырырга тырышты. Үзенә таба чыбыркысын болгап килгән полицайдан читкәрәк тайпылып, сикереп китте. Дистәләгән «кенгуруларның» бәздәшкән тавышлары арасында кемнең ничек бакыруы аңлашылып та бетми. Бу мескеннәреннән тавышы сарык бәздәвеннән бигрәк, тамак төбеннән чыккан сыктау, гарылек тавышына охшый иде. Әсирләр хәлләреннән килгәнчә аякта калырга тырышалар, кайберләре мәтәлеп тә китәләр. Ул мескеннәр тизрәк торырга, сикерүләрен дәвам итәргә тырыша. Андыйларны карчыга күзле полицайлар күзәтеп тора, ялт итеп кенә килеп жетәләр дә чыжылдатып сугып та жиберәләр. «Уен» тәмамланганда ике әсир ауган жирләреннән күтәрелә алмады. Аларны шул урыннарында ук атып үтерделәр. Янәсе, калганнарда сабак булсын. Кем фюрер боерыгына буйсынмый, аларны шундый үлем көтә. Бер чүмеч баланда, йөз грамм эрзац ипи ашаган кешеләргә мондый

жәзаларны кичерү мораль яктан ғына түгел, физик яктан да бик кыен иде. Ни күрсә дә ир белән ат башы күрә, ди халык. Гитлер машинасы менә шулай итеп кешеләрен анын, тойгысын, желеген суырып, әсирләргә ариешлар расасына хезмәт итәргә хәзерли. Фашистларга бары тик физик хезмәт күрсәтеп кенә тора торган тынлаучан коллар кирәк булып чыкты.

Төрле хәвәфле уйлар никадәр генә бимазаламасын, Зиннур әле тагын бер кешенә үзенә әйткән сүзләрен исеннән чыгармады. Ул—теге көнне титаклап сикерешеп йөргән әсирләреннән берсе—көчле тавышлы, зәңгәр күзле кеше иде. Кем булыр ул? Тагын очрашырлармы алар? Ничек кенә булмасын, Зиннурда өмет чаткылары кабынды: димәк, ул ялгызы түгел. Бу мәхшәр эчендә дә аларның язмышы белән кызыксынучы, киләчәк көннәргә ышаныч баглаучы кешеләр бар.

Көндәгечә Зиннур эштан кайтып, хәлдән таеп, топчанына ауган ғына иде, үзенә таныш булмаган бер әсир килеп, бәдрәфкә чыгарга чакырып китте. Анын кыл кыймылдатыр хәле дә калмаган иде. Тәннәре сызлый, анын өстенә урын-жирдәге меннәрчә борча тыныч кына ял итәргә бирмичә, үтереп талый. Көч-хәл белән аякларын сөйрәп, чакырылган урынга юнәлде. Якынлашуга ул, танып алды, аны монда теge тамгалы мангай, ачык зәңгәр күзле кеше көтеп тора иде. Исәнләшеп, бер секунд кына сынашып, күзгә-күз карашып тордылар. Абдуллин, күрәсен, күптәннән боларның күз угы астында торгандыр, анын турында мәгълүматлары житәрлек иде.

—Иптәш Абдуллин, сез Себердән, әйе бит? Исемеgez Зиннур, сугышка кадәр укытучы булгансыз?—Бер тапкыр ғына күреп калган кешенә үзе турында хәбәрлар булуына Зиннурның исе китте, ләкин сиздермәскә тырышып, жавап тотты:

—Иә, хуп, шулай да булсын ди. Анысы сезгә ни өчен кирәкте?

Абдуллинның гомерендә инде күп тапкырлар авызы пешкәне бар. Шуна күрә кинәт жәелеп төшмәде. Ул инде хәзер салкынны да өреп эчәргә өйрәнгән, сабыр акыллы зат. Кем белә, бу шайтан оясында нинди адәмнәр булмас: хаине дә, провокаторы да, ялагай жаннары да, үзенен жанын сакалап калу өчен, башкаларны сатучылар да житәрлек. Каршысында басып торган кешенә эчке уйларын белергә теләгәндәй, күзләренә түп-туры карады. Анын үз-үзен тотышына, күз карашына, йөз-кыяфәтенә карап, нинди кеше булуын чамаларга тырышты. Таныш булмаган бу кешенә әйткән һәрбер сүзен акыл иләге аша уздырды.

—Вакыт бик кыска, иптәш Абдуллин, качыш уйнаунын мәгнәсе юк. Яшерен комитет сезне житәрлек тикшерде. Без сезнен намуслы кеше булуыгызга ышанабыз. Яшерен комитет сезгә зур ышаныч белдерә. Таныш булайык—мин полковник Силин.—Полковник Зиннурга кул сузды, озактан бирле бер-берсен белгән кешеләрдәй, кул кысыштылар.

Азрак пауза булып алды. Сүзне Силин давам иттерде:

—Сезгә миннән башка берәү белән дә бәйләнешкә керергә рөхсәт юк. Белеgez, монда гестапо йоклап ятмый.

—Ә миңа нинди эш йөкләнә, иптәш полковник?—диде Зиннур да житди итеп.

—Сез балалар укытырга тиешсез. Әйе, әйе, нигә исегез китә? Мин нич ялгышмыйм.

Теләсә нинди башка йөкләмә бирелсә дә, Абдуллин бу кадәр гажәпләнмәгән булып иде. Моны ишеткәч, хәйран калудан инде эчкә баткан күзләре түгәрәкләнеп китте. Авызы ярты сүздә ачык торып калды, «әһ-әһ» дигән көлүгә охшаган авазлар чыгарып куйды. Монда эләккәннән бирле пәке күрмәгән сакалы көлү галәмәтен белдереп, дерелдәде.

—Сез миннән көләсездер, иптәш Силин. Бу тәмуқта балалар укыту кайгысымыни кешедә?

—Мин сезгә, Абдуллин, үзәкнен карарын житкерәм. Сезгә тарих һәм әдәбият фәннәрен укыту тапшырыла. Күрше блокта безнең ил балалары. Фашистлар аларнын кешелек сыйфатларын бетерү, туган илләрен

оныттыру өчен барлык чараларны күрә. Сезнең дәресләр аша алар илебез турында дәрес мәгълуматлар алырга тиеш, нарасыйларда туган ватаннарына әйләнеп кайту өмете сүнмәсен. Жинү көннәре якынлаша, балалар да әнә шуны сизеп-тоеп торсыннар, шуны көтеп яшәсеннәр. Безнен балаларыбызнын жаннары, рухлары өчен көрәш алып бару—яу кырында корал тотып сугышуга тин. Менә нинди эш йөкләнгән сезгә, иптәш укытучы! Эшнә тиз арада башлап жибәргә кирәк. Кагазь һәм карандаш кисәкләрен минем аша алырсыз. Әйе, тагын бер нәрсә, балалар блогы башлыгы—безнен кеше. Антифашист. Хәзергә хушыгыз.—Полковник тәмәкесен сүндрелә дә секундга белән югалды.

Зиннур мәктәпкә беренче адымнар ясаган вакытларны исенә төшереп, тирән дулкынлану кичерде. Мондый шартларда да яраткан эшен давам иттерә алуына чиксез куанды. Икенче яктан, бу тәмуг шартларында балалар укытуны ничек тә күз алдына китерә алмады. Ачлыктан скелет хәленә килгән балаларнын башында уку кайгысы булып микән? Ул ничек сүзен башлар, нарасыйларнын күнелендә өмет тудыра алырмы? Балалар белән беренче очрашуына ул шундый каршылыклы уйлар белән әзерләнде. Укыту көннәре итеп якшәмбе көннәрен билгеләделәр. Гадәттә, ял көнне сакчылар, полицайлар кәеф-сафа кора. Барлык вазыйфалар да блок башлыкларына йөкләтелә. Якшәмбе көннәренен берсендә Силин кушуы буенча Абдуллинны балалар блогына озатып куйдылар. Ул килеп кергәндә, бер-берсенә охшаган ябык балалар, бит урталарында кимерчәкләре генә кырланып торган борыннарын берьюлы лыштырт итеп тартып куйдылар. Каш асларыннан сөзеп карап, кергән кешеләрен хәрәкәтләрен күзәтә башладылар. Хәлнен болай буласын белеп, тәжрибәле укытучы сакал-мыгәннә кырып, өс-башын да мөмкин кадәр ипләп-сипләп кергән иде. Һәрхәлдә, тузган, таушалган киёмнәреннән тәне күренеп төрмөй.

Баракнын бер очыннан икенчесенә буйлаганда, анын күз алдыннан дистәләрчә нарасыйлар үтте. Кайсынын бите кутырлаган, кайсынын ертык киёмнәреннән ябык инбаш сөякләре тырпаеп чыккан, кемдер сулышы кабып, карлыгып йөткерә. Кайсылары яткан урыннарында ызгыраша, иреннәре ярылып, күзләре төпкә баткан. Күзләрендә кулку, өметсезлек. Зиннурнын моннан да кызганычрак кыяфәттәге балаларны әле күргәнә юк иде. Бу балакайларнын авыр язмышы укытучы йөргәнә кара кан булып савылды. Алдан әзерләп кергән сүзләрен мөгнәсә бетте. Ул нәрсә дип сүз башларга да белмичә, барак уртасында басып калды, озата керүчеләр чыгып киттеләр.

—Исэнмесез, балалар,—диде ул мөмкин кадәр дусларча эндәшеп.

—Исэнмесез,—дип, зәгыйфь кенә тавышлар ана жавап кайтарды. Укытучы, руслар әйтмешли, үзене мөгезеннән эләктереп алырга булды. Башка чара юк. Бу мескеннәргә нотык укудан ни файда? Шуна күрә сүзнә турыдан-туры башлады:

—Балалар, мин сезнен укытучыгыз булам. Фамилиям Абдуллин. Сугышка кадәр укытучы булып эшләдем. Сез миңа укытучы абый дип дөшәрсез. Бүген тарих дәресе булачак.

Дәресләр турында ишеткәч, балалар Зиннурнын үзеннән ким гажәпләнмәделәр. Күзләрен зур ачып, бер-берсенә карашып алдылар. Бу нинди сәер кеше булды әле, дигәндәй, тагын ана текәделәр. Зиннур да башлаган сүзен давам иттерде:

—Кайберәүләрегез үз илебездә мәктәпкә дә йөргәндер. Мәктәп тәртипләре белән таныш булырсыз. Ләкин безнен тәртипләр икенче төрләрәк. Сез сер саклый беләсезме?—дип соралды укытучы, төрле якка сибелеп утырган балаларнын күзләренә карап. Сүзнен житди буласын аңлаган балалар да анын янынарак елышып утырдылар.—Ин беренче таләп—безнен дәресләр алып баруыбызны беркем дә белергә тиеш түгел. Сакчылар, гестапо кешеләре һәр адымыбызны тикшереп торуйн беләсездер инде?—диде Зиннур, ишек ягына таба ишарәләп. Гестапо сүзенен

мәгънәсен балаларга аңлатып тору кирәкми, алар нарасыйларның йөрөгәнә төшкән. Балаларның күбесе сүзгә раслап, башларын иделәр, ә олырак, кыяраклары:

—Шулай, беләбез,—дип тә куйдылар.

Араларыннан берсе—үзгә бик ябык булса да, күзләре тере уйнакланган бала—барысы исеменнән дә сорап куйды:

—Тик безгә нәрсә укытырсыз икән сон, абый, китап-дәфтәрләр дә, карандаш кисәкләре генә дә юк бит безнең. Шунун өстенә корсақларда да бүре улый.

—Беләм, беләм, балалар. Без барыбыз да шундый хәлдә. Ләкин нинди генә шартларда да без укырга, беләм алырга, туган телебезне, туган якларыбызны онытмаска тиешбез. Сугыш беткәч, рәхәтләнеп үз мәктәпләребездә укырлык булсын. Ә китап-дәфтәрләр урынына күбрәк үзгә сөйләрмен. Тикшерүчеләр, сораучылар булса: «Ул абый безгә әкиятләр сөйлә»,—диярсез.

Мона балалар шатланышып риза булдылар.

—Абый, бүгенгә дәрестә үк әкият сөйләмәссезме икән? Без белгәннәребезне үзгә сөйләп бетердек.

—Ярый алайса, мин икенче килүемә бу хакта уйлап килермен, ә хәзәргә бер риваять тынлагыз.

Балалар жайлабрак утырдылар. Авырулар да абыйларына елышыбрак яттылар. Барысы да тынычланып, бөтен игътибарларын абыйларына юнәлткәч, Зиннур сүзгә башлады:

—Әлек заманда бер ир-егет яшәгән. Әле ул кече вакытында әнкәсә аны сөеп-яратып үстергән. Инде хәзәр улы олыгайган, әнкәсә картайган икән. Картайгач, бер эшкә дә ярамый башлаган бу. Тешләре төшөп беткән әнисенен ничек ашавын да баласы яратмый башлаган, ди. Озак уйлап тормаган бу егет, әнкәсен кышкы бер суык көнгә чанага утырткан да, карурманга алып киткән. Эчкәрәк кереп, аны ташлап калдырырга булган. Шулай иткән дә. Әнисен ташлап, китеп барганда әлегә кадәр тавыш-тыны чыкмаган әнкәсә: «Балам, чананны алырга онытма, кирәгә чыгар, картайсан, сине дә үз балаларын шул чанага утыртып, бүреләр арасына китереп таштарлар»,—дигән. Бу сүзләргә ишетеп, баласы бик нык оялган, әнкәсенен алдында башын иеп, гафу сораган. Алып кайтып, бик әйбәтләп тәрбияләгән, ди. Мин сөйләгән риваятьнен мәгънәсә шунда: әниләргә бер дә рәнжетергә, ачуландырырга ярамый. Һәрбер кеше үз әнисен кадерләп, картлык көнгә кадәр тәрбияләп яшәргә тиеш.

Балалар тынып калды. Алар һәммәсә дә үз әнкәләрен, туганнарын искә ала иде, күрәсен. Укытучы сүзгә дәвам иттерде:

—Сезнең барыгызның да әнкәләре, туганнары бардыр. Сез дә тиздән туган якларыгызга кайтырсыз, сугыш инде озак бармас. Мин уйлыйм, сез бервакытта да әниләрегезне, олыларны, үзегездән көчсезләргә рәнжетмәссез...

Инде сүзгә туган яклары, туган жирләренә таба борырга була, анын төп максаты да бит балаларның онытыла башлаган туган якларын исләренә төшерү, аларда үз илләренә кайту өметен уяту, кайгы-хәсрәтләрен жинеләйтү. Ул балаларның төрөгә булырга тиеш.

—Укучылар, сезнең барыгызның да туган авылы, туган шәһәре бар. Туган ил ул—туган ана кебек, бер генә була. Без кайда гына булсак та, үзгәбезнең туган якларыбызны онытмаска, анын турында уйларга тиешбез. Безнең илебезд бик зур. Анын бер очында кояш чыкса, икенче ягында ай калса. Без барыбыз да шундый матур һәм батыр илнен балалары. Тиздән барыгыз да туган якларыгызга кайтырсыз, туган авылыгыз, шәһәрләрегез исемен онытмадыгызмы, балалар? Анда нинди елгалар, күлләр бар иде? Икенче очрашканчы барыгыз да үзегез яшәгән яктар турында сөйләргә әзерләнегез. Сугыштан сон бер-бергәбезгә кунакка барырбыз, әйеме, балалар? Ә хәзәр мин сезгә безнең туган ягыбыз турында сөйләсем килә. Минем туган ягымны салкын Себер яклары дип

йөртөлөр. Ләкин анда да бик жылы, матур яз, жәй көннөрө бар. Сезнен әле Тубыл елгасын ишеткәнегез дә юктыр. Шундый матур, олы елга ул. Авылыбыз тирәсендә кара урман. Әкиятләрдәгә бөтен хайваннар яши анда. Сезнен кебек кечкенә вакыттан ук мин ул урманда йөрөргә ярата идем. Андагы кошлар сайравы әле дә колак төбөндә янгырап тора кебек. Аю, болан кебек урман жанварларын күргәнегез бармы сезнен? Ә алар безнен авыл артына гына терәлеп торган тайгада яшиләр.—Зиннур үзе сөйли, үзе күз алдынан туган якларын үткәрә, урман юлларынан баргандай була, әнкәсенен жылы күз карашын тоя. Үзен әйләндереп алган балаларнын да күнелләре белән әллә нинди әкият дөньясында, серле дә, күнелләренә якын да булган сугыш алды дөньясында йөрүләрен тоя. Үзенен шулкадәр авылын, әнкәсен-әткәсен, дус-туганнарын сагынуны, төшләрендә алар белән саташып ятуны әйтәсе килә. Тик сабыйларнын болай да яралы йөрәгенә жәрәхәтләр өстәүдән тыелырга кирәклеген аңлый. Аларнын яшыләре болай да күз төпләрендә генә бит. Кайтуларына, сугышнын тиздән бетүенә ышансын сабыйлар. Бу балалар түгел, олы-олы ирләр дә үксеп еларлык хәлдә шул монда. Эх, бер генә йотым үзләренен Себер һавасын сулуйсы, чиймә суларында битне чылатасы иде! Газиз әнкәләренә, туганнарына очкан кошлар, янгыр болытлары, искән жилләр аша кемнәр генә сәлам юламаган?! Зиннурнын әнкәсе дә йөрәгә белән улынын шушы газапларын тоядыр, төшләрендә аны күреп сискәнәп уянадыр. Көт, әнкәем, көт мине! Әсирлек газапларын кичереп, фашистларнын аяк астында тапталып яшәргә мәжбүр булган йөрәк жимешенне изге доганнын ташлама!

Беренче «дәресе» шулай үтте. Үзләре алдында сиздермәсә дә, бу барактан Зиннур тетрәнәп чыкты. Сабыйлар ана беренче көннән үк үз булып китте, аларнын ышанычлы карашы Абдуллинда әлегә эшнен дәресе булуына ышаныч тудырды. Болай булганда, сабыйлар үзләрен яклаучы, кайгыртучы бар дип ышанып яшәячәк, әсирлек тормышына ниндидер бер мәгънә өстәләчәк иде.

Балаларнын коточкыч авыр хәлдә яшәвен ул Силинга да житкерде. Анын ярдәмендә бик хәлсезләнган дүрт-биш баланы ашханәгә эшкә урнаштырдылар. Укучылары да ана тиз ияләште, үз итеп хәтта әле «әти» дип тә эндәшә башладылар. «Әти» икән, шулай булсын, Зиннур ана каршы килмәде. Түзсезлек белән укытучы өтиләрен көтеп алган балалар анын әсирлектә яшәвен дә мәгънәле итте, авыр уйлардан аерды. Олырак балалардан ана аеруча яшүсмер малай Айвар Мусин бик якын булды. Элек Киев шәһәрәндә яшәган комиссар улы Айвар ятим калган иде. Шунадырмы ул беренче көннән үк абыйсын якын итте, анын ярдәмчесе булып китте. Качка гәүдәле, бик ябык бу балага инде уналты яшь булуын беләп, Зиннур тан калды. Малайнын акыллы күзләре төпкә киткән, авызы зураеп, бите озынчаланып калган иде. Ничек жан асрый бичара? Зиннур йөри башлаганга бер-ике атна да үтмәде, балакай тора алмас булды. Дистрофия башлануы күренеп тора иде. Кулга алсан, кош канатыдай жинел бу яшүсмернен торып утырырлык та дәрманы калмаган. Өстенә борча сырып алган, кашыган урыннар кызарып, суелып беткән. Кутырлары көннән-көн арта барып, хәлине тагын да авырайта иделәр. Әллә нинди юллар белән балалар блогына ризыкны күбрәк бирә башладылар. Авырып түшәккә ауганнарын үзе карады Зиннур. Кайдандыр мазылар, майлар табып, кутыр, яраларына сөртте. Ничек итсә итте, әмма Айварны аякка бастырды. Башка балаларга да азрак хәл кәргән кебек булды.

Абдуллиннын гадәттәгечә балалар барагына керәсе көне иде, шунда юнәлде. Дәресе дә гадәттәгечә булды. Тик менә һич көтмәгәндә ишек төбенә сакка баскан малайнын: «Хаиль Гитлер»,—дип кычкырып исәнләшүе Зиннурны сискәндереп жибәрде. Бу шартлы билге иде: гестапочылар килеп керсә, шунда торучы малай хәбәр бирергә тиеш. Тавыш ишетелүгә, икенче бала швабрасы белән идән юарга кереште. Башкалар да төрлесе төрле якка сибеләп китеп, кайсы карта суга, кайсы домино уйный башлады.

Янәсе, аларнын абыйларына төшкөн эшләрә дә юк. Зиннур үзе бер авыру малай янына барып утырды. Озак та үтмәде, баракка гестапочылар кереп тудды, тентү башланды. Матрашларны айкап бетерделәр, селки-селки балаларнын үзләрен дә баштанаяк карап чыктылар. Баракта сулыш алырлык түгел, тузан купты. Барлык тапканнары да балаларнын төрле кәгазь кисәкләренә язган үз авыллары, туган яклары турындагы мәгълүмат булды. Тентү барган вакытта күбәүләр үз язмаларын, кәгазь кисәкләрен чәйнәп йотарга өлгерделәр. Феликс исемле малай: «Минем туган илем бар»,—дигән темага язган сочинениесен авызына тыгарга өлгермичә калды. Полицай ул язманы малай кулыннан тартып алды. Өлкән фашистка тәржемәче сочинениенен эчтәлеген укып бирде: «...Туган илем, әнкәем мине өзелеп көтә. Бик сагындым сине, гүзәл жирем! Идел һәм Каманын, Днепрнын, Тубыл һәм Иртешнен татлы ширбәттәй суларын эчәсем килә минем. Ата-бабам яткан зиратка барып баш иясем килә. Нарат, чыршы һәм кедр сагызы исе анкыган урманнарында күкрәк тутырып сулуйсым, болындагы хуш чәчәкләр исенә исерәсем килә минем. Әрәмәлектәге кошлар сайравына кушылып, мона кәдәр жырылманган бер жыр жырлысым килә. Әнкәем пешергән әчкелтем-төчкелтем арыш ипиен авыз тутырып ашыйсым килә. Әнкәемнен күкрәгенә капланып ятып, бер кычкырып жылыйсым килә. Бишек жырын янадан тынлыйсым килә. Карлар эреп, сулар чылтырап акса, көнбатышка таба сузылган юлларга карап көт мине, әнкәем! Туган жиремә таба искән жилләр белән, күктә очкан аккошлар белән сәләмемне озатам мин сина, әнкәем, йөрәк маем! Баш очыннан торналар кычкырып үтсә, ерак-ерак жирдәге бәхетсез улыннын сәләме итеп аны кабул ит, әнкәем. Инәм, бәгърем, көт мине, әсирлектә көнә-төнә сине уйлап уздырган наныенны, йөрәк жимешенне көт! Изге доганнан ташлама, кадерлем! Көн саен, сәгать саен көт мине. Бик сагындым сине, әнкәем, күз нурым!!!»

Фашист:—«Русиш шваен!»—дип сүгенде дә Феликска ун камчы бирергә кушты. Аны акыртып ярдылар. Абдуллиннын кулларын балалар алдында ук каерып бәйләделәр.

—Абдуллин, сез балалар арасында коткы таратканыгыз, фюрергә каршы эш алып барганыгыз өчен кулга алынасыз.—Аны этеп-төртеп алып чыга башладылар.

Кечерәк балалар еларга кереште. Айвар фашистларнын каршысына төште:

—Абыйнын гаебе юк, ул безгә әкиятләр сөйләде...

—Күрсәтермен мин сина әкиятне, малай актыгы!—диде фашистларнын берсе һәм Айварны тибеп очырды. Тегесе тәгәрәп барып төште.

Абыйлары үзен эткәләп-төрткәләп баручыларга каршылык күрсәтә башлады һәм балаларга таба борылды да сонгы сүзләрен кычкырды:

—Балалар, онытмагыз, туган илебездә көтә безне. Мин Төмән ягыннан, Себердән, әткәй-әнкәемә, сөйгәнем Нуриягә сәләмемне житкерегез. Онытмагыз!..

Ана сүзен әйтеп бетерергә ирек бирмәделәр, авызына чүпрәк тыктылар һәм, кыйный-кыйный, алып чыгып киттеләр.

Абыйларынын кулга алынуын балалар бик тә авыр кичерделәр. Ул бит аларнын сонгы өметләре, ышанычлары иде. Инде аларга ни булыр? Кем аларны яклар? Айвар үзенен көчсезлегеннән гарьләнеп, күз яшьләрен жин очына сөртте. «Барыбер, барыбер ул туган иленә кайтачак. Абыйсы сөйләгән тайгалы якны эзләп табачак. Абый-әтисенен сонгы үтенечен ул үз урынына житкереп үтәячәк!» Күз яшьләренә төелгән яшүсмер егет үз-үзенә әнә шулай ант итте.

Блокнын астын-өскә айкап тентү үткәргәндә Айвар Мусиннын яшереп куелган рәсемнәрен тапкан булсалар, анын үзен дә исән калдырмастар иде. Айвар рәсем ясарга оста иде. Кәгазь кисәгә тапса, яшереп кенә саклый торган карандаш очы белән берәрсенен сурәтен ясарга керешә. Рәсем ясаганда бөтен дөньясын оныта. Сугышка кәдәр улларынын

саләтен күрөп, әти-әнисе аны рәссамнар студиясенә биргәннәр иде. Шуннан бирле бу эшкә битараф кала алмый ул. Зиннур абыйсы белән яқыннан танышкач, беркем дә күрмәгән рәсемнәрән күрсәтте малай. Матрацы эчендә сакланган рәсемнәрдән ябык кына йөзлө дуслары, эшкә баручы әсирләр, ишек төбөндөгә сакчылар карап тора иде. Кәгазыләрнен берсендә ялан аяклы кечкенә генә баланы камчы белән кыйнап торучы полицайны күрөп, шаккаткан иде абыйсы.

—Айвар, син бүгөн үк бу рәсемнәрәнне яндыр, йә булмаса, бик еракка яшер. Юкса үзенне харап итәрсен. Дошман үзен фаш итә торган эзләрне тизрәк юк итәргә маташа.

—Минем бик ышанычлы урыным бар, абый, шунда яшереп сакласам, ярыймы? Мин аларны беркемгә дә күрсәтмәмен.

—Алайса, хәзер үк боларны шунда салып куй. Илебезгә кайтканчыга кадәр янадан кагыласы булма, яме?!

Шул көннән Зиннур Абдуллин турында балалар бер хәбәр дә ишетмәделәр. Шулай да аның рухы, аның өметле сүзләре аларның жанына сенеп калды.

35

Локман абыйсы сугышка алынғач, Әптелбәр әледән-әле жаен табып, аларга сугылғалады, Гөлсылу жингәсенә гел ярдам итеп торды: суын да китерде, утынын-печәнән әзерләгәндә дә үзләре белән бер очтан жингәсен дә кайгыртты. Чи чавылны¹ урманнан китереп, өйалдындагы утын сараенда чабып кына калмый, бәлки яргалап, тимер мич өстендөгә утын киптерү өчен эшләнгән таскакка кертеп тезеп тә куя. Еш кына бер өстәлгә утырып чәй эчкән яшүсмер егет, тиздән жингәсенә жинги итеп кенә түгел, күз салырлык хатын-кыз итеп тә карый башлады. Жинги дигәнә дә әле анардан биш-алты яшкә генә олырак хатын лабаса, абыйсы белән дә озак яшәп кала алмадылар, шуна чибәрлегә шинеп өлгөрмәгән, кызларына бирешкесез иде. Торган саен егеткәйнен хисләре, туганлык тойгыларынын арынып, икенче юналештә үсә, ныгый барды. Гөлсылунын егеткә булган мөнәсәбәтләре дә күзгә күрөнөп үзгәрде. Элеккегечә, Әптелбәр килгәндә кызарынып, тартынып йөрмәде. Әптелбәр сугышка алынып байтак вакыт үткәч, солдатка Гөлсылу кысык күзлө, елак бер кыз табып куйды. Киләннәре белән икенче уллары арасындагы мөнәсәбәтләрнең тирәнгә кереп киткәнән сизенгән кайната белән кайната телләрән теңшәделәр. Авыл хатыннары, исләре китеп, берәр атна авыз чайкадылар да туктадылар. Локманы киткәндә туып калган Айсасы да, инде хәзер дөньяга килгән Айсылу да әкрән генә үсә торды. Әптелбәре сөяркә-жингәсен кыен тормышта калдырмады. Китәр алдыннан үзә әзерләгән печәнне кырдан ташып, лапаска ук кертеп өйдә. Колхознын ындыр табагында эшлөгәндә урлап кайткан биш капчык бодай да ярап куйды. Туярлык ипи, ботка ашагач, бала имезерлек сөтә дә бар хатыннын. Сыеры үзләренә генә түгел, күрше хатыны Барисә әбигә чәйгә арттырырлык та сөт бирә. Аерым авырлык, нужда чикмәде яшә хатын.

Сугышка китеп күп тә үтмәде, Әптелбәрнен үлемә турында кара кәгаз дә килеп төште. Әллә күрәчәгә, әллә бәхетенә, бу хәбәрдән соң көннәрән берсендә Гөлсылунын ире Локман кайтып төште. Ирен чак таныды хатын. Бомба кыйпылчыгы тишеп, бөтенләй гарипләндергән, тирән-тирән яра эзләре аны кеше танымаслык иткән. Иренең тавышын таныса да, ишекне ачкач, Гөлсылу имәнөп китә язды, артка чигенеп куйды. Моны сизгән ир-ат аны тынычландырырга тырышты:

—Қурыкма, хатын, бу мин, синең Локманың,—диде дә бусаганы атлап керде.

Көтмәгәндә кайтып кәргән ир-ат өйдәгә хәлләрне ишетмәгән иде

¹Чавыл — нәзек яшә каен.

әле. Куркынып торган Гөлсылуын күкрәгенә кысып исәнләште. Түргә уздылар. Ир кеше үзе киткәндә туып кына калган, хәзер инде яше бишенчегә борылган улын тизрәк күрәсе килде. Ләкин идән уртасында утырган ир бала янында кечкенә кызчыкның да булуын күреп, туктап калды. Балалар икесе дә ят кешегә карап уеннарыннан туктадылар. Нарасый кызчык ятсынып, арты белән тиз-тиз шуышып, әнкәсенә барып ябышты, кычкырып елап та жибәрде. Гөлсылу аны кулына алып, баланың авызына иминен каптырды. Башта кызчыкның кем булуына артык исе китмәгән ир-ат, моны күреп, шаклар катты. «Берәр күрше-күләннән баласыдыр» дигән уе әллә нинди шикле фикерләр белән алышынды. Шулай да карашын хатыныннан баласына күчерде. Айсасы, билгеле, әткәсен танымады. Баласын куркытмас өчен, Локман тиз генә биштәрен актара башлады. Баядан бирле капчыктан күзен алмаган бала әкрән генә ана якынлашты.

Гөлсылу: «Балам, бу әткән бит синен»,—диде һәм баласын иренә таба этәрде.

Капчыктан күзләрне кыздырып кәнфитләр, күз күрмәгән уенчыklar чыкты. Малай үзе үк әтисенә табан атлады. Лычкылдатып кәнфит суырып торган абыйсына күз кырые белән карап торган кызчык, авызыннан буш иминен ычкындырып:

—Мәм-мәм, мәм-мәм...—дип Айсаса үрелде.

Сабыйны жәлләп, Локман ана да кып-кызыл кәнфит сузды. Тәмле ризыкка алданып, кызчык анын кулына күчте. Төбәлеп карап торган ир-ат кызның йөзөндә таныш сызыклар күрде. Сабый да, жан тартмаса, кан тарта, дигәндәй, тиз үк Локманга ияләште. Кәнфитне авызына озаткач, нәни кулларын сузып, тагын мәм-мәм сорый башлады. Локман янадан биштәрендә казынып, резина уенчык песинне тартып чыгарды һәм кызчыкка тоттырды.

—Бу мөлаем кыз безгә кем була соң инде, Гөлсылу?—дип сорады аптыраган ир.

Улы Айсә әнисеннән уздырды:

—Әткәү, ул минекә кечегәм Айсәлу гуй. Мин ана тагын лампасый биләнемә, ә?

Хатын, кызны кулына алып, почмактарак торган төпләнкәгә илтеп утыртты. Агач төбеннән чокып ясаган бәләкәйләр өчен бик уңайлы урындык нәни баласы булган һәр йортта диярлек бар. Бу төпләнкәне Локман, улы тугач, үз кулы белән ясап калдырган иде. Менә тагын кирәге чыккан үзенен. Уйларыннан арынып, тагын улына борылды.

—Бир, улым, бир. Айсәлу да ашасын.—Локман биштәреннән алып шикәр шакмакларын улына сузды. Ләкин Айсә кулларын аркасына яшерде.

—Киләкмәйте, ул кал гуй, кулымны өсетәте.

Сугыш елларында шикәр күрмәгән малай, ак шикәр кисәген кар дип кабул итте. Әтисе үз авызына кабып, тәмле икәнән аңлатканнан соң гына, улы монын да ашый торган нәрсә икәнәнә төшенеп, кулын сузды. Абыйсы төпләнкәдә жайлап утырган сенелесенә дә «татлы кардан» өлеш чыгарды.

Локманнан сугышның баштагы айларында хатлар килгәлсә дә, сонга таба бик озак хәбәр килми торды. Арада бәйләнешләр өзелде. Өзгәләнеп-сөеп кияүгә чыкмаган хатын ирен ничектер оныта да башлаган иде инде. Энесә абыйсыннан итәгәтыләрәк, ыгымлырак булганга, ана хәзер Әптелбәре якынрак та тоелды әле. Шуна күрә иренен тавыш чыгарып, үзен ташлап китүеннән дә артык курыкмады. Анарда инде үзен-үзе якларлык көч тә бар, ике сабые—ике канаты иде.

—Күрәсең, Айсәлу минем кызым,—диде ул иренә туры карап.

—Ничек кызын була? Мин кан коеп йөргәндә син монда уйнаш кылып яттынмы?!—диде Локман, жикеренеп.

Балалар куркынган күзләрен олыларга төбәде.

—Һичбер уйнаш-муйнаш түгел. Энең Әптелбәр—кызның атасы.

Үзөннөн хэбэр алмаганым да биш былтыр вакыт узды.

Хатын гайрэт белән йодрыкларын тейнәп килгән иреннән качарга уйламады да. Ире чәченнән каптырып алып селкергә жыенганда, кулына кисәү таягы алды.

—Әгәр минем белән яшисең килми икән, әнә ишек ачык. Авылда буйтаklar буа буарлык. Әйдә, үзәнә ошаганын сайлап алырсын. Баламнын атасы булып яшим дисән, миңа башка бу турыда сүз әйтмә, кул күтәрмә! Яшисең икән, рәтләп яшә.

Локман, бомба кыйпылчыкларыннан яраланып беткән башын ике кулы белән кысып, сәке кырыена барып утырды. Кесәсеннән тәмәкесен алып, көйрәтеп жибәрде. Олыларнын тынычланып калуын күргәч, улы әкрән генә килеп, әткәсенен алдына үрмәләде.

—Әткәү, тагы да лампасың юкмы? Баликмәк¹ әпкилмәденме?—Улының гөнаһысыз сүзләре ирне акылына китерде. Кызган башы суынып киткәндәй тоелды. Бу бит аның жан жимеше. Окопларда яткан чагында да иптәшләренә ничәмә-ничә тапкыр малае турында сөйләгәнә бар иде аның. Шунда сүз унаенда хатынынын искиткеч бер чибәр кыз булганын, хәзер әнә сабыр ғына, берәүгә дә карамыйча, ире кайтканны көтеп торганын өстәп тә куяр иде. Башын күтәрәп, Гөлсылуына карады. Ул әле дә сылуыгын жуймаган, каһәр!

—Кыз кемнеке дидең әле?—диде ул, сабырлана төшөп.

—Энең Әптелбәрнеке. Ул фронтка киткәч үк, кара кәгазе килде. Кызымнын әткәсе аның буласын да белмичә китте. Шул китүе мәңгегә булган икән...

Энесенң вафатын ишеткәч, күнелә сыкранды Локманның. «Миңа этләр кылып китмәсән, нәрсә булды, энекәшем?»—дип тешләрен шыкырдатып алды. Кабаттан кызчык ягына текәлебәрәк карагач, анда энесенен йөз чалымнарын аермачык күрде. Сызык кына күзлә кап-кара кызчык ана үтә жыкын кебек тоелды. «Жиде ятларны да үстәрә әле кайберәүләр, ә Айсылу—энесенен баласы бит. Нарасыйны кагып-сугып кына, барыбер бәхетле булып булмас, күнелне үкенеч тырнар. Аннан килеп, кыз көе алмаган хатынынны көнләүдән дә мәгънә чыкмас»,—дигән фикергә килде ир-ат.

—Сугышлар булмаса, мондый хәлләр дә булмас иде. Кил, янкәм Гөлсылу. Кешеләрчә исәнләшик, ичмасам. Бәлки, жәһәннәм эченнән үз аякларым белән кайта алуым да шул сабыллар хақына булгандыр.

Мондый жылы сүз хатынның да күнеленә хуш килде, тәмам йомшартты. Бүтән кыстатып тормады, елмаеп та балкып, иренен алдына ук килеп утырды.

Агасы үлсә—жингиенә, энесе үлсә—яшь киленчәккә өйләнү бу якларда борын-борыннан килгән гадәт. Ләкин Локман белән Әптелбәр бу кагыйдәне үзләренчә үзгәрттеләр. Абыйсы сугышка китеп югалгач, энесенә булган жингә, энесе сугышта үлгәч, янадан абыйсына калды. Локманның сугыштан кайту хәбәре авылдашлары телендә озак әвәләнмәде. Гөлсылу белән ике араларында нәрсә булуын төрлечә гоманлап караган күршеләре, артык зур тавыш-гауга ишетмәгәч, әкрәнләп тындылар. Тиздән вакыйгаларнын зурысы купты...

Гадәти генә башланган бер яз иртәсе бөтен халыкның тормышын тагын бер кат шуа-шуга күмде. Очсыз-кырыйсыз булып күренгән сугышның да бетәр көннәре бар икән. Исәннәр әкрән-әкрән кайта башладылар... Беренчеләр арасында Хәйрүш тә бар иде. Зиннурдан хәбәр-хәтәр килмәде...

Хәйрүшне борчыган нәрсә—Локманның исән калып, авылга кайткан булуы иде. Сугышка кадәр аның авызына ғына карап торган дустаның элеккеге уртақ «гөнаһ»ларын сөйләп хәзер иң зур хәвеф китерүе ихтимал иде.

Хәйрүш, кайткач та, элеккеге дустаны белән очрашуга әзерләнде.

¹Баликмәк—пряник.

Бер тарыдан ботка булмый, Кәрбеккә әшнәләрен бергә жыярга, ышанычлырак егетләрдән ныклы бер команда тупларга кирәк иде. Ышанычлырак булсын өчен, яртыны алып тыкты, пиджагы астына тегеннән алып кайткан парабеллумын яшерде. Башта аларнын сүзләре берекмәде, икесе дә сынаулы караш белән бер-берсен тикшерделәр. Сәке өстендәге кыска аяклы өстәлгә ипи-чәй килеп кунаклалды. Консерва ачарга дип Гөлсылу иренә пычак сузды. Пычакны күргәч, Кәрбек кырыйгарак шуып утырды. Тимер кружкаларны тутырып аракы койдылар. «Эссе су» борынгы дусларнын телен ачты.

—Мин бит янадан бригадир булып алдым,—диде Хәйрүш,—уртак белешебез Кызылбай килеп билгеләп китте. Тиздән рәис итеп тә куярлар, аллам босерса. Камилә ирләр эшен эшләп чамадан тыш арыган. Бер Төмән егете үзен сорап килгән икән, анын Мифтахы сугышта үлгән бит. Синен дә гаилән ишәйгән, эшкә чыкмыйча булмассын. Рәис эшен үз кулыма алсам, сине элеккегечә бригадир итеп куярмын...

«Дуслар» шулай сабуллаштылар. Кәрбек сизде: егетне сугыш нык үзгәрткән. Әле кайчан гына анын сүзеннән чыкмаган, авызына карап кына торган Локман түгел иде инде ул. «Сугышта дөмөккән булса нинди шәп буласы икән, хәзер шунын коен көйләргә туры килә»,—дип сүгенде ул, кайтыр юлга чыккач.

36

Кешене иң борчыганы, иң изгәне билгесезлек икән. Жинү язын берәүләр зур өметләр, шатлыklar белән каршыласа, Нурия өчен сугыш әле дә дәвам итте. Тора юлыннан кайтучылар да, пристанынан төшүчеләр дә анын сөйгәне турында хәбәр китермәделәр. Ләкин ул көтте да көтте.

Сугыш беткән язнын нужасы да һаман хатын-кыз һәм сыер жилкәсендә булды. Чунай утравы дип аталган бер кисәк жирдә үз сыерларын жигеп, Нурия солы чәчеп йөри. Бер кыш мәктәптә укып чыккан, укытучы апасын беренче сентябрь көнне үзенен жырлары белән шак каттырган Тимербай сыерны сүгә-ялвара башыннан житәкләп бара. Ә ул мәхлук «бу минем эшем түгел бит» дигәндәй, киреләнә, хәле бетеп, мыш-мыш килә. Нурия, тубалын асып, басунын урман як читенә килеп жикәндә, каенлык арасынан чытырманлыкны шатыр-шотыр ерып, аю килеп чыкты. Ул Нуриянен алдында гына, ике арткы аягына басып, үкереп жибәрде. Кыз артка тайпылды. Ләкин ерткычнын күз угында кыз түгел, ә аз гына тегендәрәк торган сыер иде. Болай булса, ул күз ачып йомганчы теге мәхлукны егып салачак, эч-карынын ботарлаячак! Тимербай, коты очып, сыер артына яшеренде, сыер исә баскан урынында, корт чаккандай, котырына башлады. Тайга хужасы малай белән сыер ягына омтылгач, Нурия ерткычнын юлын бүлде: тубалын дан-дон кагып, бар өненә кычкыра башлады. Ләкин көрән аю бик усал, ул хатын-кыз тавышынан гына курка торган ерткыч түгел. Ул явызга ит кирәк. Тагын бер сикерсә, ул үз теләгенә ирешәчәк тә иде. Нурия, үз-үзен белештермичә, ана ташланырга әзерләнде: бу бит бөтен сугыш буенча ике йортны ач үлемнән саклап калган Кызылкайлары, аны да ерткыч ботарласа, ничек яшәрләр? Бу бәрелешинен ахыры нинди фажигаләр китерер иде, билгесез. Сыернын да, «жырчы» малайнын да, Нуриянен дә бәхеткәйләре бар иде, күрәсен. Әллә кайдан гына Хәйрүш пәйда булды. Урман кырыендагы басуларга аю-бүре чыгуы искитмәле хәл түгел. Шуна күрә саграк кыланырга, ул-бу булса, күбрәк тавыш чыгарырга тырыша кешеләр. Нуриянен бар көченә акыруы да шул тирәдә генә жирләрне карап йөргән Хәйрүшкә ишетелгән икән. Ул, тиз генә атыннан төшеп, аю мылтыгынан ерткычнын корсагына атып жибәрде. Хәйрүш һәрчак үзе белән аю мылтыгын йөртә, шунын файдасы тиде.

Тайгада торучылар белә: яраланган аю бик хәтәр, куркыныч була.

Күзе ак-караны күрми башлый, кем туры килсә, шуна ташлана. Жанвар котырынып үкереп жибәргәндә, Хәйрүш икенче тапкыр мылтыктан гөрссәлдәттә. Шунда гына тайга хужасы жәеләп төштә. Әле генә үзе аю белән алышырга жыенган кыз инде ни үле, ни тере бер халәттә иде, кул-аяк буыннары изрәп, артына чүктә. Хәйрүш кызны биленнән кысып, ипләбрәк утыртты. Коты очып, күзләре зурайган малайга Хәйрүш әкәсә Кызылкайны алып авылга кайтырга кушты. Азрак торып һушын жыйгач, Нурия бригадирга рәхмәтләрен әйтте, үзе унайсызланып, гаепле кеше сыман, ана карады, үзен тоткан куллардан ычкынырга дип тартылды. Хәйрүш тә юаш кына кыланып, аны ычкындырды. Итек кунучыннан пычагын чыгарып, аюны тунарга кереште.

Чишмә буенда берничә усақ үсеп утыра иде. Нурия шул якка атлады. Килеп житкәч, бер усақ агачын кочаклады да, үксеп-үксеп елый башлады. Көн булуга карамастан, агачнын әле ачык яшел төстәге кеп-кечкенә яфраклары лепер-лепер килеп шыбырдаша иде. Бу яктагы картлар усақны хатын-кызларнын кайгысын уртаклашучы агач дип саныйлар. Шуна күрә, имеш, аларнын кайры кабыгы күз яшьләредәй ачы икән. Нуриянен инде кайчаннан бирле аулак урында калып, рәхәтләнеп елаганы юк иде. Күз яшьләре акты да акты. Үзенен, Зиннурынын, әткә-әнкәсенен, сыерларынын бәхәтсезлегә барысы бергә укмашып, ачы күз яшенә әверелде. Аюдан курку галәмәте әлгә кадәр тыеп килгән кичерешләренә тышка чыгарды. Хәле бетеп, Көмешсу чишмәсеннән хасил булган кечкенә күл кырыена килеп чүктә. Язгы кояш нурында ялтырап торган күл өстендә үз кыяфәтен күрәп, уйга калды. Ана таба йөзә суырылган, өстендәге иске-москы киёмнәре арык тәнәнә сыланган боек кына бер кыз карап тора иде. «Әй, Нуриякәй, исән булып Зиннурын кайтса, сине танымас та әле. Ныгырга тырыш»,—дип лепердәште баш очындагы яфраklar. Көмеш күлгә кызның саф күз яшьләре тамды. Су өстендә вак кына жыерчыklar барлыкка килде. Бу дүрт ел эчендә кызның мангаенда да бер-бер артлы кайгы жыерчыклары арта барды. Сугыш бетсә дә, алар язылырга уйламый әле. Мангаендагы һәрбер тирән сызык язмыш сынавынын чагылышы ул.

Нурия шулай үз күлгәсә белән сөйләшәп утырды да, учларына салкынча күл суын алып, битен, нечкәрәп калган беләкләрен, муеннарын юды. Яулык астында сүтеләп, туза башлаган чәчләрен таратты. Сап-сары чәчләре арасындагы ак жепләр дә йокысыз төннәрен, башка сыймаслык хәбәрләреннән эзе иде. Бер мизгелгә генә булса да Зиннурын онытып тора алды микән ул? Юктыр. Әле дә менә, күзләрен кысып, кояшка карады, уйлары һаман сөйгәнәнә эндәшә, аны дәшә, өзгәләнәп чакыра иде. «Исәнме икән бәгърем, әллә вафат микән, әйтегезче мина, усаklar!...» Усаklar да, бөтен табигать тә дәшмәде...

37

Зиннур Абдуллинны Америка гаскәрләре ялгыз камерада утырган чагында азат ителәр. Гестапога эләккәч, аны психологик «эшкәртү» өчен көнбатыштарак урнашкан лагерьга күчәргәннәр иде. Исән-аман котылуына бөтенләй өметләре өзәлгән тоткыннын куанычларын кем генә анлый, аңлата алыр икән?! Репатриация пунктында ятканда анын иң зур куанычы да, өмете дә бер генә иде: тизрәк туған якларга кайтасы, туған жиргә ялан тәпи басасы, үзенне сагынып көтүче газизләреннән күрәсе иде! Ул үзенен авылын күз алдына китерде. Менә ул Көмешлесуга кайтып төшәр, янадан үзенен яраткан хезмәтенә тотыныр. Нуриясә белән кавышып, бәхәтле гомер итәр. Монда күргәннәр, монда кичергәннәр барысы да онытылып, аллам боерса, онытылып. Тыныч тормышнын, мәхәббәтнен кадерен беләп яшәрләр, бер-берсенен кадерен беләп гомер итәрләр. Нуриясенен үзен көтәчәгенә, ана тутры булуына

иманы камил анын. «Нуриям, Нурия-ә-әм»,—дип кабатлады ул һәр сулышында.

Репатрияцияләнергә тиешле кешеләрнең һәркайсын аерым-аерым чакырып, әңгәмә уздыра башладылар. Чират ана да житте. Кечкенәрәк кенә бүлмәгә керттеләр. Өстенә кара костюм кигән, чуар галстуклы кеше, Абдуллинны каршына утыртып, ипләп кенә сүз башлады. Урта яшьләрдәге бу кеше аны аптырашта калдырып саф татар телендә:

—Рәхим итеп утыруыгызны сорыйм,—дигәч тә, Зиннурның күнелендә тирән ышаныч туды.

—Рәхмәт,—диде ул һәм жайлап утырды.

—Фамилиягез?

—Абдуллин, капитан Абдуллин булам мин,—дип тә өстәп куйды.

—Исемегез?

—Зиннур.

—Ярый, хуп. Утны-суны кичтек, дисез инде, капитан Абдуллин. Хуп, хуп. Әйе, жинел булмаган шул сезнен язмыш...—Әлегә кеше, үз алдындагы картотека кәгазьләренә күз салып, сүзен дәвам иттерде:—Монда үткән тормыш юлыгыз барысы да язылган. Киләчәккә планнарыгыз ничегрәк, Зиннур туган?

—Илгә, туган якларыма кайту үе белән яшим.

—Анда сезне көтәләрме соң?

—Шулай булмый ни!

—Шулай да нинди беркатлы кеше икән сез, капитан Абдуллин. Ә мин башкачарак уйлый идем. Сезнең ак флаг күтәреп немешлар ягына чыгуыгызны, илегезнең дошманнарына хезмәт итүгезне Сталин кичерер дип беләсезме?

Иртәгә булмаса, берсекөнгә илләренә жибәрерләр дип өмет итә башлаган Зиннурны бу сүзләр сискәндереп жибәрде.

—Болар барысы да уйдорма. Минем илемә бер тамчы да хыянәт иткәнем юк.—Коточкыч ялган аны аяктан ега язды.

—Үзегез шулай дисез дә бит, документлар бөтенләй башканы сөйли. Менә тынлап карагыз әле. Сезне үз илегездә «халык дошманы» дип игълан иткәннәр. Әткә-әнкәгезне йортыгыздан куып чыгарганнар. Сыерыгызга кадәр конфискацияләгәннәр.

Абдуллинның бит мускуллары тартышып куйды, йөзе кырысланды. теге кеше исә, үз туксаным-туксан, дигәндәй, сүзен дәвам иттерде:

—Безгә билгеле булганча, сезнең авылдагы бөтен имаратыгыз¹ һәммәсә дә дәүләт исәбенә күчкән. Менә монда сезнен патриягә, дәүләтегезгә каршы эш алып баруыгыз да язылган. Дәүләткә икмәк тапшыру планын да өзгәнсез икән. Илегезгә кайтып, сез соң нинди мәрхәмәт күрергә уйлыйсыз?

Абдуллин түзмәде, бу кадәресең ул, әлбәттә, көтмәгән иде. Сикереп торып, каршысындагы кешенен күзләренә туп-туры карады:

—Юк-юк, боларның берсе дә дәрәс нәрсә түгел. Бер сүзегезгә дә ышанмыйм. Һәммәсә дә фальсификацияләнгән нәрсәләр, чеп-чи ялган!—Инде азатлыкка чыктым дигәндә генә мондый борылышны көтмәгән иде Зиннур.

—Ялган димиләр шул. Юкса, без ул ваклыкларны кайдан белгән булыр идек? Кызмагыз әле, утырыгыз урыныгызга, акылыгызга салып, уйлап карагыз. Илегезгә кайтып, башыгызны бәлагә салганчы, бәлки монда калырысыз?

—Сез мина нинди тузга язмагаң эш тәкъдим итәсез? Хәлем булганда тырнашып булса да туган якларыма кайтачакмын мин. Коммунист кеше илен сатмый ул.

—Ай-һай, чиктән тыш сәер кеше икәнсез сез, Абдуллин агай.—Әңгәмә оештыручы кеткелдәп көлеп куйды.—Пленда булган кеше коммунист буламыни? Уйлап карагыз әле, без сезгә бик табышлы һәм әйбәт эш

¹Имарат—хужалык

төкмөдүм итөбөз. Табышы зур, сез ул кадәр байлыкны төшөгөздө дө күрмөгөнсөздөр. Типтереп гомер сөрөр идегез. Чибәр кызлар да бетөсө түгөл. Тагын бер кабат ныклап уйлап карагыз әле.

Зиннур гарьлегеннән шартларга житте. Ничек аңлатырга сон бу адәм актыгына? Ул үлсә дө монда калачак түгөл, аларнын кушканын эшлөячөк түгөл! Иодрыкларын кысып, теш арасыннан гына жавабын кабатлады:

—Уйлысы-нитөсө юк. Эшегез дө, байлыгыгыз да кирәкми. Мин үз илемә күйтам. Туган илем өчен шушы лагерьларны үттем, кимсетүлөргөзгә түзде. Үлсәм дө, кайтып, туган илемдә үләм.

Теге кеше дө бирешергә теләмәде:

—Авылда сезнен барыбер ни гаиләгез, ни йорт-жирегез юк. Иле тарафыннан каргалган зат нигә ышанып кайтыр икән, аңламыйм.

—Аңламасагыз шул: анда минем туып-үскән авылым, атам-анам, сөйгән ярым, яраткан эшем бар.

—Өткә-әнкәгез дө, сөйгән ярыгыз да сездән баш тарткан. «Халык дошманы» белән алыш-биреше булганнарга кыенга туры килә шул. Сезне анда берәү дө көтми хәзер. Исемегезне дө әйтергә курка халык. Так што, калганын үзегез уйлагыз, капитан Абдуллин.

Зиннурнын башы әйләнөп, күнеле болганды, косасылары килә башлады, фикерләре чуалды. Әмма сүзе бер иде:

—Мин сөзгә ышанмыйм, ни булса да мин үз күзләрем белән күрергә тиешмен. Илем минем эчкерсез хезмәтләремне онытмас. Юк сүзгә ышанып, бу тоткынлыкта мөңгегә каласым юк.

—Күрәм, кире үгөздәй үзсүзле кеше икәнсез, Абдуллин. Мин аңлаша алуыбызга өметләнгән идем. Бөхөт кошыгызны ычкындырдыгыз. Мөгаен, әле күрөп бетермәгән күрәчөклөргөз бардыр. Бик кызганыч. Жаны теләгән—елан итен ашаган, ди. Алайса, ярап, сез теләгәнчө булсын. Үзенен ризалыгы булмаган затларны без тоткарламыйбыз. Киләсө төркөм белән юлга чыгарга әзерлөнгөз.

Зиннур тирән сулап, тирлөгән учлары белән мангаен сөрөп, чыгып китте. «Боларнын максаты бер,—дип уйлады ул,—төрле юк-барны сөйлөп, илгә хыянәт иттерәсө килә боларнын. Бирешмәскә, нык булырга кирәк». Шулай да күнел төбөнә шомлы бер юшкын утырып калды. Кайтыр көннәр якынлашкан саен, борчулары, дулкынланулары арта гына барды.

Чикләне үтөп, үз иллөрөнә аяк баскач, әсирлектән кайтучыларны тагын да тикшерү, төрле якларга асып озатулар башланды. Мең газлап кичергән, концлагерьлар жәһәннәмен үткән совет сугышчылары рәхәтләнөп бер туган иллөрөнөн һавасын суларга, жиргә ятып, туган туфракларында аунарга да өлгөрә алмый калдылар. Тагын этеш-төртеш башланды. Дошманнарны каршылаган кебек, этләр, автоматлар белән каршы алды аларны туган иллөр. Абдуллинны НКВД карамагына тапшырдылар. Монда да нөкә фашист лагерьындагы кебек үк сүзләр янгырады. Ләкин тегендә әйтелгән сүзләренә ул кире кага, ышанмый иде. Монда сүз бик кырыс һәм житди булды. НКВД кешесе анын ак флаг күтәрөп дошман ягына чыгуын, ана кадәр дө партиябөз, илебөз өчен никадәр начарлыктар эшлөвөн бөхәслөшә алмаслык, кире кагып булмаслык итөп укыды. Бер бүлмәдә утырган өч кеше анын язмышын минуты белән хәл итте. Авыз ачып, сүз әйтергә рөхсәт бирелмәде. Ул 12 елга ирегөннән мөхрүм ителде. Хат язү хокукын да өзөп, хыялланган Көмешлөсу урынына, турыдан-туры Колыма лагерьларына озатылды.

Фашист концлагерьында булганда Зиннур, аннан да зур түбөнлек, мыскыл итүләр юктыр, дип уйлаган иде. Ин авыры туган жирлөрөнә кайтып егылгач буласын күз алдына да китерә алмады. Әгәр хәзер Абдуллиннан, иң авыр жөзә нөрсә, дип сорасалар: «Жанын-төнөннән дө калерлөрөк күргән илөң нахактан сина халык дошманы дигән яман ат таудан да газлапырак жөзә юктыр бу дөньяда!»—дияр иде. Абдуллиннын үз солдатларыбөз мылтыгы астында, үз этлөрөбөздән талана-талана, Колымага сөрөлү юлы чамасыз хурлыклы, кичерешлөрө чиксөз ачы, күтөргөсөз авыр иде.

Үз-үзенә кул салырлык хәлгә житсә дә, Зиннур бирешмәскә, карт ата-анасы, Нуриясе хақына түзәргә, сабыр итәргә, үзенә гаепсез икәнлеген раслау өчен сонгы сулышына кадәр көрәшергә ниятләде. Ул тешен кысып түзде.

Янадан концлагерь исенә төште. Анда, ичмасам, ни өчен, кем белән көрәшүен күз алдында иде. Үз кешеләрен сине мыскылламый, сине кимсетмилми. Монда... Монда бар да болганып беткән, бөтен нәрсә буталган. Сина кем дә ышанмый, сине бар да дошман итеп саный. «Әх, булсын иде монда Силин иптәш. Анарга ул барын да аңлатыр, анын саф күнелле, иленә тутрылыклы кеше икәннен раслар иде. Юк шул... Ләкин ул барыбер көрәшергә, үзенә гаепсез икәннен расларга тиеш. Гаделлек бардыр бит кайда булса да. Ул аны табарга тиеш!»

38

Нурияне аюдан коткарып калгач, Кәрбекнең авыл халкы арасында тагын абруе үсте. Авыл халкында эше юк аның, иң әһәмиятлесе— кызнын хәзер аннан качмавы иде. Кызга таба сукмакны әкреллек белән салырга ниятләде. Кире какмаслык, этеп жибәрмәслек булсын. Әүвәле башлап кайта-кайтышка ук бер чиләк майны аларга кертте. Нуриянен өйдә юк икәннен белә торып шулай эшләде. Аю мае бик кыйммәтле нәрсә, Хәмит өкәнән аннан башка яши алмавын белә егет. Баясен үз исәбеннән түләтәчәк Кәрбек, элеккеге беркатлы кеше түгел инде.

Хәйрүш өйләренә килеп кергәч, нәрсә дияргә дә белмәде картлар. Кызларын коткарган өчен икәвесе беравыздан рәхмәт укырга керештеләр. Бер чиләк кыйммәтле майны да күргәч, эшнен кая таба борыласын сизенә дә башладылар. Ләкин бүләк кертүчене борып чыгару гадәте булмаганлыктан, аны да алдылар.

—Рәхмәт, Хәйрүш энем,—диде чын күнелдән Хәмит әкә,—кызыбызны үлем тырнагынан коткарып калгансын. Аны гына түгел, сыерыбызны да аюга ботарларга бирмәгәнсен. Аллам үзенә сәламәтлек бирсен. Без, картлардан башка файда тимәс инде сина.

—Минем яхшылыгымны аңлавыгыз өчен үзегезгә рәхмәт,—диде Хәйрүш тә.—Күпчелек кешеләр хәзер яхшылыкны да аңламый бит. Ит изгелек, көт яманлык, дигәндәй. Ярый, мин китим инде, авырмагыз, исән-сау торыгыз,—дип, чыгып китү ягын карады.

Унай вакытын гына туры китереп, Хәйрүш яна адымын ясарга әзерләнде. Теге көрән аюның тиресен иң оста тире иләүче Кадыйр әкәсенә биреп, иләтеп алды. Тире мамыктай булып йомшарган иде. Кышкы суыкларда аяк астына салып куйсан, карт сөякләр рәхәтләнеп китәрлек. Кичкырын, Нуриянен өйдә чагын туры китереп, бүлгән илтергә әзерләнде. Ыспайлап киенде, авыл жирендә бик сирәкләрдә генә очрый торган пиджагына күп итеп одеколон сипте. Серле бүләкне төреп, култык астына кыстырды. Ул барып кергәндә, Нурия өстәл артында чәй эчеп утыра иде. Авызын ерып Кәрбек килеп кергәч, ул үзе дә сизмәстән торып китте. Ике-өч еллар элек кенә аларның кан дошманы булган кеше әкрән-әкрәнләп кенә анын тормышына кереп бара. Аю вакыйгасыннан соң ул аны элеккегечә читкә тибәрә алмый башлады. Нурия үзенә дә, сыерларының да исән калуы өчен Кәрбек алдында үзен бурычлы санады. Әти-әнисе алдында булса да егет белән дорфа сөйләшмәскә тырышты. Аның күз алдында ике вакыйга янәшә яши башлады. Хәйрүшнен үзен аюдан коткаруын уйласа, ни сәбәпледер теге чакны шул ук бәндәнән кулыннан Актүшләре генә коткарып калуы исенә төшә иде.

—Исәнмесез, күршеләр,—диде кунак, бик тә шат күнелле булырга тырышып.

Өй хужалары да жавапсыз калмады. Егетне узып, өстәл тирәсенә утырырга кыстадылар. Кунак исә култык астындагы төргәкне серле итеп Нуриянен алдына китереп салды.

—Хәйрүш әкә, бу нәрсә тагын?—диде кыз, гажәпләнүен яшермичә.

—Үзен ачып кара, күрәрсен,—диде кунак тагын да серлерәк итеп.

Хәлимә карчык белән Хәмит карт та бу табышмакның тизрәк чишелүен көтеп, ул якка таба муеннарын суздылар. Төенчәктән теге аюның тиресе чыкты. Хәйрүш бик эшлекле кыяфәт белән аны сәкегә жәеп салды да, йон унаена сыйпап куйды:

—Моңы, Нурия, сина истәлек өчен керттем. Теге вакыйгаларны искәртеп торыр. Аяк астына жәеп куйсагыз, бик жылы булыр. Менә шул,—диде дә, бик горур кыяфәттә күтәреlep, тагын бер кабат хужаларга карады. Аның бите жәлеп киткәндәй тоелды.

—Безне зурлавын, ярдәмен өчен зур рәхмәт, улым,—диде Хәмит абзый, кунакның аркасынан кагып. Карт Хәйрүшнән бу кыланмышларының сәбәбе нәрсәдә икәнлеген дә сизенә, күнелендә әллә нинди өметләр дә кабынам-кабынам дип тора иде. Кызы да инде буйга житте, гомер буге ата-ана йортында яшәмәс. Балки...—Карт хәзергә бу мәсьәләдә шул «балки» тирәсендерәк торып торырга булды. Дөнья хәлен белеп булмый.

Хәлимә әби дә малның кыйммәтен белә торган кеше, тирене алып, иснәп тә карады, өстенә шәл итеп тә бөркәнде. Сүз дә юк, тире шәп эшләнгән, жиренә житкерелгән иде.

—Мондый кыйммәтле бүләкнең әжерен ни белән түләргә икән соң?—диде карчык Хәйрүшкә карап.—Бик кыйммәтле бүләк бит. Теге көнгә майны да исәпләсән...

—Аюны урманнан Нурия чыгарды, мин аны атып кына үтердем,—дип шаярды егет, картларны тагын да шаккаттырып.

Тегеләр исә Кәрбек үзләренә ияләшкәннән бирле баш ваталар иде: «Бу явызга нидер булган. Сугышта күргәннәре аны шундый кешелекле иткән, күрәсен. Элеккеге кешегә кычкыру-акыруларының эзе дә калмаган. Хәерлегә була күрсен. Балки, кызыбызның бәхетенәдер...»

—Кызым, бүләкне кадерләп югарыга, үз бүлмәңә менгереп жәярсең,—диде әнисе кызга киңәш биргәндәй итеп.

Моңы ишеткән Хәйрүш тиз генә аннан файдаланып калырга чамалады:

—Әйе, әйе, Нурия, үз кулларым белән идәнәңә жәйим әле,—дип, тирене жыеп, югарыга менә торган баскычларга таба атлый ук башлады. Нуриягә аның артына тагылырга гына калды. Картлар, бер-берсенә карашып, янә дә ниләр буласын көттеләр.

Югарыга менгәч, егет бик эшлекле кыяфәт белән тирене кая жәяргә икәнлеген чамалап, бүлмәне күзеннән кичерде дә, зур-зур атлап, Нуриянең караватына юнәлде. Тезләнеп, тирене кызның иртән торып аяк баса торган урынына жөйдө. Кыз аны өстәл янына утырырга чакырды.

—Нурия,—дип сүз башлады егет, әзрәк тын утыргач,—белмим, без нәрсәгә дип үпкәләшәп йөрибездер. Әйдә, элеккеге булган ачуларны онытып, янадан дуслашып яшик. Мин, Аллага шөкер, сугыш утларын кичеп исән-сау кайттым. Сине уйламаган бер генә сәгатем дә булмады. Ялгыз яшәү бигрәк тә читен бит. Син дә олыгайдын инде, әллә бергәләп тормыш корыйкмы дим?

Хәйрүш бик юаш, сабыр акыллы ир-егетләргә сөйләде бу сүзләрен. Уйланырлык нәрсә бар иде аның сүзләрендә. Ләкин Нурия аның алдында эреп төшәргә уйламады, каты бәрелмәскә тырышыбрак, җавап бирде:

—Хәйрүш әкә, мин дә элеккегеләргә ачу тотмыйм. Аннан соң инде күпме сулар акты. Ләкин беләсен бит, минем сөйгән кешем бар. Мин аны көтәм...

—Зиннурның әллә кайчан илгә хыянәте өчен атылды дигән хәбәр килгән бит. Үлгән-беткән кешене көтеп яшәп, картаерсыңмы инде? Карт көнөндә бала-чагасыз, ялгыз калудан да курыкмыйсыңмы?

Авылда күпләр инде Зиннурның үлеме белән килешкән иделәр. Алаймы-болаймы, барыбер үлгән булыр ул. Исәннәр бер кайта, кош теләдәй хат кисәгә килмәгәнгә дә ни гомерләр узды бит. Әмма шулай да бүгенге көнгә кадәр бу ачы хакыйкәтне Нуриягә шулай, бик гади хәлне сөйләгәндәй,

ачыктан-ачык айткәннәре юк иде әле. Кыз сискәнәп куйды, күз яннарында тагын бер жьерчык өстәлгәндәй булды. Моңы Кәрбек тә аңлады, тизрәк хатасын төзәтәргә тырышты:

—Исәннәр кайтты бит инде, диюем генә иде. Сугыш булгач, төрлө хәл була. Әнә, Камилә дустаннын да Мифтахы һәлак булган. Ул тиз көндә бер Төмән егетенә кияүгә чыгарга йөри икән. Үлгән артыннан үлеп булмый.— Хәйрүш безазга туктап, тынып торды, аннары инде, бер башлаганын әйтәп бетерәсе килгәндәй, давам иттерде:—Камилә китсә, мине рәис итәчәкләр. Мина да өйләнәп, тормыш корып яши башларга вакыт. Синен белән шул хакта сөйләшергә дип килдем, Нуриякәй.

Хәйрүшнән сүзе кая таба бара чагы билгеле иде инде. Шулай да аңламаганга салышты. Элеккеге вакыт булса, бу кеше белән болай гәпләшәп утыру түгел, үз янына килергә дә рөхсәт итмәс иде. Аю вакыйгасы аны кул-аяклары белән егеткә бәйләде. Үзен үлем тырнагыннан коткарып калган кеше белән тупас сөйләшүне яхшысынмады. Шуна күрә аңламаганга сабышып:

—Өйлән соң, авылда хәзер кызлар да, тол калган хатыннар да исәпсез. Теләсә кайсысы чыгарга риза булып,—диде.

—Нурия, мина син генә кирәк бит, шуны һаманнан бирле аңламадынмы әле? Без синен белән пар күтәрчәннәрдәй тормыш кора алып идек. Уллар, кызлар үстерер идек. Уйла, нәнәвем. Мин сина уйларга бер ай вакыт бирәм. Әгәр риза булсан, иртәгә үк шаулатып туйлар ясарбыз. Йорт-жирем дә, көнкүрешем дә яман түгел, рөхәтләнәп яшәрсен. Теге дөньядагы «халык дошманын» көтеп утырудан да зур жүләрлек булмас, уйла әле, яме?

Хәйрүш никадәр генә сак кыланырга тырышмасын, тагын кызынын иң әрнегән жиренә кагылды. Нурия кунагына зәңгәр күзләрен тугырып бер карады да, сыкрап, еларга тотынды. Кәрбек исә, нишләргә белмичә, анын башыннан сыйпады, кулларын үптө. Иреннәренә таба үрелгән иде, кыз яшь болан баласыдай атылып, сәкегә күчеп утырды.

—Ярый, Нурия, мин жавап көтәм. Ешрак очрашыйк. Аралаша-аралаша кеше үз була, китә-китә ят була, ди картлар. Көн саен күрешеп торсак, бәлки бер-беребезгә тартылу да сизелерлек булып. Хәзергә сау бул. Өметсез шайтан диләр, мин өметемне өзмим,—дип саубуллашып, чыгып китте.

Атна-ун көн үтте микән, Хәйрүш тагын Нурияләргә килеп керде. Бу юлы да берәр нәрсә уйлап талкандыр, авызы колагына житкән иде егетнен.

—Торадан кайтып барышым әле, әшкәрә шәп хәбәр алып кайттым. Күршеләрегезнен хәле начар дип зарланып торган иден. Хәзер минем торада дусларым бик күп. Синен үтенеченне үтим дип, анда Фәтхулла әкәләрен авыр хәлен, картайган көннәрендә кара мунчада яшәп, күзләре суыра я башлаганын, барысын да сөйләп бирдем. Хыянәтче уллары өчен картлар иза чигәргә тиеш түгел, дидем. Аңладылар бит. Райком аша, дөресрәге дустан Кызылбай ярдәмендә, Фәтхулла әкәләрен өен үзләренә кайтарып бирергә дигән кәгазь алып кайттым. Ышанмасаң, менә үзен укып кара.

Нурия, ышанмыйчарак кына, кәгазьне кулына алды. Мөһер сугылган кәгазьдә чыннан да Абдуллиннарга йортларын, бөтен хужалыкларын кире кайтарырга дип язылган иде. Кыз, куанычыннан нишләргә белмичә, егетне үбеп алды, кадерле документны әти-әнисенә дә күрсәтеп, аларны да шатландырды. Алар да олы якка чыгып, берсен-берсе бүлдәрә-бүлдәрә, Хәйрүшкә сораулар яудырдылар, рәхмәтләр укыдылар.

—Ярар, картлар өйләренә күчсәннәр дә ди, сьерларын колхоздан кайтарып бирерләме? Ә төрлө якка таралып беткән түшәк-ястыклары, киём-салымнары?

Чыннан да, картларнын йорт-жир кирәк-яракларын авыл активлары эләктереп киткән. Ул таралган әйберләренә кайдан табасын инде, кем аларны кайтарып бирсен? «Әшрәп алды—аю алды», диләр Көмешлесуда, очын-башын табып кара син анын. Әнә, Зиннурнын яхшы пальтосын налог жыю агенты Тәтәк киеп йөри. Тиеш кара син анарга, жаныңны алып,

кулына тоттырыр. Чулак Зариф Фәтхулла абзыйның үз кулы белән яхшы күннән теккән итекларен, кышка чыкса, сугышка чаклы ғына бастырып алган пималарын киеп, ничек купшыланып йөри. Бусы турында картлар эчтән генә уйладылар. Бу егеттә дә артык ышаныч юк бит, элеккегечә, катлы-катлы сүгенеп куйса, ни хәл итәрсен? Тик, алар көткәнчә булмады. Хәйрүш үзенен фәрештәдәй изге кеше булуын тагын бер кат расларга тырышкандай, дәвам иттерде:

—Сьерларын колхоздан кире алу турында үзем кайгыртырмын, бу минем эш,—диде ул, үзенен кодрәтле кеше икәннән тагын бер кат күрсәтеп.

Хәйрүш Нуриядән бер нәрсәне генә яшерде. Фронтта илгә хыянәте өчен хәрби трибуналга бирелгән кешенен Зиннур булмавы НКВД кешеләренә билгеле булган икән. Ул кеше әле яшүсмер чакларында ук Зиннурның документларын урлап качкан егет булып чыккан. Шуна күрә элеккеге карарны алыштырып, картларга кире өйләренә кереп яшәргә рөхсәт ителгән. Ләкин Хәйрүшкә эшнен дөресен авыл халкына белдермәскә дип, кул куйдырдылар. Хәйрүшкә шул ғына кирәк тә иде. «Сарык та бөтен, бүре дә тук». Авыл халкы анын исемен кушып тагын бер шаулап алды, Нурия алдында да абруе үстә.

Кинәшеп алгач, кыз тиз генә авыл советына йөгәрде. Хәбәргә ышанмадылар, торадагы түрәләрнен мона ничек риза булуын анлап житкөрмәделәр. Ләкин мөһерле кәгазь бик кодрәтле нәрсә иде шул. Авыл советыннан вәкил килеп, ишектәге ат башы кадарле йозакны ачты. Әлеге дә баягы картларны мунчага күчәргәндәге кызлар тузанга баткан өйне юып чыгардылар. Ин авыры бу хәбәрне Зиннурның әти-әнисенә житкерү булды. Кайвакыт көтелмәгән шатлык кара кайгыдан да ныграк тәэсир итә бит. Нурия дә аларның йөрәге сикереп китүдән куркып, хәбәрне әкрән-әкрән, жайлап кына житкөрдә. Кәгазьне торадан барып Хәйрүшнен алып кайтуын аңлатты. Фәтхулла белән Ниязбикәнән уенда бер генә нәрсә шул, икесе бер авыздан:

—Әллә Зиннур улыбыз исән микән, ул кайта микән әллә? Әй, яраткан Ходабыз, бу көннәрне дә күрсәттең,—дип, күз яшьләрен сөрттеләр.

—Анысы әлегә билгесез. Өметебезне өзмик,—дип юатты аларны Нурия, үз сүзләренә үзә үк ышанырга теләп.

Мунча-йорттан житәкләп чыга башлагач, Ниязбикә әбинен аяклары атламас булды, Фәтхулла әкәннән күзләре кояшта чагылды. Икесен дә кызлар житәкләп өйләренә алып керделәр. Картның култык астында намазлыгы иде, үз нигезенә аягын атлауга ук, ул намазын башлап жибәрде. Ниязбикә әби үкси-үкси эскәмиягә барып чөмөштә. Башын кыегайтып, тирә-юнен сыпыргалады. Стенадагы кадакка эленгән табагачын алып, дерелдәвек бармаклары белән сыйпады. Кызлар тыныч кына аларның ниләр кылганын гажәпсенеп күзәтеп утырды.

Бераздан ферма чылбырыннан ычкынган сьерлары, акны-караны күрмичә, капкадан кайтып керде. Сөтлекәенен тавышын ишеткән карчык, аяклары әле генә атлый алмыйча катып калганны да онытып, сикереп торды. Йөгереп өйалдына чыкты. Хужабикәсен танып алган хайван кытыршы теле белән анын кулларын, киёмнәрен ялады. Ниязбикә әби дә, газиз баласын сөйгәндәй, сьернын муеннарын коча, сыйпый, күз яшьләре аралаш елма иде. Намазын бетөргән карты да ана килеп кушылды. Кызларның кесә төбөндә сөтлекбикәгә бер кисәк икмәк тә табылды, тиз арада Нурия үзләреннән көрпә алып кереп, жылы суга бутап бирде. Камилә колхоз рәисе буларак, сьерга печән дә юнәтеп жибәрде. Колхоз фермасында такы-токы ғына тамак асраган хайванга да бүгенге көн бер бәйрәм кебек тоелды. Кызлар сьерны урнаштырырга ярдәм иттеләр.

Тагын көзләр якынлашты. Картлар көннәр буге сьерлары янында әвәрә килделәр. Кызылкайлары да сөтне мулдан бирде, налог түлөргә дә, үзләренә тамакларын йомшартып сөтлө чәй эчәргә дә житте. Фәтхулла абзый белән Ниязбикә әби дә яшәреп киткәндәй күренделәр. Аларда улларының кайчан да булса бер кайтуына өметләре сүнмәде. Зиннурларын-

нан үлөм көгәзе килгәнә юк ласа, бер кайтыр аларнын балакайлары да, бер кайтыр. Әнә бит, Нурия кызлары да өмөтләрән өзми. Көн дә аларга кереп ярдәм итеп тора, көн дә Зиннурларын көтә. «И, бер Ходаем, шул балакайларнын кавышу көннәрән күрөргә насыйп итсән, башка бер генә үкенечез без дә калмас иде, үлөргә дә риза булып идек»,—дип ялвардылар намаз укыган саен. Аларнын да нәбәрәләрән сөяр көннәре бар микән?

Нуриянен өөндә дә кызнын язымышы хақында еш кына сүзләр була башлады. Анын яше дә житте инде, күзлө-башлы булып торырга вакыт югыйса. Ә Нурия үзе бу хакта иштергә дә теләми. Сугышка кадәр башлаган укуларын дәвам итәм дип, төннәр буге укып-язып утыра. Әткәсе ана чыра тепеп куя. Керосин, шырып дигәннәрән һаман да алтын бәясә тора бит. Бүгөн дә әнә, эшеннен кайтып, үзенә күтөрелдә, кыштыр-кыштыр яза да яза. Хәлимә инде ничә көн үз-үзенә генә уйланып йөри. Бәлки, кызларын әнә шул Хәйрүшкә бирергә кирәктер?! Егет бала-чага түгел, йөрөп-йөрөп игә килгәнә дә охшый.

—Сина әйтәм, кызыбыз коргаксыган агачтай ялгыз утырып калмас микән?—дип ипләп кенә сүз башлый.—Ничә көннән бирле гел шуны гына уйлап йөрим. Ни дисең, әй?—дип, картына карый.

—Ни диясен инде аны. Күрөп торасын, кызыбызнын бәхетенә дип өмөтләнеп торган егетә кайтмады. Сугыштан кайтканнары да гарип-гараба. Кызы үзе теләмәгән кешегә көчлөп бирә торган заманнар түгел инде, үзе ни дисә, шул булыр.—Карт, чын күнеленнән борчылып, авыр сулап куйды.

—Ә Хәйрүш сон? Күрөп торасын ласа, кызыбыз артыннан жан атып йөри, безгә бергүтәүсиз яхшылыклар кыла. Камилә кияүгә киткәч, башлык булып та калыр сыман. Аллаһ теләсә, кызыбызны ач-ялангач итмәс.

—Кияүгә Нурия чыгасы бит, үзе ни әйтер бит әле? Риза булырмы, юкмы?

—Ана карасан, мин дә сина чыгарга атлыгып тормадым. Аллага шөкер, яратышып гомер кичердек. Алар да ияләшерләр әле әкрәндәп.

—Белмим, белмим, корткай. Син дустайнай егеткә, ягъни мәсәлән мина, гармунчыга чыктын. Минем нәсел-нәсәбем дә данлыклы затлар. Хәйрүшнән токымы койты гуй.

—Аттан ала да туа, кола да туа. Үзән күрәсен, Хәйрүш хәзер бик мәрхәмәтлө булып китте. Әнә, Фәтхулла муллакәмнән ятлар талап алган йортларын, сыерларын югарыдагы түрәләрдән сорап алып, үзләренә кире кайтарды. Көмешлесуда кемнән кешегә мондый зур яхшылык кылганы бар әле?

—Ни генә дисән дә, мин ике-өч еллар элек кенә бөтен авыл халкын аты-юлы белән сүгеп яткан, кеше өчен аркылыны буйга да алып салмаган кешегә ышана алмыйм. Зиннур белән ничә тапкыр судлашып йөргәнән оныттын дамы әллә, карчык? Хәзер әйләнгәләп-тулгангалап йөрүе дә синен белән минем күнелне йомшартып, кызыбызны үзәнә карату өчен генә икәнә күрөп тора ласа?!

—Нурия өчен нәрсә теләсән, шуна риза булып тора икән, күнеленә шәфкать төшкәннән булыр. Кызыбыз да инде гомере буге кайтмаган кешенә көтеп утырмас. Насыйбы, бәлки, улдыр? Сайлаган—сазга, дигәндәй, берәр аксак-туксакка чыгар, алайса...

—Бәхетә булса, чын егетә дә табылыр. Аксак булса да, кеше булсын иде дип әйт, карчык.

Тик менә карчыгы бу сүзләр белән барыбер килешергә теләмәде.

—Күктә очкан казны вәгдә иткәнче, песнәкне кулыма тоттыр, ди халык. Әнә, Хәйрүш бик тә ярап торыр иде әле,—дип, үпкәсен дә белдереп куйды.

—Теләсән ни әйт, минем ул егеткә бер дә күнеләм ятмый.

—Ярар, алайса, кызыбызнын үзе белән сөйләшәп карарбыз. Егерме икесе тулды бит инде, бәлки үзе дә уйлана булыр. Шушы зур афәт-сугыш аркасында егетләргә зур кыглык булуын ул да шәйлидер, шәт. Үзәнә ошаганны тапсын да, чыксын алайса. Мин кызыбызнын сазап, коргаксып

калуын теләмим. Пәкрәйни мирә мин үзем сина унжидедә чыктым,—дип кызып та алды карчыгы.

Хәлимәсенен кызу холыклы икәннән белә карт. Шырпы кебек «пышш» итеп кабына да, икенче минутта ук сүнә. Бу юлы да шулай булды: Хәлимә иренә бөтен уйлаганнарын әйтеп бетерде дә тынычланып калды.

Нурия үзе дә бу хакта еш уйлана. Көннән-көн Зиннуры анардан ераклашкандай тоела бара. Сонгы вакытларда әнкәсенен аны Хәйрүш белән бергә итәсе килүен дә сизенә кыз. Ләкин ни дип әйтсен. Әни кеше аны башлы-күзле, бәхетле итеп күрәсе киләдер. Хәйрүшнә җае туры килгән саен мактый, яхшылыкларын саный, кызына торымшак корырга бик вакыт житкәнлеген исенә төшереп тора. Юк, Нурия Хәйрүшнә якын итә алмый. Ул якын килсә дә, Зиннуры рәнҗеп ана карап торадыр кебек тоела башлый. Сөйгәннен бөтен күз карашлары, дәртле үбүләре, көчле куллары һаман исендә анын, бер генә мизгелгә дә күнеленнән чыкмыйлар. Үзе генә калып, уйланып утырганда, бик сагынган чакларында тилергән йөрәген басар өчен әкрән генә жырлап ала:

Тылсымлы әкият иленә
Алып киткән иде ул.
Күнеләмә яз, жанымә наз
Бүләк иткән иде ул...

Шушы жыры гына истәлеккә калгандыр инде. Юктыр, дөньяда булса, хәбәр бирер, исәнлеген белдерер иде сөеклесе. Бәлки, аны онытырга кирәктер. Япа-ялгыз сырап гармонык узыдырганчы, әллә чыннан да шул Хәйрүшкә генә чыгарга микән? Нич югында балалар табып үстерер, шулар белән юаныр иде. Зиннуры булмагач, кемгә чыкса да барыбер түгелмени? Хәйрүшә дә бер алым артыннан калмыйча, йөрәккә тия башлады...

Шулай көн артыннан көн үтә торды. Хәйрүшнән дә түземлеге төкәнә башлады. Чиста-пөхтә киенеп, тагын Нурияләрен бусагасын атлады. Гадәтгә, әзрәк төшереп алган, авызыннан сарымшак исе килеп тора. Бу йортта үзен бик үз кеше кебек тотып, түргә үк узды.

—Мин әйтәм, безгә дә дөнья мәшәкәтләрен онытып торып, күнел ачарга ярылды бит? Әйдә, киен.

Кыз бик үк атлыгып тормада да, үз хисләрен тагын бер кат сынап карамакчы булды. Киенеп-ясанып тормады, жинел пальтосын гына киде. Аны Хәйрүш өйдән култыклап алып чыгып китте.

Нуриянен аулак өйгә аягы тартмады.

—Андагы яш-жылкенчәк арасында без нишләребез икән?—дип барасы килмәвен белдерде.

—Алайса, ниләр генә эшлик сон? Әйдә, безгә кереп утырык.

Өйнен хужасы ялгызак ир-ат икәнә әллә кайдан беленеп тора. Шулай да хәленнән килгәнчә тәртип урнаштырган иде. Тәрәзәләренә чөлтәрләр пәрделәр дә эленгән. Тик эчке бүлмәгә үтеп, ут кабызгач, жәеп куелган әзәр түшәкне күргәч, Нуриянен йөрәге жу-у итеп китте. Ул үзен капкынга эләккән жәңгел кебек сизде. Хәйрүш тә жайлап кына анын пальтосын салдыра башлады, биленнән кочып, үбәргә үрелде. Кыз тиз генә авызын кулы белән капларга өлгерде, егеттән ычкындырып тырышты. Ләкин Хәйрүш тә тиз генә бирешмәде, аны түшәккә утыртырга итте.

—Нуриям, мин бит сине яшьтән сөеп йөрәм, әйдә кушылып, ир белән хатын булып яши башлайк.

Нурия, жилнен кай якка исүен сизеп, хәйләгә күчәргә мәжбүр булды.

—Ярый, Хәйрүш әкә, башларбыз. Тик мин әти-әниемнән ризалыгын алып, никах укытып чыгасым килә кияүгә. Башкача мин риза түгел.

—Мин әнәк белән сөйләштем, ул риза булачак.

—Кияүгә чыгу булса, кешечә булсын инде ул. Әткәйнен ризалыгын да аласыбыз бар. Син яучылар жибәр, туй көнен билгеләсеннәр. Күбән түзгәнне, азына гына түз инде, Хәйрүш әкә.

—Алдамасынмы сон? Кире чигермәссенме?

—Эгәр минем ризалыгымнан башка көчлөргә теләсэн, кире чигерү генә түгел, мине мәсхәрә итүен дип санаячакмын. Мин сине әлегә кадар рәтле, намуслы кеше дип уйладым. Шуна ышанып монда килергә риза булдым да. Син менә шуны миңа исбатлап күрсәт инде.

Нурия шул мәлдә үзенен билендәге тимер кыршаунын йомшаруын һәм бердән ачыкканын сизде.

—Нурия, што син, мине ерткыч дип белденме әллә?! Миңа минең мәхәббәтән барысынан да кыйммәтрәк! Үзен күрәсен, мин бала-чага түгел, ышанычлы кеше. Колхозның башлыгы булам тиздән.

—Мин сина ышанам, югыйсә синнән бер чакрым читтә йөрер идем. Инде менә үзәбезгә илтеп, озатып куй.

—Нуриякәй, вагъдә билгесе итеп бер тапкыр ғына үбим үзенне.

—Өлгерерсен, Хәйрүш әкә, вакыты житкәч, бер түгел, теләсән мен тапкыр үбәрсен, теләсән ни эшләрсен. Хәзергә сабыр итик, яме?

Бу очрашу үзара килешенү белән тәмамланды. Егет өйалдында кул биреп сабуулашканда кызынын кулы аша бөтен тәнәнә боздай салкынлык йөгәрдә. Аны калтыравык алды. «Ничек итеп мондый адәм белән гомер кичерәсен, бака кебек суык әйберне ничек итеп жылы куенына аласың?» Хәйрүш Зиннур түгел инде. Әнкәсе һаман тукуп торгач, бәлки яши башлагач, күнегеп китәрмен, дигән уйлары чөлпәрәмә килде. Бүлмәсенә менгәч тә, байтак уйланып, ничек кенә булса да бу хәлдән котылу өмәлен эзли башлады. Күз яшьләренә тыгылып, олак утырды. Әнкәләре янына төшеп, соң булуға да карамастан, үзә сүз башлады:

—Әнкәй, әткәй, мин бик олак уйланып утырдым. Хәйрүш әкә мине кияүгә чыгарга димли. Ләкин мин үлсәм дә ана чыга алмыйм. Ул тиз арада яучылар жиһазы, ничек булса да жавапны сузарга тырышыгыз. Ачыктан-ачык әйтсәм, ул мине иректә калдырмас. Туй вакытын сузыгыз, төрлө сәбәпләр табыгыз. Кызыбызнын әле укып бетерәсе бар, кияүгә чыкса, укый алмас, диегез. Көтәргә кушыгыз. Эгәр ризалык бирсәгез, мин чит-ят жирләргә качып китчәкмен. Кондинскида эшләгәндә үк бер егет артымнан йөргән иде. Ул мине көтә, шунда китәм.

Кызларынын болай сонгарып төшүләрен, елый-елый шешенеп беткән күзләрен күрү, анын гажизләнеп әйткән сүзләрен ишетү карт белән карчыкка хәйран да нык тәэсир итте, бәгырьләрен телгәләде. Әнкәсе, шундук дымланып өлгергән күз төпләрен яулык чите белән сөрткәләп:

—Кызым, йөрәк маем, нинди тузга язмаганны сөйләсәң син? Без синсез ачка үликмени?

—Бердәнбер кызымны теләмәгән кешегә кияүгә биреп, өстемә зур гөнаһ аласым килми. Бәхетсез буласын алдан белгәч, кияүгә чыгуының ни хәжәте бар?—диде әткәсе, мескен хәлгә төшкән балакаен, кечкенә вакытындагы кебек, алдына утыртып, сөясә, иркәлисә килде. Сәке кырыена килеп утырган Нуриясен иннәреннән кочып алды, аркасынан какты.

Нуриягә шулкадар рәхәт булып китте, әткәсенен күкрәгенә башын салып, бер мизгелгә тынып калды. Иренен икенче агына, мыш-мыш күз яшьләрен сөртеп, Хәлимәсә килеп төртелде. Шулай олак кына утырдылар. Һәрберсә үзенең уйлады. Әмма бер фикердә аларның уе уртак иде: бөтен кайгы-хәсрәтләрен шул ләгънәт төшкән сугыш китерде. Сугыш бетеп, ничәмә-ничә еллар узса да, ятимнәрен, тол калганнарның, сугышта улларын, сөйгәннәрен югалтканнарның күз яшьләре кипмәс, йөрәк әрнүләре бетмәс. Әткәсенен жылы канаты астында утырганда Нуриянен күнелендә тагын Зиннур ғына булды. Ул да аны саклар, авыр сүзләр дә әйтмичә, бөтен кыен хәлләрдән дә яклар иде. Әткәсе белән әнкәсеннән дә бәхетләрәк кеше юк кебек тоелды кызга бу мизгелдә. «Гомер буена бер-беренне яратып, бер-беренә терәк булып яшәүгә ни жите! Нуриягә ул язмаган күрәсен».

Үз бүлмәсенә менеп, урынына яткач, анын күз алдына тагын бүгенге аңлашулары килде. Тагын эчен калтыравык алды. Бу кешенен исемен ишетү дә анын күнелен суыта, жанын өшетә иде. Ни өчендер Хәйрүшкә ул

карангыда тайгада йөргөндө очрый торган черек агачка охшатты. Айсыз төннөрдө ул да эллә ничек ялтырап, янып торгандай күрөнә, ә чынлыкта эче куыш, черек, файдасыз бер агач булып чыга...

Урманда андый кызыклы нәрсәләр байтак. Сугышка кадәр алар ерактагы сазлыкка торнакүз жыярга дүрт-биш көнгә куна баралар иде. Менә шул вакытларда аяк астындагы утлы кузга охшап ялтырап яткан конгызларны күргәнә бар кызын. Ин беренчесен очраткач, кулына да алып карады. Гап-гади конгыз икәнән күргәч, йөгереп барып әтисенә күрсәткән иде. Әтисенен шунда әйткән сүзләре бүгүгә көнгәчә исендә: «Һәр ялтыраган алтын түгел, кызым, ялгышма»,—дигән иде шулчак өткәсә.

Нурия хәзер мәктәптә эшли. Башлангыч сыйныф балаларын укытучы Фәридә белән еш кына мөнәшәп утыралар. Икесенен дә язмышлары уртак, икесенен дә сөйгәннәре хәбәрсез югалды. Алар бер-берсен чын күнелдән анлап, хәсрәтләрен уртаклашалар. Бу вакыйгалардан соң да Нурия ин беренче булып, Фәридәсә белән серен уртаклашты.

—Фәридә, син ни әйтерсен икән, мине Хәйрүш кияүгә чыгарга димләп йөри бит,—дип сүз башлады ул дустаны.

—Син жүләрләндемме эллә? Ана чыгып шөрмәндә буласың киләме? Ул бик усал, бик астыртын бәндә. Мина да кармак салып караган иде. Беренче очратуында ук оятсызланып күкрәкләремә үрелә башлады, келәшчә кебек кулларынан көчкә котылдым. Андый кешене ир иткәнче, бер ялгызын гомер кичерүен мен артык. Түмгәк саен тамгызып йөрүче ул ата этне ир итү кайдан башына килде?—Фәридә телгә усал, үз-үзен якый белә торган кыз. Уйлаганын ачыктан-ачык әйтә дә бирә. Теләсә кем килеп, аны рәнжәтә алмый. Ә чыннында исә Фәридәдән дә йомшак күнелле, ярдәмчел кеше юк. Сугыш кызларны да үз-үзләрен сакларга, нык булырга өйрәтте шул.

—Башларым каткан инде, дустаны. Черки урынына күзгә керә бит шул. Үзәкләремә үтте инде. Әни дә, картаеп каласың, дип көн дә искәртә башлады. Нишлим соң инде? Зиннурым дөньяда булса, бер хәбәр бирер иде.—Кызлар тынып калды.—Кондинскида эшләгәндә леспромхозның башы Сәлим гел артымнан йөрдә. Хәзер дә хатлар язгалап тора. Тик ана да нигәдер күнелем төшми. Фәридә, әйдә анын белән сине таныштырыйм, бәлки бер-берегезгә ошап та китәрсез.

—Күрәп сөйләшмичә кешене ничек анлайсың инде. Ана син кирәктер бит?

—Шулаен шулайдыр да, мина берәү дә кирәк түгел шул...

Фәридә берәз уйланып торды да, Нуриягә карап сер әйткәндәй сүз башлады:

—Нурия, син ногытчы Наилә әбәгә барганың юкмы? Барып кара, бәлки күнеленне тынычландырырлык сүз әйтер. Аны бик оста диләр, ана бармаган кеше авылда да юктыр инде,—диде.

Фәридә белән аерылышканын соң Нурия чыннан да Наилә әбәләренә барырга була. Ул авылдагы ин оста ногыт бүлүче. Әнкәсенә генә әйтәп, кыз аларга юл тотты. Күптән күренмәгән кызын кичкырын үзләренә килеп керүенә Наилә әбәсә сагаеп калды. Мөгаен, берәр гозере бардыр, дип уйлап, иске самавырына барып ябышты. Исәнләшкәч, ничек сүз башларга аптырап торган Нурия, әбинен бу кыланышына каршы төште.

—Наилә әбәкәем, әгәр минем өчен генә булса, чәй куеп мәшәкатчә-ләнмә, зинһар. Озак утырырга вакытым юк, өйдә әнкәм көтеп калды. Кич белән сонлап йөрсәм, ул бик пошына, тынычсызланып, тәрәздән-тәрәзгә йөрәп көтә башлый. Бертуктаусыз куркып, шикләнеп яшәгәннән инде ул...—диде.

—Шулай, кызым, шулай. Бу сугыш кешеләрнен желеген тәмам суырып алды. Ишек тавышынан да куркып яшәдек бит ничә кышны. Үзара йөрешүләр, кич утырулар да бетте. Һәркемнен үз кайгысы үзенә житә. Әнкән кинчәбигәм¹ белән без бит яшәтәшләр. Аулак өйләргә, каз өмәләренә

¹Кинчәбигә—иренен өченче апасы.

дә бергәләп йөри идек. Әй ул Иртекш буйларында, Кызлар убасында күнел ачуларыбызны сөйләп китсәң, төннәр-көннәр житмәс...—Бераз тынып торгач, дәвам иттерде:—Йомышын нәрсәдә иде сон, Нурия кызым?

—Синен кулын бик жинел диләр, Наилә әбә. Ишетеп беләсен булыр, минем ярәшкән егетем Зиннур турында халык арасында яман сүзләр йөри. Кайсы, үлгән дип, кайсы, теге якка бирелгән икән, дип сөйлиләр. Шул хакта уйлый-уйлый төн йокыларым качты. Менә өметләнеп синен янга килдем. Шул хакта ногыт бүлеп карамассың микән? Исәнлеген белсәм, мәңгә көтөргә риза булыр идем. Исән-саумы, кайчан булса да кайтырмы икән Зиннурым?—Кыз төргәген сузды.—Ә бусын әңкәй жибәрде, атланмай, дога кылтырсын.

Карчык жайлап кына утырды да озаклап дога кылды.

—Кинчәбигәмә рәхмәтемне һәм саламемне житкер, кызым. Яме? Хәзер инде ногыт нәрсә әйтер, шуны белеп карыйк...

Карчык сәкегә түгәрәк, кыска аякы өстәлен утыртты. Сандыгын ачып, анын төбеннән киндер янчеккә салынган ногытларын алды. Ногыт дигәнә Иртекш ярыннан жыеп алынган вак кына шома ташлар. Ногытларын шылтырдатып өстәлгә салгач, санап чыкты. Нигәдер бер ташы ким иде. Ташлар 41 булырга тиеш, ә монда кырык кына. Сандык төбен янадан актарып чыкты—юк та юк бит.

—Гөнаһ шомлыгы, берсе югалып киткән, ахрысы. Анын урынына кечкенә тәймә дә ярап торыр иде дә бит, анысына да кытлык.

Нурия, озак уйлап тормастан, күлмәк изүендәге бер зәңгәр тәймәсен йолкып алып бирде. Әбинен йөзә яктырып китте.

—Бәхетен өзелмәгән икән әле, наныйем. Менә хәзер, Аллаһ бәерсә, барын да беләбез...—дип сөйләнә-сөйләнә, эшкә кереште.

Башта Наилә әби, ташларын кулына алып, ниндидер дога укып, өшкерде, аннан соң янадан өстәлгә салды. Ногытларны, исәпләмичә генә, өчкә бүлде. Аннан һәр өемнән дүртәрне исәпләп, кире кайтара торды. Сонгы бүлемне ногыт бүлү законына буйсындырып, арткан берен ногыт башына куя барды. Калганын жыйнап бер өемгә салды. Тагын иң баштагы кебек өчәр өемгә бүлде. Барысы туғыз кечкенә өем хасыйл булды. Шулай бүленеп беткәч, әби ногытларның ничек төшүенә текәлеп карап утырды да юрага кереште:

—Кызым, Зиннурын исән. Ногыт юлы урталарына өчәсәндә дә так ногытлар төште: беренчәсәндә—бер, уртада—өч, сонгысы янә дә бер. Бу—Зиннурынның сөенече. Ә менә читләрендә жөп саннар—дүртәр, икешәр. Моңысы әлегә юлы ачык булмавын искәртә. Тиздән яхшы хәбәрләр дә килергә тиеш,—дип, Наилә әбәсә кызга күтәрелеп карады.

Ногытларны йотып алырдай булып карап торган кыз, үз-үзен белештермичә, әбәсен кочаклап, үбеп алды. Шатлыгыннан бөтен дөньясын онытты:

—Зиннурым исән, Аллаһа шөкер, исән!..—дип кычкырып, урамга да чыгып йөгәрде. Шәле дә салып куйган жирендә калды, Наилә әбәсә белән дә сабуллашырга онытты.

Бераздан, тынычлана төшкәч, Нурия кире керде. Әбигә зур рәхмәтләр әйтеп, исәнлек-саулыклар теләп, шәлен башына бөркәндә дә сабыр гына кайтырга чыкты. Әңкәсенә әйткән беренче сүзләрдә дә шул булды анын:

—Әңкәй, Наилә әбә әйтте, Зиннурым исән икән, тиздән хәбәр дә алырсын, диде!

Каршы алырга чыккан әңкәсен кочаклап, озак үксәде. Кем белә, бәлки Наилә әбәсә—изге күнелле карчык—эчәндә мәхәббәт уты дөрләп янган кыз баланың өметен өзмәс өчен генә, ногытны шулай яхшыга юрагандыр. Нәрсә булса да булды, Нуриянен күнеле хәзер өмет тулы, йөрәге татлы сулжылдый иде...

Сугуш беткөч, Ирма ханым яшөгөн Нойхов авылы янына, урман буена рус гаскэрлэренен бер дивизиясе килеп урнашты. Төмөн якларынан сугушның сонгы айларында гына алынган кеше—Али экә дә нәкъ шул дивизиягә элэккән иде. Олыгая башлаган солдатларның күбесе кебек, ул да тиз көннәрдә туган якларына кайтуны, демобилизацияләнүне көтә иде. Ө хәзергә аны иплә, тәртиплә кеше булганлыктан, немец авылына барып, сөт, ит, йомырка кебек нәрсәләрне сатып алып кайту, солдатларны туендыру эшенә җаваплы кеше итеп куйдылар. Башына төшсә, башмакчы булырсын, диләрме, русчаны да су урынына эчмәгән ир уртасы үзенә кирәкле сүзләрне немецча сукалый башлады бит! «Данкешен», «эссен», «ауфидерзеен», «гутен таг» сүзләрән кирәкле урынында бик оста әйтпә куя иде. Тик бер вакытны «гутен таг» урынына «хенде хох» дип кенә оятлы булды. Үз йомышын немецларга аңлатырлык хәлдә ул, теле житмәгән урында кул ишарәләре, ымнар ярдәмгә килә. Безнен гаскэрлөрдән чумадан курыккан кебек өрөккән немец картлары, фраулар да мондый мөләәм, ачык йөзлө кешедән бик тартынмыйлар. Нәрсә алса да, акчасын жиренә житкереп түли, рәхмәт сүзләрән дә кат-кат әйтә Али.

Ирма ханымның өендә дә берничә тапкыр булды ул. Хатынның ышанычын да тиз арада яулады. Бер көнне фрау Ирма өендә тагын бер кешене күрдә Али экә. Хатынның абзасы икән. Бу кеше аз-мазлап русча да сукалый икән, Али белән гәпләшсәргә кереште. Сугуш елларында үзлөрендә бер рус офицерының булуын әйтте. Вакыйганы сөйләп бетсәргә, ул офицер коткарган улларын да күрсәттеләр. Ләкин рус капитанының исән-саумы икәннән белмиләр, чөнки гестапочылар килеп, аны алып киткәннәр икән. Шуларны әйткәч, хужалар тиз генә нәрсәдәр үз телләрендә сөйләшсә алдылар. Соңыннан Ирма ханым торып, «Айн момент» дип, каядыр чыгып китте. Берәздән кулына бер банка тотып керде. Абзый кеше банканың ныклап җапкан капкачын ачып, чүпрәккә төргән нәрсәне алды. Саклык белән генә төргәкне өстәлгә салып, ача башлады. Бу документлар булып чыкты.

—Теге офицерның документларын сендем саклап калган,—диде карт, Ирмага күрсәтеп,—гестапочыларга бирмәгән.

Али әкрән генә сузылып кулына документларны алды. Партбилет, командир кенәгәсе, каты тышлы кул яссуы хәтле генә гарәп язуы белән җазылган догалык, тиредән тегелгән бер бөти. Догалыкның калын тышы үтә тишелеп, бер ягы канга буялган иде. Бәлки, шушы китапчык бу мөселман баласын үлемнән коткарып та калгандыр? Али партбилетны кулына алды. Ул Абдуллин Зиннур исеменә бирелгән, Алины ин гажәпләндсргәнә документларның Төмөн өлкәсе Тубыл шәһәрәндә бирелгән булуы иде. Ул кат-кат документларны укып чыкты, тегеләргә эшнен нәрсәдә икәннән аңлатты. Али үзе дә Төмәннен ерак та түгел бер авылда яшәвен, рөхсәт итсәләр, документларны үзе белән илсбсзгә алып кайтырга теләген белдерде. Тегеләр тагын кинәшлөшсәп алдылар, бер фиксргә килеп, җавап бирдсләр. Алиның икенче килүенә Ирма ханым абзасыннан русча хат җаздырып, улы белән төшкән фотосын да әзсрлөп куйган иде.

—Исән булып, кайткан булса, бездән зур рәхмәтләрсбсзне житкерегсз, алай булмаганда туганнарын булса да табып, әманәтне тапшырыгыз,—дип калды немец гаиләсә, Алине озатканда.

Али чыннан да беренче кайтучылар рәтендә иде, озак тормастан демобилизациялөндс. Әманәт—жан саклый, диләр халыкта. Ул исән-аман туган якларына кайтып иреште. Төмөнгә кайтып, гаиләсә белән күршкәннән сон, әманәтне иясенә тапшыру хакында уйлана башлады. Солдат тирс сенеп, кашшланып беткән гимнастеркалар да юып-үтүклөндс. Бер атна дигөндә юлга чыгарга уйлады. Пассажир пароходына утырып, Али документларда күрсәтелгән адрес белән Көмешлссу авылын эзлөп юлга чыкты. Хатыны һәм балалары озатып калды.

—Али, йөрөккенәм, әманәтснне урынына житксргөч үк, исән-сау

эйләнеп кайт. Үзенне әле күрөп тә туймадык ласа,—дип, гадәт буенча күз яшыләрен сөрттө. Хатын Тура елгасын айкап агым унаена таба кузгалып киткән пароходка карап, иренен сугышка киткән вакытларын исенә төшөрөп торды. Ыктымат гәүдәлә иренен разведкага барып, берүзе ике таза, аттай фрицны тотып алып кайтканын таныш-белешләренә горурланып сөйләй иде ул. Иренен исән-сау әйләнөп кайтуына сөенүенен чиге булмады.

Али Көмөшлөсуга өч көннән соң гына килеп житте. Авыл читендә үк ана бригадир Хәйрүш очрады. Ул юлаучы солдатның нинди йомыш белән йөрүен сорашты һәм үз өенә чакырды. Хужа бик кунакчыл иде, чәй, самогон утыртты. Закускага чи кареш куйды. Кунакның, кечтик кенә бер йомышым бар иде, дип котылырга теләве Хәйрүшкә бер дә ошамалы, һәм ул тагын-тагын төпчөндө. Карт разведчик Али әкә сер саклый белә торган кеше булып кала белде. «Ә» дигәнгә «мә» дип чишелеп китмәде. Йөз граммнан артык эчмәде. Чөнки әле әманәтен иясенә, эзләп табып, тапшырасы бар иде.

—Сез безнен авылдан кемнеләр эзлисез бугай?—дип сүзне дәвам иттерде Хәйрүш.—Күптәнме сугыштан кайттыгыз?

—Юк, кайтуыма нибары ун гына көн үттө әле.

—Үзегез Төмәннеке дисез, якыннарыгыз ничек итеп тиз генә үз яннарыннан жибәрделәр соң? Сагынып көткәннәрдер бит?

—Йомыш булгач, жибәрделәр инде, энәм. Мин озакка түгел, әманәтне үтим дә кайтам. Сезнен авылда Абдуллин фамилияле кешеләр булырга тиеш. Шулар кайда тора, күрсәтсәгез иде мина.—Ашка амин тотып, Али әкә урыныннан ук тора башлады.

—Менә мин аларның туганы булам, йомышыгызны мина әйтә аласыз—Хәйрүш агарып китте, кунагынын юлын бүлдө.

—Юк, бу Зиннур Абдуллинның үз кулына тапшырылырга тиешле әманәт, башка бер кешегә дә бирмим. Үзе булмаса, Нурия исемле кызга тапшырылырга тиешле нәрсә ул.

—Аның Нуриясе башка кешегә кияүгә чыгып китте инде. Ул хәзер урманда чикләвек суга. Аны эзләп азапланып йөрмәссен бит инде. Бир үземә алып килгән нәрсәләренне, кайткач, ана тапшырырмын.

—Юк, энәм, мин китим инде, синдә бик озак тоткарландым.

Хәйрүш, котырылган кебек, кунакка килеп ябышты:

—Китмисен, утыр диләр бит сина. Бир, нәрсән бар? Син, мөгаен, бер шпиондыр, жибәрүм мин сине. Хәзер НКВД га хәбәр итәм.

—Син, дус кеше, тегеләйрәкме әллә?—дип, чигәсенә бармагын куеп, борып күрсәтте Али егетнен жүләрлегенә ишарә ясап. Разведчик-кунак хужа егеттән калкурак та, жылкәгә дә кинрәк иде. Үзенә сузылган Хәйрүшнен кулын артка каерып тотты да, аяк чалып екты. Ул чыгарга гына жыенганда:

—Тукта, атам!—дип, тегесе артыннан пистолетын китереп төрәде.

—Ут белән шаярма, егет!—диде Али һәм кискен хәрәкәт белән Хәйрүшнен пистолет тоткан кулын стенага таба борды.

Мылтык тавышына Камилә белән Нурия бәрөп керделәр. Алар урамнан үтөп баралар икән. Шуннан соң Алимбай әкә белән Локман ашыгып килеп життеләр. Өй эче кеше белән тулды.

—Нәрсә булды? Кем атты?

—Әнә сезнен авыл егете корал белән шаярырга ярата икән.

—Ха-ха-ха,—дип көлгән булды Хәйрүш,—ул уенчык кына ласә. Кеше куркыту өчен пүләсез корылган нәмәстәкәй. Бу кеше бик шикле күренә. Шпион булмагае дип, кулга алырга уйлаган идем. Ул халык дошманы Зиннур Абдуллин белән кызыксына. Кулымны борып тотканда, бармагым куракка басылып китте дә, порох кабынды. Менә карагыз, чынлап та уенчык пистолет бу. Кирәксә, үзегезгә алыгыз,—дип, коралны Камиләгә сузды.—Сез минем белән булашып бу шпионны кулдан ычкындырмагыз.

—Ярый, анысын да карарбыз. Нурия, ал шул әйберне. Тикшереп карагыз әле, чыннан да уенчык кынамы бу?—дип Локман белән Алимбай әкәнән икесенә бергә мөрәжәгать итте Камилә.

Алар коралны сүтеп карадылар һәм пистолетның чыннан да уенчык кына икәнөн әйттеләр. Али исә, Нурия исемен ишеткәч, кызга таба борылып, игътибар белән ана текәлде. Баштанаяк күздән кичерде. Кыз чыннан да сылу, матур иде. Андыйлар турында халыкта «бер кашык су белән йотарлык» диләр. Ләкин үзе бик тыйнак, гади киенгән. Али абзый күз алдына китергән авыл укытучысы образы иде бу, койган да куйган.

—Кызым, синме укытучы Нурия буласын? Мин сине эзләп килдем бит, акыллым.

—Әйе, абзый кеше, Нурия исемле укытучы мин булам.—Зиннурның исеме чыгуга, кыз түземсезләнеп хәбәрне көттө, ләкин абзый бик ашыкмады.

—Бу авылдашыгыз ни өчендер миннән сорау алды, өеннән чыгармаса теләде. Минем исемем Али, сенелем. Минем килүемнең сәбәбе дә сез идегез. Бик ерактан, бик якын кешегездән әманәт тапшырырга дип килдем. Зиннур Абдуллин дигән кешедән ул, аның туганнары, әти-әниләре исәндер бит? Бу егетнең анлатуы буенча, ул үзе авылда юк дип беләм.

—Зиннур үзе сугыштан кайтмады, ләкин әти-әнисе таза-саулар. Анардан барыбыз да хәбәр көтәбез. Әйдәгез безгә, әйдәгез. Тынычлап сөйләшеп утырыбыз.

—Шулай итик, сенлем, бу йорт бер дә кунакларны яратып каршы алганга охшамаган, әйдәгез.

Нурияләрнең өенә барып житкәнче абзый үзенең әле генә фронт юлларыннан кайтуын сөйләде. Өйгә керүгә, кыз эткә-әнкәсен кунак белән таныштырды, тиз генә самавыр куеп, өстәл әзерләргә керештеләр. Кунак юынгач, кыз гигелгән сөлгесен тотып, көтеп торды. Камилә чакырырга киткән иде, тиз арада Фәтхулла әкә белән Ниязбикә карчык та кереп життеләр. Барысы да түземсезлек белән кунакка текәлде. Алар кәргәч, кунак аягүрә басып, Фәтхулла әкәгә кулларын сузды. Куәтле куллары белән картның ябык бармакларын авырттырмаса тырышып, әкрән генә кысты.

—Әссәләмәгаләйкүм.

—Вәгаләйкүм әссәлам, юлчы. Ерак юлларны ничек үттегез, нинди хәбәрләр житкерәсез?

—Монда Зиннур Абдуллин дигән кешенең ин якын кешеләре жыелган, дип беләм. Мин сезгә зур әманәт алып килдем. Улыгызны күреп белмәсәм дә, яхшы кеше булуына шикләнмим. Аны белүчеләр шундый фикердә калганнар.—Али саклык белән генә күкрәк кесәсеннән бер төргәк алды.—Монда сезнең улыгызның документлары, ә бусы—бер немец гаиләсенен хаты.

Бу сүзләренә ишеткәч, өстәл тирәсендәгеләр шаккатты. Али бер-ике сүз белән генә бу гаилә белән ничек танышуын, документларның ана ничек эләгүен сөйләп бирде.

—Балагыз исән-сау булырга тиеш. Әнә, хатларын укып карагыз әле.

Нурия хатны кычкырып укырга кереште. Бөкләп салган хат эченнән бер хатын белән бала фоторәсеме дә чыкты. Ирма исемле немец хатыны Зиннурның баланы коткарып калуын, беркүпме үзләрендә дәвалануын язган иде. «Аны һушысыз килеш гестапочылар алып китте, соңрак берәүләр якындагы концлагерьда күреп тә кайттылар», дигән хатын. Хат ихлас күнелдән рәхмәт әйтеп язылган иде. «Баламны саклап калганы өчен, мин аны да үлемнән йолып алырга тырыштым. Кеше сүзе аркасында, аны бездән килеп алып киттеләр»,—дип язылган.

Хат укылып беткәч, тагын тынлык урнашты. Хәбәр аларны шатландырған да, яраларын кабаттан янарткан да иде. Шунда гына исәнә төшкәндәй, Али тагын икенче кесәсенә тыгылды. Андагы әйбер кесәгә тегеп куелган иде, кунак Нуриянен ярдәмен сорады. Саклык белән генә жепләрен кисеп, кесәдәге нәрсәне алдылар. Бу—Ниязбикә әбинен үз куллары белән тегеп, улына биргән бөтие иде. Моңы күргәч, карчык тагын күз яшыләрен тыя алмады. Калтыраган куллары белән бөтине бөрешеп калган иреннәренә тидерде, күзләренә сөртте. Кат-кат әйләндереп карады.

—Сина әйтәм, бөти минем кул белән тегелмәгән бит, әллә ничек зураеп киткән кебек тә күренә. Эчәндә бер-бер нәрсә юкмы икән моның?

Бәти Фәтхулла карт кулына күчте.

—Нурия кызым, синен күзән үткәнрәк, кара әле.

Нурия саклык белән генә өчпочмаклап тегелгән бөтинә пычак белән сүттә. Эчтән чыннан да догалык язуы һәм тагын бер кәгазь кисәгә чыкты. Ул гел саннардан гына тора иде. Нурия шатлыгынан кычкырып жибәрде:

—Хат, Зиннурнын үзе язган хаты! Хәзер укыйм,—дип, йөгереп кенә югарыгы бүлмәгә менеп, теге тартма төбендә сакланган «ачкыч» язуын табып төштә дә, кабаланып, хатны укый башлады:

—«Нуриям, йөрәккәнәм, мин илебезгә хыянәт итмәдем. Ышан миңа, көт. Язмышым миңе кай якка илтер, билгесез. Ләкин мин барыбер кайтачакмын. Искән жилләр, ул якларга очкан кошлар белән сагынычы сәламнәремне юллыйм. Әткәем-әнкәемә миннән сәламнәр житкер, аларга хәләннән килгәнчә ярдәм итәсенә ышанам. Хуш, акыллым. Үбеп: Зиннурын».

Кыз никадәр ныгырга тырышса да, хатны укыгач, үзен тыя алмады. Сөйгәнненән жан жылысын саклап ераклардан килгән хатны күкрәгенә кысып, озак үкседә.

Али әкәнә мунча ягып керттеләр, бу хәбәрләре өчен хәлләреннән килгәнчә хөрмәт иттеләр. Кызлар өс-башын юдылар. Ике көннән соң кадерле кунакны Чаппар әкә Тубыл шәһәрәнә кадәр озатып куйды. Алинын хатынына дип бер төес торнакүз, балаларына бер бәтрә косыкбаш¹, әйбәтләп табата кыздырылган эрбет чикләвеген салдылар. Алинын үзенә юлга дип Кызылкайнын каймагын, бер-ике тозланган кареш тә табып жибәрделәр, тимер мич өстендә биш-алты ләпәтәй дә пешереп, юл капчыгына салдылар. Али бик риза булып, туганнары белән аерылышкандай сабуллашты, улларынын тиз көндә кайтуын теләде. Камилә белән Нурия дә аны авыл читенә кадәр озата бардылар.

Али әкәнән әманәтә бөтен авыл халкын шаулатты. Төрләчә юрап карасалар да, Зиннурнын нинди язмышларга таруын белә алмадылар. Анын турында әллә кайчан бит инде «трибунал карары нигезендә атылды» дигән кәгазь килгән иде. Шунын аркасында әткә-әнкәсә дә карангы мунчада яшәп нужда чиктеләр. Ничек була соң бу? Атып үтерелгән кеше ничек итеп немешлар кулына эләкте икән соң? Сораулар артканнан-арта барса да, жаваплар юк иде. Нурия дә, дуслары белән жылып, озак баш ватты. Шунда гына азрак дәрәслеккә охшаган бер фикергә килделәр: теге кеше, димәк, Зиннурнын документларын урлап качкан бөндә булгандыр.

—Зиннурнын үзенән күнеленә дә берничә мәртәбә андый уй килгән иде...—диде Нурия, сүзләрен суза төшеп.—Чыннан да шулай булып чыга түгелме соң? Кеше документларына ия булып алгач, теләсә нинди каслык² кылып йөргән булып ул бөндә...

Барысы да шунын белән килештеләр:

—Болай булса, Зиннур исән-сау булып,—дип тагын да күнелләрендәгә ышанычны ныгытып куйдылар.

—Алла язган булса, кайтыр. Кайтыр...—дидештеләр.

—Фәтхулла абыйларны шул сәбәп аркылы өйләреннән кудылар бит, главнокомандующий иптәш Сталин приказы диделәр. Әйдәгез, НКВДга барып, Ирма ханымнын хатын күрсәтеп карыйк. Бәлки, берәр яна хәбәр иштербезд,—диде Гөлсинә, бик борчылып.—Син, Нурия, минем белән бергә барысын.

Алар шулай килешенделәр дә.

Икенче көнне иртә таннан, шул фикерләре белән канатланып, кызлар торага юл тоттылар. НКВД бинасынын жан өшеткеч коридорына кергәч, кызлар югалып калдылар. Шулай да үз гөзәрләрен әйтергә көч таптылар.

—Ярый, карарбыз гаризагызны,—дип, чыгарып жибәрде аркасына бөкре үскән, кешегә чәнчеп карый торган усал бер бөндә. Шуннан ары бер сүз дә ала алмадылар.

¹Косыкбаш—эрбет күркәләре.

²Каслык—зыян, зарар.

Сентябрь урталарында Төмөн егете—лейтенант Солтан Валиев вәгдәләшкән Камиләсен килеп алырга тиеш иде. Сугышта бер кулын югалтып кайткан бу егет мөлаем ғына икән, кызнын күнеленә хуш килердәй зат булды. Мифтахыннан өмөтләрә өзөлгәч, Камилә ана чыгарга ризалык бирде. Кияүгә чыгуын сәбәп итеп, жаваплы эшеннән алуларын сорап, райкомга гариза язды. Солтаннын үзен тизрәк килеп алуын теләгән вакытлары да булды анын. Идарәдә ялгыз калганда, Камиләнен бәгырьләренә төшә башлады Хәйрүш: оятсыз сүzlәр әйтү дисенме, кулларын ояйтү дисенме. Бу турыда якын дусты Нуриягә дә сөйләмәде, гарьләнде кыз. Моннан тизрәк ычкыну ягын карады. Гаризаны карарга әлеге дә баягы Кызылбаев килде. Бер-ике көн Хәйрүштә кунак булып, әшнәсен рәис итеп билгеләп тә китте. Эшлекле, йомшак күнелле, мәрхәмәтле Камиләне колхозчылар бик хөрмәт итә иделәр, күбесе монсуланып калды. Тагын шул Кәрбекнен үзләренә баш буласын уйлап, кызны жибәрмәскә теләүчеләр дә булды. Ләкин Хәйрүштән бүтән кешене уйлап та карамадылар. Жылышка чакырылган колхозчылар, теләсә-теләмәсәләр дә кул күтәрәп, «сайлаган» булдылар. Райком әйткән сүз закон, аны үзгәртү яки кире кагу мөмкин эш түгел...

Икенче көнне үк Хәйрүш, ыспайланып киенеп, чуар галстугын тагып, идарә түренә менеп утырды. Әле мона кадәр шыпырт кына йөргән егет, тәхеткә утырып алгач, бөердән алып боерыклар бирә дә башлады. Тагын шул ук «корыч дисциплина», шул ук «любой ценой» дигән сүzlәр лозунгка әйләнде. Дәүләткә икмәк планын тутыру эше тагын аяусыз көрәшкә әверелде. Олау артыннан олау, Иртеш буйлап көймә артыннан көймә көнә-төнә иген ташыды. Икмәк тапшыру буенча процентлар саны күтәрелгәч, Хәйрүш Хәйбулловның дәрәжәсә дә, чүпрәсә яхшы булган камырдай, күтәрелә-күперә башлады. Аның рәсеме тагын гәзит битләренә менде. Камилә вакытында азрак кадерләре күтәрелгән колхозчыларнын исеме тагын анын даны астында изелеп, сытылып калды. Алдыңгы колхозчыларны кырдан утыртып кайта торган чәнгелчек арбада да хәзер Хәйрүш үзе генә тирбәлә. Әледән-әле анын янында районнан килгән берәр вәкил була. Түрәләр килде исә, Тансылудан «гөнаһ дәфтәренә» генә яздырып, соныннан түләрмен дип, араки, азык-төлек ала. Сыйлап кына калмый әле, капчыкларына салып жибөрү хәстәрен дә күрә. Тансылунын кибетендә эчемлек булмаганда, Өннәшнен самогоны да ярап тора. Анын урынына колхоз амбарыннан бодай капчыклары Өннәш курасына кайтып утыра. Ирләре сугышта үлгән, балалары күп булган гаиләләр тагын ачыга, ипекәйгә дә тилмерә башлады. Әлегә кадәр «сугыштан үзгәрәп кайткан» Кәрбек хәзер котырынганнан-котырына барды. Нурияне барып сораганнан соң бирелгән жавапнын аны кире кагуга бер сәбәп кенә булуын аңлады ул. Жүләр түгел егет. Шуннан соң бөтен авыл халкыннан үч ала башлады, Нуриясен күрә алмас булды. Теге көнне йомшарып, кызнын сүзен тынлавына һич үкенеп бетә алмады. Менә хәзер карышып карасын иде чибәркәй, үзе ялынып килеп, өйләнүен үтәнер иде. Юк бит, ычкындырды кызны, шундый форсаттан файдалана алмады. «Жебегән»,—дип үзенә-үзе сүгенде. Янадан Өннәшен исенә төшерде. Алимбай кайтып йортына аяк баскач, Хәйрүшнен алар бусагасын узганы юк иде әле. Бер көнне рәис аларга килеп керде. Хужабикә симез артын биетеп кенә кунакны сыйлар өчен өстәл кора башлады. Алимбай да яна рәисне ачык йөз белән каршылап, түргә узарга кыстады. Өстәлдә какалган көрөш тә, тогы да, майлы ризыклар да житәрлек иде. Күпләрнен бу ризыкларны төшләрәндә дә күргәннәре юктыр, бәлки. Самогонны стаканга салып кына йоттылар. Телләр ачыла, хәбәрләр арта барды. Алимбай кыйшая башлаганны ғына көткән Хәйрүш, хатыннын ботларын кармалый, имилерен капшып башлады. Өннәш дә ана сыланыбрак утырды. Алимбайга тагын берне тутырып салдылар. Кире какмады ир, ләкин, хәлне сизенеп, авыз тутырып сүгенде дә рәискә килеп ябышты. Сау чагында Кәрбеккә бирешеп

тормаса да, эчеп мәлжәрәгән ирне Хәйрүш чөеп кенә жибәрде. Сынар күз барып төштө, ләкин сүгенүеннән туктамады, торырга тырмашты.

—Син әле алаймы, тынычланмадыңмы әле?—диде рәис һәм, тегенен өстенә менеп атланып, кулларын артка каерып бәйләде. Өннәш белән икәүләп хужа абзыйны икенче бүлмәгә кертеп, идәнгә тәгәрәттеләр дә сәке өстендә генә сөешмәк уйнап алдылар. Акырып-үкереп, аты-юлы белән сүгенеп яткан иргә игътибар итүче булмады. Кунак бүлмәсендә «эш» төмам булгач кына, Хәйрүш аны теге бүлмәдән чыгарды. Тагын бугазыннан тотып селеккәләде дә өзеп әйтте:

—Әгәр бүгенге өчен Өннәшкә тырнак очын белән генә тисәң дә, мин сине колхоздан куу ғына түгел, теге дөньяга ук олактырырмын. Әнә, эч самогонинны, бодай кирәксә—килеп алырсын. Ләкин катбатлап әйтәм, тынын чыкмасын!—дип, нык басып ишеккә юнәлде. Чыга-чыгышлы Өннәшкә карап, күз кысып куйды. «Кирәк чакта мин тагы керермен»,—ди иде анын хәйләкәр елмайган күзләре. Хатын да бөлеш бите белән балкып, кунакны озатып калды.

Локман ғына Хәйрүшнән татлы ашына төшкән таракан булды. Ул идарәгә бик еш килә торган булып китте. Килгән саен күз дә йоммыйча йә ит, йә бодай, йә тагын башка кирәк-яракларны таләп итте, тегесе тешен шыгырдатса да, «дустынын» гозерен кире кага алмады. Бер көнне Хәйрүш ялгызы ғына утырган вакытны туры китереп, тагын идарәгә керде Локман. Ул керсә, нәрсә булса да сорарга булуына күнеккән хужа кысык күзләрен ана төбәде. Аз да түгел, күп тә түгел—ун мең сум акча сорاپ кәргән иде «дускае». Кысык күзләре мангайга менде. Кайдан тапсын ул андый акчаны?

—Рәис булып тыныч кына яшисен килсә, табарсын,—диде сабыр ғына Локман, ямьсез ергаланып беткән йөзеннән тирен сөртеп.—Мин уйнап сөйләмим. Бөтен хәйлә-мәкерләрен, авыл халкына кылган этлекләрен күз алдында. Берсен дә онытмадым. Гамәл дәфтәрән менә монда,—дип, башына суккалап алды.—Кирәк урынына житкәрсәм, сине моннан өреп кенә очырачаклар. Так што, уйла, иң күбе биш көннән акча минем кесәдә булырга тиеш. Югыйсә, үзен беләсен...—дип янап, чыгу ягына атлады.

—Локман дус, теге чакта икегезне дә дөваларга мин кирәк булдым. Яхшылыкны бик тиз онытасын икән син. Үзен белеп торасын бит, ул кәдәр акча колхозда да юк. Ичмасам, бер-ике ай вакыт бир. Иген, ит-сөт планын тапшырыйк. Колхоз исәбенә акча керүгә үк, әйткән сумман синен кулында булыр,—дип, каршысына төште Хәйрүш. Локман алдында ялыныр көнгә калыр дип уйламаган иде ул. «Дөнья күләсә икән, малай, чыннан да»,—дип уйлады ул, йодрыгын кысып.

—Мина кышка кәргәнче яна йорт салырга кирәк. Үзен күрәп торасын, йортым күптән сәждәгә киткән, өскә жимереләргә тора. Ике баланы ачка үтереп булмас. Дус-әшнәләрен күп бит синен, шулардан бурычка алып тор. Теләсән нишлә, ярты ай дигәндә акча табып бирмәсәң, үзенә үпкәлә!—дип, ишекне каты ябып, чыгып китте.

Бу вакыйгадан сон Хәйрүшнән башына чын-чынлап кайгы төште. «Ай-һай азынды, чамасын югалтты. Унны табып бирсәң, егермене сорый торган оятсызга әйләнгән бу. Очы-башы күренмәсә, бу «дус»ны дөмектермичә котылып булмас ахры,—дип тә уйлап куйды. Күзләрен кан басты.—Шул адәм актыгыннан куркып яшә инде...» Эчкә күкрәк кесәсендәге парабеллумы үзен белдереп, кыймылдап куйгандай тоелды. Тәненә металлның боз суыгы йөгәрде. Үзе дә уйламаганда Хәйрүшне калтыравык алды. Ул идарәдән чыгып, туп-туры Тансылу кибетенә юл тотты. Төшке аш вакытына туры килде, ишек эчтән бикле. «Бу яхшыга да булачак, бимазалап йөрүче булмас»,—дип, тәрәзәгә шакиды. Тансылу кибет эчендә генә тамак ялгап утыра икән, келәнә ачып, колхоз башын кертте. Хәйрүш хәлләрен белеште. Аннан үз йомышына күчте. Эчкерсез хатын соңгы көннәрендә жыелган барлык керемән санады. Шулай да әйтелгән сумманын артысы ғына килеп чыкты.

—Ярар, шунысын булса да биреп тор,—диде.

Рәис кеше еш кына кирәк-яракларын алып тора, әледән-әле кәргәләп йөри иде. Тансылуның башына яман уйлар кереп тә карамады, әлегә «гәнаһлар дәфтәренә» бу санны да теркәп куйды. Шулай да рәисне озатканда: —Хәйрүш, колхозның бурычлары бик күбәеп китте бит... Ревизия килеп куймагае,—диде.

Төгесе, шаярткандай итеп кенә:

—Беләсен бит, Тансылукай, бу авылда мин үзем рәис, үзем ревизия, юкка куркып утырма, яме,—дип, күз кысып, чыгып китте.

Тансылу барыбер шиккә калды, дәфтәрдәге эреле-вакы санның тагын бер кат кушып карады. Сигез менгә якын бурычлы булып чыкты. Әлегә биш мең сумнан тыш та, соңыннан түләргә дип, өч менлек товарны таратып ташлаган икән ич!

Локман Хәйрүш керткән акчаны санап алды.

—Монда мин сораганның яртысы гына бит, дускай,—диде хужа, дускасның бик үк дус булмаганына басым ясап.

—Йортынны нигезләү өчен житеп торыр, калганын бер-ике айдан соң бирермен.

—Кара, алдашудан булмасын. Мин хәзер элеккеге Локман түгел инде, шәт анлагансың. Сугыш миңа зур сабак булды. Әйткәнемне үтәмәсән, үземнеке мин үтәчәкмен!..

Бу сүзләргә ул шундый нәфрәт белән әйтте ки, монын шулай булачагына ышанмаса мөмкин түгел иде. Гүя сугыш өчен дә, йөзә-кыяфәтенен кеше куркытырлык булып ергаланып бетүе, хатынының үзенә хыянәте өчен дә ул Хәйрүштән үч алырга жыена иде. Бәхетләренә, шулвакыт өйгә Гөлсылу кайтып керде. Әнисен күргәч, Айсылу шыншырга кереште. Локман да сүзгә икенчегә борды:

—Карале, Хәйрүш туган,—бу минутта Локманнан да йомшак телле, дустанә мөнәсәбәтле кеше авылда да юк булуына ышанырга мөмкин иде,—мина дүрт-биш көнгә ауга чыгып кайтырга рөхсәт итсән иде. Күсерәйдәге аучылар алачыгынанн эрак түгел ата пош ийри, диләр. Шуны барып атып кайтсам, гаиләбезгә байтакка нәфка¹ булыр иде. Берочтан йорт салу өчен агачлар да карап кайтыр идем...

Төгесе дә, әлегә кадәр булган янауларны бөтенләй ишетмәгәндәй, йомшак кына дәвам иттерде:

—Колхоз эшебез бик тыгыз бит, Локман, дәүләткә иген тапшырып бетерәсез бар...

—Колхоз эше беткәнче ул пош и мине көтеп торыр дисен, алайса? Юк, эш качмас. Дүрт-биш көннән дә артык йөрмәм.

—Ярар, алайса,—дип биреште рәис,—унышлы юл үзенә...

Локманның китүенә ике көн үткәч, Убадагы печән кибәннәрен карап кайтуны сылтау итеп, Хәйрүш, атына атланып, чыгып китте. Авылдан ераклашкан, ул печәнлекләр ягына түгел, ә Күсерәйдәге алачыкка илтә торган сукмакка төште. Урман тын иде. Кичкә таба кош-корт тавышы да ишетелми. Тик вакыт-вакыт мәче башлы ябалакның сыкранулы аһылдавы гына яңгырап кала. Жайдак алачыкка арт яктан килеп, атын каен агачына бөйләде. Тавыш чыгармаса тырышып, саклык белән генә аучылар йортына якынлашты. Аучыларның гадәте буенча, алачыкка мылтык алып кермиләр. Тышкы стенадагы кадакта Локманның мылтыгын күргәч, Кәрбекнен эченә жылы йөгерде: «Бик вакытлы килгән, димәк ул монда. Урман эченнән эзләп мәшәкатләнәргә туры килмәячәк. Хәзер кем батыраер, күрербез, молокосос!»

Иңч көтмәгәндә Кәрбек бәрәп кәргәч, Локман сагая калды.

—Әллә бер-бер хәл булдымы, Хәйрүш туган?—дип сорады ул, шүрләвен сиздермәскә тырышып.

—Алай-болай бер нәрсә дә булганы юк. Сине бик кирәксенеп килүем иде. Авылда эшкә ирләр житешми. Алимбай әкә дә күзен каратырга дип

¹Нәфка —ризык, жим.

торага киткән икән. Сугышта сытылган күзе бик сызлый, ди. Үзен беләсен, теге Иртек буендагы ыңдыр табагында өелгән дәү бодай һәм арыш эскертләрен, лапас астында калган көшөлләрне каравылдый иде бит ул. Хатыннар андый эшкә алынмыйлар. Менә шул эшкә кеше кирәккәнгә сине чакырып килүем иде. Мин әйтәм, дуҫ кешегә жайлырак эш тә булар, бала-чагана ләпәтәйлек, боткалык иген салып кайтырга да була.—Килеп керә-керешкә пистолетың кешегә төбөргә кулы бармалы Кәрбекнен. Әзрәк сабырлангач, уңайлырак вакытны чамалады. Локман исә, «дуҫтының» бу сүзләрен сәерсенәбрәк кабул итсә дә, тынычлана төштә, поши итен пешерергә асқан казаны янындагы эшен дәвам итерде.

—Теге дәү пошины тәки аттым бит. Үзем дә кайтырга йөри идем инде. Ярар, килгәнсен икән, кунак бул. Хәзер ит тә пешеп чыга, сан итен кисеп салган идем. Бер төес самогоным да бар...

Кунак рәис, кабаланмыйча гына, беләк юанлыгы агачлардан кисеп эшләнгән сәкегә барып утырды. Кесәсеннән «Беломор» папиросын алып, Локманга да сузды. Аучы да, бөтенләй тынычланып, папирос кабызды. Шулкайткан ачлык телләре югарырак күтәрелеп, казан ныграк кайный, шулка чажлап ташый башлады. Локманның үзенә арты белән борылуын көтөп утырган Хәйрүш пистолетына ябышкан гына иде, урамда бер тавыш ишетелде. Ул, кабаланып, коралны кире куенына йөздерде. Ишәктән әле генә ул сөйләгән кеше—Алимбай килеп керде. Аның кулында ач пычагы иде. Түрдә Хәйрүшне күрү, телсез калды. Теге көнгә хәлләрдән соң аларның болай күзгә-күз очрашканы юк иде әле. Эшнен болайга китүен һич көтмәгән Хәйрүшнен эченә суыклар йөгерде. Әле ярый, тынлыкны Локман бозды:

—Ну ничек, Алимбай әкә, пошынның тиресен сыдырып бетердемме? Симезме?

—Симез, симез...—диде тегесе, Хәйрүштән күзен алмыйча.

Рәис, белмәмешкә салышып, сүзгә үзенә борды:

—Сез монда икәүмени? Алимбай әкә, сине торага врачка китте, диделәр бит. Ә мин тагы синең урынына кеше эзләп йөрим. Үзенә тапшырылган бик жаваплы эшне ташлап китүенне башкалар зур дошманлык дип кабул итәрләр иде. Ярый, миннән булсын яхшылык, чыннан да барып карат күзенне. Фронтвик кеше бит, сәламәтләнсән, бүтән эш бирербез. Мин менә синең урынына Локманны эзләп килгән идем.—Сүз дөреслеккә охшап чыкты.

—Хәйрүш, ярар, шулай итәрбез. Хәзер бу итне алып кайту өчен безгә жигүле ат кирәк булчак.

—Ярар, Чамакә әкәгә әйтәрсез. Мин әйтте дисәгез, ул бирер.

Шул арада ит тә пешеп чыкты. Өчәүләп Локманның төесендәге самогонны бер кружкадан чиратлашып чөмереп куйдылар. Закуска мулдан булды. Поши итеннән берәз ылыс төме килсә дә, аны самогон әчесе басты.

Планлаштырган эшенең чөлпәрәмә килүенә эчтән көнөп, Хәйрүш юлга алданрак чыкты. Күнеленен бер читендә «Алай-болай була калса, бу бик жайлы сукмак икән» дигән уй да туды. Сугыш елларында дезертирлар да шул аучылар алачыгында яшәгән, имеш, дип сөйлә халык. «Үзе тыныч, кереп чумсан, чуртым да таба алачак түгел бу тайгадан». Шундый уйларга батып кайтып килгәндә, мангаен эрбет ботагы сыдырып алды. Чак күзләренә эләкмәде. Мангае кызышып, канап чыкты. Ачуыннан бахбаенң кабыргасына икегә аерып үргән камчысы белән сыдырды. Моны һич көтмәгән ат кискен хәрәкәт белән хужасын күтәрәп үк атты. Кадеремне белмәсән, менә сина, дигәндәй, айгыр кушаяклап авылга элдерде. Ярый әле, авылдан ерак түгел иде, мышнап кайтып жәйткәндә, басу капкасы янында бер төркем укучыларны очратты. Нурия апалары белән өлкән сыйныф укучылары, иген тапшырып, глубинкадан кайтып киләләр икән. Кыз, көндәгечә идарәгә кереп, квитанциясен тапшырырга тиеш иде. Балалар белән сабуллашып, идарәгә кагылдылар. Чутладылар. Бүгенгә көнгә план туксан проценттан артык

үтөлгөн булып чыкты. Бу—райондагы ин югары күрсәткеч булуын Хәйрүш белеп тора иде.

—Нуриякәй, жанкисәк,—дип дәвам итте Кәрбек,—Хәбир келәтәндәге игенне тапшырып бетерсәк, планыбыз артыгы белән тула икән. Колхозыбызга зур ярдәмчә өчен сине туй күлмәгә белән бүләклим.

—Миндә хәзер туй күлмәгә кайгысы түгел,—диде Нурия кырыс кына. Бу кешегә кире жавап биргәннән соң ул саграк булырга, Кәрбеккән кулына тагын элэкмәскә тырыша иде.

—Өйләнешәбез дип үзән сүз биргән иден бит, һаман сузасын, кызый,—диде Хәйрүш тә, уен-көлкене туктатып. Аның чырае кырысланып китте.—Синен хәтерен бик кыска, ахрысы.

—Али әкәгә мине күптәннән бирле кияүдә дигәнсен ич, бер «чыккан» кешегә, тагын нинди туй күлмәгә кирәк инде?—Кыз тузанга буялган битен яулыгы белән сөртеп алды. Көнә бие балалар белән иген капчыклары ташып, аның жеп өзәрлек тә хәле калмаган иде. Тизрәк сүзгә бетереп, кайтып ял итәргә теләде. Ләкин тегесе сузды да сузды.

—Тәки белгән идем шул шпионның тикмәгә йөрмәгәнән. Юк сүз сөйләп синен башынны әйләндереп, инсәннән чукиндырып киткән икән алайса. Андый сүз булганы да юк.

—Син үзәнне Зиниурның туганы дип тә әйтмәденме? Гаепсез кешене корал белән куркытып таларга маташуынны да юк сүз дип әйтергә телисәнме?—Нурия, арыганлыгын да онытып, тезде дә тезде. Чыннан да Али әкәсе ана ышанып, әманәтне Хәйрүшкә тапшырса, бу көнгә чаклы аларга бернәрсә дә билгеле булмасын ул әллә кайчан анлаган иде инде. «Шул хәшәрәткә ышанып, кияүгә чыгарга да уйлап йөргәнмен бит!»—дип үз-үзән тагын бер кат тиргәп тә куйды, «Үзгәргән, имеш, көтеп тор, бөкрәне кабер генә төзәтә аны. Агулы елан, телен өзсән дә, ысылдавын куймый, ди».

Көнә бие корган планнары жимерелеп жен ачуларын чыгарса да, Хәйрүш чибәркәйне ничек тә юмалау ягын карады:

—Нурия, синен белән без кызык кешеләр инде, юктан гына ыгы-зыгы чыгарабыз. Районда беренчедән булып планын үтәп киләбез. Шуна шатланасы урынга, күтәрелеп бәрелә башлыйбыз. Сугыш бетеп, тынычлыктар урнашты, көзләр бай килде. Яшылар өчен нәкъ туйлар вакыты. Сөйләшенеп куйган буенча, безгә дә туйга әзерләнә башларга вакыт. Сина идәрә утырышы биш центнер бодай, бер савым танасы бүләк итәргә дигән карар чыгарды. Кызылбаев иптәш үзе кул куйды. Шуна өстәп туй күлмәгә дә бирелә икән, рәхмәт әйтеп, ала бир.

Нурия бу юмартлыкның сәбәбе нидә икәнән бик яхшы төшенде. «Атам тапкан мал түгел, колхозныкы жәл түгел» дигәндәй, ник бүләкләмәскә үзәнә калаш буласы кешенә!

—Еллар буенча колхозда ачлы-туклы эшләп, быел бер генә грамм икмәк тә алмаган колхозчыларга, ударникларга нәрсә бүләк итәсен?

—Анысын, планын үтәгәч, күз күрер.

—Менә миңа дип аталган бүләкләрәнне дә шунда берочтан бирерсен, яме!—Кыз тиз-тиз чыгып, өенә йөгәрде.

Нуриянен болай каты кылануы Хәйрүшнән күнеленә дә шөбһә салды. Ниндидер хәвеф янавын егет күнелә белән сизенә иде. Авыз ачып ятмаса, фәкать сак эш итәргә кирәк. Локманның ачык авызын да вакытында томалый алмады, ичмасам! Аны бит ни булса да эшләтергә кирәк. Тел сөяксез, белгәннән йчкындыра күрмәгәе. Авызын мәңгегә япмасаң, аннан котылып булмаячак...

Ахыры бар

ГАТАШНЫҢ «ШИГЫРЬ ШӘРАБЕ»

Татар шигъриятендә мәңгә дә төзәлмәс гашыйк бер зат бар. Ул, әлбәттә, Гаташ! Ничек сыйа диген син шул гади генә күнәлгә шулкадәр дә ярсу хисләр, гүзәллеккә шулкадәр дә мәкиббәнлек, сәнгать дәрәжәсенә күтөрелгән соклана белү, бер генә минутка да тышып тормаган ташкын мәхәббәт?! Аны шул мәхәббәт яшәтә дә. Мәхәббәтсез анын шигърияте күптән сүнәп, сулып-сулыгып беткән булыр иде. Шуна күрә дә ул һич кенә дә карта яшәмәс яшь күнелле шагыйрь. Олыгаю, картаю кебек төшенчәләр анын башына да кереп чыкмый торгандыр. Ул фәкать шигърь белән генә яшәүче, шигърь белән генә көн күрүче бик аз шагыйрьләребезнен берсе. Ул—шигырь колы, мәхәббәт колы, матурлык колы! Шагыйрь Гаташ! Гашыйк Гаташ! Шашкын Гаташ! Янь-яшь Гаташ!...

Гаташның мин әнә шул яшь чагын яратам. Беренче шигърьләрен, беренче җыгылларын. Алар—минем яшьлегем, яшьлектәге шигъри мавыгуларым. Гаташ дигәч тә анын шигърьләреннән аерым фразалар, мәгълүм шигърь юллары, шигърь исемнәре искә төшә. Алар минем күнәлгә яшәтән үк сәңеп калган:

- ... Агыйделдә сагынам мин сине.
- ... Кояшлы утраулар.
- ... Европада—татар шагыйрьләре.
- ... Ирләр булык!
- ... Мин дәрәсән сөйлим: Жирдә күп кешеләрнен ялгышларын күрәм, үземнекең белмим.
- ... Шыгырдап тора чыгыры, урамда зәңгәр кое.
- ... Әнкәй, жибәр мине ерак сәяхәткә.

Әнкәй белән. 1962 ел. Марс авылында.

Дөнья әдәбиятын, дөнья шигъриятен Гаташ кебек белүче бездә тагын берәрсе бар микән? Юктыр, мөгаен. Мин әле исемнәрен дә ишетеп белмәгән бер вакытта Байроннарны, Бернсларны, Гетеларны ул инде үзеннән остазы санарлык, гашыйк булырлык дәрәжәдә тирәнтен өйрәнгән иде. Браунинг, Китс, Валери кебек шагыйрьләр турында мин беренче булып аннан ишеттем. Шагыйрьләр турында гына түгел, башка бик күп бөек прозаиклар,

философлар турында да ин элек аннан белдем. Аларның китапларын Гаташтан алып укый торган идем. Китаплар арасында ул вакытта катгый тыелган, мин бөтенләй белмәгән исемнәр дә житәрлек иде. Гасыр башында ижат иткән Гумилев, Цветаева, Мандельштам, Ходасевич кебек рус шагыйрьләрен дә ин башта Гаташтан ишетеп белдем. Пастернак белән Ахматованың шигырь жьентыкларын да аннан алып укыганым истә. Ул миңа өр-яңа шагыйрьләр ачты. Мона кадәр миңа таныш булмаган шигърият дөньясына алып керде. Университет галимнәре биреп бетермәгәнне аннан алып торган китаплардан таптым. Ә аның китапханәсе заманында (китап дефицит елларда) Казандагы ин затлы китаплар тулланмасы иде. Аларның шактые вакытлар узу белән минем китапханәмне дә баатты.

Аның хәтеренә сокланмый мөмкин түгел. Мин үзем бер шигыремне дә яттан белмим. Ә ул сәхнәгә чыгып басса, шигырьләрен яттан гына сөйләп жибәрә. Үзенеке-ләрне генә булса, бер хәер иде, башкаларныкын да яттан белә бит. Тукайларны, Дөрмөндләрне, Рәмиевләрне, Бабичларны, Нәжмиләрне, Атнабайларны суурынына эчә. Пушкин белән Лермонтовны биш бармагы шикелле белә. Бүгенге шагыйрьләрен шигырьләреннән дә үзенә ошаган юлларны яттан кабатлап йөри... Безнең әдәбият тарихын, шигърият тарихын, әдипләрбезнең тормыш юлын жентекле итеп белүче берничә кеше арасында Гаташ та бар дисәләр, һич тә хата булмас. Белмәгәннәнне аннан гына сора, шунда ук әйтеп бирер. Энциклопедист Гаташ! Эстет Гаташ! Эрудит Гаташ!

«Биш йолдыз» — иль шагыйрьләр остазлары белән бергә... Уңнан сулга: Р. Гаташ, Р. Харис, Сибгат Хаким, Р. Фойзуллин, Р. Мингалим, Г. Рахим. 1970 ел.

Башкорт әдәбиятын да, аның тарихын һәм бүгенгесен дә тирәнтен белә ул. Башкорт фольклорына, башкорт жырларына, шигъриятенә, шагыйрьләренә аның аерым мәхәббәте. Башкорт әдипләре белән Гаташ гомере буена аралашып, дус булып яшәде. Аның үзен дә Уфада сагынып торалар, хөрмәт италәр. Вазыйх Исаков, Нажар Нәжми, Әнгам Атнабай, Динис Бүләковлар белән дуслыгын әйтеп тә торыйм. Алар инде матур бер истәлек итеп сөйләргә генә калды. Күнеле аның бүген дә якын дусларына—Мостай абзый Кәримгә, Сафуан Әлибайга, Равил Бикбайга, Кадим Аралбайга, Хәсән Назарга, Рим Идиятуллинга, Рәмил Йәнбәккә тартылып тора. Гаташ аларның да ижатлары, шатлык-куанычлары белән, уңыш-дәрәжәләре белән горурланып-сөенеп, кайгы-борчулары белән көенеп яшәп ята. Башкортстанда чыккан китапларның берсен дә калдырмый укып-өйрөнөп бара. Зәки Валидинең яңса Шәехзадә Бабичның ижатына-тормышына кагылышлы берәр факт, берәр китап кирәк икән, син аны мотлак Гаташтан таба аласын. «Агыйдел» белән «Кызыл тан»да

ниләр басылганын беләсәң килсә, аннан ғына сора. Ул жиде төн уртасында: «Башкорт жырларын сагындым, «Кәрвансарай»ны жырла әле»,—дип, Уфадагы Сафуан Әлибайны телефоннан жырлатырга да күп алмас.

Татар шигъриятенен сонгы романтигы ул. Рәдиф Гатауллиннан алып Рәдиф Гаташка каләр озын, катлаулы шигърь юлы узган шагыйрь һәрвакыт романтик булып калды. Дөньялар да, шигърият төшактый үзгәрешләр кичерде. Алтмышынчы еллардагы рухи күтәрәнкелек тормышыбызда күптән юк инде, шигърьдәге романтик ашкынулар да күптән жилгә очты. Аның шигърьләре дә, алтмышынчы еллар шагыйрьләренән һәммәсенекә шикелле үк, һәм форма ягыннан, һәм эчтәлек ягыннан үзгәрә торды. Чордашлары кебек үк туктаусыз эзләнү, экспериментаторлык, шулардан чарасызлык мизгелләре ана да хас иде. Заман тәэсирендәдермә, күктәге Гаташ вакыт-вакыт үзенен шигърьләрендә жиргә дә төшөп алгалады. Кырыс, мәрхәмәтсез реализм шартларында шагыйрьнең югалып калган, нишләргә белмәгән чаклары да аз булмады. Әмма ни генә булмасын, ул—шигърьдә дә, тормышта да әле һаман романтик. Ә романтикларга, биргәч төгашый романтикларга, берчакта да жинел булмаган. Джек Лондоннын яшлөгәндә үзе мөкиббән киткән Мартин Иденына яисә Байронга жинел булганмы?... Замандашлары аларны аңламаганнар, аңларга теләмәгәннәр. Гаташ белән дә шулайрак булды шикелле. Ул болай да артык ихлас шагыйрь, туры сүзле, гаделсезлекне авыр кичерә торган кеше. Эчәндәге—тышында. Беркатлылыгы да житәрлек. Әдәби төнкыйтә, әдәби мохитебездә, хәтта бергә эшлөгән, гомер кичергән каләмдөшләр арасында да аны санга сукмау, кимсетербәк карау, үзен дә, ижатын да житидигә алмаска тырышу сизелмәде түгел. Нишләмәк кирәк, аның ихлас күнелле икәнән беләләр: ул усаллык эшли алмый, ул «югары урын»нар биләми. Гаташкә чордашларындагы әрсезлек, усаллык, «деловойлык» житмәде. Югыйсә, ул үзе дә белә бит: өгәр дә төнкыйтә, әдәби жәмәгәтьчелектә үзәнә лаек бөяне алыим дисән, синен ижатына гадел, объектив бөя бирсеннәр дисән, аны каерып ала белергә дә кирәк.

Әлбәттә, бер генә шагыйрьне дә илаһи уптым кабул итү, массакүләм ярату була алмый. Киресенчә, күпмә бөөк шагыйрьләр үз вакытында замандашлары тарафыннан кире кагылган. Ул ғына да түгел, хәтта Пушкин белән Тукайга да төрле мөнәсәбәт булган... Ә төптәнрәк уйлап карасаң, Бөөк Шигърият янында боларның һәммәсә дә чүп кенә булып кала...

Яшә Гаташтагы шигъри дәрт, хисләр ташкыны, шигърьгә сусаган күнелә, билгеле, традицион шигърь кысаларына ғына сыя алмый иде. Шуна күрә дә ул башта ук, шигъри чордашлары-каләмдөшләрә белән беррәттән, татар күнеленә, татар шигъренә чит-ятрак булган формаларга мөрәжәгәт иттә. Чоры-заманы шундый булды микән, чире-модасы шундый иде микән? Әллә инде алтмышынчы елларнын шигъри бунтарлыгы булды микән бу? Гаташны яратучылар да, өнәп бетермәүчеләр дә табылды. Шигъри алымнары авыррак, янәсә. Ә кемнеке жинел иде сон? Равил Фәйзуллин белән Ренат Харисныкымы? Яисә Белла Ахмадуллина белән Иосиф Бродскийныкымы? Яисә Польшә Элюар белән Гийом Аполлинерныкымы?... Аларнын һәркайсынын үзенчәлекләре язү алымы, шигъри фикер сөрешә, сурәтләү чаралары... Алар кайчакта шигърьне махсус та катлауландырдылар шикелле... Берәүнекенә дә охшаман, бер шагыйрьне дә кабатламаган шигърь кысасы Гаташка да хас. Кыса микән әле ул? Булган очракта да, бер-берсен һич тө кабатламый торган, ниндидер бер сурәтләргә тартым формалар-фигуралар... Алар балалар калейдоскобы шикелле шигърьдән-шигърьгә туктаусыз үзгәрәп тора. Гаташ үзен-үзе, бик тырышса да, кабатлы алмас иде... Гомумән, иреккә һәм ак шигърьләреннән, верлибрларнын үз өстенлекләре, үз матурлыклары. Әгәр дә югары сәнгәт дәрәжәсенә житкереп яза алсан, аларнын «иреккә» шигърь булулары да сизелми.

Моннан бик күп еллар әлек мин Гаташка багышлап язган бер шигъиремдә болай дигән идем:

Ташыйсын син, түгеләсен—
Бер дә тынып тормас иден.
Ә бит күпмә ташыса да,
Ярларына кайта Идел.

Ни гажәп, юраганым юш килде. Уйламаганда-нитмәгәндә Европа шагыйрьә дип йөргән Гаташыбыз иреккә шигърьләрдән ваз кичтә. һәм Шәрәкә шагыйренә

әйләнде. Татар шигыренен үз ярларына әйләнен кайтты. Хәтта, әйтер идем, бүгенге ярлардан да узып китте, традицион тарихи төрки-шәркый поэзия ярларына барып юлыкты. Экзотик газәлләр, сагындырган робагыйлар ярына. Бу—газиз шигърияте-безнен асылына кайтырга тырышу, югалтканнарыбызны янадан табарга омтылу. Гаташның сонгы еллардагы шигърияте—үзебезнен шәркый шигъриятенә яқынаюы. Шагыйрьнен үзенә генә түгел, гомумән, татар шигыренен дә үзен эзләве, үз нигез-тамырларына тартылуы. Борынгы төрки-шәркый шигърияте бедгече Хатыйп Миннегулов Гаташның сонгы чор ижатына олы бәя биргән икән, димәк, юкка гына түгел. Әмма, ни генә булмасын, Гаташ—Евразия шагыйре. Чын татар шагыйре шунсыз була да алмый...

Күпме генә «игътибар житмәде» дисәк тә, Гаташ жәмәгәтчелекнең, өлкән әдипләребезнен һәрчак күз уңында булды, бигрәк тә студент һәм укучы яшьләрнен, гашыйкларның кумирына әйләнде. Ул катнашкан шигърь кичәләре һәрчак югары поэтик накатла уза. Аны тынлаган яшь күнелләрдә ирексездән шигърь уты кабына. Сәхнәдә ул бөтенләй башка Гаташ. Бөтенләй башка эффект! Шигърьне яшьләрчә, дөрт белән, бөтен дөньясын онытып, экстазга бирелеп, Гаташ кына укый ала! Ходай ана ораторлык сәләтен дә биргән.

Казанда Ә. Атнабай китабы чыгу уңае белән уздырылган кичә истәлеге. Уңнан сулга: Ш. Галиев, Р. Гаташ, Р. Миңнуллин, Ф. Галимуллин, Э. Зарипов, И. Юзеев; артта (сулдан) Г. Гыйльманов, А. Арслан. 2000 ел.

Гаташ гомере буге татар шигърие белән житәкчелек итте. Ягъни мәсәлә, «Казан утлары» журналының поэзия бүлгә мәдире булып эшләде. Ул исә һәрвакыт татар шигъриенен язмышы хәл ителгән «культурий урын» булды. Шагыйрьләр кулъязмаларын иң элек шушында китерергә, шушында бастырып чыгарырга тырыштылар. «Казан утлары»нда басылу татар шагърие өчен олы мәртәбә саналды. Димәк, Гаташ үзе дә татар шигъриенен сонгы егерме-егерме биш елдагы торышы өчен турыдан-туры җаваплы дигән сүз. Журналда басылган шигъри әсәрләренен һәрберсе шагъирь илгә аша узган. Бу еллар шагъирь Гаташ өчен файдага булгандымы, белмим. Ул кәдәр шигъри продукцияне укып барган кешегә Алла ярдәм бирсен! Аларның күбесен кире борырга, чүп савытына ыргытырга, шигъри түгеллекләрен дәлилләргә, халтура белән көрәшергә шулай ук күп сарыф итәргә кирәк бит. Шигъри куәң куәтле булмаса, зәвыгына да көч кидергә мөмкин иде...

Әмма Гаташ—Гаташ булып калды. Ул үзенә әйләнә-тирәсендә һәрчак үзенчәлекле әдәби дөнья, югары зәвыклы шигъри мохит тудыра алды. Яшь шагъирьләрнен талантлы укытучысы була белде. Монның матур бер дәлиле итеп

«Мөслим эпопеясе»н генә искә төшерү дә житә. Зөлфәтнең хәлфәсе булу бәхете тагын кемгә тигәне бар? Сонгы чорда шигърияткә килгәннәрнең бик күпләре Гаташның да шигъри тәрбиясен алган шагыйрьләр һәм шагыйрәләр. Алар үзләрен шагыйрь Гаташ шәкертләре дип беләләр микән?..

Уфа—Казан юллары... Шигърият юлы. Күпме шагыйрьләрен Казанга тарткан юл. Казаннан Уфага яқынайган саен күнелгә бик тө якын авыллар ешрак очрый. Әнә—Әнәк! Президент авылы. Нур Баян белән Рахмай Хисмәтуллинныкы да. Тагын аз гына баруга—Фарсил Зыятдинов туган Качкын авылы. Сөнгә килеп житкәндә—Байсар. Вахит Имамов авылы. Сөн буйлап чак кына аска төшсәң, тау башында минем Шәмметем балкып торыр. Аннары Исәмет—әнкәмнең туган авылы. Югары Яркәйдә Зыя Мансур, Әхсән Баян, Ринат Хәйри һәм мин фәкыйрегез эшләгән. Әхсән Баянның Әшмәне дә сул якта гына кала. Чак кына читтәрәк—Хәсән Сарьянның туган авылы Яна Аю. Аннары Шәехзадә Бабичның Әсәне аша үтәсен. Галимжан Гыйльман да шунда туган. Арырак киткәчтен, уң якта кечкенә Марсның өйләре, урманнары күренеп кала. Гаташ туган авыл! Шагыйрьләр авылы. Узып киткән саен һаман да монсурак булып күренә ул. Мин бит анда күп тапкырлар булдым. Гаташ белән, Уфадагы, Казандагы дусларыбыз белән бергәләп. Сәвия апаның чәен дә эчкәнем бар. Сонгы тапкыр Хәйдәр Бигичевлар белән бергә кагылган идек. Хәйдәр дә юк инде. Сәвия апа да күптән гүр иясе. Гаташның абыйсы—татарның талантлы шагыйре Рәшит Гатаулинны да әнкәсе янына алып кайтып күмделәр. Урыннары жәннәттә булсын!.. Уфага барган саен мин Марска кул изәп китәм. «Исәнме, Марс!.. Шагыйрь улың сина сәламнәрән әйтеп жибөрдә»... Ә машиналар хәзер тиз йөри. Авыл күренеп кенә кала. «Исән бул, Марс!.. Шагыйрь улың сине һаман да сагына»...

Гаташның шашкын шигърияте. Шашкын мәхәббәт шигърияте. Гаташта—Байроннар, Мәжнүннәр мәхәббәте. Әмма Гаташ мәхәббәт шагыйре генә түгел. Күпләр уйлаганнан тирәнрәк, колачлырак, фәлсәфирәк аның шигърияте. Шигърьдән, мәхәббәттән, гүзәллектән исерим дисәң, һичшиксез, Гаташның «шигырь шәрабе»ннән авыз итәргә кирәк!

Роберт МИЦНУЛЛИН

Рэди́ф Гата́ш

АЛТЫНМЫ, КӨМЕШМЕ КАСӘМ...

Кереш

Гонаһлы теләк-уемны
син бүген, Дөнья, кичер.
Мин, бәлки, бер көн сорармын:
—Әй, сакый, шәраб китер!

Китер чын эрем ачысын,
тормыш жамында китер.
Китер мәхәббәт агуын—
минем жанымга күчер.

Әй, сакый, китер дан сүзен,
мәдхия утын китер.
Китер әбелхәят суын—
бер генә йотым китер.

Китер, әй, теләкләремнен
сонгысын, чиген китер:
ахырдан һушны китәрер
бер садә шигыр китер!

Әй, сакый! Барсын кире ал,
(Кешенче, донья, кичер!)
Яшәртсә яшәртер икән
Бу шигыр... Тагын китер!...

Ташка язылган җыр

Хәерә белән!.. Җырынң башы булсын!
Язылды бу—бер юл.

... Июль. Тарих мең дә тутыз йөз дә
житмеш жиденче ел.
Шәһри Болгар әнесе ак Казан
тарафы—бер авыл...
(Үзе жиңел кебек бүген уйлар,
үзе шундый авыр.)

Тауга мендем. Күрим, кемнәр ни дип
язганнар ташына?

Ничә сәгать утырам күз текәп
шушы тау башында.

Бәлки, иң кирәкле сүзне бүген
таштан укып табам?

Бәлки, шунда васыятен уйган
бер-бер оста, бабам?

Ташны еллар юган... Ә мин бары
кәгазьгә җыр язам.

Укырлармы эзләп васыятьләрен,
имин булырмы Җир?

Минем тауга алмаш, дөвамиммы,
жилгә бирергәме язганымны—
кайсы онык килер?

Шәһри Болгар довамы Казаным
тарафы—бер авыл.

Ташта бик борынгы бер сүз—Җырдан
исән калган бер юл.

... Безнең җанда ул Җыр!

Арысланкай киек...

(вариация)

«Арыслан да киек һич сикермәс»—

Биек таулар аша лай йөрәмәс!

һай,

Тау аркылы арыслан сикермәс.

Арысландай ирлэр күп тау кичэр,—
Ил юлында арганын белдермэс.

Һай,
Зәүкы өчен ирлэр ил гизмэс...

Арысланкай илендә, ай, патшадыр,
Ил-дәүләте—дала-сахрадыр...

Һай,
Сахра безне нигә тартадыр?

Арыслан ла йөрәкле ир-егетнең
Дөнья гизеп даны тартадыр.

Һай,
Ир-егетне даны тартадыр.

(Киләчәккә карап, бер уй)

Узып тик... илле(!) ел, мине онытсаң?
Нәкъ Зөләйха—яшь «Йосыф кулын тотсаң»—

Киләп сарып, кулларыннан жеп алсаң,
Йомгак чорнап, кальбенә хис юлласаң?

Тартсаң аны ничек тә үз «уен»ыңа
(Ялгыш та алмасаң мине усаң?!),

Кызу бер мич йә бер камин каршында
Эресәң син камил ир карашыннан?—

Тап булсаң, ләкин, салкын таш бәгырьгә?
... Шунда бу шигырь иясен хәтерлә:

- Кадерен белдемме?—диген—шул «Чалъяр»ның?
... Тезләнеп бит каршыңа, мең ялвардым.

Яшем тамды кулыңа, хуш! дип үпкәч,
Бел: яндырыр көчләрәк—еллар үткәч.

... Тукта, Хыял! Әле ярың янында,
Әле якты уйлар аның жаныңда.

Белмәсен ул шул Киләчәк хақында!

Мин, ахрысы, Өметемнең
чигендә.

Дингезгә багам—соңгы яр
читендә.

Еларгамы—бу халәт бик
читенгә?

Уйларгамы—дөньясы ят,
чит өн лә!

Гаепле лә үзем—хисләр
чиксезгә...

(Куелыр, дим, булып фәрман,
чик—сезгә!)

Әле дулкын килсә шашып,
чигенә...

А, син Сөю, ачы бүген,
чит миңа!

Соңгы кабыну—ул үч мэллә?!
Үч кемгә?!
Һичкемгә!

Моңлану бу—ялгыз хыял
читенгә:

Жан, гүяки, бүген Хәят
чигендә!

Рәсүл үзе—уңнан сулга!—яздырган
Аллаһ сүзен... Кем шул юлдан яздырган?

Изге сурәтле мең еллык хәрәфие
«Оныптырды» ни?—ят бер рәвешле?

Нинди язмыш—кемнең көче, эмере
Алды аңны... гүя шайтан хәмере?!

Кот киткәндер—рух язуын үзгәрткәч?
... Тәкъдирме бу? Мәскәүме—каттый әйткәч,—

Укып «кирилл»да, без шактый тукундык...
«Чукундык!» дип, искә килдек—укундык!

... Тагын яңа күчеш көтә имлабыз:
Ходай, инде үзгәрмәс бит кыйблабыз ?—

Шик-шөбһәләр булган, булып, табигый...
Тарихи кан... Улмы Хакны танымый?

Сулдан уңга илтсә латин-язмабыз,
Аздырмас бит Иблис? Шаять, азмабыз?

—Гөл бөгелеп, гөл тажын үбә торгач,
Горурлыгын—үз тажын жуйдымы баш?
Шаһ түгелдер—күптән кол мин Сөюдә,
Жаным һаман шашкын хискә буйсынгач,—
Шул тажсыз гомергә яшь Яр баш булгач!—

Алтмышына житкәндә, сискәндә,
Шуны әйтте кем—«эзеңә яшь койгач»?!

Иреннэрең тетрэнэ—нэкъ гөлчэчэк;
Читтэ торсаң, гүя үпкэлэячэк;

Якын барсаң, яндырыр кебек уты...
Яндырмаса? Көч бирсэ яшьлек суты?

«Аузы—шикәр, бал кебек» дии жырлаган,
Бабайлар да бу бабта ким булмаган;

Сөеп, күптән тиңләгәннәр ал гөлгә!
... Күпме гөл гомерен кискән жил бу илдә!..

Күпме яудан яшь, гамь бар Иделләрдә...
Шуңа ярсу үч янса иреннәрдә?

Тетрэнэләр, димәк, утлы тарихы...
Идел гөлем, Син—шул тарих варисы!

Тагын туган жирдә мин, Уралымда,—
Син уяткан уйларга уралдым да,

Башым куйдым тагын тау күкрәгенә—
Меңәр еллык жырлар һәр тетрәвендә!

Тоймасам жаннан күкрәүләр узганын,
Каян минем үз дәрманым, моңнарым?

... Хисләр дә бүген эффектэй сузыла,
Туган жир, кызыл кояштай кызыңа!—

Ут-чәчләргә тели жыр уралырга.
... Чит күрмәсләр, димен үз Уралымда!

Күз-керфекләрең аз гына дымсурак...
Йөз—бэхетле, берәз тартылган сымак...

Кавышу төненең ашыккан иртәсе!
Берәүнең бердәнбере син—бикәсе...

Бар дөнъяның күзе сездә, гүяки:
Сөеп багу, сынап карау—үтәли...

Хыял кызартса яшь малай, кызларны;
Карт-карчыклар, «уф»лап, уйлый узганны...

Туй кояшы-княү балкый: канәгать...
Тәнкә-тәнкә рәхмәт сибә мэхәббәт!

Беренче мунчадан соңгы рэхәтлек!
... Оялчан наз—кәләштә... Ирдә—шәплек!

(Фарсычадан)

Ачылдымы—жырдан «бэхет капкасы»?
Алдымда—ни? Гүя тылсым бакчасы:

Әкияти Гөл-лалә күрәм... ут чәчәк!—
Хыялымы ул тажына төрәчәк!

Ah, Матурлык! Нурдан яралган заты...
Ул—бэхеттер, кемнең өлеше, хагы?

Сусаган жан үбәр аны, шашынып...
Наздан яңа дөнья китәр ачылып,—

Үземә алсам, Матурлык, тик микьдарең,
Мәңгелеккә илче-сурәт итәрмен!

... Шул Гөл-лалә тик хыял, ди,—Жирдә юк!
Касәсенин эчмәгән шагыйрь дә юк!

—Егерменче гасыр! Сау бул, исән бул!—
Дияр вакыт... Әйтербезме:—Без бәхил!

Корыч куллар, таш жаннар дәвере булдың,
Тик кешедә Яшәү хисе исән, бел!

Бездә дә сау—милләт үе... Жилләрең
Татар өчен һаман каршы исә гел...

Искитәрлек: юлыксак та каһреңә,
Без һәр чорда ташны тишеп үскән Гөл!

Туған тел! дин жырладык телсез килеш,
И газиз тел! Утлар, сулар кичкән тел!

Шуңа Казан—төрки рухның мәркәзе,
Түгел Ташкент, Бакы яки Истанбул!

... Соя белгәннәр гасыры! Узмый тор—
Гаташның бу газәленә ватан бул!

Жанан, нәнүс! Укы—рухта һаман үс...
Безгә бэхет аз юрый Нострадамус:

«Фетнә башы», ди ул Балкан бэхәсен...
(Гашыйкка да аң булып тору фарыз!)

Беләм: үсәрсен фикердә... Бу Жирдә—
Дөньяда ник артмый акыл бер карыш?

Фаразлар: тик афэт, һәлакәт—алда,
 Хакмы шул сүз: «бар да ахырына бармыш?..»
 Алайса ник арта Ярату хисе?
 Бетү алдыннан алдыймы соң Язмыш?
 ... Жанан, нәнүс! Кочсын «Чалъярың» сине:
 Жанымда үс... Үлемне уйлау—ялгыш...

Дүртъюллыкта—уйланулар

Шагыйрь! Сиңа—булган рәсүл ихласы:
 Тар иңең кунган киң ябынчасы...
 Мең елдан артык бит шуны ябынабыз
 Шагыйрьләр—мөслим, мөртәтләр!—барчасы!

Хәбәр итепме яңа шом-афәтне,
 Шаулый, шаулый жыллар ниңә бу хәтле?
 Әллә кар... әллә салкын Яр болыты?
 Йә ялгыш уй-гамәлләр галәмәте?!

Жилдәние нәркис, лаләләр талпынган?
 Йөгәрәме, куып житәм дип, артыңнан.
 - Барысын да әйтмәдек,—диләр.—Китмә әле...—
 Бик мөһим яшерен серләре бар сыман.

Бәләбәйне, ниһаять, без дә күрдек,
 «Фатих Кәрим дәште дә», бардык, йөрдек.
 Кулыннан бүләк тә алдык. Якташ бит
 Безнең жаннар—димәк, жырлар да! Белдек...

Зөлфәт, ни хәл! Кайда—Тукай тамгасы?
 (Минем җаңда сине хуплау тамгасы!)
 Чәч, пеләш тирәли нур—шул таҗданмы?
 Ялгышмаган, валлаһи, дан Алласы!

Чәчәкләр, сезнең касәләр гел тулы!
 Эчтем ләса яшьлек кулыннан, булды!
 Гасырны исереп озату ярамды?
 ... Аек килеш тә кала алмам бу елны!

Үрти, көлө, чакыра кем еракка?
Яңа гасыр?—«Уйга төшмө озакка.
Әле миңа һәм ярыңа кирәк Син,
Әй-йа, шагыйрь, әллә кая олакма!»

Күрәм жанны дашкән бөөк көч итеп
Синег таңны! Минем... килә кич житеп.
Шуңа ачу белән ахры язам күп...
Син дә яз—языңда—көзгә үч итеп!

Йә, кил әле, укыйк икәү Пушкинны,
Чәчрәр, бәлки, жанга уты, очкыны...
Бөөкләр белән сөйләшү—Жиһанны
Ныграк айлау... Шул—шагыйрьнең эш көнө!

Күзалтый хыял бүген дә бүлмәңне,
Гыйбадәт урының—мәгарә, хөжрәңне.
Һичшиксез хак дингә кайтам—көтәм тик
Тизрәк яңа вәхи сиңа иңгәңне!

Өзә жанны: «Әүмәле дә тәүмәле...»
Дәшәм сиңа:—Исәңме әле, сауымы әле?!
Минем өчен, хисем, шыгырем өчен
Шул жыр—жанның тоташ тетрәү, шау мәле.

Әикәсенең каберен яд итеп, елап,
Искә алган пәйгамбәр хәлен уйлап,
Авылымдагы нәни таута кайтыйм, дим...
Гонаһым зурдыр... Форсат юк, юл—ерак...

Әикәм күмелгән Марсымда, зиратта
Инде шагыйрь агам Рәшит тә ята.
Югалтулар... Пәйгамбәрдәй ятим мин,
Жыр касәмдә шуңа, бәлки, гамь арта?!

Рәфит, Рәфит! Сөйләшик, сау туганым!
Яшәүдән, дөңядан юктыр туйганың?!
Безне—фәкыйрь, ятимнәрне Хак бит шаһ
Иткән рухта—ул биргән шагыйрь жанын...

«Шигырда бар Марс атлы йолдызлык!»
 Диде башкорт Әлибай (Яшә, дуслык!).
 Яңа йөздә ул янармы, сүнмәсме?
 ... Без бусында бергә—бәхетле булдык!

Алтынмы, көмешме касәң, алтмышым?
 Кайнап тора һаман да, диләр, хисәң!
 Гамь шәрабың өләшсән жан, ул—сакый,
 Калдыр, гомер, ихлас сүздә шат исемң!

Ничек уйланмыйсың?
 Тере затың,
 Кеше дигән атың булсын да—
 Һәр күзәнәгең уй, ә ул уйда
 Дөнья булып атом тулсын да!
 Тамырыңда һәр тибешәң сорый:
 —Яшәү асылын син таптыңмы?
 Әйләнә жир—һәм һәр әйләнеше
 Үлчи, санный синең вакытыңны...
 Уза гомер... Галәм белән тоташ
 Һәрбер көне, хәтта мизгеле...
 Ничек уйланмыйсың?
 Шул кичлектән
 Эзләрләргә синең эзегне?
 Нәтижәләр кирәк...
 (Тәҗрибәләр
 Чоры үткән...) Кайда ахыры?!
 Лампада май кебек кими мәллә,
 Йә артамы кеше акылы?...
 Акыл арта микән? Хәвеф арта,
 Кыл өстендә бу жир язмышы...—
 Ничек уйланмыйсың? Афәт килеп,
 Харап итсәк аны ялгышып?...
 Без Галәмдә—бөртек.
 Ләкин нинди?
 Гади тузанмы, йә алтынмы?
 Барыбер, син алтын яшәү өчен
 Жаваплы бит, Адәм акылы...
 Уйный торган түгел, уйлый торган
 Атом белән жаның тулсын да,
 Уйланмассыңмыни?
 Тере затың,
 Кеше дигән атың булсын да!

ТАМЧЫ КҮЗЕНДӘГЕ СУРӘТЛӘР

Бар иделер Әмәт бистәсенә күтәрелгән юл өстендә алмагач бакчасына күмелеп утырган жыйнак кына бер йорт; бу йортта яшәрләр иде аш-сулы Фәйзуллиннар гәиләсе. Йорт хужалары—кин күнелле, ачык чырайлы Әминә апай белән ирләрчә безаз кыркурак холыклы, зирәк акыллы Габдрахман агай безнен ише студент халкын, уллары Рөстәмнен студент дусларын үз балаларыдай якын күреп каршы алырлар иде. Һәм бу йортта бар иде бер «хөжрә»: Равил Фәйзуллин тормышның вә әдәбиятның чиксез киләчәкләрендә аерым дәүләт булып яши башлагач, анда энесе Рөстәм—әле ул вақытта шагыйрь Акъегет тә түгел, Казан дәүләт университетының гади бер студенты гына—варис вә хаким булып урнашып калган иде. Хөжрә дигәнәбез гади генә бер бүлмә иде (ялгызак студентка ни кирәк тагын): урамга караган тәрәзә каршында язу-эш өстәле, ике-өч урындык, түрдә агач карават, иләннән-түшәмгә хәтле китап-журналлар белән шыгрым тулы шүрлекләр сузылган—бар булган байлык шушылар иде булса кирәк. Аның каруы, биредә рухи байлык хөкем сөрә иде.

Әйе, менә шушы хөжрәдә без—«яшь әтәчләр»—киләчәккә матур-матур планнар корып (ул планнарның зурлыгынан куркып вә өркеп), яңа укылган китаплар, гомумән, әдәбият-сәнгать турында моңазара кылып утырырга ярата идек. Әмма баштагы мәлдә, әле әдәби карашлар берлеге пәйда булганчы, Рөстәм белән мине, икебез ике бүлектә укуга карамастан, француз теле дәрәсләре якынайтып жибәрде. Бу хакта аерым сөйләмичә булмас, ахры.

Гөнаһ шомлыгына күрә димме, без үзәбез теләгән гәрәп телен түгел, бөтенләй чит-ят француз телен өйрәнергә тиеш булып чыктык; билгеле, киләчәктә кирәк булмагачынга чамалаганга күрәдер, без моңа күнеләбез белән чата-карман каршы идек. Өйрәтергә теләүчеләргән теләкләре белән өйрәнергә теләмәүчеләргән теләкләре уртак булгангадыр инде, без дүрт ел дәвамында «Parle vu france?», ягъни: «Син французча сөйләшә беләсәңме?» дигән гыйбарәдән ары китә алмадык. Шулай беркөнне, семестр башындарак бугай, француз теле укытучыбыз, Амур исемле яһүдә кызы, Рөстәмнен шушы гыйбарәне укып күрсәтергә кушты. Әллә укытучыбызның бигрәк яшь булуынан кыенсыныпмы, әллә башка бер-бер сәбәп бар идеме, бурлаттай кызарып чыккан Рөстәм, миңа чират житмәсә ярар иде дип арткы рәтләрдә посып утырган жиреннән (димәк ки, минем яннан) торып басты да, Тукайның Сабиты кебек «шартлатып», җавап та бирде:

—Parle vu france?

Укытучыбызның исеме жисемәнә туры килә иде шул, чибәр иде, чукынчык, болай да нур чәчеп торган йөзә тагын да яктырып китте, урыслар өйтә алмый интеккән французча «R» катыш каты «гъ» авазының Рөстәм башкаруында бигрәк «французча», бигрәк ятышлы аңгыравына сөенеп булса кирәк (һәрхәлдә, без шулай юрадык), көлемсери төшеп:

—Странно, у вас истенно парижский акцент,—дип куйды.

Чират миңа житте. Сабый чактан ук «тел кереше» белән интеккәнлектән, минем акцент бөтенләй «татарчалаштырылган французча» килеп чыкты... Шушы көннән башлап без француз теле дәрәсләрендә бик сирәк кунак була башладык.

озакламый Амур жингибез дө бер капитанга кияуга чыгып китеп барды, кыскасы, без үз иркебездө калдык. Э уртак бала-каза кешелөрне якынайта бит ул: дәреслөрдөн буш арада Казан урамнары буйлап, Казансу тирәсен инләп, «милләт язмышын хал итеп» йөргән көннәр, хөжрәдә—«конспиратив фатирда»—Марсель Галиев, Азат Ганиев кебек шәрикләр белән үткәргән яшерен әдәби кичәләр бу якынлыкны дуслыкка әверелдерде. Шөкер, еллар кайбер төзәтмәләр кертсәләр дә, бу дуслык бүгенге көнгә кадәр дәвам итә.

Университетны тәмамлауга исә, без икебез дә әйбәт кулларга эләкте: мин Татарстан китап нәшриятында «халык академигы» Рәис абый Даутов канаты астында эшли башладым, ә Татарстан радиосында Рөстәмнең остасы итагаты, кешелекле кеше, үз эшенен остасы Рим абый Кәримов булды.

Менә 27 ел инде Рөстәм радиода эшли. Шушы дәвер эчендә ул әдәбият-сәнгатькә багышланган, мөгаен, меннәрчә булмаса да, йөзләрчә тапшыруны эфирга әзерләгәндер. Әмма татар теле базар теленә әйләндерелгән бер мәлдә (мәктәпләр ябыла, рәсми даирәдә татар теле бөтенләй кулланылмый диярлек) Татарстан радиосында «Тел күрке—сүз» тапшыруының башланып китүе үзенә күрә бер революцион күренеш булды һәм бу тапшыру татар жанлы һәрбер кеше тарафыннан тел ачкычы, рухи терәк, аны әзерләүчеләреннән шәхси егетлеге буларак кабул ителде. Мәгълүматлы, тирән эчтәлекле булганга да, туган телебезнең чиксез матурлыгын һәм байлыгын күрсәтә алганга да, тел каршында торган хәвәфле проблемаларны ачып бирүдән курыкмаганга да бу радио-дәресләр дистә еллар инде үзенең рейтингын югары кимәлдә саклап килә. Һәрхәлдә, татар теле яшәгәндә, радио аша мондый аралашуның зарурилыгы бөхәссез.

Мәгълүм ки, радиожурналистика Рөстәм ижатында бер сәхифә генә. Ул бит әле шигъриятнең мең тавышлы симфониясендә үз көен тапкан (үз исемен тапкан—Акъегет) шагыйрь дә. Дөрес, аның шигъри байлыгы күләм ягыннан, бәлкәм, артык зур да түгелдер, гомер уртасына житкәндә ул нибары ике жыентык чыгарырга өлгерде («Ак болыт шәүләсе», 1987; «Төнге сулар», 1990). Болай дигәч, шагыйрьнең кыска, тыгыз формалы яшәеш турындагы, табигатькә бәйле күзәтүләргә нигезләнгән шигъриятчә хакында Сибгат ага Хәким әйткән сүзләренә кабатлап үтү урынлы булар кебек: «Бик күп язгы та, үз урынын таба алмыйча буталып йөрүчеләр аз түгел поэзиядә. Акъегет шигъри үзен мең еллар буена сынаган юлны сайлаган».

Әйтсәң кирәк, авыр юлны. Чөнки, фәлсәфи күзәтүләргә корылган кыска формадагы шигъриятчә алар, гадәттә, күп язылмыйлар. Моның үзенә күрә табигый сәбәпләр дә бар, әлбәттә.

Соңгы дәвәрдә, бигрәк тә 60-70 еллар тирәсендә, күп сүзлеккә, төссез-образсызлыкка протест йөзәннән булса кирәк, кыска-жыйнак шигъриятчә, ассоциатив сөйләмгә игътибар-хәжәт арта төште, яна формалар, яна алымнар табу юлында эзләнүләр, башланды. Ә ул, эзләнүләр нигездә, ике юнәлештә—Көнбатыш һәм Көнчыгыш (Шәрәккә белән бутамыйк) шигъриятчә мирасын үзләштерү юнәлешендә барды. Бу хәттә Кытай һәм Япон поэзиясә үрнәкләргә («танка» һәм «хокку» гыйбарәләргә нәкъ менә шушы чорда колакка килеп ирештә) татар шигъриятенә бәрәкәтләр тәэсир ясады: күрәсәң, биредә халыкларның чынбарлыкны кабул итүдә борынгыдан ук килгән кайбер уртаклыкларның булуы да билгеле бер роль уйнамый калмагандыр («Көнчыгышта художник табигатьтә сибелгән гармониянең асылын аңларга омытылып яши һәм ул шушы гармониянең алыштыргысыз бер өлеше булып тора».—А. Генис). Мондый яна аһәңне беренчеләрдән булып (эчкә тибрәнешләр туры килгәндә, бәлкәм), татар шигъриятенә яна дулкын вәкиле Равил Фәйзуллин тоеп алды һәм ачышларга ирештә. «Бары бер яфрак коелды—көз житүен бөтен дөнья белдә» кебек тулы бер халыкның ничәмә-ничә гасырлар буена тупланган зирәклеген һәм тәҗрибәсен чагылдырган борынгы Кытай мәкаленә аһәндәш күзәтүләр ясады:

Торналар китеп бара.

Кош канатлары орынгач,
болытларның күнелә тулды.

Мондый кечкенә формага тулы дөнья кереп утырган Табигать һәм Күнел сурәтләрен тиктомалдан гына уйлап чыгарып, ясап булмый; болар—чынбарлыкны

танып белүен, дөньялыкны кабул итүен үзенчәлекле бер формасы, күнел-хис хәрәкәтен табигый давамы, үзенне табигать-дөнья уртасында итеп тоюн чагылышы.

Геннарның уйнавы нәтижәсездер, күрәсен (туган туганга охшамаска да мөмкин бит, югысә), Акъегет үз ижатында шигъриятнең шушынараак охшаш өслүбөн сайлады. (Хәер, «сайлады» дип әйтү бу очракта бик үк дөрөс тә булмастыр әле ул, чын ижатчы, бигрәк тә шагыйрь кеше, мин тегеләй, мин болай язым әле дип, ижат алымын сайлап утырмый, лабаса; дөрөсрәгә ижат алымы аны үзә бер билгеле юнәлешкә этәрәп кертәп жибәрә. Чөнки шигърият—фикер һәм хис уртаклыгынан туган көтөлмөгән ассоциацияләр гамәле ич.)

Шигъриятә турында сүз чыккач, дөрөсрәгә, шушы мәкаләне язарга алынуымы белгәч, Акъегет миңа кат-кат: «Игътибар ит әле... Чык бөртекләре. Янгыр тамчылары. Һәм... Күз яшьләре, дигән иде нәзер-васыят әйткән кебек эчкә бер дулкынлану белән.—Күз яшьләре... Янгыр тамчылары. Чык бөртекләре».

Нәрсә бу? Бер тамчы күзендә!—бөтен бер дөньяны күрергә омтылуы? Шулай булса кирәк...

Печән чаптым,
яттым пакусларга...
Жир—бер бишек,
ә мин—бер бәби.
Күктә—кошлар.
Оялары—Кояш—
өйләнәләр оя тирәли!..

Мәгълүм булганча, японча танкага тартым мондый шигърьләр, татарчалаштырып без аны әйбер-предметлар арасындагы беренче карашка эфемер тоелган бәйләнешләргә, шул бәйләнешләрнең тәэссоратына, метонимик стратегиягә корылган кыска шигърьләр дип алыяк, шагыйрьләрдән дөньяга, аны өйләндереп алган мохитка үтәли күз белән карауны, кирәк икән, яшәеш-табигать дигән «электр чөтләрендә» кыска тоташтырулар аша экспериментлар ясап алуны таләп итә. «Язмыш» шигърендәгә кебегрәк:

Мәһабәт тупыл үсә чокрылыкта,
манарадан биек диярсен...
Берәү, әнә,
иеләп печән чаба,
чалгы очы
агач башына
менә-менә тияр күк...

Үз чиратында, мондый шигърьләргә укуганда, автор артыннан ияреп барып, укучы эзтабарга өверелә. Чөнки эзләр рәсемен—шигърь сюжетын—шагыйрь биредә сөйләп бирми, ә бәлки ана илтүче сүрәт-маякларны гына билгели. Шагыйрьнең кая таба алып барганын аңлау өчен, укучы шагыйрь артыннан ияреп барырга, ул туктаган урында туктап фикер туплап торырга мәжбүр. Аннары, укучы да жансыз бүкән түгел: шагыйрьнең әйбер-предметлар сөйлә алган информация-тавышының бер өлешен генә ишетә алганын ул да сизә-тоемлай... Шагыйрьнең остальгы да шунда ки, берберсен каплап китмәсен өчен отышлы тасвирий объектны сайлап ала белүдә, артык детальләргә төшереп калдырып, көтөлмөгән чишелеш тәкъдим итүдә. Акъегетнең бик күп шигърьләрендә гадәттән тыш кыскалык, текстның сутын соңгы чиккәчә сыгу стилистик алым булу белән бергә, конструктив стратегия хезмәтен дә үти.

И ашкына бу күнел!
Беренче вагонга утырдым,
тизрәк кайтырмын кебек...

Күрәнә ки, шифрга ачкыч авторның үзендә түгел, шигърь өчен алынган материалда, безне һәм аны чолгап алган тирәлектә. Шигърь-поэтик уйлануларның нәтижәсен саклаган хәлдә, беренчел импульслардан да еракка китми, шуның белән укучыларын да билгеле бер киеренкелектә тотат. Биредә иң мөһим нәрсә шул: бер

мизгелдәге жан тирбәлешләрен бөтен тулылыгында чагылдырып калу. Мина калса, Акъегет андый мизгелләргә гомерә буена эзли кебек, ялгызы гына эзли, дөнья белән күзгә-күз калып. Дөнья уртасында яшәгән хәлдә, үз эченә бикләнгән андый шагыйрьләр, әлбәттә, уйсыз, борчусыз була алмыйлар.

Гөрләгән сулар туктаган,

жаным аша

ага тоташ,

Ага Киек Каз Юлы;

Күп йөгәнләдем йөрөкне,

чыдап булмас бу юлы...

«минем хәлне аңлап кына була, минем хәлне булмый аңлатып» дисән дә, Шагыйрь, «аркылы гына үтәсе дөньяны буйлап йөрисе» бар әле. Чөнки бу Олы Дөньядагы тамчылар күзгәндә шигъри сурәтләрнең бетәсе юк. Күз яше генә кипмәсен...

—Өстәп тагын шуны әйтәсем килә:

Күрер күздән яшь кипмәс,

Йөз житсән дә—яшь житмәс.

Наис ГАМБӨР

Акъегет

МОҢСУ ГЫНА КҮҢЕЛ БЕР ЖЫР КӨЙЛӘР

Туган җир

Офьклардан торна тавышы килер,
кояш батып сүнәр суларда...
Болытларны тишеп ай күренер,
гүя чыгар һава суларга...

Тып-тын, салмак кына яфрак явар,
йомшак кына жилләр исәрләр.
Толымнарын сыйлап елмаермын,
ак каеннар башын исәләр.

Моңсу гына күңел бер җыр көйләр.
Ә ул җырның булмас сүзләре...
Ашыгасы юк, күңел тулганда бер
телгә килер әле үзләре...

Алар барсы синең хакта булыр,
синең хакта булыр, туган җир.
Син бит бары туфрак кына түгел,
син бит—
шул ук яңгыр,
шул ук каен,
шул ук искән җил...

Көзгө хәтере

Әни сөртә иртән көзгеләрне,
уйчанланып кала күзләре.
Еллар инде узган,
хәтер офыгынан
йөгереп үтә яшьлек эзләре.

Барсы истә көзгө хәтерендә,
барсын истә тота көзгеләр:
гомеренең жәүһәр вакытлары
мәржән булып алга тезелә.

Илгә иминлекләр тели-тели
кереп бара әни көзенә.
Көзгеләрдән иртән
күз яшьләрен сөртә,
елмаюы чыга йөзенә.

Төш

*Чиксез дингез—
зәңгәр әсирлек.*

Бата кораб!
Бата кораб!
Бата! Йота дулкыннар!
Туктар урын кая,
туктар урын?!
Ал шәфәкътә дөрли упкыннар!
Туктар урын!
Юк ул туктар урын,
кораб бата,
кораб батачак!
Әнә! Әнә!
Дулкын өстендәге
ярым айга
тәре булып
кунган акчарлак!..
Бөят кирәк!
Кая бөят?
Ни була аңа төяп?!

... Уянып киттем.
Каюта...
Чайкала безнең кораб.
Барам...
дулкын чәрдәкләгән
судагы айны карап...

Зиратта

«Бу дөньяның ваклыгына
ваксынасым килмәде.
Тар дәхетне кабул иттем,
тарсынасым килмәде...»

Кабер ташындагы язудан

Бик ешладым әле зиратларга,
бик ешладым әле нигәдер.
Кайчак шулай кешеләрдән качып,
ялгыз уйланасы киләдер.

Танышларым шактый ишәйгәннәр,
алар белән сүзсез киңәшәм.
Алар жаны хәзер күбәләктә,
алар жаны булып яна шәм.

Тып-тын гына атлыым сукмактардан,
ашыгырга монда ярамый.
Вакыт һәм Юл монда туктап калган:
Вакыт акмый, Юллар юк ары.

Ваклыктардан жан арынып кала,
мәшәкатләр тоела чүп булып.
Биләп ала мине илаһи моң,
күзләремә зәңгәр Күк тулып...

Ап-ак мамык оча һаваларда,
ап-ак минем бөтен янәшәм.
Ак мамыкка кушыла күбәләкләр,
ак каеннар тора гүя шәм.

Бик ешладым әле зиратларга,
бик ешладым әле нигәдер...
Башкалар да, бәлки,
минем кебек
кешеләрдән качып киләдер...

Йокысыз төн

Зиннур Насыйбуллин иштәлегенә

Ике күзем тәрәздә.
Тамчылар тама: там, там!
Офыкны болыт каплаган...
Болыт артында ал таң.

Гөл-чәчәкләр тажын йомган,
сэгатьләр дә туктаган.
Төн юрганына төрөнәп,
дөнья йокыга талган...

Еракларда бер ут яна,
кемдер кабызган аны.

Аңласа, аңлар шул гына
төнгө сыймаган жанны.

Ике күзем тәрәздә,
тамчылар тама: там, там!..
... Ник атмый икән бу таң?..
... Ник атмый икән бу таң?..

Шомырт чәчәк аткан чакта гына

Башкорт ягы,
Анда каеннар да
Кырын ятып кына үсәләр.
Баш очымнан йөзө ялкау болыт—
Сәлам кебек миңа Дүсәннән.

Күз алдыма килә:
Яз айлары,
Алкын суга
талын манып
Дим буйлары
шашып яшәрә.
Дүсән авылы...
Гүя янәшәдә йөзеп бара,
Тирбәләнеп яшел рәшәдә.

Май айлары,
айлы кичләр,
Су буенда ялгыз пар...
Берни кире кайтмый—
Шомырт чәчәк аткан
чакта гына
Төшкә керә торган...
төшләр бар...

Төнге күбәләк

*«... Как бывало во городе, во Казани...»
Рус халык жыры.*

Казан... Казан... Матур шәһәр,
күк астында шундый түгәрәк...
Рестораннан аккан
неон яктысында
бәргәләнгә төнге күбәләк.

Күбәләктәй бер кыз йори.
Ул, могаен, туган болыттан.
Зәңгәр күк астында
фани жиргә иңеп,
кире кайтыр юлын оныткан.
Оныткан ул үткәнирәп,
оныткан ул туган телен дә.
Нигә кирәк аңа
ата-баба моңы,
ул модада түгел биредә.

Монда кирэк сихер һәм наз...
көлүдәрөң торсын чылтырап...
Югыйсә бит инде

төшкә кермәс булып
саф чаклары калды бик ерак.
Затлы шәраб касәләрдә...
Тук жаннарның майлы карашы
уза аны капшап,

э аңа соң нәрсә,
э ул аңа һич тә карышмый...
Кыза мәжлес, көй агыла,
нәжес теләк канда кузгатып...
Берәү энә жылый,

эмма кызны түгел,
чибәрлеген аның кызганып...
Казан... Казан... матур шәһәр,
күк астында шундый түгәрәк...
Рестораннан аккан
неон яктысында
дөрләп янды төнгә күбәләк...

Таң атканны көттек,
ал таң атты,
каршы алдык аны куанып...

Күк йөзөндә
бар йолдызлар сүнде
кояш нурларында югалып...

Кайгы киеме киеп,
шатлык килде
Һәм...

чишенеп атты бер мәлне.
Аптырап калдым,
шатлык күтәргә
эзер түгел идем
мин әле...

Юл өстендәге чәчәк

Чәчәк булган өчен
өзделәр дә,
ташладылар соңыннан кире...
Безнең соклану рәвеше—
Матурлыкны үтерү...

ЯЗМЫШ

Мәһабәт тупыл үсә чоқырлыкта,
 манарадан биек диярсең...
 Берәү энә
 иелеп печән чаба,
 чалгы очы
 агач башына
 менә-менә тияр күк...

Бәхилләшү

Мин бу жәйдә
 бераз тоткарланам—
 туктап калды күңел сәгәте...
 Көзгә миннән алдан барып житсәң,
 очар кошка
 сәлам әйт әле...

Туган як көзе

Болытлар.
 Чиксез офык.
 Буш болын.
 Ялгыз бер ат...
 Ике төпсез күзе калган—
 тутырырга
 дөнья бушлыгын...

Ак бәхетләр теләдек без,
 теләдек гөлен генә!..
 Тик белмәдек:
 Ак бәхете—без булганбыз,
 һәм гөле дә—без генә...

Без нәрсәдер югалтканбыз—
 бәлки, кичә,
 бәлки, ун ел элек,
 бәлки, йөз...

Бу язларны юксындырыр өчен
 алда көтә безне яңа көз.

Татар хикәяләре хәзинәсеннән

ИЖАТ БАЙЛЫГЫ

Афзал абый белән очрашып сөйләшүләр студент чагымда да, илленче елларда «Татарстан яшьләре» газетасы редакциясендә эшләгәндә дә еш кына булды. Ләкин болар озак дәвам итми иде. Яшьләр ижатына игътибарлы Афзал абый аларның соравын-үтенечен колак яныннан уздырмады, аларга әдәбият серләрен чишүдә һәрчак ярдәм итәргә тырышты, киңәшләре төплә, кыска аңлатулары без һичшиксез төшенерлек иде. Күрәсең, ул, хезмәт юлы башында шактый еллар мөгаллимлек иткән кеше буларак, ижатта «авызга чәйнәп каптыру»ның мөмкин түгеллеген, сукмагыңны син үзең салырга тиешлеген иста тоткандыр. Шиксез шулайдыр. Югыйсә Афзал абый Шамовның—егерменче гасырда житмеш елдан артыкка сузылган чорда ижат иткән танылган язучының, татарчага тәржемә остасының, таләнчән редакторның—яшьләргә әдәбият серләрен-табышмакларын чишеп үк бирә алырлык белем хәзинәсе бар иде.

Аны алты яшендә үк укыта башлыйлар, аннары ул земство мәктәбендә, русча-татарча мәктәптә, мәдрәсәдә, курсларда, рабфакта, Мәскәү университетының әдәбият һәм сәнгать факультетында белем аета.

Әдипнең беренче хикәяләре унтугыз яшендә чагында (ул 1901 елның 4 мартында хәзерге Яшел Үзән төбәгендәге Татар Танае авылында туган) басыла. Егерменче-утызынчы елларда Афзал Шамов әдәби эшләнеше үрнәк булырлык «Рәүфә», «Днепр буенда», «Ана» һәм башка күп үк повесть-хикәяләрен ижат итә.

Дөнья һәм рус классиклары әсәрләрен татар укучысына житкерүдә аның хезмәте аеруча зур. Аның тәржемәсендәге әсәрләр исемлеген тулысынча төзгә алынмастан, кайберләрен генә теркәп куйыйк: «Капитан кызы», «Яңадан туу», «Капитан Грант балалары», «Көнбатыш фронтта үзгәреш юк», «Соро-

чи ярминкәсе», «Корыч ничек чыныкты», «Тар-мар», А. Чехов һәм М. Горький хикәяләре һәм башкалар, һ. б.

Халык ижаты әсәрләрен жыюда, аларны бастырып чыгаруда ул шулай ук мактаулы эш башкарды. Моңысы да—аның ижаты күпкырлы булуына бер мисал.

Афзал абый жәмәгать эшләрәндә якыннан катнашты, гражданнар сугышы һәм Ватан сугышы солдаты буларак (икесенә дә үзе теләп китә), тынычлыкны саклауга үз өлешен кертергә өлгерде. Әле экология мәсьәләсенә игътибар булмаган чакта—табигатьнең уңлы-суллы талау котырылган заманда—әдип туган ягындагы Зоя елгасы язмышы турында беренче булып чаң сукты.

Аның мирас хәзинәсендә укучыга барып житмәгән әсәрләре дә бар икән. Миңа Афзал абыйның гражданнар сугышы вакыйгаларын тасвирлаучы «Обоз» (исеме шартлыдыр) романы белән танышырга туры килде. Кызганыч, әсәр тәмамланмыйча калган. Афзал абый аны гадәтәннә кабат-кабат эшләргә өлгермәгән. Мондый әсәрләрәнен язмышын хәл итү Язучылар берлегенә А. Шамов мирасы комиссиясе эшедер. Язучының тууына йөз ел тулу уңаеннан моны эшләу фарыздыр.

1986 елда Афзал абый «Чын хикәяләр» исемле китабын чыгарды. Анда, нигездә, замандашлары (һәм әдипләр) турында хикәяләргә тиң истәлекләре дә бар. Язучы,

минемчә, чордашлары турында гадел сөйли, үзенең ялгышларын да таный. (Әйе, озын ижат дәверендә хаталар да буладыр). Бу хал исә Афзал абыйның вакыйгаларны, гомумән, яшәешне чынбарлыктагыча сурәтләүгә тугры булуын исбатлый. Шушы жәһәттән аның «Бер китاپның тарихы» исемле истәлеген мисал итү дә җитә. Әлеге кечкенә генә әсәрендә ул «соклангыч хикәяләр ижат иткән» Мөхәммәт Галинең таланты иясе булуын, аның олы жанлы кеше икәнлеген ышандырырлык итеп, тәфсилле ачып биргән.

Тәфсилле, дигәннән... Башта мин Афзал абый белән әңгәмәләрнең озын булмавын әйткән идем. Шулай да безнең бер сөйләшүбез озынга сузылды.

Минем Саба район газетасы редакциясендә эшләгән чагым иде. Телефон шалтырады, Казаннан Язучылар берлеге рәисе Афзал абый Шамов мине сорый икән. Әле язучы буларак «тәпи басмаган» (Фатих абый Хөсни сүзләре) кешенең нигә кирәге булган аңа?

...Якын арада яшь һәм башлап язучылар конференциясе булачак икән дә Афзал абый мине шунда килергә чакырды, әмма, бергәләп тикшерү өчен, яңа хикәя дә алып килергә кушты. Аннары хезмәтем һәм ниләр язучым турында, газета каршында оешкан «Мишә дулкыннары» әдәби берләшмәсенең эшләре ничек баруы турында жентекләп сорашты. Сабуллашу алдыннан:

—Сүземне озынгарак суздым, гафу ит,—диде.

Безнең сөйләшү минем өчен кирәк иде ләбаса, әмма өлкән һәм олы язучының әлеге сүзләре мине сөендерде. Чөнки «гафуы» аның олыга гына түгел, ә кечегә дә ихтирамы турында сөйли иде.

Ижаты белән дә, кешелек сыйфатлары белән дә алпат шәхес булып күңлемдә калды Афзал абый Шамов.

Аның «Кыз урлау» хикәясен журналда бастыруга мин теләп әзерләдем, шушы әсәрен журналың бу бүлегендә урын алырга шиксез яраклы санадым. Хикәя язучының «Сайланма әсәрләр» китабыннан (Татарстан китап нәшрияты, 1976 ел) алынды.

Мәгъсум ХУҖИН

Афзал Шамов

КЫЗ УРЛАУ

КҮҢЕЛЛЕ БЕР МӘҖДЕСТӘ СӨЙЛӘНГӘН ВАКЫЙГА

-Ай, төмам сагыз булдыгыз ла соң, яшьләр, сөйлә дә сөйлә, дисез, тын алырга да бирмисез. Сөйли белмим бит мин. Матур итеп сөйли белмим. Йә, ярар алайса, сөйлим инде, әмма карагыз аны, мыскылдан булмасын. Җенем сөйми минем мыскылны.

Бу эшкә бик күп еллар үтте инде. Быел менә нәкъ егерме жиде ел тулды. Туры Хикмәтне, авыл жыенында чишендереп, чыбык белән суктыруның икенче елында иде ул. Аны турылыгы өчен, дәресең сөйләгәнә өчен суктырганнарын барыгыз да беләсез инде сез. Хәер, мактанып әйтмим, мактана торган нәрсә түгел ул, егетләр,—безгә дә, ягъни инде яшьләргә дә, шул ук Усман урядникның камчысы эләкмәде түгел. Эләкте. Ни өчен, дисезме? Туктагыз, хәзер әйтәм, сабыр итегез. Башта әле мин сезгә шуны әйтергә тиеш: ул чагында әле мин дә сезнең шикелле яп-яшь егет идем. Хәзерге шикелле көчсез, бетәшкән карт түгел идем...

Шауламагыз! Хәзер дә әле ат кебек таза, көчле, дисезме? Ярар, ярар, салам кыстырмагыз, зинһар. Сөйләгәндә бүлдергәнне яратмыйм мин...

Әйе, типкәч тимер өзәрлек егет идем мин. Сабан туйларында ике-өч ел

рөттөн батыр калып килдем. Сибгат дус та хәзерге шикелле карт төлке түгел иде әле. Әмма шул чагында ук инде бик хәйләкәр иде ул. Анысын белеп торыгыз. Аннары шуны да әйтергә кирәк: ул бик оста бии, биюеннән дә остарак жырлый иде. Аның тавышыннан хәзер генә сыерлар өркеп качалар, балалар үкереп елап жибөрәләр, ә ул чагында, Сибгат дус жырлагач, кызлар төн йоклый алмыйлар иде. Көмөштәй яңгырап чыга иде аның тавышы...

Мактама, дисеңме, Сибгат дус? Ярар, ярар, мактамым алайса. Әйттем исә кайттым...

Хуш, шуннан соң. Шуннан соңмы?.. Әйе, мин сезгә бит әле Усман урядникның безне ни өчен суктырганын әйтмәкче идем.

Безнең никрут елны булды ул. Ярый ла сезнең эшләр яхшы. Клубыгыз, кызыл почмагыгыз бар. Теләсәгез—театр куясыз, теләсәгез—кызыл почмакка кереп, гәжит-журналлар укыйсыз, төрле уеннар оештырасыз. Бөхетле яшьләр сез, билләһи! Көнләп тә куям мин сездән. Ә без нәрсә? Урам буйлап, авыз күтөрөп жырлап йөри идек тә, туңгач, йә аулак өйлөргә, йә мунчаларга кереп утыра идек. Аулакта инде, билгеле, жырлашасың, арка сугыш, балдак салыш уйныйсың, ә мунчада—карта.

Шулай бер заман бик туңдырды, катып үлө яздык. Бөхеткә каршы, Мөхәмәтша Тукраннарда аулак өй иде,—теге, ягъни сөрелгән Әхмәтша кулак атасында була инде.

Бардык. Кертмиләр бит, каһәр төшкән нәрсәләр. Апалы-сеңелле икәү төрәздән яшелле-мөшелле тавыш белән кычкыралар. Бик ачу килде. «Әйдәгез, мәйтәм, егетләр, төкерегез үзлөрәнә, шул пәри чабаклаган, чалыш аяклы кызларга!»

Киттек. Мунчаларына кердек, такмак чыгарырга тотындык. Юк бит, каһәр, шулкадәр ачу килгән, хәтта такмак та чыгарып булмый. Сүзе килсә—көе килми, көе килсә—сүзе килми. Төмам аптырадык. Бик озак баш ваттык. Ничәмә сәгать утырганбыз, бары дүрт кенә юл чыгара алдык. Ичмаса, аның да рәте-чираты юк. Әле дә исемдә:

Шыңшы-шыңшы кем ул анда
Көн дә биш күлмәк кия?
Чалыш аяк, кәкре борын,
Тукран кызы Зәкия,—

дигән такмак иде ул.

Юк, такмагыбыз барып чыкмады безнең. Менә шунда кайсыбыздыр: «Әйдәгез, егетләр, булмаса булган икән, ачудан мунчаларын туздырып ташлайык»,—дип салмасынмы. Безгә шул житә калды. Күз ачып йомганчы, мунчаны бүрәнәсән бүрәнәгә туздырдык та ташладык. Хәтта мичлөрән дә иштек, казанын да ваттык. Күңелләр күтәрелеп китте, төнгә дә жылы керде. Шатлыктан жырлый-жырлый, сызгыра-сызгыра, урам буйлап тагын бик озак йөрдек.

Ике көннән соң безне каравыл өенә чакырдылар. Исән генә торасыңмы! Усман урядник, староста, Мөхәмәтша Тукран, тагын берничә кеше шунда күзлөрән чекерәйтәп утыралар. Фәлән дә төгөн, ул да бу... Шул, искә төшереп торасы да килми, аю-аю егерме егетнең һәркайсына Усман урядник үзе камчы белән икешәр тапкыр тамызды. Янәсе, патша солдаты булачак кешеләрне судка бирергә теләмәде. Тик Ярхәмәтдингә генә сукмады. Атасы бай иде аның. Имеш, ул, ватмыйк, дип киңәш иткән янәсе. Итте пычагым, иткән кая!

Их, егетләр, белсәгез иде сез шул чактагы әрнүне. Арка сызлаганга түгел, хурлыктан әрнедек без. Күз яшьсез, тавышсыз еладык... Мунчасын корыштырып бирдек, хәтта мичен дә чыгардык. Кадалып китсен. Менә ничек иде ул без яш чакта. Тфү!

Шул елны өйләнергә уйладым мин. Наборга баргач, Сибгат дусны бөтенләй калдырдылар, ә мине, яше тулып житмәгән, дип, бер елга—яшелгә. Көз туган идем мин. Нәрсә, мәйтәм, киләсе елга солдатка китеп барсам-нитсәм, әллә кайтам, әллә юк, мәйтәм, ичмаса бер генә ел булса да, хатынлы булып калыйм, дим. Күз ташлаган, күңел салган кыз да бар иде минем. Югары оч

Саттар кызы. Нәфисә. Кыз чибәр иде,—сүз юк. Бүе да, сыны да килгән иде аның. Ул күз дисеңме, ул каш дисеңме... Кыскасы, бер кашык су белән йотарлык иде. Ул чагында аңа гыйшык тотып йөрүче егетләр дә аз түгел иде әле. Сибгат дусның да күңеле бар иде аңарда. Берничә мәртәбә ул миңа үзенең серен дә ачып бирде: «Шәмсетдин дус,—диде ул,—шул Нәфисә төмән башымны әйләндерде бит,—диде,—ашаганым аш түгел, йоклаганым йокы түгел, ышан,—диде,—аягүрә төш күрөп йөрөм»,—диде. Егетем аһ итә. Минем энекөштөн сырлап-сырлап хатлар яздыра, жаным да жанашым, кара кашым, карлыгачым, камыш бармагым, көмөш тырнагым... Мондый хатларны минем энекөш буш вакытларында дистәләп яза иде. Бәясе биш тиен. Теләсә кайсын ал.

Шуннан соң мин, егетемнең аһ-зарларын тыңлап тордым-тордым да, берзаман аны чыңлап кызганып, һич тә ялган түгел, үземнең дә аңа гыйшык тотканымны әйтеп салдым. «Чыда, мәйтәм, Сибгат дус, түз. Минем дә, мәйтәм, ашаганым аш түгел, йоклаганым йокы түгел. Түзәргә кирәк»,—дим.

Сүзләрем егеткә яхшы тәэсир итте булса кирәк,—шуннан соң ул Нәфисә турында авыз ачып ник бер сүз әйтсен. «Вәт,—дип уйлыйм мин эчәннән генә,—чын дуслык менә кайда беленә ул. Нәфисәгә гашыйк икәнәмне әйттем генә, егет инде аны хәзер теленә дә алмый, онытырга тырыша»,—дим. Серне бирмичә генә, кайчак мин аның кылларын тарткалап карыйм. Берзаман ул миңа туп-туры әйтеп салды: «Шәмсетдин дус, үзең уйлап кара,—диде ул,—бер кызга ике дус гашыйк тоткач, нәрсә булып чыга инде ул? Талаш кына. Онытырга уйладым мин аны,—диде.—Дөресен әйтим, һич тә ялган түгел, инде оныттым да,—диде.—Без аны зерә генә матур дип йөргәнбиз икән. Чыңлап карасаң, аның бер дә артык жире юк, хәтта ул әле Минжиһанинар. Гөлжамаллар, Нуржамаллар янында чүп кенә,—диде.—Аларның кисеп ташлаган тырнагына да тормый»,—диде. Шуннан соң инде ул Нәфисәне туктаусыз яманлай башлады. Билгеле инде, мин карышып тормадым. «Бик шөп,—дип уйладым эчәннән,—алтын егет икәнсең. Рәхмәт кенә төшсен сиңа, дус итә беләсең икән. Шулай да, егет, матур белән ямьсезне аера белмисең икән әле»,—дидем. Шуннан соң Нәфисәгә булган гыйшкым минем көннән-көн арта гына барды...

Тукта әле, тамак кибең китте кебек. Булмаса, берне салып бир әле шуннан, Асия.

Коданың сырасы бик тә уңган инде, тамагым рәхәтләнеп китте...

Нәрсәдә калдык әле?.. Әйе, гыйшкым көннән-көн арта гына барды минем... Нәфисәнең күңеле сиңдә бар идеме соң, дисезме? Бүләкләремне ала, төрәзә төбенә баргач, чыга торган иде. Булган, күрәсең. Солдаттан исән булып котылып калсам, ябышып чыгарга да вәгъдә биргән иде. Шаярып, жыр белән әйтеп биргән иде ул аны миңа. Тукта әле, жыры ничек иде әле соң? Хәтеремнән чыгып куйды... Ә, менә ничек иде икән:

Барыр идем син алсаң,
Көзгә набордан калсаң;
Иркәләргә иркәм булмас,
Солдатка китеп барсаң,—

дигән иде ул.

Әйтеп үттем бит инде, мине бер елга калдырдылар, дип. Ә киләсе елда, билгеле, мине алачаклар иде.

Шулай, көннәренң берендә мин кызга әйттем: «Йә,—дидем мин аңа,—Нәфисә бәгырем, нишлибез? Чыгасыңмы, юкмы?»—дидем. «Уйлыйм әле»,—диде ул. Әйбә уйласын, мәйтәм, киңәшсен: киңәшле туй таралмас, дигәннәр картлар.

Таралмадымы соң, дисезме? Туктагыз, зинһар, бүлдермәгез. Әйттем бит инде мин сезгә бүлдергәнне яратмыйм, дип.

Шулай, кызга бер әйтәм, ике әйтәм, өч әйтәм, хәтта дүрт тә, биш тә әйтәм, өйтәм дә өйтәм, ө ул һаман уйлай да уйлай. Ә ул уйлаган саен, минем гыйшкым арта бара. Төмән башымны әйләндерде бит. Мин дә инде аягүрә

төш күрә башладым. Көлмөгез, яшьләр, һич тә ялган түгел. «Их,—дим мин Сибгат дуска,—син сөйдең дә оныттың, сиңа берни түгел, ә менә мин тереләй утта янам»,—дим. Сибгат дус, мине юата-юата, кызны яманлый. Имеш, аның аягы да кәкрә икән, тик ул безгә күренми генә икән. Имеш, аның төнә дә ала-кола икән, имеш, алар нәселендә бума зәхмәте бар икән, имеш, ул Нәфисәдә дә бар икән... Юк, Сибгат дус нәрсә генә әйтмәсен, аның сүзләре, минем бер колагымнан кереп, икенче колагымнан чыгып китәләр иде. Нәфисә турында инде мин:

Баш куям тезләренә,
Яшь коям эзләренә;
Суга тилмергән кош кебек
Тилмерәм сүзләренә,—

дип жырлый идем. Чыннан да, сүзләренә тилмерә идем мин аның.

Бер аулакта мин аңа кырт кисеп куйдым: «Чыгасыңмы, Нәфисә, юкмы? Туп-туры әйт, икенеч берсе,—дидем.—Түзәрлек хәлем калмады»,—дидем. «Әгәр түзәргә кирәк булса?..»—диде ул, көлеп. Шундый зәһәр кыз иде инде ул. Күзләре ут шикелле яна иде аның. Үзәкне өзеп ала иде ул. «Кызган, яшь йөрәкне телгәләм!»—дидем мин аңа. Дөрөсен әйтим, шул чагында мин, ялынып, еларга да эзер идем. «Бераз уйларга ирек бир»,—диде ул. Мин аңа ике көн вакыт бирдем. Ике көн дә үтеп китте. Кыз җавап бирмәде... Шунда инде мин аны урларга карар бирдем.

Әйе, мин аны урларга карар бирдем. Якин дусларымны—Сибгат белән Гата мәрхүмне чакырдым да уемны сөйләп бирдем. Алар да бик хуп күрделәр. «Нигә ул егетнең башын әйләндереп йөри?! Чыкса—чыксын, чыкмаса—чыкмасын әйтсен»,—диделәр. Бергә-бергә урлашырга хәзер икәннәр өйтеләр. Сибгат дус үзләренең атын да янга жикмәкче булды.

Йөз сум ачкаң булганчы, йөз дустиң булсын, дигәннәр картлар. Бик дөрөс әйткәннәр. Билгеле, минем йөз сум акчам юк, әмма бик якин ике дусым бар иде. Минем уемча, аларга һәркайчан да таянырлык иде. Һәм мин аларга таяндым да.

Хуш, шуннан соңмы? Шуннан соң кыз аулак өйләргә дә йөрми, суга да бармый... Озын сүзенә кыскасы, өеннән дә чыкмый башлады. Анасы да, атасы да өйдә генә ята башладылар—саклыйлар. Кайсыдыр канәре, аларга минем урларга теләвемне илтеп житкәргән...

Шулай бер ай үтте, ике ай үтте. Һаман кызны урларга җай юк бит. Саклыйлармы—саклыйлар. Төкерәм мин аңа, аны урлап маташаммы соң мин, дигән сүз дә чыгардым. Файдасы булмады. Кыз һаман аулак өйләргә дә бармады, өеннән дә чыкмады.

Ни ишетим, бервакыт аны күрше авылга бирәләр икән дигән хәбәр таралды. Йөрәгем ярыла язды. Һич уенсыз, ашаудан-эчүдән калдым. Менә шунда инде мин, яшьләр, йокысыз үткәргән төннәрнең чыннан да нәрсә икәннән аңладым. Мин инде кызны бер күрсә өчен җаным бирергә эзер идем. Их, яшьләр, гыйшык хәленең авырлыгын тик үзә татыган кеше генә белә аны!

Менә бервакыт Сибгат дус йөгереп килеп җитте. Күзләре шар булган, йөзә агарган. «Нәфисәне Караталның буяучы Гыйззәт малаена бирәләр бит, дускай,—ди.—Бүген төнлә ничек кенә булса да урларга кирәк,—ди.—Безнең бәхеткә, бүген кич белән Саттар абый да Ялчек базарына чыгып китә. Туй кирәк-яраклары алырга»,—ди.

«Их,—дип уйлыйм мин эчемнән генә,—Сибгат кебек яхшы дусларның булуы—үзе бик зур байлык. Мондый дусларның һәрберсе йөз сум, хәтта мең сум тора. Алтын дуслар. Бу дуслар белән беркайчан да хур булмасың»,—дип уйлыйм.

Шунда ук без Гата мәрхүмне дә чакырып алып килдек. Киңәштек. Нәфисәне, шул төнне урлап, Наратлыга алып китмәкче булдық. Анда кияүдәге апам бар иде минем. Аңа инде серемне ачып биргән идем...

Мин инде, яшьләр, сөзгә ничек итеп чанага пар ат жиккәнәмне дә, ул-бу булса-нитсә, дип печән астына ике җөплә сәнәк кыстырганымны да, шулай

ук йөрөгемнең ничек типкәнен дә сөйләп тормыйм.

Караңгы төшкәч, урамда халык йөрми башлагач, без өчәү—Сибгат, Гата һәм мин—пар ат белән Нәфисәләр артына барып туктадык. Алар Жеп урамда булганга, әвеснекләре артына ук барып туктарга була иде. Кеше-кара да сизәрлек түгел. Бөхеткә каршы, кар да аз иде ул елны, чана йөрерлек кенә.

Барып туктадык. Утлары бар. Йокламаганнар. Без аны, ягъни Нәфисәне, алдалап, ишегалдына алып чыгар өчен Сибгатнең апасы белән дә сөйләшеп куйган идек. Ялган булмасын, бусын инде Сибгат сөйләште. Аның апасы, Фәхрикамал түти, Нәфисәләрдән ерак түгел генә тора иде. Кайчак аларга йомыш белән кәргәләп-чыккалап та йөри иде.

Әгәр Нәфисә ишегалдына чыкмаса, ишекләрен ватып керергә әзер идек без. Шулай эшләмәкче дә идек. Әмма ишекләрен ватарга туры килмәде, хәтта Фәхрикамал түтинен дә кирәге булмады.

Безнең барып туктавыбыз булды, күрше эте, бугазына пычак кадалгыры нәрсә, өрә дә өрә бит. Нәкъ шул вакыт Нәфисәләрнең чолан ишеге ачылган тавыш ишетелде. Сибгат дус, шунда чанадагы толыптарның берсен алды да, ат карагы кебек посып, ишегалдына ташланды. Ә мин нишләргә дә белмичә калдым. Минут та үтмәде, ишегалдыннан хатын-кыз тавышы ишетелде: «Аһ!» дип куркып кычкырып жибәрде ул. Йөрөгем өзелеп китте. Кинәт каушап калдым, тез буыннарымның пружиналары ычкынды. Егылам, дип торам. Гата да инде ярдәмгә йөгергән иде...

Менә алар икәү, минем сөеклемне, бәгыремне күтөрөп алып чыгып, чанага салдылар. Туңмасын өчен өстенә тагын бер толып ташладылар. Мин, кинәт канатланып китеп, кузлага сикереп менеп утырдым, алар—чана артына, кызын тотып утырдылар. Аларга сыдырып жибәрдем. Мескен малкайлар канатлангандай очып кына киттеләр. «Сибгат дус, атларны минем үземә тотарга киңәш итеп, бик яхшы итте»,—дип уйладым мин эчемнән шатлана-шатлана. Чөнки мин аларның икесенең дә холькларын яхшы белә идем.

Бер минуттан соң инде без авыл башында идек. Алдан уйлашканча, монда, куып килсәләр-нитсәләр юлны саташтырырга, дип Сибгат дус төшөп калырга тиеш иде. Ул төшөп калды да.

Белмим, Наратлыга ничек барып житкәнбез. Әллә жирдән бардык, әллә һавадан,—сизмәдем. Атлар да канатланган иде, үзем дә канатланган идем.

Бәгырем ник бер тавыш чыгарсын. Шым да юк. Ул да мине бик шатландырды. «Юк,—дим мин үз-үземә,—син, кызый, урлаганны юри көтеп йөргәнсең икән,—дим.—Урлатуы кызык, күрәсең. Их, бу кызлар, кызлар, нинди хәйләкәр алар!»—дим.

Апаларга буран очыртып барып кердек. Көтеп торганнар икән. Шунда мин Нәфисәне толыбын-ни белән өйгә күтөрөп алып кереп киттем. Их, шатлыгымны белсәгез иде, яшьләр,—аны мин сезгә ничек дип тә өйтеп бирә алмыйм. Әмма... бер минуттан соң инде чәчләрем үрә торды, телдән калдым, чөнки без Нәфисәне түгел, ә аның... анасын—Шәрифә карчыкны урлаганбыз икән...

Иә, салып бирегез әле тагын берне. Тутырыбрак салыгыз. Нәрсәгәдер кинәт тамагым кибең китте... Тагын берне. Ай, рәхмәт!.. Будды, будды, житте. Мөгез стаканны.

Шулай, чәчләрем үрә торды, телдән калдым, үз күземә үзем ышанмадым... Сәке өстендә Шәрифә карчык ята. Үлгән, дип торам. Үлсә дә, ул кадар үкенмәс идем. Әмма исемә төшкәч, хәзер дә оялып куям: аны күтөрөп кәргәндә, мин аңа нинди генә иркә сүзләр өйтмәдем,—жаным, дидем, бәгырем, дидем, сөеклем минем, матурым минем, дидем... Кыскасы, өйтмәгән сүзләрем калмады. Менә нәрсәгә оялырга туры килде миңа...

Өйе, аның нушы гына киткән икән. Торып утырды, як-ягына каранды, су сорады. Белмим, берме, икеме чүмеч су этте шунда. Апа аңа йомшак сүз белән: фәлән дә төгән, Шәрифә әби, хаталык булган, дүрт аяклы ат та абына, ди...

Шәрифә карчыкның күзе миңа төште. «Бир әле табагачны!»—диде ул. Картлар беләләр, аның тавышы гажәп зәһәр иде, аннары ул үзе дә авылда

беренче усал карчык иде, — авыр туфрагы жиңел булсын мәрхүмәнен! Ә мин, агач шикелле катып, ян сәкедә утырам. Кузгала да алмыйм, теләм дә әйләнми, башым да үлгән кош башы кебек салынып төшкән. Әле яхшы, аплага рәхмәт, табагачны бирмәде. Бирсә, кабыргаларны санаган булыр иде.

Нәрсә дисең, Сибгат дус? Шулай да кабыргаларыңны житәрлек санады, дисеңме? Ай-й, теленә тилчә чыкса иде синен! Туктагыз, яшьләр, шауламагыз. Сөйлим, сөйлим инде. Ах, карт төлке, карт төлке, анысын да сөйләргә мәжбүр итсәң бит!

Апалар аны, ничек кирәк алай көйләп, бәхилләтеп, кайтарып ташладылар. Мин дә, дөньяны күрәсем килмичә, кайгырып, хур булып, мыскылланып, авылга кайтып киттем. Әниләргә сиздермәскә тырышып, авырым, дигән булып, ишек катындагы сәкегә башымнан ук бөркенеп яттым. Әни, мескен, мине иптәшләрем белән эчәргә барган, исергән, дип уйлап, башыма карлы чүпрәк китереп куйды, бер жамаяк өшегән миләш кертеп бирде. Карлы чүпрәк белән миләшнең янган йөрәккә ни файдасы булсын инде аның.

Яктырды, кояш та чыкты, ә мин, йоклый алмыйча, урын өстендә аунап ятам. Менә бер заман, төшемме, өнемме, ишектән Шәрифә карчык килеп керде. Кулында — табагач. Керде дә, яшелле-мөшелле тавыш белән чәрелдеп, зәһәр орышып, табагачы белән миңа бер-бер артлы кундыра башлады. Шунда инде мин, бәхетсезлеккә каршы, моның төш түгел, ә чын өн икәннән тәмам ышандым. Шулай да кузгалмадым, тынымны чыгармадым. Дөрөсөн әйтим, һич тә ялган түгел, бу юлы инде мин үзем дә кыйнарга ирек бирдем. Бераз йөрәк басылмасы, дидем, аннары күңелем әле Нәфисәдән бизмәгән иде. Ни әйтсәң дә, әби булачак карчык бит. Әле яхшы, әни кереп өлгерде, кермәсә, башымны чәлпәрәмә китергән булыр иде.

Чанага салганда, Сибгат дус аның Нәфисә түгеллеген ничек сизмәгән, дисеңме? Шуны сорыйсызмы? Бераз сабыр итегез, хәзер сөйлим.

Менә бөтен бала дә шунда шул, шул карт төлкедә. Күрмисезмени, авызын ничек ерган, колаklарына житкән.

Хуш... Шуннан соң мин, ничек кирәк алай киенеп, Сибгатләренң атын илтергә, аннары сукуыр булганы өчен Сибгаткә, тозлап-борчылап, берәрне тамызырга да ниятләп чыгып киттем. Чынлап әйтәм, бик ныклап, уңлап-суллап тамызырга, ипи шүрлеген жимерергә исәп бар иде. Барып керсәм, ни күзем белән күрим: Нәфисә, Сибгат, Сибгатнең анасы, апасы, — барысы бергә чөкөрдәшә-чөкөрдәшә сәкедә чәй эчеп утыралар. Каттым да калдым. Тәмам акылдан яздым. Нишләргә дә белмәдем. Шунда Сибгатнең анасы, мине көйләп, сыйпап, табын янына утыртты. Бик яхшы карчык иде мәрхүмә, аның да авыр туфрагы жиңел булсын!

Бераздан мин, хәл алгач, бизгәк тоткандай калтыранып, Сибгатне чәйнәп ташлардай булып: «Бу ни эш?» — дидем. Әле яхшы Нәфисә җавап бирде. Әгәр шул вакыт Сибгат җавап биргән булса, икмәктер менә, бөтен өйләрен туздырып, төрөзләрен ватып, үзен эт итеп кыйнап чыгып киткән булыр идем. «Шәмсетдин акыллым, — диде Нәфисә миңа шуңда, — авылыбызда син беренче матур егет, аннары егетнең дә менә дигәнә, урта бармак шикеллесе, акыллысы, аңлысы... Үзең беләсەң, авылда синең белән тинләшерлек бер генә егет тә юк...» — диде.

Шулай диде, Сибгат дус, кояштыр менә, һич тә ялган түгел. Зинһар, булдермә әле, карт төлке! Тукта инде, соңыннан сөйләрсен!

Юк, шулай дип әйтте мәрхүмә, ул бик дөресне әйтә торган кыз иде. Әле ул ғынамы соң, тагын болай да диде: «Әгәр, — диде, — солдаттан котылып калган булсан, Шәмсетдин акыллым, синнән башка берәүгә дә чыкмас идем. Сибгат Төкәрлеккә әйләнеп тә карамас идем», — диде.

Сибгат дус, зинһар тынычлан инде! Утыр инде урыныңа! Берәү дә арттырмый, дөрөсөн сөйлим бит.

«Үзең уйлап кара, Шәмсетдин акыллым, — диде Нәфисә аннары, — киләсе елга син солдатка китсәң, Синең кебек таза, зифа буйлы, сылу егетне алмыйча калдырачак түгелләр. Тупка алалар сине. Дүрт-биш елга. Сугышлар да булып

куюу бар... Өнө анда эллө нөрсөлөр сөйлилөр. Йә, нишлөргө кушар идең син миңа?»—диде ул.

Бик дөрес айтте мәрхүмә. Мин төмам эреп төштем. Шундый йомшак, ышандырырлык итеп сөйли иде ул.

Чөйлөрөн эчмөдем, сыйларын капмадым, шулай, башымны түбөн иеп, уйга чумып утырдым-утырдым да чыгып киттем. Нишлисең бит! Әле хәзергедөй исемдә, Нәфисә артымнан ялынып-ялварып өйтеп калды: «Зинһар, ачу саклый күрмә, Шәмсетдин акыллым!»—диде.

Икенче көнне, дус-ишләрнең берсенә дә айтмичә, кирәк-яракларны жыештыргаладым да, әти-әни белән сабуллашып, фатихаларын алып, читкә чыгып киттем. Донбасска. Көз көнө шунда мине солдатка алдылар.

Нәфисәгә әле хәзер дә исем-акылым китә: каян белгән! Минә, чыннан да, тупка алдылар. Кайтырга бер ел калды, дигәч, сугышлар башланып китте. Ике ел сугышта йөрдем, өч елга якын Германиядә пленда булдым. Кайтсам, безнең губерна Колчак кулында. Авылга кайтмадым. Мәскәүдә туктадым. «Шәмсетдин,—дидем мин шунда үз-үземә,—донъя сугышын Совет туктатты, пленнан сине Совет тартып алды, шул ук Совет ирекле итте сине, Совет кына жир бирә сиңа. Шулай булгач, якла Советны!»—дидем. Шунда мин тоттым да Кызыл Армиягә үзем теләп азылдым. Сугышларда йөри-йөри тагын ике елдан артык гомер узып китте. Тик ун ел да биш айдан соң гына авылга кайтып кердем.

Сибгат дус авылда иде. Нәфисәне мин кайтканчы ел ярым элек жирлөгөннөр икән. Акыллы иде мәрхүмә.

Шунда мин Сибгат дустан сорадым: «Йә, айт әле зинһар, урлаган чагында Шәрифә әби икәнөн белдеңме син, юкмы?»—дидем.

«Белдем, Шәмсетдин дус, Шәрифә әби икәнөн белеп урладым,—диде ул миңа.—Шәрифә әбине синең чанага салып жиһазларга алдан ук план корган идек без. Узган эш инде, Шәмсетдин дус, үпкөләм! Нәфисәне мин дә өзәлөп сөя идем, тик синнән генә яшердем аны»,—диде ул, шайтан нөрсә.

Авызыңны ерма, карт төлкә! Арт сабагыңны тыңлатырга хәзер дә кыйбат алмам.

«Нигә алай эшлөдөң?»—дидем мин аңа. «Анасыңнан һич тә башкача котылып булмады, саклап кына ятты мәрхүмә. Өгәр шул төнне чыгарып алмасам, иртәгесен аны Караталга бирәләр иде»,—диде.

«Сезнең юләрлегегезне Нәфисә белдеме?»—дип тә сорадым мин Сибгаттән. «Юк,—диде ул.—Нәфисә аны соңыннан гына белде. Белгәч, бик үпкөлөдө, елады, үлгәнчә онытмады»,—диде.

Чыннан да, шулай булган икән. Үләр алдыннан ул әнине чакырткан да айткан: «Өгәр Шәмсетдин исән-сау өйлөнөп кайтса, зинһар өчен айт, бәхил булсын, минем гаебем юк»,—дигән. Кат-кат айткан мәрхүмә. Шундый акыллы иде ул.

Юк, үпкәм юк минем, хәтта Сибгаткә дә үпкәм юк. Дөресен генә айткөндә, ул чакта өйлөнми калуым бик яхшы булды минем. Өйләнсәм, кыз баланың чочәк кебек гомере юкка эрәм булыр иде.

Аннары шуны да өйтм: Шәрифә карчыкны урлаган чагында, Сибгатләр бер кызык та булсын дигәннөр. Чыннан да, егетләр, ул чагында донъя искиткеч күңелсез иде. Кызык табарлык, күңел ачарлык бер нөрсә дә юк иде. Кайчакларда үлөрлек булып эч поша иде. Ә сезгә нөрсә? Сөз театрлар куясыз, матур-матур кичәләр ясысыз! Бәхетле яшьләр сез! Көпләшәм мин сездән, билләһи, көпләшәм!

Яңа исемнәр

Журналыбызның даими рәвештә үз сахифаларендә яшш иҗатчыларның әсәрләренә дә урынны мулдан бирүе укучыларыбызга мәғлүмдер. Бу—күптәнне игелекле традициябез. Яшш, өметле каләм ияләре әүвәл «Яшшлар иҗаты», «Яңа исемнәр», «Яшш әдипнең беренче әсәре», «Яшш тәнкыйтьче сүз ала» һ. б. рубрикалар аша күренделәр. Өлкән каләмдәшләре, аксакаллар язган кереш сүз-мәкаләләр белән «Остаханә» кунагы буларак тәҗдим ителгән яшш авторларыбыз да булды. Шунсы куанычлы: ары таба да журнал «йөзәнә кызыллык китермәде» алар! Бигрәк тә яшш шагыйрьләр...

Бу жәһәттән Казан университетының татар әдәбияты факультеты студентлары—яшш иҗатчылар белән мөнәсәбәтебез жылы һәм җсимешле булды дип әйтә алабыз (шлге ел буге әдәбиятыбызга яңа, талантлы исемнәрне нәкә менә шушы бүлек-факультет мәйданга куюы, кадрлар әзерләве һәммәбезгә дә яхшы билгеле!). Шунсы кызыклы һәм куанычлы: иҗади яшш көчләргә хәзер мәктәптә укыганда ук үсәргә, сыналырга, танылырга мөмкинлекләр бар: атаклы «Сәләт» берләшмәсен, «Мәгариф» нәшрияты белән берлектә ул чыгарган «Жәйнең җиде төсө» һ. б. китапларны искә төшерик. Һәм, куанычлы хәл!—инде, мәктәп тәмамлаганда ук, яшшләребезнең мостәкыйль рәвештә дөнья күргән беренче җыентыклары булу да соңгы елларда яшшлар белән эшләүнең бәрәкәтле җсимешләре булды: Энҗе Авзалова, Гөлнәз Гарипова, Гөлнәз Вәлиева, Сәмбел Гаффарова, Лиана Әмирханова, Луиза Янсуарлар—әнә шундыйлардан (Соңгы өчөсө—инде Язучылар берлеге әгъзасы!).

Бу санда тәҗдим ителә торган яңа исемнәр—яшш шагыйрьләр дә университеттагы әнә шул сәләтле төркемнән. Мәгәр—журналыбызда беренче кабат күренүләре (соңгысы булмасын, дип телик!). Студент яшшлегенә хас өмтылышлар, сурәтләр, бизәкләр—һәммәбез өчен дә тансык, сагынычлы булыр дип уйлыйбыз. Журнал укучыларыбыз да яратыр, мөгаен, аларны...

Уралия

Изге сүзләр

Күңелемнән кабатлыым еш догалар мин,
Сүзләрен яшш йөрәгемә якын алам:
Серле Сүз һәм мине яклар, саклар Күздәй—
Жаныма көч биреп тора һәрчак Аллам!

Изге сүзләр әйди тик изгегә генә,—
 Доғаларым, ышануым кодрәтенә:
 Безгә—Иман, иң тугры Сүз, туры фикер
 Сыйган боек Китап—Коръән сүрәсенә!

Яфрак булып өзелеп төштем, ахры,
 Гомереңнең... еллар уचाгына!—
 Ике ялкын бергә күтәрелсен—
 Ал син мине кайнар кочагыңа...

Язлар булып сиңа килдем, ахры,
 Хыялларым—канат, очам ғына!

Бер күбәләк ләкин булмаммы мин
 Салганда син янар учагыңа?

Яшьлек белән, урау юлдан килдем,—
 Таң сызыла иде ул чагында...
 Көздә калган кашкарийның жыры
 Сою салса күңел учагыма?!

Сою жырым—Сиңа,—түгел ятка!—
 Яагы таңнарыма аяк атла!
 (Көзләрдә дә ялкын көйри ләсә
 Якты назлар жанга тулган чакта...)

Сою жырым—Сиңа! Таң ишетсен,
 Туктасын да, төннәр... кичексен.
 ... Адашулар, ялгышулар булса—
 Бер Ходаем үзе кичерсен!

Тирәкләргә—тирәк кирәк

Мин дә һаман дуслар диеп кабул итәм
 Икешөзлә йә ялагай куштаннарны.
 Саескандай, мең-мең төрлө гайбәт белән
 Тирәкләрдән тирәкләргә очканнарны...

Тик, һаман да, дуслар эзлим—чын дусларны!—
 Дустым! диеп чын йөрәктән дэшәр өчен...
 ... Жил-давылда, авырлыкта—һәр вакытта
 Тирәкләргә тирәк кирәк—Яшәү өчен!

Ике йолдыз жиргә атылганда
 Фәрештәсә елый зәңгәр күкнең...
 Төннәр жанга сөрмә тарткан иде—
 Нигә кабат алларыма чүктен?

Кичерергә эзер йөрәгемне,
 Үпкәң сүнәр мизгелләрие көттең.

Көздә түгел, язларымда килгән
 Сагыш булып күзләремне үптән.

Карашыңда... зәңгәр хыяллардан
 Мәңгелеккә озын юллар үттең.
 ... Ике йолдыз—күккә атылганда
 Фәрештәсә колә... зәңгәр күкнең!

Гөлназ Гарипова

Гөрләвек

Тагын язлар килде, язлар... күңелдәге
Ярсуларга түгел түзәрлек.
Йөрәк жырларымны жырлый мәллә?—
Челтер-челтер килә гөрләвек,
Челтер-челтер көлә гөрләвек.

Унсигезем язы, үтмә әле, үтмә,
Минем хәлем түгел көләрлек:
Сагышларга салып, унсигезем алып,
Агып китеп бара гөрләвек.
Бер әйләнеп кара, гөрләвек!

Сулар кире акмый, гөрләвекләр кайтмый,
Язлар сәен яңа гөрләвек.
Без китәрбез жирдән, шуңа моңсу
Язлар алып килер гөрләвек.
... Без юклыкны белер гөрләвек...

Иделсу

Килүне дә,
Сүнүне дә
Табиғатътән
Ала кеше.
Давыллы да,
Тынып кала—
Безнең күңел
Идел ише.

Мул сулы да,
Бик моңсу да,
Ап-ак күбек—
Тормый кибең.
Иделдә—су,
Жанда—ярсу,
Минем күңел—
Идел кебек.

Күзләренә
Яше тулган,
Дулкыннары
Уйга чумган.
Килеп кунган
Ап-ак томан—
Минем күңел
Идел сыман.

Сөйгән яры—
Акчарлагы
Сөям,—диеп
Бирә хәбәр...
Күңелем—Идел
Булса әгәр,
Сөюем дә
Идел кадәр!

Яраттым

Кар ява урамны тутырып,
Аклыкка карыймын йотылып.
Мин бүген дөньяга бик якын—
Кышларны өзелеп яраттым!

Хисләрәм союне чакыра,
Күзләрәм йолдыздан яктырак.
Жиремне күмәрлек нур яктым—
Жәйләрне өзелеп яраттым.

Күз кысып, кояшым, көл әле!
Таң жыры, күңелемә кер әле!
Жаныма кадерле моң таптым—
Язларны өзелеп яраттым.

Сөюем күңелгә тулганда,
Алтыннан кадерле булганда,
Сакларлык, яklarлык көч таптым—
Көзләрне өзелеп яраттым...

Ара

Зәңгәр күккә карыйм төбәп-төбәп,
Болытларга изим кулымны.
Киң галәмне иңли минем йөрәк:
Йолдызлардан эзим юлымы.

Сукмакларым күккә тоташалар,
Гомер юлым—Киек Каз юлы.
Күңелем—төн, кара, тынычсыз төн
Ай нурлары белән каюлы.

Томаннардан синең аваз килә—
Кайтавазы китә тирән үк...
Без бик якын бүген Мәңгелектә—
Арабызда бары Жир һәм Күк.

Ләйсән
Зөлкарнәева

ЙӨРӘК ЯҢГЫРЫ ЯВА

Кояш дулкынына батып,
Күңел кылларын кагып,
Жилнең иренен төсеп,
Күз-болыттан, коеп-коеп,
Йөрәк яңгыры ява...

Гомерецнec тацнда,
Яшьлегенцнec язында
Көчөң житмичэ кала:
Күнел нурларын жиңеп,
Йөрэк яңгыры ява.

Күз яше, тама-тама,
Күңеллэргэ кага-кага,
Гөрлэвек бульш ага,—
Акыл диварына бэрeп,
Йөрэк яңгыры ява.

Тыныч булырга тырыш,
Жиңел түгел бу тормыш,—
Жиңелмэү—минем язмыш:
Күз-болыттан нигэ коеп
Йөрэк яңгыры ява?!

Таң ата...

Зэңгэр күклэрeм буйлап
Кояш нуры агылды.
Акрын гына аралап,
Үлэниэргэ кагылды.

Таң ата...

Зэңгэр күзлэрне уйлап,
Күз яшьлэрe агылды.
Акрын гына тамгалап,
Күңелемэ кагылды.

Таң ата...

Сиздермичэ, эйтмичэ,
Тыныч кына—хис китэ...

Салмак кына, экрен генэ
Иртэнге шэмдэй сүнэ.—
Миңа, сиңа тимичэ,
Саба жиледэй үтэ.
Йөрэк яраларын ачып,
Сою диварын сүтэ.

Безие калдырып, нигэ
Мэңгелеккэ Хис китэ?!

Аерылу

Кимчелеклэр эзлэмэ, табалмассың...
Ялварып та тезлэнмэ, калалмассың.
Мине көтөп күзлэмэ, күрэлмэссөң.
Туктап калып уйлама, аңламассың.

Хаталарны төзөтмэ, ярдэм итмэс.
 Мэхэббатне ээлэмэ, ул да килмэс.
 И йөрөгөм, сызлама, акыл сизмэс.
 Күккэ карап зарланма, Ул—ишетмэс...

Төш

Бүгөн мин төш күрдем:
 Могжизалы, сихри төш.
 Озын чэчлэремие үрдем,
 Бүлөп аны өлөш-өлөш.

Чэчлэремиең сулар акты,
 Салкын чиста чишмэ булып,—
 Экрэн генэ, моңсу акты...
 Э мин чэчнэ үрдем бүлөп.

Матур итеп аны жыйдым:
 Очлары бормаланадыр,—
 Сап-салкын суы хамаң да—
 Эндэ дэ!—чэчтэң агадыр...

Лэйсэңнэр

Яз килде.
 Лэйсэң яңгыр.
 Яагы ажаган...
 Лэйсэң явар.
 Лэйсэң Лэйсэң белэң исэилэшер.
 Лэйсэң Лэйсэңнэң көнлэшер.

Моңлана күңөл,
 Сызлана күңөл.
 Жырлуйсы килэ,
 Елуйсы килэ:
 «Их алмагачлары, сайрый сандугачлары».
 Жан кылларын тырный-тырный сайрый сандугачлары.

Күккэ карап кычкырып жырлуйммы соң?
 Эллэ хэсрэтемне тамагыма кысыйммы соң?

Моңая күңөл,
 Сызлана күңөл.
 Акрын гына жырлуйсы килэ.
 Хэсрэт яшен йота-йота елуйсы килэ.

XXI ГАСЫР БУСАГАСЫНДА. ӘДӘБИЯТЫБЫЗ КАЯ БАРА?

“КАЗАН УТЛАРЫ” ЖУРНАЛЫ РЕДКОЛЛЕГИЯСЕНЕҢ 2000 ЕЛНЫҢ
22 ДЕКАБРЕНДӘ УТКӘРЕЛГӘН УТЫРЫШЫННАН

Равил Фәйзуллин:

Хөрмәтле каләмдәшләр, кадерле кунаклар! Утеп баручы ел, үтеп баручы гасыр ахырында без бүген үзебез өчен олы дип исәпләгән шушы жылышны уздырырга ниятләдек. Чакыруыбызны кабул итеп күмәкләшеп килгәнөгез өчен һәммөгезгә зур рәхмәт. Без бүген редакция тарафыннан кылган гамәлләребез, журналыбызда басылган әсәрләр турында сөйләшербез, алдагы эшләрбез турында кинәш-табыш итеп, фикер алышырбыз дип уйлыйм. Биредә редколлегия әғзалары, редакция хезмәткәрләре һәм чакырылган кунаклар утыра. Без һәммөбез дә бер-беребезне яхшы беләбез. Шулай да, утырышташ буларак яна кешеләр бар.

Шуларның беренчесе—Зилә Рәхимжан кызы Вәлиева—Татарстан республикасы матбугат, телевидение, радиотапшырулар һәм гаммәви коммуникация чаралары министры, журналыбызның редколлегия әғзасы. Шулай ук, безнең утырышта Республика Министрлар Кабинетының культура һәм сәнгать бүлгә башлыгы урынбасары Рәис Гыйният улы Төхфәтуллин катнаша.

Берничә сүз журналыбызның бүгенгә эшчәнлегә турында. Алдыгызда—быелгы уникаль сан. Шөкер, алар барысы да үз вакытында укучыларыбызга барып иреште. Сонгысының исәп саны—938. Шулай итеп, өкрәнләп 1000 санга якынлашып киләбез. Журналның саннары турында әйткәндә шуны да искәртәсе килә: тагын ел ярымнан, ягъни 2002 ның маенда 80 еллыгы житә. Бу дата совет дәвере исәпләнгәнчә. Әгәр дә без, элгәргеләребез дип санарга хаклы «Шура», «Аң» журналлары, юлбашы «Әлгасрел-жәдит»ләрдән башласак, безнең басма халкыбызның ин өлкән басмасы Төптәнерәк уйласак, аның үткәне йөз елга якын.

Журнал, элеккеге традицияләргә давам итеп, татар әдипләренә, гомумән, халкыбыз акыл ияләрәнен ин яхшы әсәрләрен, язмаларын сайлап алып басарга тырыша. Шөкер, сайлап алырлык әсәрләр житәрлек. Бүгенге көндә, яна кулъязмалар кермәгән очракта да, ике ел бугә рәхәтләнеп чыгарырлык әсәрләрбез бар. Атна саен диярлек саллы-саллы гына зур кулъязмалар кереп тора.

Еллар үтә, буыннар алышына. Әле берничә еллар элек дип әйтсәк, редколлегия әғзалары булып Ә. Еники, М. Мөһдиев, Г. Ахунов кебек классик әдипләребез санала иде... Кызганыч, алар бүген безнең арабызда юк инде... Ләкин тормыш давам итә. Бүген дә редколлегия әғзалары булсын, редакция хезмәткәрләре булсын,—бездә

әдәбиятыбызның төп вәкилләре, актив көчләре эшли. Менә бүген биредә утыручы хезмәткәрләргә генә санап китим: Флүс Латыйфи, Марс Шабаев, Мәгъсум Хужин, Рәдиф Гатауллин, Шамил Маннапов, Наис Гамбаров, Мансур Вәлиев—һәммәсә дә әдәбиятта үз урыннарын тапкан мөхтәрәм язучылар.

«Казан утлары»—әйткәнәмчә, татар интеллигенциясенең гомерлек таянычы, рухи юлдашы булып килде. Тулы берничә буын, мәдәни-әдәби яктан, нигездә, шушы басма белән рухи «азыкланып» яшәде. Хәзергә вәзгыять, әлбәттә, бүтәнчәрәк. Аванпостка телевизор, компьютер, хоккей һәм башка заман атрибутлары белән тәрбияләнгән буын килде. Алар инде, дөресен әйткәч, «Казан утлары» чират көтеп, кулдан-кулга йөртеп укый торган буын түгел...

Журналның таралуы—безнең, шул исәптән шәхсән үзем өчен, иң борчулы проблемаларның берсе. Әлбәттә, берәз ваемсыз булып, юаньрга да була. Әйткәч, заманында бик күп йөз мәннәр белән чыккан «Новый мир», «Дружба народов» һ. б. журналларның тиражлары безнекеннән кимрәк. Әмма, бу безнең өчен күрсәткеч түгел. Фикер, халыкка сендереллек идея житәрлек күләмдә таралырга һәм ирешергә тиеш! Шуна күрә дә, хөрмәтле редколлегия әгъзалары, сезгә дә зур үтенечебез: тиражыбызны ничек тә саклайсы, дөресрәгә, күбәйтәсе иде. Чөнки, «Казан утлары»—татар халкының иң нык рухи тамырларының берсе. Дөресен әйткәч, кайбер «супербасма»лардан аермалы буларак, финанс-матди яктан безнең дә уй-борчулар житәрлек. Очсызлы кызыгыр әйбер күп ул бу дөньяда. Безнең дә андый аз-маз мөмкинлекләребез бар. Безнең максат—татар әдәбиятына, аның бүтәнгә көчләренә—каләм ияләренә булышу. Тикмәгә генә журнал тышлыгына инде дистә еллар буенча үзәбезнең язучыларыбызның сурәтләрен, алар чыгарган китапларга аннотация биреп бармыйбыздыр. Заман акчасына кызыгып, без ул тышлыкларда әллә нинди рекламалар яки топ-модельләрен ярымшөрә кыланышларын да бирә алыр идек тә... Әмма бу—безнең юл түгел. (Югыйсә, журналыбызның башлангычы саналган «Безнең юл»дан да тайпылу булыр иде). Андый юл белән тираж жыю безнең максатка ярашлы түгел.

Урыннан реплика: Дөрес, һәм алай кирәк тә түгел!

Равил Фәйзуллин. Рәхмәт! Журналны элеккегә кимәлдә—халыкның әдәбиятка, сәнгатькә, чын мәгънәсендә югары зәвыклы әсәрләргә булган ихтияжын канәгатьләндерүче басма итеп сакларга кирәк. Ул ияреп баручы түгел, ә үз артынан ияртеп баручы, фикер тудыручы журнал булырга тиеш дип саныйбыз без. Киләсе гасырда да журналны саклап, бергәләп эшләргә насыйп булсын иде!

Сөйләшү дәвамында фикерләребез тагын да тулыланыр әле. Безнең бүтән һәр жанр буенча кыска-кыска чыгышлар каралган. Хәзер аларны тынлайк.

Факил Сафин:

Гасырның соңгы елында журнал битләрендә дөнья күргән әсәрләр уйланыр өчен нинди азык бирәләр? Проза үсешендә ниндирәк сыйфат үзгәрешләре күзәтелә? Каян килеп, кая барабыз? Шундыйрак сорауларга җавап эзләргә омтылдым.

Шактый еллар проза идеологик диетала тотылды, буйсындырылган халыкка—буйсынган әдәбият формуласы шактый югары кимәлдә чишелеш тапты. Чор таләпләренә җавап бирерлек эчтәлек һәм форма берлеге барлыкка килде, социологик эстетика тантанасы булып янадан-яна әсәрләр туды. Әгәр дә торгынлык чорында язылган әсәрләрнең геройлары тоташ буш, төссез иде дип уйласак, дөреслеккә хилафлык китерү булыр иде. Язучыларыбыз шундый шартларда да кызыклы гына әдәби образлар тудыра алдылар, әле хәзер дә социализм чоры әсәрләренен мәктәп программаларына кертелеп килүе шуның белән аңлатыла булса кирәк. Ни дисән дә, әсәр геройлары читлек эчендә хәрәкәтләнү өчен тулы «ирек»кә ия иде бит—хәтта кемгәдер, нәрсәгәдер каршы чыга алалар, үзенекен раслап көрәшә һәм шул юлда нәрсәгәдер

элгәшәләр дә иде. Андый "геройлар" әдәби кысалардан чыгып, халык геройларына әверелделәр. Гаяз ("Агыйдел"), Нәфисә ("Намус") һәм башка образлар үрнәгендә берничә буын тәрбияләнде. Аларны аннарыбыздан болай гына "сөрөп" чыгару, айнай, жинел булып микән?

Бүген шул елларга тәнкыйди караш рухында язылган әсәрләр дөнья күрә, тарихка, асылыбызга кайту юнәлешендә салты әдәби эзләнүләр алып барыла. Элеккеге "коллектив—оештыручы", коллектив—тәрбияче"не данлаган, аерым кешенен коллектив алдындагы жаваплылыгын тасвирлаган, шуның нәтижәсендә килеп туган ясалмалыктан качып, язучыларыбыз, элгәре тыелып килгән, "яшәеш һәм ялгыз герой" темасына кыю рәвештә мөрәжәгать итәләр, шул юлда ачышлар ясыялар.

"Казан утлары" журналын укыгач, редакция коллективы укучыларда әдәби зәвык формалаштыру буенча эзлекле эш алып бара дигән фикер туа. Журналның 2000 елгы саннарында өч роман, роман-нәсәр, дүрт повесть, өч хатирә-көндәлек жанрына кайгы торган күләмле әсәр, уңлап хикәя, баллада, эссе дөнья күргән. Жанр мәсәләсендә шактый чуарлану, иреклек трактовкалау сизелә. Жанр дигән төшенчә бүгенге татар әдәбиятында уен төсмерен ала бара, урыс әдәбиятында, "Новый мир" журналында күзәтелгән эксперимент зилзиләсе татар әдәбиятын да читләтеп үтмәде, акры.

Инде конкрет әсәрләр хакындагы фикерләрем белән уртаклашасым килә.

Вахит Имамовның "Утлы дала" тарихи романы (1-3 саннар) күләме һәм күтәрелгән проблемалары ягыннан вакыйга буларак кабул ителде. Колачлаган географик пространство ягыннан булсын, шул дәвердәге геополитик өзгичтәкә анализ ясарга омтылыш ягыннан булсын, әсәрдәге сюжет сызыклары, катнашучы персонажлар саны ягыннан булсын—сонгы ун-унбиш елда тартада мондый роман булдымы икән?! Роман (сүз журнал варианты хакында баруын истән чыгармыйк, белүемчә, әсәр тагын да күләмлерәк) өч ясылыкны үз эченә ала: урыс дәүләте оешу алды еллары; болгар иле, дәүләтчелегенә хас сыйфатлар, берләшкән матур жимешләр, таркаулыкка киткән сәбәпләр; Идел буларынан бик еракта, магул, Татар ырулары яшәгән Бөек Даланың эчке өзгичтә, Ясүгәй баһадир нәселенен Казык йолдызы Тимүчин—булачак Чыңгыз ханның таркау ыруларны берләштереп, дәүләтчелеккә табан ясаган беренче адымнары. Авторның мондый күләмле материалны бер әсәр кысасына жаярга тырышуы хуплауга лаек. Әсәрдә романны тотып торырлык аерым бер герой-образ юк. Тарихи вакыйгаларны исә, әсәргә кат-кат укып чыксаң да, хөтердә калдырып бетермәле түгел. Әмма фикер—эңгәлек бар, форма бар, димәк, әсәр бар дигән сүз. Төп герой—Тарих галижәнапләре дип әйтә алабыз. Төп идея—татар дәүләтчелеге идеясе. Автор борынгы дәверләр аша бүгенгегә күз сала, хәтта бүгенге Татар дәүләте ничек булырга тиеш, ул нинди юлдан барырга тиеш дигән сорауларга жавап эзли, нәсихәт бирә, үсеш перспективаларын билгеләргә омтыла. Ут күрешләребез—урислар белән нинди тарихи уртаклык һәм аерымлыklar бар, ике дәүләт арасында гауга-ызгышларга киткән сәбәпләр; үзара мөнәсәбәттә шик, хөсетлек, хыянәт кебек яман сыйфатлар аркасында болгар дәүләте кичкән афәтләр; хакимнәрнең акылга, дипломатиягә игътибарсыз булулары турында бәйнә-бәйнә яза автор. Ханнар, кенәзләр арасындагы кан кардәшлге булуга карамастан, ике кавем, ике дәүләт ызгышып ятканда, бик еракта, аларга күп жәфа-хәсрәтләр китерчәк өченче көч—магул-татарлар берләшүгә йөз тотта. В. Имамов әсәрдә дәүләт үсешенң стратегиясен билгеләүдә фиркаләр ролен аерып күрсәтә. Болгарда ике фирка: "ил—дин" һәм "ил—һун" тарафдарлары булуын ышандыргыч итеп тасвирлый. Беренчесе—булган чикләргә риза хәлдә, рухи—рухани яктан камил, бөтен, житеш дәүләтчелекне алга сөрсә, икенчесе—башында төрки кавем—болгарлар торган империя төзүгә ният корә. Мондый тема тарихи әсәр кысасында беренче мәртәбә күтәрелгәннен искә алып, бүгенге көндә дә бу хакта бәхәсләр чыгып куйгалавын онытмыйк. Төзү һәм жимерү, кан коеп үткәрелгән туйлар, мәхәббәт һәм нәфрәт, тугрылык һәм хыянәт—бу проблемалар белән әсәрнең буеннан буена очрашып торабыз.

Әсәр белән килешмәүчеләр дә бар. Андыйларга шуны әйтәсе килә: авторның максаты ачык, әгәр шулай әйтсәң яраса, ул гаять жегәр һәм тырышлык түгеп, вакыт сарыф итеп роман—хроника тәкдим итә. Автор жентекләүгә шулкадәрле әһәмият бирә, урыны-урыны белән әсәр битләре обзор лекцияне хәтерләтә башлый. "Күрегез, белегез, тарих шулай булган!"—ди төсле ул. Бу кадәр тырышлыкны, көчне күрми мөмкин түгел.

Тел агынан әсәр тәнкыйткә очрый. Әлеге жәһәттән әйтсә килгән нәрсә шул—бүгенге көндә прозага килгән авторларыбызга тел мәсәләсендә, туры мәгънәсендә, ярдәм кирәк. Безнен әдәбият институтыбыз юк. Әгәр булса, ул әдипләребез—тел осталары булган прозаиклар шул институт кысаларында курслар, семинарлар алып барган булырлар иде... Кызганыч, әдипләребез китә тора. Алар белән бергә күпме тәҗрибә, байлык китә. Гафу ителмәслек битарафлык бу! Акланучылар табылр: көнбатыш илләрдә язучылар үзләреннән үзләре үсеп чыгалар, янәсә. Сылтау тапкан булып, әдәби генофондыбызны тәрбияләү-үстөрү юлында яшъ буын язучыларын осталык мәктәбеннән мәхрүм итү кемгә файдалы?

Икенче роман—Рафаэль Сибатның 4-5 саннарда дөнья күргән “Ялгызак” әсәре. Роман без күнеккән әсәрләр рәвешенән нык аерыла. Тулы бер гасырны колалчый. Үзәктә бер герой—Заһидулла. Таза тормышлы Гибатулла малас, кызылар-меец, совет властен урнаштыруда актив катнашкан солдат. Окопларда чарланган Заһидулла, коллективлаштыру башлангач, төртөгә тибә, яшъ хатынын, баласын калдырып урманга, аюлар янына кача. “Мин үземчә кеше, аерым кеше”. Төп герой артынан шактый йөрергә туры килә укучыга.

Үткәнне тотал сүккән хәзерге заманда, билгеле, Заһидулла уңай герой саналырга хаклыдыр.

Роман милли идеягә, милли иманга хезмәт итәме сон? Заһидулланын иманы да, инануы да “мин үземчә кеше” булудан артмый шикелле. Ул кем? Дон Жуанмы, жил төгермәннәре белән сугышып йөрүче буш куыкмы, бер бунтарьмы? Бу сыйфатларны өчсә дә бар анда. Милли идеягә хезмәт итүе генә шикле. Хөр, авторны гаепләргә кирәкмидер. Истә калырлык образ тудыра алу үзә мактауга лаек түгелме сон?! Әсәр эмоциональ-экспрессив тел белән язылган, вакыйгаларга бай. Кешенә яшәештә үз-үзен эзләвен, тапкандай булуын, шул яшәеш рәвешен расларга омытылуын ышандыргыч сурәтләр алган автор. “Ялгызак” атамасына салынган фәлсәфә генә сискәндәр: “Аллаһ бар галәмдә “Ялгызак” ул. Анын улы да юк, хатыны да... Аллаһ бар һәм бер...” Дөньяны бар иткән Аллаһ һәм жирдә яшәүче гөнаһлы бөндә—Заһидулла параллельгә килеп чыга түгелме сон?

Гомумән, дин мәсәләсендә Рафаэль Сибат “иркен” эш итә. Көчеккә, пәси баласына азан әйтәп исем куюны тасвир кылган урыннар мөхәрә булып күз алдына килеп баса. Яки: “Сүз—Аллаһ ул,” дигәнне ничек аңларга? Автор Заһидулладан әүлия ясап та куяр иде. Хәмер эчеп, дунгыз салосы ашап, маржалар белән типтереп йөргән Заһидуллага Малмыж мулласы: “Син ишектән керү белән Ислам нуры чәчелде,”—ди. Бер дә ышанасы килми. Сүз дә юк, Заһидулла көчле, төвәккәл, чын мәгънәсендә жир кешесе. Кирәгеннән артык дәртелә дә, кайбер чакларда түземсез, сабырсыз килануы өчен оялып та куясын. Совет дәүләтеннән күп золым күргән ул, шулай да сынмаган, сыгылмаган. Димәк, көчле рухлы. Рух—мәсләк, юнәлеш дигән сүз. Заһидулла образы татар укучысын кая өйди, кая алып барып чыгармакчы була? Әлбәттә, иреккә, хөр, гадәл тормышка. Автор шуны өйтергә телә кебек.

Әсәрне укуыгач, татар хақында башка каземнәрдә гел начар фикер яши икән дип уйларга кала. “Татар сатлык” дип керәшен Мөкчим дә, Бохара үзбөгә дә, яһүдә Элеонара да, майор Кормушкин да (“Мин сине фашистларга сатылгансыңдыр дип уйлаган идем”) өйтә. Билгеле, мәңлә бөндә буларак, Заһидулла андый гаепләрүргә һәрчак каршы тошә, “лаеклы өтпор” бирә килә. Ул кайчанлыр хәтеренә сеңдереп куыган Малмыж мулласы сүзен хәтериннән чыгармый: “Үзәннен Бөек вә көчле халык—татар икәнненне онытма.” Һәм Заһидулла “онытмый”, хәтта нәтижә дә чыгарып куя: “Тулы бер бөтен халык бервакытта да ахмак була алмый”. Хак сүзәр, билгеле. Әйткәч өйтик инде, хәзерге болганчык чорда татар халкын, анын бөек шәхесләрен сүтеп, шул рәвешчә үзләрен куйагытп күрсәтергә маташучы берничә кемсә пөйдә булды. Арала берсә бигрәк зәһәр кылана инде. Әйтерсен, ул гына акыллы, ул гына фәһем иясе, бөтен татар кавеме табигый юл белән дөньяга килгән дә, ул махсус инкубаторда, алтын күкәйдән тишеләп чыккан. Татар халкы булмаса, синен кемгә кирәген бар, бичара... Житкәндер, татарны уятма, дөреслим дигән булып, татарны типкәләүче, хәкәрәтләүче провокаторларга милләт үз сүзен өйтергә тиештер инде.

Болары Рафаэль Сибатка кагылмый, әлбәттә. Роман мавыктыргыч вакыйгаларга бай. Ни эзли кеше дөньяда? Нәрсә эзләнә ул? Бу сорауларга җавап итеп, Ильяс хәлфә сүзләрен китереп була: “Кеше нәрсә эзләгәнән үзә дә белми”. Романны укып

чыккач, өлеге фикер белән килешергә туры килә. Тел ягыннан чатакчылар күп, ясалмалык, кылану бар.

Менә бер генә эпизод. Әтисе үлгәч, Заһидулла белән Заһидәнән сарык суйган вакытта сөйләшүләре:

—Карале, Заһидәм! Шәп симез бит бу тәкә,ә?

—Шәп симез, Заһидулла жаным! Менә яхшылап чистартам, юам да бүген үк эчәгеләреннән тәмле-тәмле бөккәннәр пешерәм. Кара нинди майлы аның эчәгеләре!

Мондый ясалмалык кемгә кирәк?..

Әсәргә Мансур Вәли тәфсилле рецензия язып бастырды. Аның белән мин, нигездә, килешәм.

Рауль Мирхәйдәровның “Иртөләгән сагыш” әсәрен укучылар жылы кабул иттеләр. Башта ук өйтеп куям, Марс ага Шабәев тәржемәсе үрнәк дәрәжәдә эшләнгән. Әсәргә тәржемәче тарафыннан татар рухы салынган дип әйтергә нигез бар. “Иртөләгән сагыш” романы герое Рушан холкы белән, илгизәрлелә һәм мәхәббәт герое буларак та “Ялгызак”тагы Заһидуллага тартым. Әмма Рушан тормышны аналитик буларак өйрәнә, анда гамь башка, фәлсәфә башка. Ни дисән дә, Заһидуллада татарлык ярылып ята. Шуна күрә дә күнелгә акынрак ул. Бу ике әсәр бөртөрләрәк тәмамлана: Заһидуллага чит илдә яшәүче Тамарадан хат килеп төшә, безнең герой шунда ашкына башлый; Рушанның Глориясе Германиягә китеп бара. Системага ярашмаучыларга бу илдә яшәү мөмкин түгел. Гаделлек, дәрәслек өчен көрәшүчеләр, замандашлары тарафыннан аңлау тапмаган геройлар—Гамлетның рухи туганнары алар.

Рауль Мирхәйдәровның романын тәржемәдә бирүне хуплыйм. Татарча язмый дип кенә, андый милләттәш әдипләргә читкә кагу дәрәс үк юл түгел. Чама хисен югалтмау кирәк, шул гына. Алдагы романнар кебек, “Иртөләгән сагыш” та артык сузынky, укучыны ялыктыра.

Ел дәвамында басылып чыккан повестьлардан иң беренче итеп Адлер Тимергаллинның “Игезәкләр” әсәрен күрсәтәсе килә. Ике система—совет империясе һәм фашист Германиясе китергән газап, хәсрәтләр төнгәл, игезәк. Репрессия корбаннары Сөйдәшевларның балалары Азат, Айдар, Роберт язмышларын укуып тетрәнми мөмкин түгел. Бер-бер артлы система корбаннары күз алдынан үтә. Беренче зат исемнән сөйләүче Илдар үзе дә системага яраклаша алмаучы. Заһидулла белән Рушанны чит ил тартса (Вахит Имамовча әйтсәк: “Мондый илнең миңа кирәге юк!” “Могикан” повесте, “Идел” журналы, 2000ел, 10 сан), Азат чит илдән жирсеп туган якларына кайтып төшә. Татарстанда аны колач җәеп каршы алмасалар да, яшәргә фатир, эш табып бирәләр. Иске автобус төзәтүе, ашкынып Татарстан жире белән танышып йөрүләре мавыктыргыч тасвир кылына. Өр-яңа хәлгә китереп төзәтелгән автобусны Акулов фамилияле урысның жимереп ташлавы символик мәгънәгә ия. Үз илендә эзәрлекләнгән башлаган Азат үлеп кенә котыла ала. Шулай да әсәр азмы-күпме яктылык белән тәмамлана—Азатның кызы туып кала, дәвам кала.

Повестьта башка житди проблемалар да күтәрелә. Автор өле безнең күнелдәге иманның нык булмавын, тарихны, мирасны кадерләмәвебезне, сакламавыбызны оста итеп күрсәтә алган. Теле матур, төзек. Әйбәт повесть язган Адлер ага.

Гади укучылар кызыксынып укуган тагын бер әсәр—“Тулгак” повесте булды. Авторы—Гөлчәчәк Галиева. Чорыбыз, ил, әдәбият тулгаклаганда “Тулгак” әсәре тууы гажәп түгел. Көнүреш әсәре, бытовая проза. Халык ни өчен яратып укый соң? Вакыйгалар җәлеп итә, акыл сату юк, автор үзен оста психолог итеп күрсәткән, мантыйкка ярашлы чишелеш табылган. Шакир белән Зәйтүнә, Самат белән Саимә бер-берсенә охшамаган, әсәр канвасында иркен хәрәкәт итүче, тигез үсештә тасвирланган образлар. Алар истә кала.

Радик Фәйзов танылган исем. Унберенче санда “Гаделлек иясе” исемле фантастик повесте басылды. Төп герой Нурул күзгә күренмәскә әйләнгән (гаражда янгын чыгып, шунда янып бетсә дә, жаны “исән” кала), гаделлек, тигезлек идеясен тормышка ашырырга керешеп карый, әмма кешеләргән аңлавына, рәхмәтенә ирешә алмый. Автор: “Өстәмә мөмкинлекләр, тылсым, сихер кебек нәрсәләргә бер дә, бер дә кирәге юк икән” дигән нәтижә чыгара. Дәрәс сүзләр, безгә милләтне иҗтиһат итәргә өндәргә кирәк. Фантастика буларак та, повесть буларак та өлеге әсәр Радик Фәйзовның башка әсәрләреннән йомшаграк дигән тәэсир туды.

Көндәлек, хатирәләрдән иң беренче итеп олут язучыбыз Аяз Гыйләжевнең

“Күнөлдөгө серләр” әсәрен телгә аласы килә. Игътибарга лаек, жентекле өйрәнүне сорый торган әсәр. Аксакал әдип яшәеш, ил-көн хақында, әдәбият турында уйлана, бая бирә, хөкөм итә, сыкрый, сагышлана, өмөтләнә. Көндәлекләрне укыганда рух уяна, күнөл очына. Тел жәһәттеннән килгәндә исә әсәр соклангыч. Менә кайда ул осталык мәктәбе!

Журналда басылган унышлы әсәр дип Флүс Латыйфинның “Бәйсез этләрене атарга” роман-нәсерен күрсәтер идем. Әсәр укучылар күнеленә хуш килде.

Автор оста итеп, матур тел, табигый буяулар кулланып илленче еллар уртасында совет иленен ни рәвешләрәк үзәнә яна буын, яна хольк тәрбияләвен сүрәтли алган. Бер генә кешенен дә, хәтта балалар, үсмерләреннән юк кына гамәле дә власть органнының очлы күзеннән читтә калмый. Балалар рәхәтләнеп уйнаудан, әти-әниләр гаиләдә ил, тормыш хақында иркенләп сөйләшүдән мәхрүм булган жәмгыятьтә, хужалы, ләкин вакытлыча гына бәйдән ычкындырылган этләргә дә яшәү хокукы бирелмәгән. Чор үзенен геройлары белән характерлы. Шушы зур булмаган роман-нәсердә Флүс Латыйфи күп проблемалар колачлый, әмма алар әсәр канвасына шул кадәрле табигый үрелеп баралар ки, этеп-төртеп, бүселеп чыгып тормыйлар. Флүс Латыйфинның теле хәрәкәтчән, мул сулы якты Ык елгасын хәтерләтә. Кыскасы, Мөслим туфрагы әдәбиятыбызга зур прозаикны бирүе белән бүгеннән үк горулана ала.

Жинүнән 55 еллыгына журнал ике матур әсәр тәкдим итте. Кави Латыйфинның “Үр арты үр” әсәре сугыш хәтирәләреннән гыйбарәт. Сугыш чорында НКВД гаскәрләре, “смерш” дигән мона кадәр сер-табышмак булып килгән отрядның ни гамәлләр кылуы, ниндирәк бурыч-вазыйфалар үтәвен ачык итеп сөйләп бирә автор. Кави аганың: “Сугыш кырында һәлак булган яудашларга багышланган кыйссалар күп урыннар—юллар, каләм белән түгел, гүяки пулларга белән язылган”,—дигән сүзләрен тетрәнмичә уку мөмкин түгел. Автор ихлас, шуна күрә дә хәтирәләр әдәби генә түгел, тарихи кыйммәткә дә ия. “Ялгызак” тагы Заһидулла да, НКВД солдаты Латыйпов та ул заманда уртак ватаныбыз саналган совет иле өчен батырларча көрәшәләр. Алар һичшиксез ихтирамга лаек һәм мин моны чын күнелемнән әйтәм.

Рахмай Хисмәтуллинның “Оныкларым, сез бөхәтлемә?” исемле лирик-документаль повесте сугыш кырында һәлак булган шагыйрь Нур Баян хақында шактый күп мәгълүмат бирүе белән әһәмиятле. Автор Нур Баянның тутаннарын, гаиләсен эзләп еллар, юллар кичә, нәтижаләргә ирешә. “Ни булса шул, солдат Нур Баян язмышы—изге кеше язмышыдыр ул, васыйятыләрен дә әйтәп китә алмаган безнен өтиләр, бабайлар һәм менләгән билгесезләр язмышыдыр”. Ачык әйтәргә мөмкин, тынгысыз жанды Рахмай Хисмәтуллин авылдашы, шагыйрь Нур Баянны билгесезлектән алып чыга алды.

Гариф ага Ахуновның “Күз нурым” исемле хастаханә көндәлеген укыгач, төшенәсен: игелек жирдә ятмый икән. Гариф ага язучы буларак та, кеше буларак та күпләргә ярдәм кулы сузарга өлгерде. Үзе авыргач, өлкән әдипнен игелеген тойган кешеләренң балаларынан, тутаннарыннан, үзләреннән игътибар, ярдәм күргәргә язган. Сөенеч, әлбәттә. Жәл, Гариф ага безнен арадан иртә китте, ана ишеттерәсе рәхмәтләреннән меннән бере дә әйтелмәгәндер...

Хикәя жанрына килсәк, аерып Мәгъсум Хужин әсәрләренә тукталыр идем. Хикәя остасы Мәгъсум Хужинның “Ак төенчек”, “Әманәт” хикәяләре вакыйгаларның тыгызлыгы, сюжетның оста үрелүе белән кызыклы. Автор: “Хикәя менә шулай ызыла ул, егетләр”,—дия тәсле. Ин мөһиме, сүзне исраф итү юк, ясалмалык юк.

Яшыләрдән Айгөл Әхмәтгалиева, Нурзидә, Сөмбел Гаффарова, Нурулла Гариф хикәяләре матур тәэсир калдырды. Аеруча Нурулла Гарифның фәлсәфи жирлектә ызылган тормышчан хикәяләре игътибарга лаек.

Шунысын дә әйтәп китү урынлы булыр, поэзиядәге кебек үк, сонгы елларда прозага да, нигездә, кызлар килә. Рифә Рахман, Нурзидә, Сөмбел Гаффарова, Фәридә Шакирова, Сөмига Сәүбанова исемнәрен әдәбият сөючеләр исләрендә калдырганнардыр инде. Тик проза ишеген шакырга егетләр генә ашыкмый.

Журнал өчен гасыр төмам. Яна гасырда туып, балигъ булган буын бездән аермалы булыр. Инде хәзәр үк мәктәп социальләшүгә йөз тотта. Белем, тәрбия сферасына яна технологияләр үтеп керә. Боларны яхшы үзләштергән яна гасыр укучысы чорга адекват әсәрләр көтә. Фән ныклап халыкның менталитетын өйрәнә, жәмгыятьнен хольк-хәләтен белми торып, аның асылын аңламаган хәлдә язганынны укучыга тәкдим итү авыр булачак. Киләчәктә туачак әсәрләрдә яна әдәби герой-

образлар нинди төсмерләр белән баер, аларның эш-гамәлләре, холык-фигыльләре ничек булды? Утеп барган гасырда проза әле чын-чынлап бу сорауларга җавап биреп бетерә алмады. Журналга яна әсәрләр сайлап алганда шушы үзенчәлекләргә дә игътибар итсә иде.

Зиннур Мансуров:

Минем бу күзәтү егерменче гасырның соңгы елына туры килде. Шуңа күрә “Казан утлары”ндагы шигырьләрен укыганда мин бу гасырны шагыйрьләребез ничек тәмамлый икән дигән уй белән укыдым. Беләбез, татар шагыйрьләре гасырны бик тә лаеклы рәвештә башлап җибәргәннәр иде. Боларның бөтенесе дә мәгълүм. Һәм әйтсәм килә, без егерменче гасырның соңгы елын да шактый уңышлы төгәллибез. Болар күзәтүдән дә ачык күренер мөгаен. Иң беренче, “Казан утлары”ның поэзия үсешендәге ролен асызыклап күрсәтү урынлы булыр. Әллә нишләп кенә мөрхүм шагыйрь Фәннур Сафин искә төште. Аның белән төрле очрашуларда еш катнаша идек. Ул һәрвакытта чыгышын “Менә бу шигырьләр “Казан утлары”нда басылды яисә басылачак” дип башлый торган иде. Алай дип әйтпә кую шигырьләреннән

дәрәжәсен билгеләргә тиеш иде, күрәсен. Элек тә “Казан утлары”ның дәрәжәсе зур иде, хәзер дә ул нәкъ шулай. Хәзер гәзитләр, журналлар бик күп. Аларның күбесен язучылар, шагыйрьләр җитәкли. “Мәдәни җомга”, “Идел”, шулай ук “Салават күпере”нән дә шигырьләр бастырасы килә. Ләкин аларның редакторларының да иң беренче чиратта “Казан утлары”нда басыласы килә. Һәм бу бик табигый. Чөнки ул безнең бердәнбер мәртәбәле журнал.

Тема агынан килгәндә, ул төрледән-төрле. Татарның башка халыклар арасындагы урыны турында уйланулар, яшәеш турында фикер йөртүләр, бүгенге вәзгыять һәм, әлбәттә инде, мөхәббәт. Арада сәяси рухта язылган шигырьләр дә шактый. Авторлар арасында төп урынны даими эшләп килүче шагыйрьләребез тотта. Яна исемнәр юк дәрәжәсендә. Алар санаулы гына. Күренгәннәре дә бик үк яна исемнәр түгел. Луиза Янсуарның шигырьләре җиденче санда басылып чыккан. Луиза әле бик яшь. Талантлы, әзерлекле шагыйрә. Күптән түгел Язучылар берлегенә дә кабул ителде. Ләкин бу санда аның иң әйбәт шигырьләре сайланмаган кебек күренде миңа. Аның “Мәдәни җомга”да ике публикациясе булган иде. Андагы әсәрләре отышлырак иде кебек. Яна исемнәрдән тагын Георгий Ибушев күренеп алды. Дөрес, артык яна түгел инде ул. Өченче санда ул журнал укучыларга бөтенләй яна яклары белән ачыла. Әйбәт шигырьләр. Шушы ук санда җыр турында шулкадәр мәгълүматлы, шулкадәр бай мөкалә белән чыгыш ясы. Мин Г. Ибушев тулпанмасын бу елдагы иң уңышлылардан берсе дип әйтер идем. Агымдагы елда җәмгысә иллеләп, төгәлрәге кырык туызы автор чыгыш ясей. Сөйләш турындагы шигырьләр белән катнашучылар бар. Шул кырык туызы авторның уникале хатын-кызлар. Соңгы елларда шигърияттә хатын-кыз шагыйрьләребез бик актив ижат итә. Бу яктан караганда нисбәт әйбәт кенә дип әйтергә була.

Поэма жанрына аерым тукталу зарур. Ул татар әдәбиятының зурлыгын, перспективасын күрсәтә торган жанр. Ул шулай ук шагыйрьнең зурлыгын да, әдәбиятның тирәнлеген дә күрсәтә. Әгәр чынлап карасаң, татар әдәбияты борынгы заманнарда ук поэмалардан башланган. Чорны, заманны ничек кенә катлаулы дип әйтмек, поэма жанры шактый уңышка да ирешкән диясе килә. Агымдагы елда журналда ике-өч поэма дөнья күргән. Дүртенче санда Марс Шабасевның поэмасы. “Ярты төн бәйрәме” дип атала ул. Кыскача эчтәлегә болай: унсигез яшьлек кыз сөйгән егетен сугышка озата. Сөйгәнән көтеп тол калган кыз. Менә шунның авызыннан сөйләнә. Тема яна түгел. Фәнзаман Баттал булса әйтер иде, нишләп әле ул кулга да тимәгән унсигез яшьлек кыз тол калган, нишләп ул кияүгә чыкмаган, уллар-кызлар үстермәгән дип. Хәер, андый сорауларны бирүчеләр болай да бар. Ләкин ничек кенә

булмасын, татар хатын-кызларының әхлакый сафлыгына багышланган поэма ул. Әхлакый сафлык үрнәгенә соклану поэмасы. Шул ягы белән уйландыра да. Беләбез, сонгы унбиш-егерме елда авылда әхлак күзгә күренеп какшады. Ниндидер мутация бара, гореф-галәтләребез төссезләне, уна башлады. Әле менә без үскәндә генә дә чит кавамга, хәтта милләттәшләребездән керешенгә кияүгә чыгу да оят бер нәрсә сыман санала иде. Хәзер әнә Актаныш кызлары негрға да кияүгә чыгалар, әллә нинди мутант балалар үстерәләр. Хәзер әнә гарәпләргә чыгу башланды студент кызлар арасында. Менә бу яктан караганда, поэма сафлыкка чакыра торган әсәр. Бүген безнең ярты төн бәйрәме. Менә шул сүзләр метафора булып поэманың буеннан-буена кабатланып бара. Әсәр бик лирик азылган. Моңы Марс абый язды микән дип уйлап та куясын. Шул лириклыгы, әхлак сафлыгына чакыруы белән поэма унышлы, кирәкле.

Бишенче санда Әхмәт Рәшитнең “Эзли-эзли ул борынгы эзне” дигән поэмага охшашлы әйберсе килеп чыкты. Укып карасан, ул поэмага да охшаган. Ләкин ул “Хәтер фрагментлары” дип аталган. Бу инде бик ансат юл алай дип атау. Бер жанр ачыклығы кирәк иде. Поэмамы, поэма-хроникамы шунда. Ул татарның ерак тамырлары хакында уйлану рәвешендә азылган. Көн иленнән төн иленә күчү. Тамырларыбыз кайда, без кая барабыз? Шушы яктан караганда, кызыклыгына шигъри әсәр килеп чыккан. Ләкин искәртмәләр, асәшәртмәләр бик күп. Без инде фәнни әсәрләрдә мондый нәрсәгә күнәккән. Хәтта кайбер китапларда шушы искәртмәләргә уку кызыктырак китапның үзенә караганда. Ләкин шигърияттә мондый искәртмәләр күбәеп китсә, ул укучының күнелен кайтара.

Унынчы санда Ренат Харисның “Һарут белән Марут” поэмасы дөнья күрдә. Поэма жанрында Р. Харис бик актив эшли, хәзер бездә аның кебек актив эшләгән бүтән шагыйрь юктыр да. Аның инде ике дистәләп поэмасы бар. Аларның эчтәлегә дә, форма ягы да төрлө. Заманында аның һәр поэмасы үзенә күрә шуау-шу уятты, фикер кузгатты. “Һарут белән Марут” ислам әдәбияты нигезенә корылган әсәр. Гөнаһлары өчен жиргә сөрелгән фәрештәләр... Гаять кызыклы сюжет. Ул бүгенге заман өчен бик тә актуаль проблема күтәргә ярдәм итә. Сюжетны тирәнрәк ачар өчен рефрен булып менә шундый метафора кабатланып килә: “Ник кешенен бер эш һәм гөнаһ та, һәм савап та”. Поэма күп планлы, күп катламлы, масштаблы. Тема югары сәнгать дәрәжәсендә стильләштерелгән, дип әйтер идек мин. Катнашучылар саны гына да поэманың масштаблыгын күрсәтеп тора. Әйтик анда шагыйрь катнаша, генераль сәркәтип, мулла, депутат, яна урыс, иске татар, сул фәрештә, уң фәрештә, спикер урынбасары, министр, доцент, судья, профессор, фәрештәләр, аспирантка... Һарут белән Марут бүгенге жәмгыятьнең фикерләрен ачып бирергә ярдәм итә. Поэмада бик күп параллельләр, ишарә-ымнар, подтекстлар... Бик күп алар. Хәтта аларның кайберләрен автор үзе дә белеп бетермидер. Бик күп кешеләргә танып алырга була бу поэмада. Поэма, әлбәттә, серле. Примитив түгел. Конкрет кузгалганмы торган урыннар бик күп. Кемнәрдер аны аңлап та бетермәскә мөмкин. Әйтик, Ренат Харисның “Өч үбешү” дигән поэмасы бар. Монда картина ачык. Ләкин менә бу “Һарут белән Марут” шактый серле поэма. Аны Мансур Вәлиев “Ренат Харисның сәер табышмагы” дип тә язды бугай инде. Ләкин сәнгатьлелекнең нигезендә сер ята. Әйтик Блокның “Двенадцать” поэмасы бар. Шундый сер дә булырга мөмкин. Ләкин бу поэмада прозаик урыннар шактый. Шигъри үлчәмә халыкчан, темповой булса да, кайбер урыннары прозага кереп китә, артык озынга сузыла. Менә, әйтик, Аккош күле. Монда инде кемнәр генә юк, хәтта мин дә бар. Ләкин мин үземне мондый зур поэмага керергә лаек дип санамыйм. (Көлешү). Аны берәз кыскартырга мөмкинлекләр бар. Шулай да “Һарут белән Марут” Р. Харисның үсешен күрсәтә торган кызыклы әсәр. Тәнкыйтьчеләр өчен менә дигән объект инде.

Шигърияттә төрле тема, төрле почерк. Ул төрлө гәлләргә бай бакчаны хәтерләтә. Аларның барысына да тукталып китү мөмкин дә булмас. Һәркайсының үз укучысы бар. Мин шундый күзлектән чыгып укыдым. Чөнки без кайчагында Дөрмәндтән Такташыны эзләп, Такташта Дөрмәндне күрергә азапланабыз. Ләкин һәр шагыйрьнең, һәр ижатчының үз укучысы бар. Шигъриятләргә сонгы вакытта күп укырга туры килә. Бу гәзиттә эшләвем белән дә, шигъри остаханә житәкчесе булуым белән дә бөйлә. Кайчагында хәтта авыллар төмсезләнеп китә. Критерийлар бозыла, әллә нинди тискәре энергияләр күчә башлый. Шулар чагында профессиональ шагыйрьләргә укыгач күнелләргә хушланып китә. “Казан утлары”нда чыккан бик күп шигъриятләр әнә шулай

күнелдә якты хисләр уята. Менә беренче санда Гамил Афзал шәлкеме. Кемгәдер аның шигырьләре дә ошамаска мөмкин, юморлы булмаса. Артык гади булып, ахыры юк сыман булып тоелырга мөмкин. Амбар кенәгәсенә яза бит инде ул Гамил абзый. Әмма бит барысы да бар. Картларча, аксакалларча язылган шигырьләр алар. Менә тагын Әхсән Баянов шигырьләре. Яшәешнең олы категорияләре белән эш йорт торган шагыйрь. Тәҗрибә туплаган шагыйрь. Темасы яна. Безнең гасырның бөекләре, безнең гасырның фажигасе чагыла шигырьләрендә. Шулай ук беренче санда Рәдиф Гаташның робагыялары булды. Уңышлы циклдан дип әйтәсе килә. Менә бездә шундый жанрлар бар, алар аерым шагыйрьнең инициативасына бәйләп рәвештә яшәп киләләр. Мисал өчен сонетлар жанры. Шушы жанрда бит безнең берничә кеше генә эшләде. Робагыялар өлкәсендә хәзер Рәдиф Гаташ актив эшли. Әлбәттә, аңа тәнкыйтьтә элгә. Әмма ул бүгенге көндә шушы жанрны яшәтеп килүчеләреннән берсе.

Урыннан реплика: Туфан Миннуллин да эшләп килә бит.

Туфан Миннуллин. Гомәр Хәйямга үч итеп кенә язам мин. (Көлешү).

Зиннур Мансуров. Гаташта тема төрлө: яшәеш, мәхәббәт. Язылышлары кайбер урыннарда катлауланып китә, әлбәттә. Ләкин аның циклын нигездә уңышлы дип әйтәсем килә.

Нурия Измаилова шигырьләре. Нурия талантлы шагыйрә, ләкин Америкага киткә дә шунда яшәп калды. Безнең белән аралашып яши алмый. Шигырьләре моңсу. Зөлфәтнең икенче санда шигырьләре чыккан, үз югарылыгында, дәртле. Кайчагында ашыга да кебек. Кайчак шигырьләрен конвейерга куйган кебек тә тоела.

Кызык кына хәл, безнең кайбер шагыйрьләребездә яше олыгая барган саен фикерә саега кебек тоела. Ә менә Илдар Юзеев яше олыгая барган саен тирәнәя бара. Тәҗрибә, зирәкләк... Аның һәрбер шигыре жиренә житкереп эшләнгән. Шигырьләре миңа бик ошады.

Рөстәм Мингалим һәрвакыттагыча кызыклы. Фикерләүдә кискен борылышлар ясы. Форма төрлеләгә, сарказм көчле. Укырга кызыклы. Аның үнберенче санда тагын бер шигырьләр төркеме басылган. Котлаулар, багыш-лаулар. Төрләндерү өчен, әлбәттә, әйбәт. Арда шаблон бунча язылганнары да бар.

Шамил Маннапов моңсу парчалары белән чыгыш ясы. Менә ничә еллар инде күзгә ташланып килә, тигез яза. Шигырьләре хикмәтле. Үзенәң шәхси тормышыңнан алып, шәхси тәҗрибәсеннән чыгып яза. Шуңа күрә тормышчан. Телне камил белә. Аның инде күп еллар редактор булып эшләве сизелә.

Флера Гыйззәтуллина жиденче санда. Соңгы елларда ул бик активлашып китте. Ачылып китте. Әйберләрен кондициягә житкерә башлады.

Агымдагы елда "Казан утлары" Европаның ике шагыйрен тәржемәдә биргән. Әйбәт публикацияләр. Кирәкле эш. Чөнки гел Г. Афзал, Р. Мингалим шигырьләрен генә укып утырып булмый. Европа шагыйрьләрен дә укып гажәпләнәсе килә. Адам Мицкевич шигырьләре Әдхәт Синугыл тәржемәсендә. Бик солидный бирелгән, дөресен генә әйткәндә. Һәм ни гажәп, әйбәт тәржемәләр. (Көлешү). Алтынчы санда Бертольд Брехт шигырьләре безнең талантлы шагыйрәбез Лена Шагыйрьжан тарафыннан тәржемә ителгән. Бик кызыклы һәм, мин әйтер идем, дөнья поэзиясе, югары поэзия белән кызыксынучылар өчен менә дигән әйбәт тәржемәләр.

Фәнис Яруллин алтынчы санда. Соңгы вакытта Фәнис абый бик тирәнәйде. Язган бөтен әйберсе түгел, әлбәттә, ләкин бер тирәнәю сизелә. Кайбер шигырьләрендә хәтта аны танып та булмый.

Нәжибә Сафина. Шигырьләрендә ярсу, кискен, каршылыклы, контрастлы фикерләр. Әмма күләме акланып бетми. Артык күп. Әйitik, менә Татарстанның халык шагыйре Илдар Юзеевга караганда ике тапкырга күбрәк бирелгән.

Мөдәррис Әгъләм шигырьләре агымдагы елның иң яхшы бәйләме рәтенә керә. Рифгать Закиров үзенәң шигырьләрен ситезенче санда тәкъдим иткән. Ул да соңгы елларда бик нык үстә. Камилләште. Шәп шигырьләре чыккан. Күнелгә якын әйберләр. Моңсу алар. Ләкин моңсу булса да, барыбер үз укучысы була. Бөтен кеше дә елмаеп кына йөрми бит. Шигырьләренәң форма үлчәме дә төрлө. Телә дә халыкчан. Менә бер генә мисал:

Әле һаман ала каргадан
Алачагын ала алмаган
Татар халкын алла каргаган.

Нинди тирә мәгънә шушы өч кенә юлда!

Шәмсия Жихангирова сигезенче санда. Шулай ук әйбәт бәйләмнәр рәтенә кертәсе килә. Әмма төрттелеп калган урыннар да бар. Әйтик, бу юлларны ничек аңларга:

Казып алам жисеменне
Күнелем зиратыннан.
Сөеп була, үлеп булмый
Икән үлгән артыннан.

Күз алдына китереп карагыз әле: Казып алам жисеменне күнелем зиратыннан.

Бу өлеше поэзия түгел. Күнел зиратын күз алдына китерәсе килми, китереп тә булмый.

Клара Булатова тугызынчы санда. Х. Туфан турында мәкалә истәлекләр белән башлап, аңа катыштырып менә дигән бер публикация биргән.

Роберт Әхмәтжан. Ин әйбәт бәйләмнәрнең берсе унберенче санда. Елның ин әйбәт шигырьләре дип әйтәсе килә. Чын шагыйрьләрчә. Алладан бирелгән шагыйрьлек таланты белән язылган алар. Бигрәк тә Ә. Еники, С. Батталга багышланган шигырьләре унышлы. Шундый зур метафора, образлар таба белә шагыйрь.

Шәүкәт Галиевның уникенче санда шигырьләре чыккан. Ул соңгы биш-алты елда өлкәннәр өчен шигырь язуда ачылып китте. Элек гел балалар өчен яза иде, өлкәннәр өчен аз бирә иде. Димәк, ул шушы елларда түл жыеп яткан. Димәк, булган анын темалары өлкәннәр өчен дә. Элек өлкәннәр өчен язылган шигырьләре наиврак күренә иде. Әйткәнемчә, соңгы елларда Шәүкәт абый житди поэзия үрнәкләре тудыра башлады. Олпатланды. Югары исем югары жаваплылык та тудырадыр бәлки.

Шул ук уникенче санда Гәрәй Рәхим. Соңгы елларда поэзиядән читләшербрәк торган иде. Ул инде егерменче гасырда "Болгар жыллары"н кино итеп күрсәтмәкче иде. Кызганычка каршы, барып чыкмады. Егерме беренче гасырда насыйп булсын. Гәрәй Рәхим поэзиянен нечкә серләрен белүче шагыйрь. Тәҗрибә туплаган, хикмәтле шагыйрь. Яна темалар алып килә торган шагыйрь. Язу рәвеше бу шигырьләрендә дә яна булып тоела. Аларны уку кызык. Һәм киләчәктә күбрәк тә укыйсы килә.

Шулай ук Нур Әхмәдиевнен шигырьләрен дә әдәбият сөючеләр яратып кабул иткәндер.

Йомгаклау рәвешендә шуны әйтим әле. Сынлы сәнгатьтә примитивизм дигән термин бар. Примитивизм тармагы хәтта. Бу юнәлештә эшләүчеләренә түбәнсетеп әйтәсе килүем түгел. Ләкин шундый примитивизмның кире мәгънәдәгесе безнең поэзиядә чагыла башлады. Поэзиядә генә түгел, гомумән, әдәбиятта. Шактый төзек тоелса да, сәнгатьчә йөкләнеше булмаган, яшәешне туры сызык белән генә сурәтләүче бер катлы, сынар каптырмалы әсәрләр күбәйде. Бу прозада да бар, поэзиядә дә бар. Алар, бер карасан, бик төзек кебек, ләкин бик примитив, бик наив әйберләр. Андый әсәрләр "Казан утлары"нда да очраштыргалый. Ләкин нишлисән бит? Туфан абый әйтмешли, "Халкы нинди, депутаты шундый!". (Көлешү). Шулай булгач, язучысы нинди, журналы да шундый була. Һәр күргән әйбер, юлда очраган һәр нәрсә турында язу күбәеп китте. Профессиональлек турында бервакытта да истән чыгармаска, әсәрләргә чын сәнгатьчелек күзлегеннән чыгып бәя бирергә кирәк. Сәяси шигырьләр, сәяси элементлар кергән шигырьләр шактый. Алар элек тә булган, бүген дә бар, киләчәктә дә булчак. Демократик шартларда яши башлагач, буа erylып киткәч, шагыйрьләрдә элек йокымсырап яткан политиклык уянды. Бу табигый хәлдер. Әмма коры сәяси фикергә корылган күп кенә әсәрләренә укыганда күнел болгана башлый. Күбесе шигырь булудан ерак. Эзоп теле белән язылган элекке шигырьләренә уку жан рәхәтә. Сәясәт белән шөгәлләнү хупланмаган заманда шигырьнең мондый вазифасын аңларга мөмкин иде. Хәзер сүз иргә. Теләсә нәрсә хахында язарга була. Ләкин бөтен фикереннә дә шигырь итеп язү кирәк түгелдер. Рәхәтләнеп мәкалә яз өгәр дә шундый сәяси фикерләр туа икән. Нәрсәгә аны шигырь калыбына кертәргә азаплану! Хәзер шигырьят үзенә төп вазифасына, эстетик тирәнәю агына күчә барырга тиеш. Таләпчәнлек зур булырга тиеш. Тагын... Кайбер кешеләр икешәр тапкыр чыга, кайберәүләр бер тапкыр да күрүни. Мисал өчен, Лена Шагыйрьжанның әйберләрен күрмәдем, Равил Фәйзуллин, Роберт Миннуллин, Рәхәтләнеп мәкалә яз өгәр дә, Харрас Әюп, Шәүкәт Гәделша шигырьләре очрамады. Сүз, әлбәттә, көчлөп яздыру

турында түгел. Ләкин планга кертсәң, кеше үзеннән-үзе алынып эшли башлый. Яза, активлаша. Журналда ниндидер бер оештыру моменты булырга тиеш дип уйлыйм. Аннары... Юбилей мәкаләләре күп чыга, алары да кирәктер, ләкин шагыйрь ижатына багышланган бүтөн мәкаләләргә дә күрәсе килә.

Фәрит Хатипов:

Тәнкыйть тирәсендә гәп кузгалуга мин әдәбият майданында Фатих ага Хөсниләр ат уйнаткан заманнарны искә төшерәм. Ул чагында инде ТАПП ише оешмаларның холыксызлыгы сүрелгән, талантлы әдипләргә карата хөкем оештыру күренешләре басылган иде. Тик идеологик сизгерлек кенә үз көчәндә иде. Шунун белән бергә, рөхсәт ителгән кысаларда, әсәрләргәң сәнгатьлелек дәрәжәсенә карата таләп шактый каты, кырыс иде. Язучылар, әдәбиятның уңышларына ихлас сөенү белән бергә, кимчелекләргә дә тел йшәрмичә, турыдан ярып салалар иде. Моңа үпкәләү, кинә саклау да әллә ни сизелмәде. Тәнкыйтькә холыккан әдип бәлки эчтән сызгандыр да. Ләкин үзен яклап, тәнкыйтьчәне яманлап матбугатта чыкканнарын хәтерләйм. Моңа югары художестволылык турында кайгыртучанлык

атмосферасы юл куймады кебек. Рөхсәт ителгән темаларда күренекле әдипләргәң, әйтик, прозаикларыбыз сәнгатьлелек жәһәттеннә югары камиллеккә ирештеләр, дөнья классикасы дәрәжәсендә әсәрләр ижат ителәр. Бу биеклеккә күтәрелүдә тәнкыйтьчәнең дә күпмедер өлеше бардыр дип уйлыйм.

Соңгы вакытта чикләүләр бетте, ижади хөрлеккә кинә юл ачылды. Шул шартларда тәнкыйть аптырап, каушап калды, шактый зәгыйфьләнде, хәлсезләнде, төп вазифасын, бурычын үтәми башлады. Язучылар оешмасында тәнкыйть секциясе эшләүдән тукталды, әдәби ел йомгакларында докладлар билгеләнмәде. Кайбер каләм әһелләренә жай чыккан саен тәнкыйтькә тибеп узу үзенә күрә бер егетлек галәмәте кебек тоела башлады. Бу хәл соңгы вакытларда табигый борчылу хисләре тудырды, моның нормаль булмавы, әдәби үсешкә зыян китерүе аңлашылды. Союз тарафыннан да, «Казан утлары» ягыннан да тәнкыйтьчә тернәкләндерү юнәлешендә кайбер чаралар күрелә башлады. Мансур Вәлиев житәкчелегендә остаханә эшләп китте, 1999 елның 10 нчы санында «Казан утлары»нда «әдәби тәнкыйтьчә ничек терелтергә?» дигән сорауга әдипләргәң, тәнкыйтьчәләргәң—жәмгысә сизгез авторның жыйнак жаваплары басылды. Журнал редколлегиясенәң кинәйтелгән утырышында да тәнкыйть турында доклад тыңланды. Ләкин шулай да башка чыгышларда бу тармак буенча сүз әйтүчә булмады.

«Казан утлары» тарафыннан рецензияләргә конкурс игълан итүне һәм аның ярты юлда туктап калмавын, нәтижәлә булуын, йомгак ясалуын да конкрет бер уңай гәмәл дип санарга кирәк. Ел буена һәр санда бер йә ике рецензия басылып килде. Болардан тыш журналда салгы гына жиде тәнкыйть мәкаләсе урын алган. Тутызынчы санда поэма турында сөйләшүчеләргәң фикерләргәң бирелгән. Ул нигездә шагыйрьләргәң үзләргә тарафыннан оештырылган. Шулардан биш авторның өчәсе— шагыйрьләргә: Лена Шагыйрьжан, Эльмира Шәрифуллина, Нәжибә Сафина. Журнал тәнкыйть өлкәсендә Казан педуниверситеты кешеләргә активлык күрсәткән. Бу уку йортыннан алты автор үзләргәң хезмәтләргә белән катнашкан.

Рецензияләргәң бер әһәмиятлә ягы шунда ки, алар конкрет әсәр тирәсенә игътибар туңпый, аның хакында эстетик мәгълүмат бирә. Тикшерелгән әсәрләр арасында прозага өлө яңарак кына килеп кергән Рафаил Газизов хикәяләргәң белән бер рәттән индә танылып өлгергән, үз тавышын ишеттергән мөхтәрәм сүз осталарының китаплары бар. Рецензияләрдә, мәсәлән, Айдар Хәлим, Мәгъсум Хужин, Туфан Миннуллин, Тәлгат Галиуллин, Сажидә Сөләйманова, Илдар Юзеев, Фәүзия Бәйрәмова, Рафис Корбан, Рафаэль Сибат, Марат Әмирханов, Фәнис Яруллин әсәрләргәң анализлана. Шуларның дүртәсе шушы арада «Казан утлары»нда басылып чыккан. Болардан тыш мәкаләләрдә Зиннур Мансуров, Ренат Харис, Гариф Ахунов ижатлары яктыртыла.

Профессиональ тәнкыйтьчеләр әсәрнен үзәгенә үтеп керергә, аның мөһим сыйфатларын ачарга омтылалар. Мансур Вәли «Ир-ат турында» дигән хезмәтendә әүвәл хәзергә проза үсешенә кин караш ташлый да Рафаэль Сибатның «Ялгызак» романын жентекләп анализлауга күчә, аның сюжетын, эстетик мәгънәсен, баш герой Заһидулла образының үзенчәлекләрен чагылдыра, кайбер кимчелекләрнен күрсәтеп уза. Элеккерәк дөвәрләрдә житешсезлекләр күп вакыт идеология таләбенә туры килү-килмәү ноктасыннан карап күрсәтелә иде. Хәзер исә Ләйлә Минһажева, Сәлах Шәрипов, Мансур Вәли язмаларында төп нигез булып сәнгатьчелек дәрәжәсә хезмәт итә, шул ясылыкта йомшак яклар билгеләп үтелә.

Рәфыйк Шәрәфиев быелгы саннарда ике рецензия белән катнаша. Берсе—Төлгат Галиуллинның «Гомер төлгәшләре», икенчесе—Илдар Юзеевның «Калдыр, аккош, каурыенны» китаплары турында. Бу автор фикерләрен бик образлы, халыкчан-поэтик тел белән, кайнарланып бәян итә, жыентыкларны анализлау белән бүгенгә вәзгыяткә кискен, кырыс бәясә аралашып бара.

Әдипләренң хезмәтләренә көчле эмоциональлек хас. Кояш Тимбикова үзенен рецензиясендә Сажидә Сөләйманованың «Тормыш, исәнме?» дигән шигири китабын анализлай, Сажидәне якыннан белгән кеше буларак, шагыйрә шәхесә, аның холык-фигыле, хыяллары турында бик жылы итеп яза, Сажидәнән ире Әдип Маликовның шагыйрә мирасын кадерләп саклавы, китаплар чыгарып, ул мирасын халыкка житкерүе турында ихлас хөрмәт белән сөйли.

Рецензияләр конкурсын «Бәхетле мескенлек» мәкаләсә белән Миргазиян Юныс ачып жибөрдә. Автор монда Айдар Хәлимнен «Татар вакыты» дигән әсәрнен анализлай. А. Хәлим үзе аны «Кечкенә роман» дип атаган. Ләкин без анда кин планлылыкны, сюжет тармаклануын, катлаулы бөйләнешләренә, ягъни роман жанрының йөзен билгеләүчә мөһим сыйфатларны очратмыйбыз. Шуна күрә аны жыйнак повесть дип билгеләү төгәлрәк булып. Ул шушы типик жанр табигатенә жайлаштырып төзөлгән. Әгәр дә аны роман дип әйтсәк, ул чагында повесть өлешенә нәрсә кала соң? «Сызгыра торган уклар», «Тын Дон» кебек әсәрләргә?

М. Юныс «Татар вакыты»н бик югары бәяли, анда кузгатылган проблемаларны иркенләп бәян итә. Мәгълүм булганча, әсәр баш герой Мотатар картның күнел дөнәясы позициясеннән карап тасвирлана. Аның уй-хисләрендә исә социаль-әхлакый мәсәләләр зур урын били. Шундуктан булса кирәк, М. Юныс рецензиясә публицистик рухта язылган. Рецензент әлегә әдәби әсәрне үзенә ялкынлы публицистик карашларына иллюстрация, дәлил рәвешендәрәк файдалана кебек тосла. һәм гомумән ижтимагый-әхлакый мәсәләләренә яктырткан әсәрләргә (әйтик, Туфан Миннуллин, Төлгат Галиуллин, Айдар Хәлим китапларына) тәнкыйтьнен игътибары арткан. Чорның ваем-гамьнәре Илдар Юзеевның «Калдыр, аккош, каурыенны», Рафис Корбановның «Уян, татар» дигән шигири китапларын анализлау барышында да үзәктә тора.

Берничә мәкалә әдипләренң ижатын яктыртуга багышланган. Рәдиф Гаташ каләмдәшә Зиннур Мансуров поэзиясә турында, Фәридә Хәсәнова Ренат Харис шигириятә хақында, Рафаэль Сибат Гариф Ахунов ижаты турында бик жылы итеп яза. Ф. Хәсәнова мәкаләсә—ул зур тикшеренүнен бер сөзәмтәсә. Телбизәк чараларын күздән кичерү аркылы автор монда Р. Харис поэзиясенң философиясен ачарга омтыла.

Р. Сибатның «Прозабыз Ахуны» дигән мәкаләсә тоташы белән соклану хисләреннән үрелгән. Гәрчә ул әдәби тәнкыйть рубрикасында бирелсә дә һәм шактый күп сүзлә булса да (журнал форматы белән 17 бит), Р. Сибат әсәрләренң әдәби тукумасы әчәнә үтеп керүне үзәнә максат итеп куймаган. Ул аларның тирә-ягындарак йөри кебек. Аның каравы ижатка карата кайнар тойгыларын ул бик ачык белдерә. Аның өчен иң мөһиме—әнә шул.

Болардан тыш журналда аерым әдәби төр, жанр әсәрләренә күзәтүләр, алар буенча бәхәсләр бирелгән. Поэма турындагы сөйләшүдә фикер башлыча сюжетлы поэма әйбөтрәкмә, әллә сюжетсызымы? дигән сорау тирәсендә бөтерелә. Сюжетлы дигәндә авторларның күбесә тоташ вакыйгалар хәрәкәтен күздә тоталар. Уй-хисләр агымы нишләптер сюжетсызлык дип карала. Миңа калса, дөнәя әдәбиятынан сюжетлы поэмаларга да, сюжетсыз дип йөртелгәннәренә дә күпчәләгән мисал китерергә була. Хикмәт анда түгел, ә бәлки әсәрнен эстетик йогынтыгы булуында, укучыны дулкынландыра алуында.

Рифат Сверигин мөкаләсе 1999 елдагы роман, повестыларны, ягъни иң зур күләмле һәм күп санлы әсәрләренә күзәтүгә багышланган. Алар ижатчыдан да, өйрөнүчедән дә күп вакыт сарыф кылуны таләп итәләр. Гәрчә тикшерү объекты бик зур булса да, Р. Сверигин әсәрләр турында бик конкрет, профессиональ фикер йөртә, төгәл бәясен биреп бара, бәхәсле якларга туктала, әсәрләренң шөкелен, стиль үзенчәлекләрен билгели. Әхәт Гаффар теле турында ул болай яза:

«...Язучы Әхәт Гаффар үз ижат стихиясен бер-берсенә үзара ярашып бетмәгән, хәтта капма-каршы куелырык ике төрле хасияте белән гажәпләндерә. Шуларның берсе—әйтергә теләгәннәренне халкыбызның үз телендә, бу телнең, сөйләмнең иң нечкә нюансларын, борылышларын саклап, кадерләп, оста эшләнгән анлаешлы әдәби образлар ярдәмендә укучыга житкерү. Ә икенчесе—әйтәсе фикереннең очын, эзләрен булдыра алган кадәр яшереп, буталчыкландырып, күз күрмәгән, колак ишетмәгән яна сурәтләр уйлап чыгарып, яисә шуларның үрнәкләрен дөнья әдәбиятынан үзләштереп, жыеп, үзгәрткәләп, шуларның бөтенесен болардан бигүк хәбәрдар булмаган укучы алдына кинәт кенә китереп аударып, тегене шаккатырып, зиһенен бер мәлгә томалап, өнсез итү» (№ 7, 135 б.). Мондый нәтижәгә стильне бик нечкә сиземли торган белгеч кенә килә ала. Мөкаләдә әле алга таба әтрафлы өйрәнүне көтөп ята торган әсәрләргә дә игътибар юнәлтелә.

Драма әсәрләре турында журналда өч әйбер басылган. Әлфәт Закиржанов Фәүзия Бәйрәмөваның «Безне онытмагыз» исемле пьесалар жыентыгын анализлый, Азат Әхмәдуллин, Юныс Сафиуллин ике сьезд арасында дөнья күргән сәхнә әсәрләренә күзәтү ясыйлар. Тикшерү предметының уртаклыгына карап, бу соңгы икесендә аваздашлык сизелмиме? дигән сорау да туарга мөмкин. Әмма алар арасында охшашлык күренми. Ю. Сафиуллин, драматургия һәм театр мәгыйшәтендә кайнаган ижатчы буларак, пьесаларны сәхнә белән бәйләнештә карый, кайсы авторларның әсәрләре нинди театрларда куелуын төгәл саннар белән күрсәтә, драманың үзенчәлекләренә, сәхнә мөмкинлекләренә, тарихына, теориясенә туктала, дөнья классикасына күз төшереп ала, бу төр әсәрләре турындагы бай мәгълүматын бер ноктага жыеп бирә.

А. Әхмәдуллин исә конкрет әсәрләренә анализлый, тема-мәүзугларның төрләнә баруын, милләт язмышына илтифат артуын, катнаш гаиләләр, чечен сугышы хакында трагедияләр пәйда булуын хәбәр итә, аларның рухын укучыга тойдырырга тырыша, комедиянең активлыгын, мелодраманың жанлануын билгеләп үтә, кайбер мәгънәсез көлүгә корылган буш комедияләренә тәнкыйтьләп ала, бөгъзе өлкән буын артистлары тарафыннан урта кул пьесалар язылуын әйтөп китә. Тәнкыйтьченең ахыргы нәтижәсе дә бик житди... «Соңгы елларда драматурглар ирешкән уңышларны һич тә кире какмаган хәлдә, драматургиябезнең үсеш дәрәжәсе бүгенге укучыны вә тамашачыны канәгәтләндереп бетерә алмавын да танырга тиешбез»,—ди ул.

Әдәби тәнкыйть турында сүз чыкканда, иң өвәл аның пассивлыгына басым ясала. Шунның белән бергә аның таләпчәнлеген дә арттырасы бар әле. Мин монда барыннан да бигрәк сәнгатьлелек дәрәжәсенә игътибар итүне күздә тотам. Соңгы еллар прозасында әйбөт кенә әсәрләр язылды. Ләкин үз әдәбиятыбыздагы классика биеклегенә күтәрелгәннәрен әле укурга туры килмәде. Эстетик энергия классик әсәрләрнекеннән кайтышрак, куәте йомшаграк. Тәнкыйть исә бар булганы белән канәгәт булып яши, әсәрләренә элегрәк ирешелгән казанышлар яктылыгына куеп тикшерми, әдипләрдә югарыгарак омтылыш дәрте уятмый.

Шул ук вакытта йомшак әсәрләргә унай бөя бирелә. Әйтик, Вахит Имамовның «Утлы дала» әсәре турында мактау сүзе ишетелеп киткәли. В. Имамов актив яза, каләмә йөгөрәк. Тик шулай да «Утлы дала» роман булудан бигрәк, тарихи язманы хәтерләтә. Андыйлар да кирәк, әлбәттә. Ләкин аларның әдәби журналда түгел, фәрни-публицистик басмада дөнья күрүе табигыйрак булыр иде. Инде әдәби журналда басыла икән, аны тарихи-публицистик язма дип билгеләү мөгъкул булыр.

Кайчак тәнкыйть ачыктан-ачык эстетик хилафлыкларны да күрмөмешкә салыша. «Илчегә үлем юк» әсәрендә баш вәзир ханга үз оныгын үтереп яна шәһәр салынасы жиргә күмәргә кинәш итә. Нормаль кеше, бигрәк тә хан дәрәжәсендәгә зат, мондый очракта вәзирнең үзен жәзага тартыр иде. Әсәрдә исә хан бу кинәшне нигезле таба һәм оныгын—житкән егетне—үтерергә дип фарман бирә. Шулай итеп, бер гөнаһсыз егет тик торганда дәү әтисе тарафыннан кыргый жәзага хөкөм ителә.

Танкыйтә тә булай сурәтләүдә эстетик чатаклык күрми.

Кайбер иптәшләр журналда теоретик материаллар бирүне өнәп бетермиләр. Югысә танкыйтә белән теория һич тә бер-берсенә каршы өлкәләр түгел бит. Киресенчә, тормышта алар, якин кардәшләр кебек, кулга-кул тотынышып баралар, берсе икенчесенә терәк булып хезмәт итә. Тик теория әдәби күренешләргә дәрәс гомумиләштерсә генә. Ә менә бу хакта уйланысы бар әле. Кайвакыт кечтеки генә нәтижә дә нигезле булып чыкмый. Әйтик, инде калын романнар чоры үттә, укучы тик юка әсәрләргә генә хуп күрә, дигән фараз очраштыргалый. Ләкин бит хикмәт әсәрнең калынлыгында, юкалыгында түгел, бәлки аның сәнгатьчә камиллегендә, мавыктыру көчендә, эстетик энергиясендә. Кечкенә хикәя дә көпшәк булырга, калын роман да тыгыз тәңле булырга мөмкин. Шуна күрә, кайчак бәләкәй генә хикәя дә ялыктыра, яхшы әсәргә юлыксаң, ике-өч китаптан торган романны укып чыкканыңны да сизми каласың.

Быелгы саннарда юмор-сатира, балалар әдәбияты турында тәнкийтә хезмәтләре күренмәде.

Безгә тәнкийтәнен активлыгын арттыру, абруен күтәрү, теоретик сыйфатын яхшырту юнәлешендә бергәләп байтак эшлесе бар әле.

Зилә Вәлиева:

Чыгыш ясаган иптәшләргә бик зур рәхмәт, яхшы әзәрләнеп килгәннәр. Төплә итеп, тирәннән аңлилап сөйләләр. Мина инде вакыт та бик аз гына калды. Шуна күрә бер-ике генә жәмлә әйтеп китәсем килә. Иң әүвәл, Марс Шабаев поэмасы турында. Ул өлкән буын кешеләренә шул хәтле тәэсир ясаган ки, районнарда чыгып өлкән яштәгә хатын-кызлар белән очрашканда гел аны искә алалар. Сугыш елларында тол калып, ялгыз гомер иткән хатын-кызлар бик күп бит. Алар гомер буга эштә. Сезнен ирегез юк, балаларыгыз юк, дип аларны икеләтә жиккәннәр. Быел Апас районында булырга туры килгән иде. Андый хатыннарның күплегенә хәйран калдым. Аларның барысы да орденга лаек бит, бер уйлап карасаң. Сугыш чорының укылмаган бер бите кебек ул. Ветераннарда никадәр игътибар күрсәтсәк тә, хатын-кызларга ул житеп бетмәгән. Хәзер республика журналистлары, аерым алганда, "Татарстан яшьләре" журналистлары белән шушындай хатын-кызлар хакында материаллар туплайбыз. Алла боекса, сугыш башлануга алтмыш ел тулган көннәрдә бер китап та чыгарырга жыенабыз. Ул, һичшиксез, шушы поэма белән башланачак. Бу инде әдәби әсәрнең жәмәгәтьчелек фикеренә ничек тәэсир ясауына бер мисал диясем килә.

Тагын шунысын да әйтәсем килә, сезне тыңлап утырганда мин әдәбият, сәнгать, халык охлагы, рухи чисталык хакында никадәр тирән фикерләр, мәгънәле сүзләр ишеттем. Бу бик зур тәэсир ясады. Шушындай дәрәжәдәгә фикер алышулар нишләп безнең вакытлы матбугатта да юк икән дип борчылып куйдым. Еш кына төплә фикер алышулар сай бәхәсләр белән алыштырыла. Ямьсез ыгы-зыгылар да булгалый. Үзара үч алышулар, жәберләү, төкереп китү гадәти күренешкә әйләнә башлады. Халык аны укый. Алар зөвыкны пычрата, ямьсезли бит. Мондагы олы шәхәсләр үз фикерләре белән вакытлы матбугат битләрендә дә ешрак чыксыннар иде. Ул вак ыгы-зыгыга урын калдырмас иде.

Республикада барган сәясәи вакыйгаларга да битараф калып булмый. Чөнки, теләбездә-теләмибездә, без шул вакыйгалар эчендә яшибез. Алар яшәшәбезгә, әдәбият-сәнгатькә дә йогынты ясамый калмый. Халыкка олы әсәрләр, талантлы әсәрләр кирәк булган кебек, бүгенге вәзгыятькә карата да акыллы сүз, язучы сүзе кирәк.

Флүс Латыйфи:

Журналда басылып чыккан публицистик язмалар хақында икенче бер иптәш сөйләргә тиеш иде. Әмма аның башка мәшәкатләре килеп чыгу сәбәпле, бик үк әзерләнмәгән булсам да, бу йөкне үземә алырга туры килде. Чөнки публицистика хақында кинәйтелгән редколлегия утырышында сүз әйтмәү дәрәс булмас иде.

Журналда публицистика дигән рубрика астында ел дәвамында жиде язма дөнья күргән. Күп түгел. Ләкин бу беренче карашка гына. Чөнки фән, сәнгать, әдәби тәнкыйть рубрикаларында чыккан язмаларда да публицистик рух ярылып ята, заманга, чорыбызга аваздаш материаллар байтак булды. Моннан тыш, Жиңүнөң 55 еллыгына багышланган цикл да шул ук вазифаны үз өстенә алды дияргә мөмкин.

Ләкин, шулай да, язучылар арасында күләмле, тирән һәм колачлы проблемаларны күтәргән публицистикага игътибар кимегән кебек тоела. Бу фикернен хақылын журналга керүче һәм басылып чыгучы язмалар да раслый. Чөнки журнал әдәбият көзгесе. Әдәбиятта хәлләр ничек булса, журналда да шулай. Элгөрөк үткен публицистик каләмгә ия Марсель Зарипов, Илдар Низамов кебек язучылар актив эшли иде. Хәзер алар да инде олыгаеп бара. Аларга алмаш юк. Икенчедән, татар дөньясында газеталар күбәйде. Һәр үткен теманы алар эләктереп кенә алырга торалар. Производство процессы шактый салмак, артык катлаулы булган саллы һәм калын журнал, табигый ки, алар артыннан иярә алмый. Әйткис менә “Мәдәни жомга” газетасы. Алар атна саен нинди дә булса актуаль теманы эләктереп ала да әйләндереп тә чыгара. Мәкалә бүген редакциягә килде, иртәгә инде дөнья күрә. Журнал исә мондый мөмкинлеккә ия түгел. Менә хәзер декабрь ае гына әле, ә без инде апрель санын әзерләү белән мәшгуль. Оператив публицистика дигән нәрсәбез шулай итеп акрын гына әдәби майданнан китеп бара кебек тоела минә.

Заманыбыз гажәп заман. Иртәгә ни буласын хәзер беркем дә ачык кына әйтеп тә бирә алмый. Ләкин бу журнал укучыларны, язучыларны борчыган зур проблемалар бетте дигән сүз түгел бит. Алык менә тел мәсәләсен. Әдәби журнал әдәби телнең сакчысы, калканы булырга тиеш. Радиолар, телевидение турында әйтеп тормыйм. Кайчагында татар газеталарын аласын да андагы төгәлсезлекләрен, сүзнен мәгънәсен белмичә, бозып кулланганнарын күргәч, ул газетаны хәтта ертып атасы килә башлый. Телдәге шапшаклыкның чиге-чамасы калмады бит... Газеталар, радиолар күбәйде, ә телнен нюансларын, нечкәлеген, төмән тоеп эшләүче журналистлар саны артмады. Әдәбиятка килүче яшләр дә тел жәһәтеннән шактый надан. Ул тәкдир, тәгъбир, төкбир сүзләрен бутап, бер казанга салып болгатып нишләтеп кенә бетермәделәр инде, танымаслык хәлгә китереп житкерделәр бит. Еш кына авторның хәтта ни әйтергә теләгәнән аңлап та булмый. Апырагач, мин ул жөмләне сүзмә-сүз урысчага тәржемә итеп карыйм һәм шуннан соң гына ул аңлаешлы хәлгә килә. Авторларның күбесе урысча уйлап татарча яза. Бу мәгънәсезлекләр шунын галәмәте. Дини терминнар белән аңлашылмаучылык тагын да күбрәк. Хаталар, сүзнен мәгънәсен аңламыйча куллану очраklары “Ватаным”да да, “Шәһри”дә дә бар, ваграк газеталарны әйткән дә юк... “Мәдәни” генә безаз мәдәнирәк...

Урыннан реплика: Хаталар анда да житәрлек...

Флүс Латыйфи. Әйткәнәмчә, бу өлкәдә журнал юл ярып баручы булырга тиеш иде. Тел сагында торучы булып. Ләкин, кызганычка каршы, бу мәсәләгә өлкән язучыларның, галимнәрен игътибарын юнәлтә алмадык. Планнарыбыз да бар иде, ләкин алар шул теләк көйгә калды.

Санын китсәң үткен публицистика өчен темалар житәрлек. Хәтта артык күптер дә әле. Әхлак проблемалары... Татар әхлагының, татар йолаларының йотылып баруы беркемне дә битараф калдырмыйдыр. Тормышыбызга Көнбатыш культурасы, Американын масскультурасы ясаган тискәре йогынты. Чын сәнгать, чын әдәбиятның кадерен киметү күренешләре... Наркомания...

Узган ел нефть якларында йөрәп кайткан идек. Ис китте. Хәтта тулаем татарлар

яши торган авылларда наркомания бар. Эчкечелек чамадан ашкан. Азнакай районнда яшүсмерләр арасында наркомания бер чиргә өйләнган бүгенге көндә. Боларны безгә рәсми төстә район башлыклары әйтте. Әллә каян түшәмнән алган фактлар түгел.

Мәскәүнең Татарстанга карата сәясәте. Мондый авыр заманнарда безнен әдәбиятның тоткан урыны, әдипләр сүзе нинди булырга тиеш? Болар барысы да публицистларның үткен каләмен сорый торган проблемалар.

Бүген монда әдәбиятыбызның ин югары потенциалын туплаган кешеләр утыра. Бу мәсьәләләр сезне дә борчымый калмый торгандыр.

Шулай да эшләнган кадәресең күрми калу гөнаһ булыр иде. Журналда байтак кына һәм матур ғына язмалар чыкты. Мәсәлән, Туфан Миннуллинның “Бетте көч, сынды кылыч” дигән мәкаләсен рәхәтләнеп укыдым. Чөнки ил язмышы, халык язмышы турында уйлану бар. Без белмәгән, без барып күрә алмаган югары даирәдә, Югары Советта, Дәүләт Думасында булсын, Россия хөкүмәтендә булсын, язучы сурәтләнган нюанслар шул хәтле матур килеп кәргәннәр, алар бер генә укучыны да битараф калдырмагандыр. Ул безнен журналда елның ин унышлы язмаларынан берсе. Аннан соң Рафаэль Мостафинның “Татар Зоргесы” дигән очеркы. Бер караганда, бу теманы ул бит урыс шпионы булган, татар өчен ни эшләгән дип тә бәйләргә мөмкин. Кайберәүләр шулай фикер йөртә дә. Ләкин бу язма кешеләр күнелендә горурлык уята, безнен менә шундый батырларыбыз да бар бит дип. Очерк чыкканыннан соң шактый ғына реакция дә булды. Мин тагын үрнәк итеп куяр идем Факил Сафинның “Жакс бус—яу жире” юльязмасын. Ул чын фәнни югарылыкта язылган. Оренбург татарларының бүгенге язмышы турында тирән борчылу белән язылган. Аларның һәм үткәннән, һәм бүгенгесен танып белү жәһәттеннән бик файдалы язма. Шулай ук Нәжибә Сафинаның “Фидакарлар вәждансыз булмый” дигән язмасы да журналны бизәп тора. Фәннилек белән публицистик янгырашны оста куша белү үрнәген олы галимбез Мирза Мәхмүтов күрсәтте. Аның фәнни мәкаләләрендә чын публицистик янгыраш бар. Дин һәм тормыш, дин һәм фән... Без авторларыбыздан шундый кимәлдәге язмалар көтәбез.

Ф. Хатипов. Бер сорау бирергә мөмкинме? Мине татар матбугатында пунктуация мәсьәләсе бик борчый. Классик мисалны беләбез, бер өтер белән кеше үтереп була. Хәзер өтерне бөтенләй санга сукмыйлар. Журнал битләрендә татар пунктуациясә хакында уйланулар дип әйтимме, шундыйрак темага мәкалә бастыру кирәк түгелме икән?

Р. Фәйзуллин. Бу мәсьәлә безне дә борчый. Хәзер кем ничек тели, шулай яза. Элеккеге вакытта таләпчәнлек бик югары, белемле редакторлар, корректорлар бар иде. Һәр өтер өчен зур бәхәсләр булгалый торган иде. Сүз иргә белән бергә “наданлык иргә” дә килде. Мисал өчен, Оренбург шәһәре генә дә матбугатта дүрт төрле языла. Оренбург, Ырынбур, Оренбур, Ырымбур... Ул өтерләргә айткан дә юк инде. Безисн бер төкәдим бар, дәүләти күләмдә дип әйтимме, редакция хезмәткәрләре, корректорлар өчен бер курслар үткәреп алырга иде. Шунсыз булмый торгандыр. Дөрес, журналда мәкалә биреп тә була анысы. Ләкин моның белән генә аяныч хәлдән чыгып булмастыр.

Урынан реплика: Белемле корректорлар бетте, дибез... Ул ғына түгел. Аларга таләпчәнлек тә бетте.

Миркасым Госманов:

Әйе, акча, финанс кына түгел, әдәп-әхлак та, фән һәм белемгә омтылу да инфляциягә дучар булды. Фән дип нәрсә генә төкәдим итмиләр, тарих дип нәрсә генә төкәдим итмиләр. Барысы да бар. Әле генә менә янгырап китте бер әсәр турында ике төрле караш. Тарихи роман дип, тарихи роман түгел дип. Икесендә дә хаклык бар. Чөнки нигез итеп кайбер тарихи исемнәр, тарихи шәхесләр алынган. Ләкин исемнәрдән файдаланудан ғына тарихилык барлыкка килми. Тарихилык ул дөньяга карашның концепциясе.

“Казан утлары”нда фәнгә кагылышлы ни-нәрсәләр басылды дигән сорау куеп, мин еллык саннарны күздән кичереп чыктым һәм күнелдә бер канәгатьлек хисе калды.

Вак-төяк сенсацион сюжетларга бирелмичә, нормаль язылган фәнни әйберләр өстенлек ала. Гомумән, фәнни мәкаләләр журналда күп түгел, фән рубрикасы белән бирелгәннәре биш-алтыдан артмас. Шул ук вакытта персоналияләргә, әдәби мираска, тарихи мираска караган әйберләргә дә фәнни дип исәпләп, нәрсә әйтм? Гомумән начар түгел. Әйбәт бара. Үзбездән әдәбият, сәнгать тарихында аерым эз калдырган шәхесләр турында озынла-кыскалы мәкаләләр, һичшиксез, кирәк. Мәсәлән, Касыйм Биккол турында мәкалә чыкты өченче санда. Ул шәхес белән мин инде алтмышынчы еллар башыннан кызыксынып киләм. Бик кызыклы шәхес. Әдип булмаса да, үз заманасында мәгърифәтчелек юлында татар авылы яшләрәненә искиткеч тәэсир ясаган кешеләреннән берсе. Анын турында, һиһаять, кызыклы гына материал килеп чыкты. Заһир Бигиевның тууына 130 ел тулу унаеннан Х. Миннегулов күләмле язма белән катнашты. Мәсгүт Гайнетдиннен “Яна мәдәниятебезнен баш конструкторы” дигән язмасы шулай ук игътибарга лаек. Исеме кытыршы булса да, бик кирәкле мәкалә. Чөнки Фатих Кәрим, безнен татар культурасында бармак белән санарлык ун кешене аерып алсак, шуларнын берсе һичшиксез ул. Элекке елларда анын исеме сызылып ташланган, шәхесе оныгылуга дучар ителгән, начар исемлеккә кертелгән кеше иде. Тагын бер кызыклы язма Таһир Гыйләжевнын Тукай һәм Вәлиди турындагы мәкаләсе. Вәлиди дә әнә шул ун шәхеснен революциягә кадәр югары интеллектуаль зыялыларыбызнын берсе. Мәкалә файдалы. Персоналияләрдән тагын бу санда Халиди турында мәкалә бар. Андый әйберләр, һичшиксез, кирәк. Ләкин аларны зур проблемалар күтәргән, зур бәхәсләр тудырган мәкаләләр дип әйтә булмый. Алар беркадәр дәрәжәдә календарыга буйсынган әйберләр.

Журналда Надир Дәүләтнен кечкенәрәк күләмле бер мәкаләсе басылды. Келәүле дигән шагыйрь турында. Шигырьләре дә бирелде. Әлбәттә, шагыйрь буларак анын сыйфаты билгеле. Ләкин тарихи факт буларак кызык. Халык тарихына аерым юллар булып керерлек кайбер сәхифәләр бар.

Шул унайдан минем журнал таратуга бәйле бер фикерем бар. Халкыбызнын Россия төбәкләренә сибелгән төркемнәре турында язып, аларны да кызыксындыру юлларын эзләргә кирәктер. Чөнки татар мәдәнияте ныклап үскән вакытта бөтен диаспоралар катнашты. Казанга килеп китап язган, артист булган шәхесләреннән 70-80 проценты Казаннан чытгәелгә, Татарстаннан чытгәелгә. Шул ук Мишәрстанны алып карыйк, шул ук Башкортстанны, шул ук Оренбургны. Шәхесләр агылып килгән. Татар мәдәнияте гөрләп чәчәк аткан. Совет чорында уздырылган билгеле сәясәт нәтижәсендә диаспоралар өзелеп, киселеп, ташланып барды. Аларда мәктәпләр бетте. Ләкин бит халык бетмәде. Алар турында төфсизле язмалар биреп, күнелләрен кытыкларга кирәк түгел микән? Минемчә, пассив рәвештә көтәп ятып без чыткан яна кан ала алмаячакбыз. Ә яна кан килмичә торып, мәдәният, рухи культура—чын мәгънәсендә гомум татарнын культурасы булып үсә алмый.

Персоналияләр жәһәттеннән, бүгенге көндә дә эшләп килүче галимнәребез, әдипләребез һәм сәнгатькөрләребез хақында байтак мәкаләләр чыкты. Дамир Гарифуллиннын Илһам Шакиров шәжәрәсенә бәйле язмасы бик кызыклы. Автор Илһам туган төбәктәге шактый кызык шәхесләреннән әллә ничә буын аркылы тамырлары тоташуын күрсәтә, авылдашларын, нәсәлдәшләрен таба. Алар хәтта үзләренен ботак очы булса да, туган икәнлекләрен белмиләр.

Шәжәрә дигәннән, минем монда әйтәп китәсе бер фикерем бар. Кайчагында нинди дә булса урыс эшлеклесенен шәжәрәсендә берәр татар фамилиясе күрәләр дә, о ул вот бездән, татардан икән, дип шау-шу кубарырга яраталар. Бу миндә елмаю гына тудыра. Татар булу өчен фамилиянен татарча тамырлы булуы житми. Кемгә ничек, нинди телдә хезмәт итү билгели культураны. Шул күзлектән караганда, ул Борис Годуновларны да, Тургеневларны да, Державиннарны да әйтәп торунын кирәге юк.

Менә минем ике әбием, ике бабаем бар. Дүртәү булды. Дүртесенен каны катнашкан. Икенче буынга күчсән, сигез, аннары уналты, аннары утыз ике... Унбиш буынга инде ике мен дә биш йөзгә жите. Минем нәселгә кан катнаштырган кешеләр саны бу. Ун-унбиш буын узган кешеләрен татар икән дип әйтү, мәсәлән, Борис Годунов турында, урынлымы?

Чын фәнни максат куеп язылган берничә әйбер бар. Шулардан мин Мирза ага Мәхмүтовнын “Корьән сүзе татар телендә” дигән хезмәте турында әйтер идем. Бүген Корьәнне тәржемә иттем дигән кешеләр әллә каян килеп чыккан хикмәтле фикер ияләре түгел, алар гаять зур традициянен бер читеннән тартып караучылар

гына. Коръәнне тәржемә итүдә бик зур традиция бар дөнья күләмендә. Әле Мирза ага инглиз, француз һәм башка телләрдә күпме тәржемә булганлыгына кереп тормый. Атап кына уза. Күбрәк русча тәржемәләр турында мәгълүмат бирә. Аның анысы да жиктән. Татар телендәгә тәфсирләр турында да мәгълүмат әйбәт кенә. Шуларны белгәннән соң, бүгөн кайбер кешеләрнең минем тәржемәм ин дәрәс дигән дөгъвалары никадәр дәрәс икәннән күз алдына китереп була. Популярь булса да, мондый фундаменталь рухтагы әйбернең басылуы, һичшиксез, унай күренеш.

Аннары фольклорга караган ике хезмәт чыкты. Беренче санда Зәрия Хәбибованың “Идегәй узган юл” һәм Лилия Ибраһимованың “Дастаннарыбызда халык язмышы” дигән мөкалесе. Кечерәк күләмдә булса да, Чура батырга караган фәнни кимәлдәгә мөкалә. Беркадәр дәрәжәдә Чура батыр дастаннарының башка төрки телләрдәгесенә белән чагыштыру бар. Ләкин житәрлек дип әйтмәс идек. Автор шушы юнәлештә киләчәктә эшләвен давам иттерсә, Чура батыр турында житди генә бер хезмәт барлыкка килүгә өмет бар.

Урынан реплика: Кандидатлык диссертациясә яклады инде ул.

М. Госманов. Кандидатлык кына әле мәсьәләне хәл итми. Сүз Чура батырның чын фәнни басмасын әзерләү, аның популяр басмасын халыкка жиктерү турында бара. Диссертацияләрен без күп эшлибез һәм аларның ни дәрәжәдә икәннән мин сезнең барыгыгызга караганда да начаррак белгем. Чура батырның мин әйткән шул ике басмасы булса, шул вакытта гына әсәр халыкка барып житәр иде. Диссертация нәрсә соң ул? Берсе аның Мәскәүдә ята, икенчесе авторның үзендә, өченчесә әллә кайда...

“Идегәй үткән юл”. Бу мөкалә авторының математик булуы игътибарымны жәлеп итте. Әсәргә шактый яна позициядән анализ ясала. Башкача күрәп. Безнең галим фольклорчыларыбызның примитив социологизмы белән түгел. Фольклорчылардан үзгә буларак, монда сүз көчә, сүз хикмәтә дигән төшенчә кулланыла. Аны бөтен нечкәләгә белән ачып бетергән дип әйтәргә жыйенмыйм, ләкин мәсьәләнен куелышы, беркадәр икенче ясылыктан карарга теләве чын фәннилек бирә дә инде. Һәм фәнни эчтәлек тә бирә. Математик кешенең саф гуманитар фәннең тар бер өлкәсенә кереп сүз әйтәргә омтылуы, һичшиксез, хушлауга лаек. Фөндә еш кына ачышларны шул фөндә эшләүчеләр түгел, икенче өлкәдәгә кешеләр ясыл. Бу күзлектән караганда, мөкалә чын игътибарга лаек.

Тарих буенча Рәшит Галләмовның “Татар халкы оешуга яна караш” дигән мөкаләсә чыкты. Дамир Исаков китабы чыгу мөнәсәбәтә белән. Мөкалә кызыклы. Автор үз тар болгарчылык хөкәм сөргән даирәдә үсеп аякка баса башлаган кеше. Һәм ул менә шушы тарлыккан чыгу юлын эзли. Инде кайбер сукмакларын да билгели үзә өчен. Күтап чыгу мөнәсәбәтә белән башланса да, мөкалә шактый кин қолачлы.

Күтап дигәннән. Хәзерге вакытта күтап бик күп чыга. Нәшриялар күп. Күтаплар да кайсы бер мен, кайсы биш йөз данә тираж белән чыга. Алар каядыр таралып та бөтә. Хәтта фәнни күтапханәләр кыен хәлдә қалды. Кайда нинди күтап чыкканын белү мөмкин дә түгел. Шуна минем мондый төхәдимем бар: шул күтаплар хақында журналда кыска-кыска гына рецензияләр биреп барасы иде. Һичьюгы яртышлар битле. Аннотация формасында. Теркәп бару өчен.

Урынан реплика: Укы моны, надан, дип, әйемә.

М. Госманов. Укымасан да беләп тор, дип. Без хәзер беләп тә бетерә алмыйбыз. Рәсми дәүләт күтапханәләре бу эшнә башкара алмый. Элек мәжбүри нөсхә бирү дигән нәрсә бар иде. Күтап ельязмасына барысы да керә, шуннан таба идек. Хәзер андый әйбер бетте. Татар културасына, әдәбиятына, тарихына кагылышлы күтапларны булса да барлап барырга үзәбез тырышмасак, безнең өчен беркем дә тырышмаячак.

Фәнни мөкаләләр дигәннән, “Казан утлары” кайбер башка басмалардан аермалы буларак, шау-шулы, мәгънәсез шапырынулы, гаугалы мөкаләләрне бастырудан ерак тора. Хәзерге девальвация чорында ирек бирсәң, әллә нәрсәләр төхәдим итүчеләр бар. Оятсызлыкның чиге юк. Киләчәктә дә журнал үз дәрәжәсен сакласын. Редакция үз алдындагы бурычын дәрәс күзаллы. Тиражны күбәйтү өчен генә сенсацияләр белән мавыкмас, минемчә, бердәнбер дәрәс юл.

Р. Мостафин. Кайвакытны сенсация чыгару да кирәктер ул, иптәшләр. Журналыбыз артык жикти, үзәбез язабыз, үзәбез укыйбыз, үзәбез чыгарабыз дип кенә,

бер тар даирә өчен генә чыккан кебек була. Журналны кулына алган кеше берәз елмаеп алырга да тиештер, карале, ни язганнар дип, күршесенә, иптәшенә дә күрсәтеп алырга тиештер. Шуна күрә мин журналда мөгез чыгарып алсан да, каты гына бөхәсләшеп алсан да арыйдыр, дип уйлыйм. Зарары булмас иде. Журналга, һичшиккесз, сатира-юмор бүлеге кирәк. Матур-матур карикатуралар булса да комачауламас иде. Зур романнар, повестыларны алгач та укый башламый кеше. Ул аны соныннан укырман дип куеп тора. Елмаерлык, көләрлек бер жинел нәрсә дә кирәк.

Урыннан реплика. Журналга маймыл кирәк инде кытыклап торырга.

Р. Мостафин. Табарга була аны теләсән. Һәр бүлектән табып була. (Көлешү)

А. Гыйләжев. Мәзгеге бармы-юкмы, анысы миңа караңгы, әмма журнал яши, димәк, татар әдәбияты яши. Журнал татар әдәбиятын яшәтә. Һәм миңа мин бик куанам. Караңгы, томанлы бер урмандагы якты утрау, татарның асыл дөньясын саклап калган сафлык утравы ул. Шунысын онытмыйк.

Туфан Миңнуллин:

Минем бер бөхәсле әйбер кузгатасым килә шушы уңай белән. Үткән ел журналның өч санында Р. Мирхәйдәровның романы басылды. Мин һич кенә дә язучы буларак Мирхәйдәров турында да, романы турында да бер сүз дә әйтмим. Минне бу очракта тенденция борчый. Хәзер көннән-көн татар фамилиялә язучылар күбәя. Алар арасында талантлылар бик күп. Саний китсән, аларның саны ике дистәдән артыктыр инде. Прозаиклар, шагыйрьләр... Әдәби журналыбызда аларны тәржемә итеп бастыру кирәкме икән, дигән сорау туа миндә. Әгәр без шушы юл белән барсак, аларның унышлы әсәрләрен табып, гәрчә аларның татарга кагылышы булмаса да, ул романнар татарча язучыларына караганда остарак, техник яктан камилрәк дип чыгып бастырсак, бервакытны урыс телле, татар фами-

лиялә кешеләрен журналына әверелмәбезме? Минем фикерем: татар журналы саф татар телендә язучыларның журналы булырга тиеш. Начар икәнбез, начар булсын журналыбыз да... Бетәбез икән, безнең белән бетсен журнал да. Ә инде татар фамилиялә язучыларга хәерхәллек күрсәтәбез дибез икән, яна журнал ачийк. Урыс телендә. Татарлар чыгарсын. Андый мөмкинлек тә бар бит.

Минем шагыйрьләргә сүзем юк. Әнә Роза Кожевникова чыккан, Рөстәм Кутуй чыга. Чыксыннар. Ә инде проза ул журналның төп әйбере. Әйткәнәмчә, принцип булырга тиеш. Без үзбезгә ясалма рәвештә ясалма орлыкландыру ясап, үзбезне юату юаты юлына басыйкмы? Талантлы яшьләребез урыска китә икән, үзбезне юату өчен генә алардан татар ясап булмый инде ул. Аларга ниндидер тамгалар тагып та маташырга кирәкми. Эшләсеннәр. Әмма безнең үз юлыбыз булырга тиеш. Татар журналы буларак. Бу мине бик күптән борчып килгән мәсьәлә.

Әле жәй көне журналны укып яттым. Егетләр, үз-үзбездә хурламыйк. Бүгенге татар шигърияте моннан кырык-илле, алтмыш ел элек булганнан бер дә ким түгел. Бүгенге шагыйрьләреннән уйланулары, язучы техникасы, шагыйрәңә әйтә белүләре бер дә ким түгел. Прозада да шулай. Көтелмәгән исемнәр бар. Шаккаттым әле Нурулла Гарифны укып. Гажәеп хикәяләр. Әле тагын әйберләре бар, ди. Дөньяны селкетерлек роман ул бөтен дөньяда да сирәк туа. Алар күп түгел. Урыс әдәбиятын бүген карап чыксагыз, бер ике-өч исем булыр. Үзбезгә бәя биргәндә артык мекенләнеп беттек, башка әйбер юк дигән паникага бирелеп үзбезнең көчсезнең әрәм итмек. Журнал ул теләсә кем укып, ихай да миһай килеп ята торган бер нәрсә түгел. "Казан утлары" үзенә академиклыгы белән аерылып торырга тиеш. Аның тиражының йөз мең булуы да мәжбүри түгел. Әнә бит гыйльми хезмәтләр кайвакытта йөз экземплярда басылып чыга, ана карап кына дәрәжәсе кимеми. Бар тарих, бар әдәбият. Әлбәттә, үстерү, тарату хакында уйларга, борчылырга кирәк. Әмма теләсә кем укый торган

журнал чыгарабыз дип, сайлап алуда талымсызлык юлына басып та булмый. Әсәрләр дөрес сайлана. Тоткан позициягәздән чигенмәскә кирәк.

М. Госманов. Революциягә кадәр "Шура", "Ан" журналларынын тиражы ике-өч меннән артмаган. Ә халыкның тарихында нинди тирән эз калдырган. Тираж түгел, сыйфат хәл итә аны.

М. Мәхмүтов. Интернетта журналга үзенә бер сайт ачасы иде. Урысча һәм инглизчә бер генә бит иттереп, һәрбер номерга аннотация бирәсе иде. Интернетны бик күп кеше карый. Татарча белмәсә дә карый. Аннотациядән шундый журналда шундый әйберләр бар икәнне белеп, бәлки кызыксынырлар иде.

Т. Миннуллин. Мирза абый, шушы унайдан бер сүз. Интернетта республика газетасы чыга башлаячак. Инде мәсьәлә хәл ителгән. Менә шунда аерым бер урын "Казан утлары" өчен кирәктер, бәлки. Бик уңышлы әйбер булачак ул.

Т. Галиуллин. Сөйләшү бик мәгънәле, акыллы будды. Тәнкыйть турында да сөйләштек. Кызганыч, безнең тәнкыйтьче кадрларыбыз бетеп бара. Тәнкыйтьчеләрне әзерләү, үстерү турында уйлыйсы бар, жәмәгать. Сөйләшүдән күрәндә, поэзия дә, проза да билгеле бер дәрәжәләрен саклап киләләр. Тәнкыйтьне дә шул биекләккә тарттырасы иде. Әнә Туфаннның йөз еллыгына багышланган бик матур чыгышлар булды. Ә менә поэмалар турындагы сөйләшү ничектер миндә канәгатьсезлек тудырды. Ни өчен? Күпчелек сөйләүчеләр, тәнкыйтьчеләр сүзгә бик борынгыдан башлыйлар. Һәркайсы шуны кабатлый. Янәсе, әнә безнең Кол Гали булган, Сөйф Сараи булган, Мөхәммәдьяр булган... Дүрт-биш чыгыш шуннан башлана. Бәлки үзләренен борынгыны белгәннән күрсәтәсе киләдер. Ләкин үткән белән генә, үткәннән кабатлап кына яшәп булмый. Хәлвә, хәлвә дип кабатлаганнан гына авызың балланмас дигәндәй, хәзергә халәтне анализларга кирәк иде. Гел үткән белән яшәгән халыкның килчәге булмаска мөмкин.

Әйе, элек булган ул, әбиләр төннәр буге "Кыйссан Йосыф"ны укып утырган. Хәзер заман башка. Поэзияне кем укый. Студентлар укый. Мәктәптә өйрәнәләр. Поэма турында сөйләшкәндә анализ юк бит. Дөрес, Сәгыйт Хафизовның берәз өтәч-ләп алуы бар инде. Бәйләп, поэма ничек булырга тиеш дип. Анда да бик зур ялгышлар жибәрә. Ләкин поэмада бары тик сюжет кына булырга тиеш түгел бит әле. Поэмада булырга тиеш тирән хис, кичереш. Кешенең тойгысы. Шуңа вакытта гына поэма яши ала. Зиннур бик дөрес әйтте, поэмада халыкның язмышы чагыла.

Рецензияләр конкурсын оештырып зур эш эшләдегез. Кызыклы рецензияләр чыкты. Шуны искәртәргә теләм: әгәр син бер урын биләсәң, кирәкле кеше булсаң, син хакта әйбәт рецензия чыгарырлар. "Казан утлары"нда димин. Гомумән, шулай. Ә инде андый урыннарын булмаса, син хакта беркайчан да рецензия язмаячаклар.

Тагын... Диаспорага күбрәк чыгарга кирәк. Бу фикер белән килешәм, хуплыйм. Көнбатыш Себердә нефть промшленносте татарлар кулында диярлек. Аларның ярдәменә таянырга мөмкин булыр иде. Акча алар кулында бит.

Милли идея, милли идеология нәрсә ул? Без бит аны төгәл генә белмибез хәзер. Буталып калдык. Күп нәрсә Мәскәүгә бәйле. Бәлки шуңа мәсьәләләр буенча да бер бөхәс ачып жибәрәргә кирәктер. Философларны тартып.

Киләсе елга планыгыз бик әйбәт. Журналны шушы дәрәжәдә тотканыгыз өчен бик зур рәхмәт сезгә, егетләр.

Р. Фәйзуллин. Фикер алышуда барысы уңсигез кеше чыгыш ясады. Барысы да журнал өчен чын күнелдән борчылып сөйләде. Алга таба бу очрашуларны ешрак ясарга, вакыт табарга кирәк дигән фикер туды әле. Дүртәр сөгәт утыру мәжбүри түгел. Берәр-икешәр сөгәт сөйләшеп утырсак та никадәр файда буласы.

Сезнең һәммәгезгә дә бик зур рәхмәт. Киләсе ел һәммәбәзгә ижат уңышлары, саулык-сәламәтлек алып килсен.

Редколлегия утырышыннан беркетмәне
журнал өчен **Флүс Латыфи** әзерләде.

Мәдинә Маликова

МАРАТ АБЫЙ

Куш дәфтер бите зурлыгындагы бу көгазь кисәге минем хәтеремә гомерлеккә уелып калды. Казан шөһәренең Горький урамында урнашкан К. Тинчурин исемендәге театрның афишалар тактасына ябыштырылган иде ул. Кара буяу белән йөрәк сурәте ясалган, аннан тамчы тама, ө аскарак, бала кулы белән язылгандай тигезле-тигезсез итеп: «Татарстанның бөйсезлегенә каршы тавыш бирсәң, халкың йөргәннән кан тамар!»—дип куелган иде. Татарстан суверенитеты турындагы референдум якынлашып килгән чак, 1992 елның март ае көннәре иде бу. Хәлиткәч көннәр... Урамнар тыныч үзе, әмма йөрәкләрдә ялкын дөрли шикелле... Бер укытучы болай дип сөйләде: «Моңарчы без эштә һөммәбез бер иш кебек идик. Ә хәзер урыс милләтеннән булганнар бер почмакка укмашалар да, шу-шу-шу пышылдашалар. Берер татар якынлаш-канны күрүгә, шым булалар. Без гел алар телендә сөйләшәп, ата-бабаларыбызның кемлеген онытып йөргәнгә генә яраганбыз икән аларга». Ә икенче берәүне хезмәттәше бөтенләй шаккаттырган: «Баскан жиренә аяк тибә-тибә: «Россия жире бу! Рус туфрагы!»—дип акырды, Татарстанда яшәгәннән белми дә икән»,—ди.

Менә шулай... Ике милләт арасындагы моңарчы йомылып яткан каршылык менә-менә ургылып чыгарга тора, кешеләрнең йөрәге аша ут сызыгы үтә шикелле.

Шөһәрдә таралган плакатлар, листовкалар, һөртөрлө өндәүләр менә шул утлы йөрәкләргә ике яктан мөрәжәгать итә: «Суверенитетка каршы тавыш бирегез!», «Суверенитетны яклап тавыш бирегез!» Кибеткә кергән идем, өстәлләрдә өем-өем өндәүләр ята. Ялтырап торган каты көгазьгә жете төсләр белән сурәтләр ясалган, кандай кызыл «Әйе» сүзенә кара төре сугылган: сайлау бюллетенендәге бу сүзгә менә шулай сызыгыз, янәсә, Татарстанның бөйсезлегенә каршы тавыш бирегез. Бер иш көгазьләргә зур агач ясалган, аңа «Россия» дип язылган, калын бер ботакта «Татария» дигән сүз эленеп тора, аңа бер ямьсез ир белән котсыз хатын менеп атланганнар белән жан-фәрман ышкыйлар. Аскарак: «Марат чыгармакчылар»,—дип язып куелган иде.

да ботак төбен пычкы Мөлеков белән Фәүзия Бәйрөмова Татарияне менә шушылай юкка чыгармакчылар»,—дип язып куелган иде.

Мондый чакыруларны Мәскәүдән, Горький (Түбән Новгород) каласыннан, вагон-вагон, самолет-самолет ташыганнар ул көннәрдә. Күпмә көч, күпмә акча—халык акчасы!—исраф итте бу эшкә Россия хөкүмәте! Шундый көгазьләр кайбер заводларның ишегалларына келәм булып түшөлгән, дип сөйләделәр. Мин кибеттән бер кочак өлгә көгазь-мөгазьләрне алып кайтып ташлыйм да, гади генә итеп басылган: «Татарстанның бөйсезлегә өчен тавыш бирик!»—дигән плакатларны ябыштырырга чыгып китәм. Күренеп тора: боларны чыгарган оешманың—Татар ижтимагый үзегенә—кесәсә калын түгел. Унөч яшьлек улым Искәндәр белән караңгыгача йөрәп, стена-коймалардан Татарстанга каршы язуларны куптарып алабыз

да үзөбөзүз экен ябыштырабыз. Әйленеп килүбөзгө, безнең плакатларны да ертып аткан булалар. Кайберәүләр саф татар телендә тиргәп кителәр: халыкны үзәра сугыштырырга йөрисез шунда, диләр. Яныбызда туттаган берәүнең үз кешебәз икәнчәмәләп: «Бөйсөзлөккә каршылар татарлар арасында да бар»,—дип зарланып куям. «Урысның артын ялап туймаганнар икән әле»,—ди бу офтанып. Ә икенче урында бер төркөм яшьләр арасынан берсе урысчалап: «Иң беренче баганага без сезнең ишеләрне асып куячакбыз»,—дип яный. Эңгер-меңгердә яңгыраган бу сүзләрдән чынчыллап куркыныч булып ките.

Шундый уйлар белән Татар ижтимагый үзөгәнә юнәләм. Ишегалдында да, бина эчендә дә халык тулгана. Казан тирәсенә танклар тутланган, шәһәргә бәрәп керәргә өмәр генә көтөләр, дип сөйләләр. (Соңыннан бу сүзләргәң хак булганлыгы ачыкланды.) Кемнәрдер, Ижтимагый үзөктә корал тоталар, дигән ялган хәбәр тараткан, имеш. КГБ, кара даны таралган «Черек күл» янәшәдә генә, Мәскәүдән «ым» кагулары да жите... Хәзер бәрәп керерләр дә, шундагы бөтен кешенә жыеп алып, жир астындагы таш капчыкларга салып бикләп куярлар. Корал тутындагы хәбәрләр моңа бик шөп сылтау булачак, аны нәкъ шуның өчен уйлап чыгарганнардыр да, мөгаен. Ләкин шүрлөп шылучылар күрәнми, эш бик тыгыз: сайлаучылар белән сөйләшәргә, сайлау уастокларында жәмәгәтьчелек күзәтүе оештырырга... Их, Татарстанда яшәүче һәр кеше белән аерым сөйләшәп, бөгырен актартырылык сүзләр әйтәргә иде! Мондый вакыйга, үз дәүләтчелегәңе жялап тавыш бирү мөмкинлегә, гасырда түгел, меңеллыкта бер генә була яки бөтенләй булмый кала! Тик моны һәркемгә аңлатырга милләтпәрвәрләр житми.

...Коридор буйлап узам да түр ишекне ачам. Зур бүлмәнең түрәнән Марат абый Мөлеков миңа кул изи: кер, ди. Өстәлдә көгазь өемнәрә, урындагы артындагы диварга яшел-кызыллы зур байрак эзләнә. Ул башын гадәтәнчә арткарак чөеп утыра. Күзлек пыялалары ялтырый, түгөрәк йөзә кызарынып чыккан. Өстәлнең икенче ягында, ишәккә аркасы белән таныш түгел бер ир-ат утыра, ул Марат абыйга таба микрофон сузган. Инглизчә сөйли, янәшәсендә бер ханым тәржәмә итеп тора. Америкадан килгән журналист Марат Мөлековтан—Татар ижтимагый үзөгә президентыннан—интервью ала икән. Стена буендагы утыргычларга тагың берничә кеше утырган—болары да чит ил журналистлары. Алар өчен моңарчы дөньяда барлыгы билгесез булган татар халкының милли юлбашчысы белән сөйләшәп алырга чират көтөләр. Англиядән, Германиядән, Бельгиядән, тагың әллә кайлардан махсус килгәннәр. Андыйлар көннәр буге диярлек бу бүлмәдән өзәлми. Мин ян стена буге урнашам да тыңлап-күзәтәп утырам. Чит ил журналистларына ничектер, өмма Марат абый бүлмәсендәгә сөйләшү, татар кешесә буларак, мине хөйран калдырды.

—Россиянең бер югары житекчесә, Шөймиевне тимер читлеккә утыртып, Мәскәүгә китерәргә һәм каты жавапка тартырга кирәк, диде. һәм моны эшләүләре дә бик мөмкин: армия Россиянекә, КГБ Мәскәүгә буйсына, милиция дә шулай ук. Сез, жирегезгә гаскәр басып керер, канкөш башланыр, дип курыкмыйсызмы?

—Татарлар Татарстандагы халыкның яртысыннан кимрәк. Суверенитетка каршы тавышларның күбрәк булуы бик ихтимал. Жүңелсәгәз нишләрсез? Әйе, журналистлар биргән сораулар арасында шундыйлары да бар. Баку каласының урамнарына танклар бәрәп кәргәнә искә төшә, андагы йөзләрчә мәет хәтерне кисәп уза... Йөрәк «жу» итә.

Өлгә сораулардан соң Марат абый сынын тагың да тураитыбрак куйды да: «Юк, бездә андый хәл булмас, чөнки без жинчәкөбез»,—диде.—Ничекмә? Тыныч юл белән, тавыш бирү юлы белән жинчәкөбез. Татарстанның мәстөкыйльгә биредә яшәүчә һәркем өчен файдалы, моны без республикабызның һәр гражданына аңлатабыз. Татарлар—борыңгыдан үз дәүләтчеләгә булган, мәдәниятлә, зур тарихлы халык. Ул, әлбәттә, үзөнәң дәүләтчеләгән торгызачак һәм моны тыныч юл белән эшләчөк. Без сөздән шушы фикерне үз халкыгызга ирештерүне көтәбез».

Журналистлар Марат абыйның дулкынланган йөзөнә сөерсенеп карыйлар. Бөтен кыяфәтләрендә ышанмау ярылып ята. Россия уртасында

ниче гасырлар буге йомылып яшәгән бер «нацмен» халык ничек инде шундый көчле дәүләт җитәкчеләренә, Президент Ельцинның үзенә каршы чыга алсын? Изәлгән халыкка шул кыска вакыт эчендә кем милли горурлык хисе сәңдерә алсын да кем аны берләштерсен, оештырсын? Өч-дүрт ел элек кенә барлыкка килгән шушы оешмамы? Аның җитәкчесе булган шушы фанатик адәмме?

Моңа читләр генә түгел, мин дә шикләнәм!

Икенче көнне халык сайлауларга, элек, совет чорында, демонстрацияләргә чыккан кебек, тоташ агылды. Төгә буге Иҗтимагый үзәккә килеп торган хәбәрләрнең күбесе куанычлы иде: бәйсезлеккә яклап бирелгән тавышларның саны арта торды, арта торды! Әйе, чын мәгънәсендә жиңу иде бу! Гадел, тыныч юл белән ил язмышын хәл итү иде! Бу референдумның нәтижеләрен танк төгөрмәчләре дә изеп юкка чыгара алмый иде инде.

Аңа кадәр урыс матбугатында Татарстанны Чеченстан белән гел янәшә куеп талкыйлар иде. Шул көннән бу ике республиканың, ике халыкның киләчәк-күрәчәк аерылды. Президент Дудаевның киңәшчеләре, андагы милли хәрәкәтнең җитәкчеләре кемнәр булгандыр, беллим, әгәр алар арасында Марат Мөлеков кебекләр булса, чечен халкы да бу хәтле зур фәжиғаләргә дучар ителмәгән булыр иде, мөгаен.

Минем—шөхсән үземнең сәясәт өлкәсендә нидер эшләргә сәләтем дә, дөртәм дә юк. Бар булдыра алганым—сайлауларда уйлап, дөрес тавыш бирүне оештыруда ярдәм итү, бу мәсьәләдә ирем белән киңәшү һәм үз карашымны ике улыма аңлату. Моңысы да аз түгел, дип уйлыйм. Аһ, без, барча сайлаучылар, тирәннән уйлап, гадел, дөрес тавыш бирсәк иде дә, без сайлаган кешеләр дә дөреслеккә, гаделлеккә тугры калсалар иде!

Бу эштә күпме халыкларның аяныч хаталары күз алдында! Бер генә мисал: Германиядә халык, күпчелек тавыш биреп, Гитлерны хакимияткә китергән. Гитлерны! Бер гәзитәдә Сталинград чолганышына элөккән немец солдатларының өенә язган хатын басып чыгарганнар иде... «Сайлауларда мин Гитлерга тавыш биргән идем,—дип язган ул.—Дөрес, минем тавышым күп миллионнарның берсенекә генә иде. Ләкин менә шул күп миллионнарның берсе булып биргән тавышым өчен, мин хәзер гомерем белән түлим».

Аһ, бу ачы хакыйкәтне кулына бюллетень алган һәр гражданин аңласа иде!

Ә без совет чорында, клубка яисә мәктәпкә барып, көгәз кисәген тартмага салуны бер җилләнәп кайту дип кенә санарга күнеккән кешеләр идек. Бездән генә тормый, бер кеше бернишли алмый, дигән караш нык сәңдерелгән иде безгә.

Марат абый безгә зурлыгыбызны, көчезне, ил язмышын хәл кылганда сүзсөзлеккә мөһимлеген аңлатырга кереште. Бөхетсөзлеккә күрә, ул ялгыз түгел иде, һәм без халык өчен анык-көп йөрүче татар улларын һәм кызларын күрәп, куанып туя алмадык.

Нәкъ шул чорда Мәскәү телевидениесендә «телемостлар» үткөрү гадәткә кереп китте. Бу безнең өчен гомер буге сукуыр булып яшәгән кешенә кинәт күрә башлавы кебегрәк бер хәл булды, күзләребез камашты. Чит илләр өчен дә зур яңалык иде бу, чөнки дистә еллар двамында тимер чаршау артында яшәгән совет кешеләре белән күзгә-күз карап, ачыктан-ачык сөйләшү мөмкинлеге туды. Америка белән Мәскәү арасында турыдан-туры сөйләшү хәтергә уелып калган. Һәм... Мәскәү белән Казан арасында уздырылган телевизион күпер, ягъни турыдан-туры өңгәмә, дөресрәк, ачыктан-ачык бөхәс таң калдырды. Хәзерге күзлектән караганда, моны аңлау да кыен түгел кебек. Әмма ул чакта кем идек соң әле без? Олы халык каршында баш иеп, югарыдан килгән һәр сүзгә ләббәйкә дип яшәргә өйрәтелгән бәндәләр идек ич. Мәскәү безнең өчен—күктә, ә андагы түрәләр Аллага тиң иде. Мәскәүләр үзләре дә моңа күнегеп беткәннәр иде инде. Һәм менә кинәт, һич көтмәгән җирдән аларга каршы өйтүчеләр, алар сүзен юкка чыгаручылар калкып чыкты. Бөтен дөнья каршында, телевизор аша бит өле! Гасырлар буге «нацмен»нарның баш очындагы чыбыркыны да уйнатып булмый хәзер! Сөйләшү барган саен, Мәскәү өтәчләренә кикрикләре шиңә, сүзләре бутала, тавышлары чөрелди, йөзләре кызара барды. Күз карашларында

ризасызлык, гажәпләнү, аптырау галәмәтләре чагыла. Чөнки безнең егетләrneң һәр сүзе төплә, һәр айткәне фәлсәфи һәм тарихи дәлилләргә нык нигезләнгән. Күренеп тора: алар белемләрәк, акыллырак, миңа калса, хәтта чибәррәк, кыюрак та төслә. Бөтен дөнья күрә: менә нинди ул татар халкы, менә кемнәр аның уллары!

Шәп иде татар егетләре, үзләре шәп булу өстенә, арка терәкләре дә нык иде—калаларны, урамнарны тутырган, даны еракларга яңгыраган татар милли хәрәкәтә көч-гайрәт бирә иде аларга.

Бу язмамда мин шул шаулаган хәрәкәтнең башында торган бер генә кеше—Марат Мөлеков хакында гына сөйләргә ниятләгән идем. Әмма аның шөхәсен шул чорда милләтсез хокукларын даулап көрәшкә чыккан башка шөхәсләрдән аерып алып күрсәтү мөмкин түгел икән. Халкыбызны кузгаткан, аякка бастырган, үстергән вакыйгалардан аерып алып булмый икән аны.

Шундый вакыйгаларның берсе—Бөтендөнья татарларының беренче съезды иде. Аңа кадәр Казанда, Камал театрының гүзәл бинасында андый халыкның жыелганы, андый хисләрнең кайнаганы, андый сүзләрнең сөйләнгәне юк иде өле. Менә трибунага Финляндиядән килгән делегат күтәрә—татарча сөйли, әмә безнең өчен сөер аңлаешлы, тик чыңлап яңгырый. Өнә Япониядән килгән делегат, Америкадан, Төркиядән килгәнә... Инде СССРның төрле тарафларыннан килгәннәрен санап та бетергесез. Зур, зиннәтле залны шыгрым тутырган халыкка карыйлар да, куанычларыннан тынсыз калгандай булалар. Менә без нинди зур халыкның газиз балалары икәнбез лабаса! Менә нинди жәмһүриятебез, мәркәзебез, дөньядагы иң атаклы театр биналарына тиң мәдәният үзәкләребез бар икән безнең! Һәм аларның биек мөһбәрәне күтөрелеп, өйдә генә, газиз ата-аналарыбыздан гына ишеткән телдә сөйләп һәм сөйләшеп була икән!

Ул көнне шөхәсән мин үзем дә бик нык үсеп киткәнәмне тойдым. Анда кичергән милли горурлык хисе, халкымның бөөклеген аңлау һәм аның белән бердәмлекне тою миңа нык рухи төрер бирде һәм бу нигезне миннән инде беркем дә тартып ала алмас.

Ул чакта жәмгыятьнең яшәеше, безнең фикер сөрешебез коммунистик идеологиянең тимер кыршавыннан чыкмаган иде бит өле. Аерым бер милләт кешеләрен дөньяның төрле тарафларыннан жыеп, ул милләтнең киләчеге турында сүз алып бару үзе генә дә башка килмәслек хәл кебек иде.

Югарыдан күрсәтмә, рөхсәт алып башкарылган эш түгел иде бу, аны Татар ижтимагый үзеге башлады, оештырды, уздырды.

Шуңа күрә съезд трибунасыннан, беренче чиратта, Ижтимагый үзәкнең президенты Марат Мөлековка мең-мең рәхмәтләр укыдылар. Бу уңайдан Марат абый үзе башкалардан бер башка калкып күренсә, һәр очракта күзгә кереп сикереп чыкса, бик табигый булыр иде. Әмма ул көрәштәшләрен, фикердәшләрен алгарақ чыгарырга тырышты.

Максаты зур иде аның—милләтне үстерүдә, аның куәтен арттыруда кем нәрсәгә сәләтле, нинди яхшы эш башкара ала, шуны эшләсен. Аның төхдиме, чакыруы, тырышлыгы белән Үзәк янында күп төрле комитетлар, жәмгыятьләр төзелде. Үз белдегә белән ниндидер жәмәгәтә оешмалары төзү аңарчы күрелмәгән, мөмкин булмаган эш иде. Моңа рөхсәт бирелү генә аз, фикер рәвешенә, ахыр чиктә, иманыңны үзгәртү кирәк иде. Шунысы гажәп: шактый өлкән яшьтөгә Марат абый үзе бу кискен борылышны ничек шулай тиз узган да ничек шундый ирекле рухлы, кыю житекчә булып житлөгә алган? Без—утызынчы елларда туган кешеләр—репрессия ачысын кичергән, тоталитар режим басымы астында гомер кичергән буын балалары, куру хисе безгә ана карынында ук сөңгән, диләр. Марат абый менә шундыйларга да иркән сулыш өергә тырышты. «Килегез! Эшләгез! Сүзегезне әйтегез!»—дип кемнәргә генә мөрәжәгәт итмәде ул.

Килүчеләр дә күп иде. Ул чакларда Татар ижтимагый үзегенә Лобачевский белән Дзержинский урамнары чатындагы бинасы кайнап тора иде. Бүлмә саен бер генә түгел, икешәр оешма утыра. Арадан минем

хәтердә иң нык уелып калганы—армиядән «качкан» егетләрне яклау комитеты булды.

Шулай беркөнне мин ул комитетның журналын актырып утырган идем. Арада урыс фамилияләренә күплегә гажәпләндерде. Хәер, нигә гажәпләнергә, Ижтимагый үзәк—татарларны гына түгел, жәмһүриятебезнең бөтен гражданның мәнфәгатен чын күңелдән кайгыртучы оешма иде. Уллары армиядәгә жәбер-золымга чыдый алмыйча качып кайткан маржа түтәйләр, югары кабинетларда бернинди рәхим-шәфкать таба алмагач, Татар ижтимагый үзәгенә килеп кайнар яшьләрен түгәләр, һәм фәкать биредә генә чын күңелдән аларның хәленә керәләр, жиң сызганып ярдәм итү чарасына керешәләр иде. Бер мәлне шулай комитет егетләре дөррәү кузгалып, вокзалга чаптылар. Карасак, анда берничә «дезертирны» тотып алганнар да, кулларына богау салып, поездга утыртып, кире армиягә алып китеп баралар икән. Егетләр өлгәргәннәр, теге бичараларны хәрбиләр кулыннан йолкып алып кайтканнар иде.

Качакларны яклау комитетында да күп язымшларны күрергә, күп гыйбрәтләр хәлләрне ишетергә туры килде. Читтән күчеп килгәннәрнең бердәнбер киңәшчесе һәм ярдәмчесе шактый еллар буе шушы комитет булды, чөнки хөкүмәт аларга ата-бабалары туфрагында тиешенчә урнашуда ярдәм итә алмады. Бу комитет хәзер дә эшләп килә.

Мәгариф комитеты да бик актив иде, мәктәпләрдә татар телен укытуны яхшырту, татар гимназияләре ачу, татар университетын булдыру мәсьәләләрен иң элек ул күтәрәп чыкты. Аңлашылса кирәк, бу оешмалар, асылда, Марат Мөлековның кул астында эшләр килә.

Мин Марат абыйның сабакташы да, хезмәттәше дә, көрәштәше дә түгел. Әмма инанып өйтә алам, бу кешенең шундый кодрәте бар иде ки, ул үз орбитасына эләккән һәркемне үз дөньясына, дәрәсрәгә, халык мәнфәгатләрен кайгыртуга омыттыдыра иде.

Башкаларга рухи йогынтысы бик көчле булса да, ул беркем белән дә өстән карап сөйләшми, гомумән, бик гади, тыинаяк кеше иде.

Беренче тапкыр кара-каршы очрашуыбыз менә болайрак булып хәтердә сакланган: минем Язучылар союзында председателъ урынбасары булып эшләгән чагым иде. Башкорстаннан бер төркем язучылар килде, без шулар белән очрашу оештырдык. Мин кунакларны каршы алырга коридорга чыккан идем, читтөрәк кыенсынган кыяфәттә басып торучы Мөлековны күреп алдым. Ул язучы түгел, очрашуга чакырылган иде, ләкин милли хәрәкәтнең житәкчесе буларак, тугандаш халык вәкилләре белән очрашып, халыклар язмышы хакында фикер алышунуны үзенәң вазифасы дип саный иде, күрәсең. Мин:

—Рәхим итеgez, Марат өфәнде!—дип түрдән урын күрсәттем. Бу сөйләшүгә ул житди юнәлеш бирде, өлбәттә.

Берничә айдан мине Ижтимагый үзәкнең бер җыелышына чакырып алдылар да, Жәмгыятә хәйрия оештырырга төхдәм ясадылар. Ни өчен миңа? Башта минем күп еллар буе «Азат хатын» журналында эшләгән чорымда әхлак һәм шәфкать турында еш язучымны, романнарымның берсе «Шәфкать» дип аталуын иске төшерде Марат абый. Аннары, Октябрь революциясенә кадар татарларда хәер жәмгыятьләре күп булган, совет чорында алар ырылганнар, хәзер мондый оешманы өр-яңадан торгызу өчен нәкъ менә Сезнең кебек кеше бик кирәк, дип бу эшкә алынгыра төмам инандырды.

Бу вакытта мин, казна эшеннән бушап, иҗат белән ныклап шөгыльләнә идем. Шушы сөйләшү кәләмемне куеп торырга һәм бар көчемне жәмәгать эшенә багышларга мәжбүр итәр, дип кем уйлаган! Шул рәвешле Марат абый миңа да язмышымда кискен борылыш ясарга этәргеч бирде.

Шулай итеп, Ижтимагый үзәктә тагын бер оешма барлыкка килде, минем өчен гомуми бұлмәгә тагын бер өстәл белән урындык куелды. Менә шунда инде мин референдум хәлләрен төшендем, шунда бу Үзәкнең мәшәкатләрен эчтән күреп белдем.

Бу оешманың халыкка, житәкчеләргә өндәмәләре, дөнья халыкларына мәрәҗәгатьләре—гәзитләре, листовкалары чыгып тора, ул митинглар, пикетлар,

сьездлар үткөрә, аерым шәхесләргә жәбер-золимнан яклап тавыш күтәрә. Боларын һәммәбез күрәп торабыз. Ләкин бу эшчәнлекнең икенче ягы да бар икән бит әле: зур оешманы тотарга зур бина кирәк, элемтә булдырырга—телефон, гәзитә-листовкаларга кәгазь һәм аларны басу өчен компьютерлар, күпмедер кешене даими эшкә жиһеп, аларга хезмәт хақы түләү өчен даими чыганаclar... Бинаны бик яхшы урыннан алганнар—Ирек мәйданына да, театрларга да, дәүләт органнарына да бик якын. Тик менә газ ягып жылытыла иде ул, ә бу күп акча сорый икән. Жәмгыятьнең төрле районнардагы бүлекләре белән даими элемтә тоту өчен, Жир шарының ерак тарафларында яшәүче милләтләрләребез белән сөйләшү өчен телефонга гына да күпме түләргә кирәк иде!

Чынлыкта, мондый оешма хөкүмәтнең ярдәменнән, зур житәкчеләрнең булышлыгынан башка яши алмый. Әмма дә ләкин Ижтимагый үзәк хөкүмәткә кулай, түреләргә арий торган оешма түгел иде шул. Аның вазифасы—хакимият кешеләренә ярамаган эшләрне, кимчеләкләрне күрү, халык мәнфәгатен оңытасыз, мөстәкыйльлек өчен житәрлек тырышмыйсыз, һаман Мәскәү кубызына биисез, дип тәнкыйтьләп тору иде. Дәүләт башлыкларынан Мәскәүгә баш бирмәүне таләп иткән, юкса халыкны күтәрәбез, сезне алып атабыз, дип куркытып торган оешманы кайсы түрә яратсын да нинди власть андыйны асрауга акча бирсен! Үзләре ярдәм итмәү генә түгел, Татар ижтимагый үзәгенә ярдәм итсәгез, бездән рәхим-шәфкать көтмәгез, дип башкаларга да янап торалар иде.

Ләкин милләтнең асыл егетләре бар—алар Марат абыйга акчаны яшереп бирәләр иде. Мең рәхмәт аларга! Инде менә акча түләмәгән өчен телефонны өзәләр, газ бирүне туктаталар, эшләгән кешеләргә өйләренә кайтарып жиһберергә туры киләчәк, дип торганда, кош тоткандай балкып Марат абый килеп керер иде: акча тапкан! Шул тапкан акчаларынан ул хәтта безнең Жәмгыятье хәйриягә дә бик нык ярдәм күрсәтте.

Акча дигәннән, тагын бер вакыйга искә төште. Безнең Жәмгыятье хәйрия «башка чыккач», Язучылар союзы бинасына күчкәч булды бу. Безнең оешмабыз инде исемен дә үзгәрткән—Бөтентатар Кызыл Ай жәмгыятье» дип атала иде, ә Марат абый, аны оештыручыларның берсе һәм үзәк шурасы егзасы буларак, безгә гел ярдәмләшәп, хәл беләшәп тора иде. Беркөнне ул үзе үтенеч белән килеп керде: зур бер сөясәи вакыйга уңаеннан листовкалар чыгарырга кирәк икән дә, акча вәгдә иткән милләтпәрвәр кеше чак кына сабыр итәргә куша икән. Марат абый бурычка акча эзли икән.

Яшереп биргән акчаларны алып кайтуга, ул аны бухгалтерга тапшыра, «исемән өйтәргә теләмәгән кеше бирде» дип, язып куярга куша иде. Аның шул гадәтен белгәнгә күрә мин:

—Зинһар, бу акчаны бухгалтериягә тапшырмагыз, юкса, бөтенесе салымга, телефонга түләү өчен китеп бетәр, листовкаларыгызга калмас та,—дидем.—Мин сезгә шәхсән үз акчамны бирәм, үз арабызда гына торып торсын хәзергә.

... Шулай жир жимертеп эшләп йөргән чакта Марат абыйсыз калдык... Бөрвакыт йомышым төшәп, Ижтимагый үзәк күчкән яңа бинага барып кергән идем, Үзәкнең алыштыргысыз секретаре Нәби абый Нуриев белән күзгә-күз караштык та, икебезнең дә эчәбездәге ачы сагышың уртак икәнлеген аңлап алдык. Марат абыйны сагынып, оза кына сөйләшәп утырдык. Соңрак Нәби абый:

—Теге чакта ул синнән акча алып торган иде бит,—диде. Мин хәйран калдым. Марат абый шул акчаны алганын да яшереп торырга теләмәгән. Инде бухгалтерга өйтмә дигәч, секретарь Нәби абый каршында бу сумма өчен үзен җаваплы итеп куйган...

Их, Марат абый! Марат абый! Мондый чисталыкны, сафлыкны кемдә табарсың тагын! Жаның тыныч булсын: сиңа вәгдә биргән кеше түләде ул бурычны. Аңа да өйтеп куйган булгансың икән.

Мәрхәмәтле берәү Үзәккә жиңел машина биргән иде.

—Марат абый, ничек инде сез жәяү йөрисез, бик зур кеше бит сез,—ди икән.

Кызганыч, машина еш ватыла иде: шоферы пешмәгән булып чыкты.

Алыштырырга иде дә бит, Марат абый кызгана иде тегене: хатыны эшсез, яшь баласы бар, бу да эшсез калса, ничек яшәрләр, ди иде.

Әйткәнемчә, Ижтимагый үзек һәрвакыт гөрләп тора иде, ә андый жирдә төрле кеше була. Бәгъзесенең «милләт-милләт» дип авыз суы корытуыннан гайре мактаныр жире дә юк иде кебек. Кайчакта без Марат абыйны гаепләп тә ала идек: килгән һәркемгә ишекне шар ачып куйган, кайбер өтрәк-өләмне бик якын жибәрмәскә иде, ди торган идек. Әмма ул кешеләрнең гел яхшы ягын гына күрә иде шул. Милләткә күпмедер файдасы тиярлек һәркем безгә бик кадерле, дип саный иде. Кылган яхшылыклары, милләтне яклап әйткән һәр сүзе өчен күтәрел мактады, гаеп-кыекны күрмәде. Бүгенге көндә милли хәрәкәттә мөғлүм кешеләрнең һәммәсә диярлек Марат абый канаты астында житлегеп, аннан көч һәм үрнәк алып үстеләр.

Ул зур гайләдә ата урынына калган өлкән ир бала кебек иде, шуңа күрә һәммәбезнең аңа «Марат абый» дип дөшүе дә бик табигый яңгырый иде. «Ил агасы» дип нөкә шундыйларны атылардыр да, мөгаен.

Ләкин Марат абый хақында алай дип әйтү генә аз, чөнки ил агалары һәркайда бар, ә ул бердәнбер иде...

Яшермим, баштарак мин аңарга ничек дөшсәргә белмичә аптырабрак йөрдем. «Марат өфөндә» дип тә карадым, «Марат Абдрәсүлевич» дип тә...

—Ә син миңа Марат абый дип эндәш,—диде ул гади генә итеп.—Званием «Марат абый» минем.

Хәзер менә шуны уйлап утырам: һәр илдә, һәр халыкта күренекле шөхесләргә мактаулы исемнәр бирелә. Хәрбиләргә—маршал, галимнәргә—академик, язучыларга—халык язучысы һәм башкалар. Ә кайбер очракларда махсус исем яисә звание бирүнең кирәге дә юк, кешенең үз фамилиясен атау да җитә. Әйтик, менә Сахаров. Бу фамилияне ишетүгә, Россиянең бөек шөхесе хақында сүз барганын аңлыйсың, күңелдә шундук тирән ихтирам, зурлау хисе туа. Уйлап карасаң, татар халкы өчен «Марат абый» да шундый исем бит. Ишетүгә, йөрәктә мең-мең рәхмәт, соклану, олылау уята торган исем. Халкыбыз язмышы өчен бик кискен, мөһим чорда күрсәткән искиткеч зур хезмәтләре өчен бердәнбер шөхескә бирелгән бу мактаулы исемне аннан беркем дә тартып ала алмас. Аерма шунда гына: Сахаров турында урыс матбугатында күп язалар, радиодан, телевидениедән күп сөйләләр. Ә Марат абый хақында—бик аз, бик сирәк...

Марат абыйны академик Сахаров белән чагыштырып каравым очраклы гына түгел. Алар икесе дә депутатлар иде: Сахаров—СССР Югары Советында, Мөлеков—Татарстан Югары Советында. Бу Советларның утырышларын телевидение еш күрсәтә иде, халык аларны шуннан танып торган булып калды. Депутат Сахаров, мең рәхмәт аңа, СССРны кешелекле, демократик, гадел кануннар белән яши торган дәүләт итү өчен тырышты. Депутат Мөлеков исә, үз халкының дәрәжәсен башка халыклар белән бертигез итү өчен, аның үз дәүләтчелеген торгызу өчен көрәштә. Биредә минем «көрәште» сүзенә басым ясап үтәсем килә. Депутат Мөлеков ялгыз түгел, алар Югары Советта бер төркем иделәр. Мөлеков Татар Ижтимагый үзегенң президенты да иде бит өле. Аның таянычы нык иде. Татарстанның суверенитеты турында Декларация кабул ителгән көнне генә иске төшерик: Югары Совет каршындагы Ирек майданы халык белән шыгрым тулган, шаулап-гөрләп, кайнап тора иде. Көн төнгә тоташты, халык таралмады, Югары Советның декларацияне кабул итүен көттә, таләп итте. Әгәр халык шушылай күтөрелмәгән булса, депутатлар Декларацияне яклап бердәм тавыш бирерләр иде микән өле? Ә бит майданга, Татар ижтимагый үзәге оештырган митингларда, пикетларда, демонстрацияләрдә сәяси чыныгу алып, милли аңын шунда үстөргән халык җыйылган иде. Һәм шул төндә ул үзенең зур җиңуен бәйрәм итте.

Депутат Сахаров СССРның Югары Советында нинди кануннар кабул иттерүгә ирешкәндер, анысы хәтергә кереп калмаган. Ә менә депутат Мөлеков белән аның милләтпәрвәр фикердәшләре Татарстан Югары Советында халык файдасына күп нәрсә эшләделәр. Алар тырышмаса һәм милли хәрәкәт көчле булмаса, Татарстанның яхшы даны—милли азатлык өчен кан коюсыз, нәтиҗәле көрәш һәм акыллы сәясәт мисалы

буларак даны—дөньяга тарала алмас иде.

Депутат Сахаровны да, депутат Мөлековны да президиумда утырган житөкчелөр өнөмөдө. Хэл итү өчен авыр, катлаулы, зур төвөккөллөк талеп итө торган, хөттө президиумдагы урыныңнан колак кагу куркынычы тудыра торган адымнарга этөрөлөр иде алар. Сахаровны югары трибунадан куып төшөргөн-нөрөн яхшы хөтөрлибез. Карап торуга үзө дө бик шөп, гайяр ир булып күрөнми иде, кыяфөтө бик гадәти, буталыбрак, тотлыгыбрак сөйли... Хөер, бу нисбөттөн Мөлеков белән уртаклыклары зур иде аларның. Марат абыебыз—базыргак гөүдөлө, түгөрөк битлө, гади кыяфөтлө кешө иде. Сүзлөрнө дө ашыгыбрак өйтөп жибөрө, трибун дип өйтөп булмый, кыскасы.

Ө менө тормыш юллары бөтөнлөй чагыштыргысыз иде бу икө шөхөснөң. Сахаров гомеренөң алтын чагын иң дөһшөтлө жимөрү коралы—водород бомбасы уйлап чыгаруга багышлаган. Аны ясаганда, камиллөштөргөндө күпмө жаннар кыелгандыр, бер Хода үзө белө. Шуларны күргөч кенө кылганныарының чын асылын аңлый академик һәм түбөгө килө. Мөлеков исө гомерө бую балаларны, яшьлөрнө төрбияли, укытучы, мөктөп директоры, университет доценты була.

Марат Мөлеков депутат итөп Казан каласының Савин бистөсөннөн сайланган иде. Сазламык жирдө, үз йортларында яши иде анда халык. Яшөү шартлары ифрат авыр кешелөр иде болар. Марат абый аларның көнкүрөшө турында, азын-көзөн идөннөрө өстөнө су чыгу турында өрнөп сөйли иде. Ул үз сайлаучыларының хөлөн яхшырту хақында Югары Советта кат-кат чыгышлар ясады, аерым кешелөргө күп ярдөм күрсөттө.

Шөһөр житөкчелөрө бу бистөгө нык игътибар бирө башладылар, монда Мөлековның йогынтысы да булды, өлбөттө. Хөзөр ул бистөдө зур төзөлөш бара, анда яшөгөннөрнө яңа йортларга күчөрөлөр. Кайберлөрө Казанның Азино дигөн яңа районындагы өр-яңа урамда—Сахаров урамында калкып чыккан мөһабөт йорттан квартир алу бөхөтенө ирешө. Ө Мөлеков урамына күчүчелөр бармы соң? Юк, өлбөттө, чөнки андый урам юк. Татарстанның башкаласындагы традициялөрнө, житөкчелөрнөң гадөтөн уйласан, килөчөктө дө, ай-һай, булыр микөн, дип куясың.

Хөер, Марат абый үзөнөң тарихи борылыш чорында тоткан урыны, уйнаган роле хақында уйламады да кебек. Киресенчө, ул башкаларны күтөрөргө, өстөн итөп куярга тырыша иде. Шул ук Ижтимагый үзөктө рөистөш дигөн эш урыны уйлап чыгардылар. Янөсө, житөкчө булып ай саен яңа бер кешө утыра. Өмма рөистөш кем генө булмасын, акча табу да, зур эшлөрнө башкарып чыгу да Марат абыйсыз булмый иде.

Бөтөндөнья татарларының Икенчө съездындагы докладын Марат абый үзөн президент вазифаларыннан бушатуны сорап төмамлады. Миңа алтмыш дүрт тулды индө, яшырөк, жөгөрлөрөк кешенө сайлыйк, дидө. Ул чакта мин, сөхнөгө йөгөрөп менөп, аның авызын учым белән каплардай булган идөм. Яшьлөр дө, жөгөрлөлөр дө житөрлек, тик Марат абыйны алыштырыр кешө юк иде!

Менө шуннан, яңа президент сайлаганнан соң милли хөрөкөттө таркаулык галәмөтлөрө сизелө башлады. Бу таркаулык шуңа барып життө ки, аерым бер төркем дөнья татарларының чираттан тыш корылтаен жыю турында игълан иттө. Марат абый канаты астыннан чыгып, индө милләт күгөн үткөн канатлары белән сызып-сызып узучылар нөкь референдум алдыннан Татарстанның «күлөгө» (теневоу) министрлар кабинеты төзүнө кичектергөсөз бурыч дип санадылар. Мөлеков, бу мәсьәләнө берәз соңрак хөл итөргө кирөк, хөзөр исө бөтөн көчнө референдум үткөрүгө юнөлтү зарур, дип саный иде.

Корылтай шул ук Камал театры бинасында узды. Жыелдылар. Шаулаштылар, милли мөжлөснө сайладылар. Миңа калса, читтөн килгән делегатларның күпчелөгө монда—Казанда барган бөхөслөрнөң асылын аңлап бетерми, көчлө тавыш белән биөк трибунадан сөйлөүчелөрнөң шаукумына бирелө иде. Мине иң тетрөндөргөнө шул булды: съезд Марат Мөлековны каты гаеплөп, шөлтөлөп махсус карар чыгарды. Председатель: «Кем бу карарны хуплый, кулларыгызны күтөрегөз!»—дидө. Мин алдарак утыра идөм, борылып карамадым. Нишлөптөр тавышларны

санап тормадылар. «Кем каршы?»—дип сорады председатель. Һәм бераз тынып торгач: «Каршы бер тавыш»,—дип өстәде. Мине яшен суккандай булды. Ничек! Каршы—бер тавыш? Бер мин генә?.. Әле кайчан ғына шушы залда, шушындый ук съездда баш иеп рәхмәт укыганнар иде, бертавыштан аны житөкче итеп сайлаганнар иде бит... Монда бит шул беренче съездда булганнар да күпмедер!

Бу вакыйга Марат абыйны аяктан егар, аның кешеләргә ышанычын бетерер, дип уйлаган идем. Әгәр мин булсаммы... Минмә... Мине трибунадан каһәрләгән адәмнәрне мөңгә гафу итмәс идем!.. Жае туры килгән саен аларның чын йөзен фаш итәргә тырышыр идем!..

Бу хәлләрдән соң шактый вакыт аның белән иркенләп сөйләшәргә жай чыкмады. Тик сөйләшсә килә, күңелнең бер почмагында, Марат абый минем теге бердәнбер тавышым турында да беләдер, аны да өйтер өле, дигән уй яши иде.

Ләкин... Марат абый мин түгел шул ул. Берзаман сөйләшеп утырганда (сүз Югары Советта бер мөһим карарны үткөрү турында иде), ипләп кенә теге корылтайны искә төшердем. Һәм хәйран калдым: ул беркемгә, бернинди үпкә сакламый икән! Ул ғына да түгел, хатаны үзеннән эзли башлады! Әйе, халык нинди булса, шундый, кешеләр дә нинди булсалар шундыйлар, Марат абый шул халыкка хезмәт итә, менә шул кешеләр белән—милләт файдасына хәрәкәт итәргә теләгә булган кешеләр белән бер юлдан бара. Алар белән уртак тел табу—аның иң беренче вазифасы. Фикерләве шундый иде аның.

Әмма... Кая соң ул Милли мәҗлес? Милләтебезнең язмышын яхшы якка үзгәрткәндә нишләде? Белмим. Белгәннәр өйтер. Ә менә Ижтимагый үзәкнең эше күз алдында... Һәм Мөлековны биек трибунадан каһәрләгән кешеләр тагын Ижтимагый үзәк тиресенә, Марат абый янына елыштылар. Мин аларның исемнәрен дә атар идем, тик Марат абыйны рәнжетүдән сакланам. Ул моны теләмәс иде.

Соңгы вакытта Марат абыйга аяк астыннан чыккан казалар килә торды. Аягын сындырып бик озак җефаланды ул, аннары кайдадыр башын ярдылар. Жәрәхәте төзәлеп бетмиçә озак интектерде. Үзе һаман Үзәккә килә, анда кайный иде. Вафаты хақында ишеткөч тө, иң беренче уй шул булды: башындагы яраданмы, әллә тагын берәр афәткә юлыкканмы... Иерәктән булып чыкты...

Радиодан, жөназасы иртәнгә сөгәтә сигездә була, дип игълан иттеләр. Бу гәҗәп тоелды—жөназа өчен иртәрәк иде. Әллә туган ягына кайтарып жирлиер микән, дигән сорау туды. Юктыр, дибез, Себер якларыннан ук бит ул. Соңыннан ачыкланды: игъланны уйлап җиткермичерәк биреп ташлаганнар икән.

Ул яшәгән һәди Такташ урамы, шәһәр үзәгенә якин булса да, каралмаган, юллары чокыр-чакыр. Билгеләнгән вакытка чөчөкләр күтөрөп килдек тө, «хрущевка» йортның өске катларына менә торган тар баскычына тезелеп бастык. Марат Мөлеков менә шушы күрексез йортның кысан фатирында хатыны белән гомер кичергән, шунда ике яхшы ул үстергәннәр икән.

Халык әллә ни күп булмаса да, жыела торды, бер-беребезгә кысылыбрак басарга туры килде. Йола буенча, без мәрхүм янына кереп, соңгы сәләмебезне биреп, хушлашып чыгуны өмет итә идек. Менә президент аппаратыннан килделәр—ярдәмчәсен җибәргән. Министрлар кабинетыннан да вәкил килде. Алар да басты чиратка кысылып. Безнең яннан өскә таба, чапаннарын җилпеп, муллалар узгалады. Ижтимагый үзәкнең берничә кешесе менеп төштө. Көтөбез... Тордык шулай уникеләргә кадр. Аннары безгә урамга чыгарга куштылар, жөназа шунда булачак, диделәр. Ишегалдын Казанда матурлардан димәс идем. Шунда урындыклар тезеп, мәрхүмне урнаштырдылар. Шыбырдап яңгыр ява башлады, мәрхүмнең ачык йөзен салкын тамчылар юды. «Алып чыгыгыз берәр нәрсе!»—диделәр. Полиэтилен япма пөйда булды, мәетнең башын яңгырдан ышыкладылар. Кыюрак кешеләр, зонтикларын ачып баскан хәлдә, хушлашу-бөхилләшү сүзләре өйтеләр.

Бик сәер иде бу. Өйтерсең лә, без университет доцентын, халык

депутатын, милли хәрәкәтнең житәкчесен түгел, ә бәлки бу фани дөньяда артык зур эш майтара алмаган гап-гади бер бөндөнә соңгы юлга озатабыз...

Күңел риза түгел иде моңа. Безнең татармы үзенең кадерле улларын яд итә белми? Хәтердә, совет заманында өлкә комитетының беренче секретаре—хәзерге президент дәрәжәсендәге кеше вафат булгач, аның җеназасы опера театрында булган иде. Хушлашырга килгән халык ике урамда чакрымнарга сузылды. Бер-берләрен таптый яздылар. Мусин иде ул секретарьның фамилиясе. Аның исемеңдәге урам да бар Казанда. Халык өчен зур хезмәтләре билгесез, әмма республикадагы иң биек урындыкта утырган кеше.

Соңыннан болай дип аңлаттылар: имештер ки, Марат абыйның гаиләсе зурлап җеназа уздыруга каршы булган, аны үз өеннән генә озатырга теләгән.

Гафу итегез, Марат Мөлеков кебек шөхәсләр алар гаиләнеке генә түгел. Алар милләтнеке, халыкныкы да. Мондый очракта халык ихтыярын гамәлгә ашырырга тиешле хөкүмәт мәрхүмне зур хөрмәт күрсәтеп озатырга кирәклеген белдерсә, гаилә моңа, мөгаен, каршы килмәс иде.

Кыскасы, Марат Мөлековка хакимиятнең игътибары житмәде...

Гомерләр уза тора. Хәзер инде бөтен дөнья татарларының җыены Конгресс дип атала, аны Татарстан Президенты үзе җыя. Төп чыгышны да Президент ясый. Икенче конгресста ясаган чыгышында ул бик жылы итеп Марат Мөлековны искә алды. Аның хакында: «Милләт өчен жан атып йөргән кеше иде»,—диде.

Нигәдер миңа ул Марат абыйны сагынадыр кебек тоелды. Сагынадыр. Дәрәс, милли хәрәкәт житәкчесе, депутат Марат Мөлеков, Президентка бер дә тынгылык бирми иде. Бүлмәсендәге яшел-кызыл байрак астына утырып, гадәтәнчә башын арткарак чөйгән Марат абыйның болай дип сөйләгәнә өле хәзер дә күз алдымда: «Президентка әйттем өле, өгәр мөстәкыйльлек мәсьәләсендә нык тормасаң, син безнең малай түгел, дидем. Бу мәсьәләдә тайпылыш ясасаң, алып ташлыйбыз без сине, дип кисәттем». Һәм аның болай сөйләргә нигезе дә, көче дә бар иде!

Мәгълүм ки, Президент Шәймиевкә—урталыкта торган житәкчегә—урис шовинистларының каты басымына бирешмәс өчен һәм Мәскәү белән аяк төрәп сөйләшү өчен, анда үз сүзен үткәрү өчен милли хәрәкәт нык таяныч булды.

Андый төрәк-таяныч хәзер дә бик кирәк. Чөнки барасы юлның очы күренми, чын мөстәкыйльлеккә ирешү—татар халкының дәүләтчелеген торгызу—татлы хыял булып кала бирә.

Тик милли хәрәкәт элекке күәтәндә түгел шул инде. Шактый еллар узса да, аңа житәкчелек итәргә Марат Мөлеков кебек кеше табылмады.

...Ул искә төшкән саен нигәдер хәтеремдә Референдум чорында күргән бер өңдәү көгәзе яңара: мөстәкыйльлеккә каршы тавыш бирсәң, халкың йөрөгәннән кара кан тамар...

Марат абыйның исемен ишеткән саен минем йөрөгәннән кайнар яшь тама...

Игътибар!

Журналыбызда басылган һәм актуаль мәсьәлә күтәргән иң кызыклы әдәби тәнкыйть язмаларына ижади бәйге дәвам итә.

Жинүче авторлар махсус премия белән бүләкләнәчәк.

Йомгак декабрь аенда ясалачак.

Редакция

7—ӘГЪРАФ (ПӘРДӘ) СҮРӘСЕ

(Әгъраф сүрәсе 206 аяттан тора. Мәккә-и Мөкәддәмәдә иңгән. Кайберәүләр: 163 нче аяттан 171 нче аяткә кадәресе Мәдинә-и Мөнәввәрәдә иңгән, дип саный. 46 вә 48 нче аятләрдә Әгърафта, ягъни жәннәт белән жәһәннәм арасындагы калку бер жирдәге халыklar турында сөйләнә, шул сәбәпле бу сүрә «Әгъраф», дип аталган. Төрлө тәфсирчеләр Әгъраф сүзен төрлечә шәрехли. Ногманида ул—«пәрдә», диелгән. Гарәпчә-урьсча сүзлектә бу сүз «чистилище» диеп тәржемә ителгән. Гөнаһлыларны—тәмугка, саваплыларны оймакка аера торган урын буларак, соңгы тәржемә сүзнен асылына якын тора түгелме?)

Бисмилләһир-рахмәнир-рахим.

1. Әлиф. Ләм. Мим. Сад.

(Бу сүзләр-хәрефләрнең мәгънәсен Аллаһ үзе генә белә, диләр. Кайбер шәрехчеләр исә: бу Аллаһ белән Мөхәммәд Пәйгамбәр арасында гына аңлашыла торган серле-шартлы билгеләр, ди. Мәүлана Мөхәммәд Али китабында исә: Мин—Аллаһ—барысын да бик яхшы белүче һәм гадел, диелгән.)

2. Бу—инсаннарны (Кыямәт турында) кисәтү, (гөнаһ кылудан саклансыннар *din*) аларга үгет бирү өчен сина индерелгән бер Китаптыр (Коръән). Инде син бу мәсьәләдә күкрәгендә борчу саклама. (3) Раббыгыздан сезгә индерелгән (Коръән) иярегез. Аны ташлап, башка химаячеләр артынан ияреп китмәгез. Аһ, сез (узганнар-дан) ни кәдәр дә аз сабак аласыз. (4) Ничәмә-ничә дәүләтләрне Без һәлак иттек. Төнлә (йоклаганда) яки көндөз ләззәт кичеп ятканда газабыбыз алар өстенә төште.

(Аллаһ Тәгалә Лут пәйгамбәр нәселен—төнлә. Шөгәаб пәйгамбәр халкын көндөз һәлак итте.)

5. Өсләренә афәт килгәч:

—Без, чыннан да, залим кешеләр икәнбез,—дип кычкыруларыннан башка берни дә калмады. (6) Әлбәттә, үзләренә пәйгамбәрләр индерелгән кавемнәренә дә, пәйгамбәрләрнең үзләрен дә жавапка тартчакбыз.

(Кешеләр үз кылмышлары өчен җавап тотар, пәйгамбәрләр дә вәзифаларын үтәү-үтәмәүдә Аллаһ каршысында җавап тотачак.)

7. Хактыр ки, Без аларга, (Жир йөзөндә ни кылганнары турында) төгәл белгәнә-безчә, тәфсиллә сөйләп бирербез. (Чөнки) Без (бер генә мизгелгә дә) алар аныннан китмибез. (8) Ул Көнне үлчәү гадел булачак. Кемнең савап өлеше авыр тартса, шулар инде котылышка ирешкән булыр. (9) Кемнең (савабы) жинел тартса, менә шулар инде аятьләребезгә каршы хаксызлык иткәннәренә күрә, үзләренә зыян эшләгән кешеләр булыр. (10) Дәресе шул бит, Без сезне Жир йөзөнә урнаштырдык һәм сезгә яшәү шартлары бирдек. Шулкадәр дә аз шөкер иттегез. (11) Хактыр ки, сезне яраттык: сонра сезгә рәвеш бирдек, аннан соң фәрештәләргә:

—Адәмгә сәждә итегез,—дип боердык. Иблистән башкалары сәждә итте. Ул (Адамга) баш орудылардан булмады. (12) Аллаһ әйтте:

Журнал өчен Рабиг Батулла әзерләде.

—Мин сина кушканнан (*сәждә итүдән*) баш тартырга ни сәбәп булды?—диде. Иблис әйтте:

—Мин аннан өстенрәк. Чөнки мине уттан яраттгын, аны балчыктан гына,—диде. (13) Аллаһ:

—Алайса, чыгып кит моннан (*жәннәттән*),—диде,—Монда төкәбберлек күрсәтү ярамый. Кит! Чөнки син инде каргалганнар рәтендә,—дип боерды. (14) Иблис:

—Миңа кешеләр янадан терелгәнчегә (*Кыямәт көненә*) чаклы вакыт бир,—диде. (15) Аллаһ әйтте:

—Бар, кит, син Кыямәт көненәчә яши аласын,—диде. (16) Иблис әйтте:

—Син мине азгынлыкка мөхкүм иттен, шуңа күрә, мин дә аларны аздрыр өчен синен тутры юлын өстендә утырачакмын,—диде. (17) Аннан соң, ант итеп әйтмән ки, аларның алларына, арка якларына, уннарына, сулларына төшәчәкмен. Аларның күбесен син шөкер итүчеләр арасында тапмаячаксың,—диде (*Иблис*). (18) (*Аллаһ*) әйтте:

—Әйдә, бар! Каргалмыш вә мәсхәрәлә рөвештә моннан чыгып кит! Хактыр ки, сина ияргәннәр белән барыгызны туплап, жәһәннәмне тутырачакмын,—диде.

19. Әй, Адәм, син хатының белән жәннәткә урнашып, теләгәнгез жирдә ризык жыегыз. Бары тик менә шушы агачка гына кагылмагыз. Юкса, сез дә залим булырсыз.

20. Каплаулы гаурәтләрен үзләренә күрсәтер өчен, шайтан (аларның күчеленә) вәсвәсә салды һәм:

—Раббыгыз сез фәрештә булмасын яки үлемсезгә әверелмәсен дип, бу агачтан тыйды,—дип пышылдады. (21) Һәм аларга (*Иблис*):

—Мин сезгә яхшы нәсихәт бирүчедер,—дип ант итте.

22. Вәсвәсәгә салып, ул аларны хәйлә белән алдады. Агач жимешен ашаганнан соң, аларның оят жирләре күзләренә чалынды. Һәм алар жәннәт яфрактарынан каплавыч үрергә тотындылар. Раббы аларга:

—Мин сезгә: ул агачка кагылырга ярамый, димәдемме вә шайтан сезнең иң хәтәр дошманыгыз, димәдемме?—дип орышты.

23. (*Адәм белән хатыны*) әйттеләр:

—Иә, Раббыбыз, үзәбезне харап иттек. Әгәр безне кичермәсән, ярлыкамасан, һичшиксез, зарар күрүчеләрдән булырбыз,—диделәр. (24) Аллаһ:

—(*Иблис белән Адәм*) бер-берегезгә дошман булып (*жиргә*) төшегез. Сезгә Жир йөзөндә, билгеләнгән вакытка чаклы, тормыш итәр өчен жай урын булып. (25) Шунда яшәрсез, шуңа үләрсез, шуннан (*Кыямәткә*) чыгарылырсыз. (26) Әй, Адәм балалары, оят жирләрегезне каплап өчен киём, бизәклә күлмәкләр яраттгык. Төкъялык (*саф ахлак, диндарлык*)—киёмнәрнең иң гүзәледер. Болар Аллаһның галәмәтләредер. Бәлки яхшылап уйлый торгач, гыйбрәт алырсыз. (27) Әй, Адәм балалары, ата-анагызны жәннәттән кудырып өчен, шайтан аларның киёмнәрен салдырып, оят жирләрен үзләренә күрсәтте; ул сезне дә шулай алдамасын. Чөнки ул (*шайтан*) һәм анын дуслары сезне күрәп тора, сез аларны күрмисез. Хактыр ки, Без шайтаннарны имансызларның дустан иттек.

(*Шайтан белән жәннәр кеше күзәнә күрәнми, алар якындашканны кешеләр сизми-күрми. Шулай якын килеп, алар кеше күчеленә вәсвәсә сала. Шайтаннарның кеше күзәнә күрәнгән чаклары турында да риваятьләр бар.*)

28. Алар яманлык кылганнан соң:

—Аталарыбызның шулай кылганнарын күрдөк. Аллаһ та безгә шулай кылырга боерды,—диләр.

Әйт син:

—Аллаһ яманлык эшләргә кушмас. Белмәгән көенчә Аллаһка каршы сөйләргә ничек жөрәт итәсез?—диген. (29) Әйт:

—Раббым гадел булырга боерды,—диген.

—Һәр сөздәдә йөзегезне Кыйблага таба юнәлтәгез. Аллаһка ялварып, динне Аллаһ ризалыгы өчен (*Аллаһ кабул итәрдәй*) ихлас тотыгыз. Ул сезне әүвәл ничек яраткан булса, шулай ук Аның хозурына кайтачаксыз.

30. Ул бер кавемне тутры юлга күндерде, икенчесен алаштырды. Чөнки алар

Аллаһны(ң динен) ташлап, шайтаннарны үзләренә дус итте. Шулай да, алар үзләрен тутры юлда дип саный. (31) Әй, Адәм балалары, намаз укый торган урынга барганда һәрвакыт пакъ киёмнәр киегез; ашагыз, эчегез, ләкин (артыгын) исраф кылмагыз. Аллаһ исрафчыларны сөйми.

(Гаурәтләрегезне каплар өчен, киенегез, ди. Жаһиллек заманасында гарәп кабиләләре Бәйтне ялангыч килеш таваф италәр иде, ягъни изге урынны әйләнен йөрүләре иде. Көндөз—ирләр, төнлә—хатыннар. Алар анадан тумашар килеш таваф кыла иде. «Гонаһ кылган киёмнәребезне киеп, изге урында йөрисебез килми»,—диләр иде. Бу аять шушы гадәтләренә бетерер өчен иңдерелә.)

32. Әйт син:

—Коллары өчен Аллаһ яралткан зиннәтләренә вә саф ризыкларны кем харам кылды?—диген.—Алар фани дөньяда иман китергәннәр өчен, әеруча Кыямәт көнендә мәэминнәрнекедер. Менә Без мәгълүматлы халык өчен аятьләребезне шулай ачыкыйбыз.

33. Әйт син:

—Раббым ачык рәвештә, яшеренеп тә кылынган яманлыкларны, хаксыз рәвештә золым-гөнаһ кылганыгызны, һичбер дәлилсез берәр нәрсәне Аллаһка тиң күрүне вә Аллаһ турында белмәгән көенчә ялган сөйләүне харам итте,—диген.

34. Һәр өммәтнең үзенә тигән әжәле бар. Әжәл бер мизгел сонгармас, бер мизгелгә алдан да килмәс.

35. Әй, Адәм балалары, аятьләремне аңлатыр өчен, үзегезнең арагыздан чыккан пәйгамбәрләр килер; кем аятьләремнән үрнәк алса, гөнаһлардан тыелса, шуларга куркыныч юк вә алар хәсрәт эчендә калмас. (36) Аятьләребезне ялганга чыгарып, төкәбберләнеп, алардан йөз чөергәннәр дә бар, менә шулар инде төмүт кисәве булыр. Алар анда мәнгегә калачак. (37) Аллаһ турында ялган сөйләгән, Аның аятьләрен ялганга чыгарырга маташучы кешедән дә кабахәтрәк берәү бармы икән? Китапта язылган өлешләре (вәгъдә ителгән жәза) алар өстенә төшәчәк. Сонра илчеләребез (фәрештәләребез) килеп жаннарын алганда:

—Аллаһка тиң күрәп табынган ялган төңреләребез кайда?—диярләр.—Алар безне ташлап качты,—диярләр. Вә кяфер булганлыкларына үз башларына шөһадәт итәрләр. (38) (Аллаһ) әйтер:

—Сездән элек килеп киткән жен һәм кеше кавемнәре белән бергә сез дә утка кереgez,—дияр.

Һәр халык утка кергәндә юлдашларына ләгънәт орыр. Берсе артыннан икенчесе кереп, анда (жәһәннамдә) жыелганда, арттагылары алдагылары хакында әйтер:

—Әй, Раббыбыз, безне менә болар саташтырды. Шуңа күрә, аларны икеләтә утта газәплә,—диярләр.

Аллаһ аларга:

—(Гөнаһлы) һәркем өчен икеләтә газәп бардыр, ләкин сез бу турыда белмисез генә,—дип әйтер.

(«Тәмүгкә кергәч, яһүдләр—яһүдләрен, христианнар христианнарны каргар. Ияргәннәр иярткәннәрен ләгънәтләр. Кавемнәрен ялгыш юлга алып кереп адаштырганнары өчен, әйдәүчеләргә, үз кяферләрен һәм башкаларны саташтырганнары өчен, аларга ияргәннәргә дә, кяфер булганнарына күрә, һәм дә бозыкчылыкка алып кергән житәкчеләре аркасында да алар ике кат газәптә булалар».

Хәйретдин Караман тәфсиреннән.)

39. Алдан йөргәннәр арттагыларына әйтер:

—Безнең каршыда сезнең бернинди дә өстенлегез юк. Шуңа күрә, сез дә кылганнарыгызга төңгәл жәза күрегез,—дияр.

40. Аятьләребезне ялганга чыгарып, үзләрен бөек күрсәтергә теләгәннәр бар, менә шуларга инде Күк капусы ачылмаячак һәм алар, дөя энә күзе аша узганга чаклы, жәннәткә кермәячәк. Гөнаһлыларны менә шулай жәзалаячакбыз. (41) Алар өчен жәһәннем утыннан ясалган түшәкләр, өсләренә ябынырга утлы юртаннар әзерләнгән. Менә Без залимнәрен шулай газәпләрбыз.

42. Иманлы булып, игелек кылганнар жәннәт әһелләредер. Алар анда мәнгегә калачак. Беркемгә дә көчә житмәгәнә кадәр вазифа йөкләмибез. (43) *(Жәннәткә кергәннәрнең)* күнелләрендөгә барча юшкынны чыгарып атарбыз; арыклардан сулар агызырбыз. Һәм алар әйтер:

—Тугры юлы белән безне шушы нигъмәтләр илә кавыштырган Аллаһка дан. Аллаһ безне тугры юлга күндөрмәгән булса, үз көчәбез белән тугры юлны табалмаган булыр идек. Хактыр ки, Аллаһның илчеләре безгә Хакыйкәт алып килгән булганнар икән,—диярләр.

—Менә сезгә, кылган игелекләрегез өчен түләү—ул жәннәт—сез аның варислары булдыгыз,—дип әйтерләр. (44) Жәннәттәгеләр жәһәннәмдәгеләрдән:

—Раббыбыз вәгдә иткәнне без таптык, сез дә Раббыгыз вәгдә иткәннәрне таптыгызмы сон?—дип сорарлар. Тегеләре:

—Әлбәттә, таптык,—дип җавапланыр. Һәм араларыннан берәү:

—Залимнәр өстенә Аллаһның өчә каһәре төште,—дип кычкырыр. —(45) Аллаһ юлыннан тайпылганнарны, шул юлны бозарга теләгән залимнәрне, Ахирәтне дә инкар итүчеләренә *(ләгънәт сукты)*. (46) Шул ике тараф *(әжмах белән тамуг)* арасында бер пәрдә-аралык бар, Әгъраф өстендөгә жәннәткә керәчәк кешеләрне аерым билгеләреннән танып:

—Сәлам сезләргә,—дип баш иячәкләр. Бу адәмнәр үзләре жәннәткә әле кермәгән, ләкин керергә нык өмет итәләр.

(«Әгъраф—жәннәт белән жәһәннәм арасындагы бер калку мәйдандыр. Гөһәкярлар да, саваллылар да Аллаһ чакырганга чаклы шунда калып торалар. Жәннәткә керәчәк кешеләргә йөзә—ак, жәһәннәмгә керәчәкләргә чыраа кара була икән. Ак йөзләләр бер-берсен танып, сәлам бирешәләр, сәлам алышалар».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

47. Жәһәннәм әгъзаларын күргәч алар:

—Йа, Раббыбыз, безне залимнәр белән бергә урнаштырмасана,—дип ялварырлар. (48) Әгъраф калкулыгындагылар аларны *(жәһәннәмгә китчәкләренә)* тамгаларыннан танып әйтер:

—Туплаган байлыгыгыз да, төкәбберлегегез дә сезгә файда китермәде,—дияр.

(49)—Аллаһ аларга һичнинди дә рәхмәт индәрмәячәк, дип сез ант иткән идгез түгелме?—дип Әгъраф әһелләреннән сорарлар *(һәм иманлыларга таба борылып)*:

—Кергез жәннәткә. Сезгә моннан соң курку булмас. Вә сез кайгыларга дучар булмаячаксыз,—дип әйтерләр. (50) Жәһәннәмгә керәчәкләр жәннәт әгъзаларына болай дип әйтер:

—Зинһар, су бирегез, йә булмаса, Аллаһ сезгә биргән ризыктан безгә дә берәз гына өлеш чыгарыгыз,—дип ялынырлар. Алар *(жәннәт әһелләре)* исә:

—Аллаһ боларны кыяфрләргә харам кылды,—диячәк. (51) Ул кыяфрлар фани дөнья тормышына алдандылар. Алар диннәрен бер уен-шаяру кебек итеп тоттылар. Алар шушы көнгә калачакларын онытты, хәтта аятләребезне инкар итте, шулай булгач, Без дә аларны оныттык *(рәхмәтебездән мәхрүм иттек)*. (52) Хактыр ки, аларга, иман китергән көмәгә өчен, ул күрсәтүче һәм рәхмәтем буларак, гыйлем белән аңлатыла торган бер Китап китердек. (53) Алар *(кыяфрлар)* Аллаһ кисәтүеннән башка берәр нәрсә көтәмәни? Вәгдә ителгән Көн килеп житкәч, *(бу Көн киләсен)* алдан ук оныткан кешеләр әйтер ки:

—Раббыбызның илчеләре китергәннәр хак булып чыкты. Хәзер безнең шәфәгатьчеләребез бармы, безгә шәфәгать итсеннәр яки безне фани дөньгә кайтарсыннар, без кылганнарыбыздан аеры буларак, игелекле гамәлләр кылыр идек.

Алар, чынлап та, үзләренә язык эшләделәр, табынган уйдырма сыннары да аларны ташлап, юк булды.

54. Хактыр ки, Раббыбыз алты көн эчендә Күкләрне вә Жирләрне яраттты. Аннан соң Гарештә Үзенә хакимлеген урнаштырды. Ул төнне көн белән каплап, аларны өзлексез алыштырып тора. Кояшны, Айны һәм йолдызларны үз боерыгына буйсынган хәлдә яраттучы—Аллаһтыр. Мәгълүмдер ки, юктан бар итү дә, алар белән идәрә итү дә Аллаһка хастыр. Гәләмнәрнең иясе Аллаһ никәдәр бөектер.

(«Гареш—тәхет. Аллаһның урыны. «Алты көн эчендә яраттты» гыйбарәсен тәфсирчеләр төрлечә юрый. Без аңлаган егерме дүрт сәгатьлек тәүлек түгел, балки Аллаһ

көнә мәгънәсәндә әйтәләр, диләр. Хаж сүрәсенең кырык жиденче аятендә исә, Аллаһ янындагы бер көннең бездәгә мең елга тигез икәнлегә әйтәләр. Мәгариж сүрәсенең дүртенче аятендә исә, безнең хисап белән иллә мең ел дәвам иткән бер көн турында сөйләнә. Ягъни, Аллаһ катындагы вакыт—чагыштырмача, шартлы вакыт. Эйнштейнның («Чагыштырмалылык теориясе») Нисбәти назары Корьондә күптән язылып куелган. Димәк ки, Аллаһ Тәгалә дөньяны алты дөвәрдә яраттып, бүгенгә хәләнә китергән булып чыга. Фүссиләт сүрәсенең тугызынчы-уникенче аятләрендә бу турыда тәфсилләп аңлатыла».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

(Соңгы вакытта тәржемәчеләр һәм тәфсирче галимнәр «гареш» сүзен кинрәк аңлата башладылар. Ул сүз бары тик Күктәхет мәгънәсәндә генә түгел, балки Аллаһу Тәгаләнең Бөтенгаләм белән идарә итү ысулы икәнән дә баян итәләр. Бу сүз эчендә «гыйлем, идарә кодрәте, хужжалык итүче» мәгънәләре ята икән. Димәк ки, «Гарештә хахимлеген урнаштырды» гыйбарәсен «Бөтенгамәлдә Үз идарәсен, Үз гыйлемен, Үз хахимлеген урнаштырып, гамал кыла башлады» дип аңлатсак, дөресрәк була түгелме?)

55. Раббыбызга ялвара-ялына, аулакка дога укыгыз, белеп торыгыз, Ул хәттин ашканнарны сойми. (56) Жир йөзен тәртипкә салганнан соң, ул тәртипне бозмагыз (башбаштаклык, бозыклык кылмагыз). Аллаһтан (жәзасыннан) куркып вә (Аның мәрхәмәтен) өмет итеп, гыйбадәт кылыгыз. Хактыр ки, игелек кылганнарга Аллаһның рәхмәте бик якын. (57) Рәхмәт яудырып алдыннан сеенечлә жилләр истерүче—Улдыр. Алар (жилләр) авыр болытлар алып килсә, (корылыктан) үле илләргә юллайбыз. Анда яңгыр яудырып, төрлө-төрлө жимешләр өлгертәбез. Менә шулай итеп, үлеләрне дә терелтербез. Нәрхәлдә моннан гыйбрәт алырсыз. (58) Раббының рәхсәте илә яхшы мәмлөкәтнең игене дә мул чыгар. Яман илдә чүп үләнәннән башкасы үсмәс. Менә без шөкер итүче бер кавем өчен аятьләрен шулай ачыклайбыз.

59. Хактыр ки, Нухны илче буларак үз халкы арасыннан күндердек.

Ул әйтте:

—Әй, кардәшләрем, Аллаһка коллык итегез (гыйбадәт кылыгыз), сезнең Аннан башка тәңрегез юк. Дөресен әйтим, мин өстегезгә килә торган бер көннең (Туфан суы) газабыннан куркам. (60) Ул кавемнән хахимнәре әйтте:

—Күрәбез, синең адашуың көн кебек ачык,—диделәр.

61. Ул әйтте:

—Әй, кардәшләрем, мин адашмадым, фөкәть мин галәмнәрнең Раббысы тарафыннан күндерелгән бер илче. (62) Сөзгә Раббымның вәхий иткән аятьләрен генә ишеттерәчәкмен, сөзгә үгет-нәсихәт бирәмен, сөз белмәгәннәрне мин Аллаһтан белдем. (63) Гонаһлы булудан сакласыннар дип, Аллаһның рәхмәтенә ирешсеннәр өчен, Аллаһның газабы белән куркытыр өчен, үзегезнен арадан чыккан кешегә Аллаһтан Китап ингәнәнә аптырыйсызмы?—диде. (64) Аны ялганчыга чыгардылар. Без дә аны һәм аның белән бер көймәдә булганнарны коткардык. Аятьләребезне ялганга чыгарырга маташканнарны суга батырдык. Чөнки алар (күңел күзләре) суыкыр бер халык иде.

65. Гад халкына да кардәшләре Нудны илче иттек. Ул әйтте:

—Әй, халкым, Аллаһка гыйбадәт кылыгыз, сезнең Аннан башка тәңрегез юк. Әле һаман да Аллаһтан (жәзасыннан) курыкмыйсызми?—диде. (66) Ул халыкның кяфер хахимнәре әйтте:

—Без синең мисез (жүләр) икәнлегенне ап-ачык күрәп торабыз вә, шөбһәсез ки, сине алдакчы дип уйлайбыз,—диделәр. (67)—Әй, халкым,—диде (Нуд).—Мин мисез (жүләр) түгелмен. Фөкәть мин галәмнәрнең Раббысы жибергән бер илче. (68) Сөзгә Раббымның вәхий иткән аятьләрен ишеттерермен вә мин сезнең ышанчылы кинәшчегез булырмын. (69) Сезне кисәтер өчен арагыздан чыккан бер адәм аша Раббыгыздан сөзгә бер Китап килгәнәнә гажәпләндегезми? Уйлап карагыз әле, Ул сезне, Нух кавемнән соң, алар урынына китердә вә яратылганда ук сезне алардан өстен кылды. Шулай булгач, Аллаһның нигъмәтләрен онытмагыз: котылыр-сыз,—диде. (70) Әйттеләр ки:

—Син безне бары тик бер Аллаһка гына гыйбадәт кылдырыр өчен вә ата-бабаларыбыз табынган (тәңрәләребезне) ташлату нияте илә килденме? Әгәр син хак

сөйлесен икән, безне куркыта торганынны (*Аллаһ җәзасын*) күрсәт,—диделәр. (71) (*Һүд*) әйтте ки:

—Сезнең өскә Аллаһның каргышы һәм җәзасы (*коточкыч ачылык*) килде бит инде. Аллаһтан һичбер хокук бирелмәгән көе, бары тик ата-бабаларыгыз (*сыннарға, потларға*) таккан исемнәр турында минем белән сүз куертырга булдыгызмыни? Алайса, торып торыгыз, шик юк ки, мин дә сезнең белән бергә көпәп торучымын,—диде. Ашыкмагыз, сезгә тагын җәза килер, мин дә сезнең ул җәзагыгызга шаһит булырмын.)

72. Аны һәм анын белән бергә булганнарны рәхмәтебез илә коткардык. Аятләребезне ялганга чыгарырга маташканнар белән иман китермәгәннәреннән нәселен кистек. (73) Сәмүд халкына да үзләре арасыннан Салихны күндердек. Ул әйтте:

—Әй, халкым, Аллаһка гыйбадәт кылыгыз, сезнең Аннан башка тәңрегез юк, сезгә Раббыгыздан ап-ачык бер дәлил килде. Ул бер мөгҗиза буларак китерелгән дөядер. Аны иреккә жиберегез, ул Аллаһ жирендә утласын, ана яманлык кылмагыз, юкса, соңыннан сезгә җәза инәр,—диде.

(«Сәмүд халкы Салих пәйгамбәргә: әгәр син пәйгамбәр икәнсең, мөгҗиза итеп, минә шушы таш эченнән бер дөя чыгар, шунда гына без синең пәйгамбәр икәнңә ышаначакбыз, диде. Хәзрәти Салих дога укыды һәм таштан бер ана дөя килеп чыкты. Бу мөгҗизаны күрүгә үк кайберләре иман китерде. Калганнары исә һаман кяферлектә кала бирделәр. Хәзрәти Салих дөягә кагылмасака боерды, дөя үз иркендә утлап йөрсен, диде. Ләкин кяферләр дөяне суйды. Шуңа күрә, Салих пәйгамбәр үз халкын ташлап, һижрәт итте (күченде). Аның халкы исә дөһишәтле гарасатта һәлак булды».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

74. Уйлап багыгыз, Гад халкыннан соң, алар урынына сезне бар итте. Вә Жир йөзенә (*Хиҗаз белән Шам арасына*) урнаштырды:

—Жирнең тигез урыннарында сарайлар саласыз, калку урыннарында өйләр житкерәсез (*кыяларны тишеп, торыр өчен куышлар ясыгыз*). Инде Аллаһның ниһәмәтләрен исегезгә төшереgez, фетнәчеләр кебек, Жир йөзендә буталчылар чыгармагыз. (*Башбаштаклык кылып, табигать тәртибен бозмагыз*.) (75) Бу халыкның хахимнәре бөеклек төкәбберлеге илә, араларындагы зәгыйфь күренгән мөселманнарға әйттеләр:

—Сез Салихның Раббы тарафыннан күндерелгәнлеген беләсезме, анын Пәйгамбәр икәнәне (*ышанасызмы*)?—дип сорадылар.

Тегеләр исә:

—Шик юк ки, без ана ни индерелсә дә ышанабыз,—диделәр. (76) Бөеклек төкәбберлеге белән тагын әйттеләр:

—Без исә сезнең ышанганыгызны инкарь итүчеләр,—диделәр. (77) Һәм алар ана дөянен аякларын кисеп, суйдылар вә Раббының рөхсәт чикләрен боздылар да:

—Әй, Салих, әгәр син, чыннан да, пәйгамбәр икәнсен, безне өркетә торган җәзаны күрсәт инде,—диделәр. (78) Шуннан соң аларны дөһишәтле тетрәү тотты һәм алар үз йортларында тезлөнгән (*кәкрәеп калган*) килеш һәлак булдылар. (79) Салих алардан йөз чөөрде дә әйтте:

—Әй, халкым, хактыр ки, мин сезгә Раббымның вәхий иткән вәгдәсен китердем вә сезгә сабак бирдем, тик сез үгетлөгәннәренә сөймисез шул.

80. Лутны да (*пәйгамбәр итеп жибердек*). Ул (халкына) әйтте:

—Сездән элек кылган кавемнәр дә кыла алмаган фөхешлекне эшләргә жыенасызмы?—диде. (81) Чөнки сез шөһвәти лөззәт өчен, хатыннарыгызны ташлап, ирлөргә якынаясыз. Дөресен әйтим, сез хәттин ашкан бер бозык халык икәнсез. (82) Кавеменң жавабы шушы булды:

—Аларны (*Лутны вә аның иярченнәрен*) мәмлөкәттән куыгыз, чөнки алар үзләрен пакь дип ышандырмакчы булалар,—дип әйтүдән башка дөһмәделәр. (83) Без аны да, хатыныннан башка, гаиләсе белән коткардык; чөнки аның хатыны (имансызлар ягында) калганнардан иде. (84) Һәм өсләренә таш яңгыры яудырдык. күр син, төһәкярларның ахыры ничек бөтә.

(«Хәзрәти Ибраһим кардәшенең торыны хәзрәт Лут, Хумуш жирендәге Сөдәм

шәһәрнең халкына пәйгамбәр итеп күндерелгән иде. Бу шәһәр халкы башка һичбер милләт эшләмәгән бозыклык (ир белән ир фәхешлеге) кыла иде. Лут пәйгамбәрнең үгетләренә игътибар итмәгәнчә, алар зина кылуларын дәвам иттеләр. Ниһаять, Лут пәйгамбәр иман китергәннәр белән бергә төнен шәһәрдән чыгып китә. Каладагы халык исә зилзиләдән, башларына яуган ташлы янгырдан һалак була».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннан.)

85. Мәдьян халкына да үз араларыннан Шөгәабне пәйгамбәр итеп күндердек. Ул әйтте:

—Әй, халкым, Аллаһка гыйбадәт кылыгыз, сезнең Аннан башка тәңрегез юк, сезгә раббының ачык дәлиле килде. Үлчәгәндә, бүлешкәндә гадел булыгыз, инсаннар-га тиешлесеңнән ким бирмәгез. Тәртип салынган Жир йөзен (*табиғатъне*) баш-баштаклык белән бозмагыз. Иманлы булсагыз, бу эшләр сезнең өчен тагын да хәерлерәктер.

(«*Мәдьян*—хәзрәти Ибраһим углының исеме. Аның оныкларына Мәдьян кабиләсе дип, алар яшәгән шәһәрне Мәдьян каласы диләр иде. Бу шәһәр Фәлистин (Палестина) белән Хижаз арасында һәм Кызыл Диңгез буена урнашкан иде».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннан.)

86. Куркытып-янап, Аллаһ юлыннан тайпылдырырга вә шул тугры юлны бозарга тырышып, юл буенда мәэминнәренә сагалап, посып тормагыз! Уйлап карагыз өле, сез бик аз игдегез, Ул сезне үрчетте. Күрегең, аздыручыларның азагы ничек тәмамланганын.

87. (*Шөгәаб әйтте*):

—Әгәр арагыздан бер төркем мин алып килгәннәргә (Аллаһ хөкемнәренә) инанса, икенче төркемгез, инанмаса, Аллаһ хөкеме килгәнчегә чаклы сабыр итегез. Ул—хөкемдарларның ин гаделе. **(88)** Кавеменәң хахимнәре төкәбберлек илә әйтте:

—Әй, Шөгәаб, сине мөселманнарын белән бергә илебездән катгыян сөрәчәкбез яки безнең дингә күчәчәксез,—дилеләр.

Шөгәаб:

—Сезнең ул динегезгә (*нәфрәтле булсактамы?*) үзәбез теләмәсәктәме?—диле.

(89)—Дөресен әйтм, Аллаһ безне ул диннән коткарганнан соң, кабат сезнең динегезгә кайтсак, без Аллаһ турында ялган сөйләгән булырбыз. Аллаһ ихтияр итмәсә, сезнең дингә кайту мөмкин эш түгел. Раббыбызның гыйлемә бөтенесен дә урап алган. Без бары тик бер Аллаһка гына баш ордык. Раббыбыз! Халкым белән арабызны гаделлек белән хөкем ит. Син хөкемдарларның ин гаделе.

90. Бу халыкның житәкче кяферләре әйтте:

—Әгәр дә Шөгәабкә иярсәгез, сез, һичшиксез, зарар күрерсез,—дилеләр. **(91)** Тан алдында дәһшәтле жир тетрәве вакытында алар үз йортларыннан чыга алмаенча көкрәп һалак булды. **(92)** Шөгәабне ялганчыга чыгарганнар, юк булды, әйтерсен лә, алар ул шәһәрдә бөтенләй яшәмәгән дә. Асылда зыян күрүчеләр Шөгәабне ялганчы дип атаганнар булды. **(93)** (*Шөгәаб*) аларны ташлап китәр алдыннан:

—Әй, халкым, мин сезгә Раббыбыз юллаган Хакыйкатыне сөйләдем вә сезгә үгет бирдем. Кяферләр өчен мин ничек кайгырыйм?—диле.

94. Нинди генә илгә пәйгамбәр жибәрсәк тө, шул ил халкы (*көферлекләре өчен*) бәлки тәүбә итеп, тугры юлга басар дип, аларны фәкыйрьлеккә, кысанлыкка дучар иттек. **(95)** Соңыннан ул кысанлыкларны бетереп, муллык бирдек. Ниһаять, алар үрчедә вә:

—Ата-бабаларыбыз да шушылай кысанлыкта да, муллыкта да яшәп караганнар, (*монда Аллаһның катнашы юк*).—дилеләр.

Без аларны искәртмәстән (*каргыш белән*) тотып алдык.

(Алар әйткәннең тел төбенә: халыкка бала-каза килү, муллыкта яшәү Аллаһтан тормый, табиғаттан, тырышлыктан, эш уңудан килә, пәйгамбәрләрнең, Аллаһның монда катнашы юк, дигән мәгнә салынган. Шул сәбәплә Аллаһ алар өстенә кинәт афәт жиберде.)

96. Бу илләренң халыклары иман китереп, гөнаһтан курыккан булсалар иде, әлбәттә, аларның өстенә Күктән, Жирдән мул бәрәкәт капкаларын ачкан булыр идек. Ләкин алар Аллаһның аятыләрен ялганга чыгарды. Без дә кылган көферлекләренә

күрә, аларны каргышка тоттык. (97) Ул илләрнең халкы, төнлә йоклап ятканда өстөбезгә Аллаһның жәзасы төшмәс, дип уйладылармы? (98) Яки ул илләрнең халкы, иртәнчәк, уен-көлкеле (*күчел ачып, ләззәт кичергән*) чакта өстөбезгә Аллаһның жәзасы төшмәс, дип төкәбберләндемә? (99) Әллә алар үзләрен Аллаһның жәзасыннан котылган дип санымы? Зыян-зәхмәт күрәчәк гөнаһлылар гына Аллаһ хөкеменнән курыкмый. (100) Әүвәлге хужаларыннан соң ул жиргә варис булганнарга шул Хакыйкәт әле дә булса барып житмәдемени? Әгәр Без теләсә идек, гөнаһларына күрә, аларны жәзалаткан булыр идек. Аларның күнелләрен йозаклап куеп, колакларын саңгыраулаткан булыр идек.

101. Менә шундый илләр бар. Сина сабак булсын дип, алар турында бәгъзе гыйбрәтләр сөйлибез. Хактыр ки, пәйгамбәрләре аларга ап-ачык дәлилләр китерде. Баштан ук ялганга чыгарып, Хакыйкәткә алар инанырга теләмәде. Кяфәрләреннән күнелләрен Аллаһ энә шулай итеп йозаклай. (102) Аларның күбесендә антка тугыйлык тапмадык. Дөресе шулдыр ки, аларның күбесе тугры юлдан язган, дигән нәтижәгә килдек. (103) Аннан соң алар артыннан Мусаны аять-могжизаларыбыз белән Фиргавенгә вә аның халкына юлладык. Алар могжизаларны инкаръ итте. Бак, фетнәчеләрнең ахыры ни белән бетте? (104) Муса әйтте ки:

—Әй, Фиргавен, мин галәмнәрнең Раббысы тарафыннан сезгә күндерелгән бер пәйгамбәрмен,—диде. (105)—Мин Аллаһ турысында бары тик дөрөсен генә сөйләргә бурычлымын. Сезгә Раббыгыздан ачык бер дәлил китердем. Исраил угылларын (*Ягъкуб балаларын*) азат итеп, миңа биреп жибер,—диде.

(«Ул вакытта Фиргавен Ягъкуб балаларын залымда, авыр эшләрдә эшләтеп, жәбәрләп тотта иде. Шул халык арасыннан чыккан пәйгамбәр буларак, хәзрәти Муса үз халкын Фиргавен залымыннан коткарып, Мисырдан Фәлистингә кайтаруны таләп итте».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

106. (*Фиргавен*) әйтте:

—Әгәр син дөрөсен сөйләсәң икән, бер могжиза күрсәт, карап карыйк,—диде. (107) Шуннан соң хәзрәти Муса карышкысын жиргә ташлады. Таяк шундук аждаһага әверелде... (*Карышкы—дәрәжә таягы, жезл, скипетр.*) (108) ... һәм кулын кесәсеннән чыгарды. Карап торучыларга ул шундук ап-ак булып, ялтырап күренде. (109) Фиргавен кешеләре әйтте:

—Бу бик тө оста сихерче икән,—диделәр. (110)—Ул сезне йортыгыздан куып чыгарырга килгән. Ни кылабыз?—диештеләр. (111) Соңра әйттеләр:

—Аны да, кардәшен (*Һарунны да*) көттереп тор. Һәм кала буйлап йомышчыларынны юлла...

(*Хәзрәти Мусаның энесе Һарун да пәйгамбәр иде.*)

(112) ... алар бөтен сихерчеләрне жыеп китерсеннәр,—диделәр. (113) Сихерчеләр Фиргавен янына жыелды, алар:

—Без аны жинсәк, безгә кыйммәтле бүләкләр булырмы?—диделәр. (114) (*Фиргавен*):

—Әлбәттә,—диде.—Һәм дә сез минем иң якыннарымнан булачаксыз. (115) (*Сихерчеләр*):

—Ий, Муса, син иң беренче булып ташлайсыңмы, әллә безме?—диделәр. (116) (*Муса*):

—Сез ташлагыз,—диде.

Алар (*сихер таякларын*) ташлап, кешеләрнең күзен будылар, гажәеп куркыныч сихерләр күрсәттеләр.

(*Сихерчеләр баулар, агачларны уртага чыгардылар, халыкның күзен буып, шул бауларны, агачларны еланнарга әверелдерделәр.*)

117. Без дә Мусага:

—Карышкынны ташла,—дип боердык. Аның карышкысы тегеләрнең уйдурма (*оста ясалган*) еланның еланын йотып бетерде. (118) Шулай итеп, тегеләрнең ялганнары ачылды, Хакыйкәт жинде; аларның казанырга теләгән унышлары юкка чыкты. (119) Менә шулай итеп, (*Фиргавен белән аның кавеме*) жинелде һәм алар хурлыкка төште. (120) Сихерчеләр исә сәждәгә егылды. (121)

—Галәмнәрнең һәм (122) Муса белән Һарунның Раббысы булган Аллаһка инандык,—диделәр.

123. Фиргавен әйтте:

—Минем рөхсәтемнән башка сез ничек итеп (*Аллаһка*) иман китердегез? Бу, һичшиксез, халыкны шәһәрдән куып чыгару өчен сезнең тарафтан корылган тозақ. Ләкин тиздән (*башыгызга төшәчәк*) афәтне күрерсез. **(124)** Ант итеп әйтәмен ки, аяк-кулларыгызны аркылы-торкылы чапкалап ташлаячакмын, аннан соң бөтенегезне дә асып куячакмын,—диде. **(125)** Әйттеләр:

—Без, чыңлап та, Раббыбызга юнәлдек. **(126)** Син бары тик Раббыбызның аятьләре безгә индерелгәнә күрә генә, Аллаһка инанганыбызга ачу итеп кенә бездән үч аласың. Иа, Раббыбыз, безгә сабырлык бир, мөселман буларак жаныбызны ал,—диделәр. **(127)** Фиргавен каменен аксакаллары әйтте:

—Муса һәм аның кавеме сине, төнреләренне ташлап, Жир йөзәндә шакшы таратып йөрсеннәр дип, аларны исән калдырасыңмы?—диделәр. (*Фиргавен*):

—Без аларның утыл-оланнарын үтереп, хатын-кызларын исән калдырачакбыз. Әлбәттә, бездә аларны изәрлек кенә куәт бар. **(128)** Муса үз кавемәнә әйтте:

—Аллаһтан ярдәм көтегез, сабыр итегез,—диде. —Шик юк ки, Жир йөзә Аллаһныкыдыр. (*Шул Жиргә*) Ул Үзә теләгән бәндәләрен варис итә. Әжер Аллаһтан (*гәнаһ эшләүдән*) курыкканнарныкы булыр. **(129)** Алар:

—Син безгә (*пәйгамбәр сыйфатында*) килгәнчә дә, син килгәннән соң да безне жәберләделәр,—диделәр.

Муса:

—Аллаһ дошманыгызны һәлак итәр, дигән өмет бар,—диде. —Һәм алар урынына сезне жиргә хужа итеп куяр. Аннан соң инде сезнең ни кылганыгызга багар.

130. Хактыр ки, Без дә Фиргавенгә ияргәннәрне: сабак алсыннар дип, ел саен корылык, кытлык белән интектердек. **(131)** Аларга бер уңыш (*муллык*) килсә, алар:

—Бу безгә шулай тиеш,—диләр.

Әгәр өсләренә берәр афәт килсә, (*мур кырылышы*) Муса белән аның шәкертләрен гаеплиләр. Мәгълүмдер ки, алар өстенә килгән афәт Аллаһ тарафынандыр. Ләкин аларның күбесе бу хакта белми. **(132)** Һәм алар (*Мусага*) әйтте:

—Безне сихергә тотар өчен, әллә нинди мөгжизалар күрсәтсән дә, барыбер без сина ышаначак түгелбез,—диделәр.

133. Без дә мөгжизалар буларак, алар өстенә бер-бер артлы Туфан афәтен, саранча казасын, хәшәрәтләр өерен, бакалар һәм кан янгырларын яудырдык, алар һаман төкәббер бүдәлләр вә гәнаһяр кавемгә өверелделәр. **(134)** Башларына жәза (*мур*) килгәч әйттеләр:

—Ий, Муса, сина биргән антыбыз хөрмәтенә безнең өчен Раббына дога кыл, әгәр өстебездән бу газапларны алдырсаң, сина ышаныр идек вә Исраил утылларын сина биреп жибәрер идек,—диделәр.

135. Без алар өстеннән жезаны билгеле бер вакытка кадәр алдык, ләкин алар тагын сүзләрендә тормады. **(136)** Без аятьләребезне ялганга чыгарырга тырышучылардан һәм аятьләргә гамсез булганнардан үч алдык һәм аларны дингезгә батырдык.

(«*Фиргавен Ягъкуб балаларына шәһәрдән китәргә рөхсәт бирмәгәч, Муса гәләйһиссәлләм кардәшләре белән шәһәрдән төнлә чыгып китәргә мәжбүр була. Моны сизенеп, Фиргавен алар артынан куа чыга. Су буена килеп җиткәч, Муса (карышкы) таягы белән суга ора һәм су аерылып, уника сукмак хасил була. Качаклар шуннан чыгып китә. Фиргавен атлы гаскәре белән килеп җитеп, шул юлларга кереп китә дә су аларны кысып, батырып һәлак итә.*»

Шәех Ногмани тәфсиреннән.)

137. Хурлыкларга калган бу бичара кавемне Без эче бәрәкәт белән тулган жирнең Көнчыгыш тарафына вә Көнбатыш тарафына варис кылдык. Сабыр иткәннәренә күрә, Раббының Исраил утылларына биргән вәгдәсе үтәлдә. Фиргавен һәм аның кавеме, житкезгән йортларны вә үстергән бакчаларны харап иттек.

(«*Исраил утыллары, ягъни Ягъкуб токымы, хәзрәти Муса җитәкчелегәндә Мысырдан Сина ярыматавына күчкәнәч, озак дәвәрләр шунда яшәп кала. Ахырдә Кудүс, ягъни Иерусалим белән Шам тарафларын үз идарәләренә ала. Кайбер тәфсирләрдә бу аятьтәге «жирнең Көнчыгыш вә Көнбатыш» зыйбарәсе «Шам белән Мысыр» дип аңлатылса да, ул жирнең Сина ярыматавы, Фәлистин һәм Шам өлкәләре булуы хакыйкәткә якынрак тора. Чонки тарихта*

Исраил угыллары Мысырга түгел, бая аталган өлкәләргә хаким булганнар».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

138. Ягъкуб токымын дингездән кичердек, алар (*дингезне кичкәч*) юлда барганда потларга, сынымнарга табына торган халыкны очратты. Шуннан юлдашлары өйтте: —Ий, Муса, аларныкы кебек төнре (*һәйкален*) безгә дә ясап бир,—диделәр. Муса өйтте:

—Чынлыкта сез бик тө надан бер халык икәнсез,—диде.

(*Дингезне аркылы кичкәннән соң, Исраил угыллары бозау сынына табына торган Амалика кавеменә тап булган иде. Аятъ шул вакыйганы сурәтлш.*)

139. Шик юк ки, болар күнелендәге (*дин*) бетереләчәк һәм аларның гамәле (*ясаган сыннары да*) нәжес һәм яраксыз булыр. (**140**) Муса өйтте:

—Аллаһ сезне башка халыклардан өстен куйды, ә мин сезгә Аллаһтан башка бер төнре ясап куйыйммы? (**141**) Исегезгә төшерегез, сезне ин әшәке жәзалар белән жәберләп тоткан Фиргавеннең жәлләдларыннан коткардык. Алар сезнең угылларыгызны үтереп, хатыннарыгызны исән калдыра иде. Менә шунда Аллаһ Тәгалә сезне сынап бакты да инде. (**142**) (*Гыйбадәт кылыр өчен*) Мусага утыз төн вәгъдә иттек вә ана ун төнне өстәдек; шулай итеп, Аллаһ тәгаенләгән вакыт кырык төн булды. Муса кардәше Һарунга өйтте:

—Халкыбыз арасында житәкче булып минем урынга син каласың, аларны тугры юлга үгетлә, (гадел бул) юлдан язганнарга иярмә,—диде.

143. Тәгаен иткәнөбез вакытта Муса (*Тур тавына*) килде, Аллаһ белән сөйләшкән вакытта:

—Йа, Раббым, зинһар, мина күрән, сине күрәсем килә,—диде.

Раббы исә:

—Син мине күрә алмассың, ләкин өнә шул тауга кара, өгәр ул үз урынында кала бирсә, син дә мине күрерсең,—диде. Раббы тауга тәәсир итте (*нурын сирпедә*), тауны (*шартлатып*) пыран-заран китерде. Муса исә һуштан язды. Аңына килгәч өйтте:

—Дан сиңа! Сиңең сыйфатыңда кимчелек юк, дип аңладым, сиңа тәүбә иттем.

Иман китергәннәрнең беренчесе мин. (**144**) (*Аллаһ*):

—Ий, Муса,—диде.—Сиңа биргән вазифалар белән вә сүзем белән сине инсаннарның башлыгы итеп сайладым. Биргәнөмне ал һәм шөкер ит.

145. Нәсихәт вә бөтен нәрсәләрнең асылына кагылышлы ни бар, барысын да такталарга язып, Мусага бирдек (*Һәм өйттек*):

—Боларны ал һәм куәтөңнән килгәнчә сакла, халкына да өйт, монда язылганнарның ин яхшыларын кагыйдә итсеннәр. Тиздән мин сезгә юлдан язганнарның урынын күрсәтәчөкмен.

(«*Бу аятътә Тәүратның такта кисәкләрөнә язылып, Аллаһ тарафыннан хәзрәти Мусага иңдерелгәнлегә турында сөйләнә. Ләкин бу такталарның сыйфаты, асылы, рәвеше турында мәгълүмат юк. Әчтәлегенә килгәндә, шөбһәсез ки, ул такталарга шул замандагы Исраил токымының дингә кагылышлы мәсәләләре вә халыкның мәгърифәте өчен кирәкле күрсәтмәләр язылганлыгы билгеле. Аятътә телгә алынган «ин яхшыларын кагыйдә итсеннәр» гыйбарәсенең нигезендә Тәүратны кирәк чакта гамәлдә кулланышлар, дигән мәгънә ята. «Юлдан язганнарның урынын күрсәтермен» гыйбарәсе исә Фиргавен кавеме харап ителгән жирләренә, Гад белән Сәмүд кабиләләренең тар-мар ителгән урыннарын гыйбрәт итеп күрсәтәчөгәнә ишарә ителә. Ягъни: юлымнан чыкмагыз, юлдан чыкканнарны менә шундый кара тәкәдир көтә».*)

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

146. Жир йөзендә хаксыз рәвештә тәкәбберләнгәннәрне аятләремнән ераклаштырачакмын. Бөтен аятләребезне күрсәләр дә алар иман китермәс. Тугры юлны күрсәләр дә, ул юлга төшмәсләр. Азгынлык юлын күрсәләр, шул юлдан китәрләр. Аятләребезне ялганга чыгарырга маташканнары һәм аларга игътибарсыз калганнарына күрә, алар (*Аллаһ тарафыннан*) шул хәлгә төшерелде.

147. Аятләребезне һәм Ахирәттә кавышачагыбызны ялганга чыгарырга

маташучыларның гамәлләре юкка чыкты. Алар кылган гөнаһларыннан да артык жөзә алып, дип уйлыйсызмы? (Алар кылган гөнаһлары өчен генә җавап тотачак.) (148) (Муса кырык көн гыйбадәт кылырга, Аллаһ белән сөйләшсәргә Тур тавына киткәч) аның кавеме үз алтыннарын жыеп, мөгри торган бозау сыны ясатты. (Тәңребез, дип шул бозауға табына башладылар.) Ул (бозауның) үзләре белән сөйләшә алмаганын, аларга тугры юлны күрсәтә алмаганын алар күрмимени? Аны тәңре итеп табындылар һәм залим булдылар.

(«Хәзрәти Мусаның Тур тавында калуы тагын ул көнгә озайтылганнан соң, Израил угышлары арасынан Самири исемле бер сынчы, халыктан җыелган алтыннан бозау һэйкале ясады һәм: сезнең дә, Мусаның да тәңресе шушы булыр. Ләкин Муса үз тәңресен онытты, диде. Самири ул бозауны шулай итеп ясады ки, эчендә калган куыш юлларга җил кереп, бозау чычлап та мөгргән аваз чыгара иде».

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

149. Алар хаталарын анлап, кулларын шапылдаткач, пошаманга калды һәм әйттеләр:

—Әгәр Раббыбыз ярлыкамаса, рәхимлек кылмаса, без, мотлак, зыян күрүчеләр арасында булырбыз,—диделәр.

(«Гарәпләрдә хата эшләгәннең аңлагач, аяныч хәлләрдә калганда, учны учка бөрөп, ике тезгә сугу гадәте бар иде. Бу—кылган эшкә үкенү, ачыну галәмәте».

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

150. Муса ачынуынан кызган хәлдә кайтып:

—Мин киткәннән соң сез нинди хәтәр эшләр башкардыгыз, Раббыбызның өмерен көтмичә, ашыгыч хата ясадыгыз,—дип ул кулындагы язулы такталарын жиргә куйды һәм кардәшенең (Һарунның) чәченнән тотып, башын үзенә таба тартты.

Энесе:

—Анамның баласы, бу кавем мине, чыннан да, көчсез санады вә мине үтерә язды. Син мине сүгеп, дошманнарыбызны сөендермә, мине залимнәр рөтендә санама,—диде.

(Анамның баласы—бертуган кардәшләр арасында олы хөрмәт белән әйтелә торган сүз.)

151. (Муса):

—Иә, Раббым, үземне дә, энемне дә кичер, зинһар, безне рәхмәтнеңнән ташлама. Чөнки Син мәрхәмәтлеләрнен дә иң мәрхәмәтлесе бит,—диде.

152. Бозауны (тәңре) санаганнарда Раббының газабы төшәчәк вә аларга дөнья тормышында да хурлыклар булачак. Без ялган уйлап чыгаручыларны шулай жәзалыйбыз. (153) Яманлыклар кылганнан соң тәүбә итеп, иман китергәннәрен Раббы, һичшиксез, ярлыкар, гафу итәр. (154) Ачуы кайтканнан соң, Муса язулы такталарын алды. Андагы язучыларда Раббыдан (гөнаһ эшләүдән) курыкканнар өчен вәгазә һәм мәрхәмәт (вәгдәсе) бар иде. (155) (Аллаһ хозурында җавап тотар өчен) кушкан вакыт эчендә, билгеләнгән урынга Муса үз халкы арасынан житмеш кеше сайлап алып килде. Бу кешеләрне дөһшәтле зил-зилә тоткач, Муса әйтте:

—Иә, Раббым, ихтыяр итсәң, мине дә, аларны да баштук һәлак иткән булыр иден. Арабыздагы берничә ахмак кешенен гөнаһлары өчен бөтенәбезне дә һәлак итәрсенмени? Бу бары тик безне сынап каравын гынадыр шәт. Сынау аша теләгәннен алаштырып, теләгәнненне тугры юлга күндерергә максат итсәң кебек. Син безнен хужабыз, безне ярлыка, безгә миһербанлы бул, ярлыкаучыларның иң күркәме—Син!—диде...

(«Хәзрәти Муса әлегә житмеш кешене Аллаһ хозурында китерде. Муса белән Аллаһның сөйләшкәннен ишетсәләр дә, аның белән генә канәгатьләнмичә, бәндәләр: ий, Муса, Аллаһныңны ап-ачык итеп, үз күзләребез белән күрмәненчә, без инанмаячакбыз, диделәр.

Шулай дип әйтүгә үк дөһшәтле итеп җир тетри башлады һәм әлегә бәндәләр һуштан язып егылды. Хәзрәти Муса Аллаһка ялвара башлады һәм Аллаһ афәтне туктатты».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

156. ... безгә бу дөньяда да, Ахирәттә дә гүзәл тормыш өйлә. Һич икеләнмичә, без сина баш ордык.

Аллаһ боерды ки:

—Теләгән кешегә газап бирермен, мәрхәмәтем бөтен нәрсәгә житәрлек. Аны *(ғанаһ эшләүдән)* сакланганнарға, зәкят биргәннәргә вә аятьләремә инанганнарға *(савап)* язачакмын.

157. Кулларындагы Тәүрат белән Инжилдә язылган илчегә, өмми *(укый-яза белмәгән)* Пәйгамбәргә ияргәннәр бар, менә шул Пәйгамбәр аларға игелек эшләргә куша, аларны яманлыктан тыя, аларға саф-пакъ нәрсәләрне халәл итә, шакшыларны харам кыла. Авырлыктан азат итә, *(хорафат)* чылбырларын чишә. Шул Пәйгамбәргә инанып, ана хөрмәт күрсәткән, ана ярдәмче булган вә аның белән берлектә индерелгән нурга *(Коръанга)* ияргәннәр дә бар, менә шулар инде котылып, рәхәткә ирешер.

(«Өмми» укый-яза белмәүче мәгънәсендә кулланыла торган сүз. Бу—Аллаһның Пәйгамбәрне мактавы. Өмми булып та гыйлемгә ия булганга күрә әйтелә. Бу да Аллаһның бер мөжжизасыдыр».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

158. Әйт:

—Әй, инсаннар, дөрөстән дә мин күкләрнен вә Жирнен хужасы булган Аллаһ тарафыннан һәммәгезгә жиберелгән илчәмен. Аннан башка тәңре юк. Ул терелтә дә, үтерә дә. Шулай булгач, өмми Пәйгамбәр булган илчесенә, Аллаһка вә аның аятьләренә инанып, иман китергәннәр Аллаһка юнәләр һәм тугры юлны табар,—диген.

159. Мусанын камендә хак белән тугры юлны тапкан вә гаделлек белән хөкем йөртүче бер төркөм бар.

160. Без аларны *(Ягъкуб нәселен)* унике кабиләгә бүлдек. Кардәшләре *(чүлдә)* аннан су сорады, Мусага:

—Карышкын белән ташка ор,—дип боердык. Шул мәлне үк аннан унике чишмә бөрөп чыкты. Һәр кабилә эчәр өчен үз чишмәсен билгеләде. Соңыннан алар өстенә болыт жибереп, күлгә ясадык. Аларга Илаһи кодәрәт хәлвәсә һәм бүдәнә ите ашаттык.

—Сезгә биргән ризыкларының ин сафларын гына ашагыз,—дидек.

Әмма алар *(сүземне тыңламастан)* Безгә түгел, үзләренә зыян эшләде. **(161)** Аларга әйтелде:

—Шушы шәһәргә урнашыгыз, теләгәнәгезне ашагыз. Капкадан иелеп керегез һәм: *(Аллаһтан)* ярлыкау телибез, дип әйтегез. Хаталарыгызны кичерербез. Игелек кылганнарға алга таба тагын да күбрәк муллык бирербез,—диелде. **(162)** Ләкин аларның кяферләре үзләренә әйтелгән сүзне башкасы белән алмаштырдылар. Без дә хәттин ашканнары өчен шул кяферләр өстенә Күктән жәза индердек.

(«Риваятьләргә караганда, бу жәза тагун-мур кырылышы иде. Кыска гына вакыт эчендә бик күп кеше кырылды».

Садретдин Гүмүш тәфсиреннән.)

163. Син алардан дингез ярындагы халыкның хәле турында сораш. Ничек итеп алар шимбә көнне хөрмәтсезлек белән хәттин аштылар. Шимбә ял көне иде, судагы балыклар ташкын-ташкын булып яр кырына килде, ял булмаган көннәргә балык килми иде. Бозыкларны Без шулай сыныйбыз.

(«Дингез ярындагы ул шәһәр Мәдьян белән Тур арасындагы Әйлә исемендәге авыл иде. Исраил токымдыгы халык жомга көнне байрам итәргә теләмичә, ял көне итеп шимбәне билгеләде. Шуннан соң Аллаһ Тәгалә аларга ял көне—шимбәдә эшләүне, балык тотуны тыйды. Ял булгач, ял итегез, янәсә. Башка көннәргә яр буена балык өерә килмәгәннә күрә, алар ул көнне балык тотарга ярамаса да, канунны бозып, күп итеп балык тотты. Ягъни алар хәттин ашты. Бу исә Аллаһның хәйлә белән аларның кануннарга тугрымы-юкмы икәннен сынавы иде. Хәттин ашу—чыгырдан чыгу, билгеләнгән кагыйдәләргә бозып, читкә чыгу. Хәт—чик дигән сүз».

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

164. *(Алар арасында хәттин ашмаганнар да бар иде)* бәгъзеләре *(балык тотучыларны тәртип бозмаса)* үгетли башлады. Соңгылары үгетләүчеләргә өйтте:

—Аллаһ барыбер аларны һалак итәчәк һәм *(Кыямәттә)* хәтәр жәза бирәчәк,

шул (*киребеткән*) халыкны нигә үгетләп маташасыз,—диделәр. Үгетчеләр өйтте:

—Раббыбыз каршында хөрмәт казаныр өчен, үгеттән соң, бәлки, алар тәүбәгә килер, дип өмет иткән идек,—диделәр. (165) Алар үзләрен үгетләгәнне оныткан, Без дә әлегә үгетдүчеләрне коткардык, хәттин ашканнарны, кылган гөнаһларына күрә, хәтәр жәза белән жәзаладык. (166) Сүз тынламыйча, тыелганнарның чигеннән чыгарга жорыт иткәннәргә Без:

—Мәхлук маймылга өверелегез,—дидек.

(*Маймылга, дуңгызга өверелеш мәсьәләсен төрлечә аңлатучылар бар. Чылап та, кяфәр кешенең маймылга өверелүе турындамы сүз, әллә күчмә мәгънәдә кыланчык төс алуымы, әллә чагыштырма мәгънәсендәме кеше дуңгыз дәрәжәсенә төшә? Чыннан да: эчә-көсә дуңгызга өверелде, маймыландылар, дигән кебек сүзләргә үз арабыздагыларга да өйтәбез түгелме?*)

167. Раббың:

—Әлбәттә, Кыямәт көненә чаклы аларга иң яман жәза бирәчәк кешеләрне жиберәчәкмен,—дип вәгъдә итте. Шик юк ки, Раббың тиз хөкәм итүчедер. һәм Ул—ярлыкаучы, мәрхәмәт ияседер. (168) Аларны төркөм-төркөм итеп Жир йөзәнә тараттык. Алар арасында да яхшы кешеләр бар; яманнары да күп. Бәлки алар үзгәрер (*тугры юлга басар*) дип аларны һәм иминлек, һәм дә яманлык белән дә сынап карадык. (169) Алардан соң алмашка дөньяга тагын да яманрак гадәтләр кавем килде һәм алар китапка (*Тәүратка*) варис булды. Алар фани дөньяның юк-бар малына кызыкты.

—(*Ни генә кылсак та, ягъни Тәүратны бозсак та*) без барыбер ярлыкна-чакбыз,—дип.

Аларга тагын шундый нигъмәтләр килсә дә, алар һич тартынмыйча алачак. Әй! Китапка Аллаһ хакында дөресеннән башканы өстәмәчәкбез, дип ант итмәделәр-мени алар? Китапка язылганнарны укумадылармыни алар? Ахирәт йорты фәкать (*гөнаһ эшләүдән һәм Аллаһтан*) курыкканнар өчен генә хәерле булыр. Сезнең акылыгыз әле һаман шуна ирешмәдени? (170) Китапка ныклап ышанып, намазны дөп-дөрес итеп укуганнарга, игелек кылганнарга Без әжерен ким итмәбез.

171. Бервакыт (*күләгә ясаучы болыт кебек итеп*) Исраил токымының баш очына тауны күтәрдек; алар, өстөбезгә тау төшәчәк икән, дип курыкты.

Без аларга өйттек:

—Сезгә биргәнемне (*тактага язылган Тәүратны*) куәтегездән килгәнчә сакласагыз (*бозмасагыз*) вә анда язылганнарны онытмасагыз, котылырсыз,—дидек.

(172) Кыямәт көнендә:

—Без моннан хәбәрсез идек,—дип өйтмәсеннәр өчен, Раббың адәм балаларыннан, аларның төненнән токымнарын чыгарды, аларны үзәнә шаһит итте вә өйтте:

—Мин сезнең Раббыгыз түгелмени?—диде. Алар да:

—Әлбәттә, шаһит булдык (*син безнең Раббыбыз*),—диделәр.

(*«Тәненнән токымнарын чыгарды» гыйбарәсе төрлечә тәрҗемә ителә: аркаларыннан, умырткадан, билдән...»*)

173.—Әүвәлендә ата-бабаларыбыз Аллаһтан башкаларга табына иде; без алардан соң килгән токым (*алар табынганга табындык*); борынгыларыбызның бу ялгышы өчен безне дә һәлак итәрсенмени инде?—дип акланьрга маташмасыннар өчен (*шулай эшләдек*). (174) Бәлки (*бер Аллаһка гына инанырлар*) инкарчылыктан ваз кичәрләр дип, аятьләребезне шулай тәфсилләп аңлатабыз. (175) Син аларга үзәнә аятьләр индерелгән бәндә турында укып күрсәт: ул аятьләремне инкаръ итте, шуңа күрә, шайтан аны үз артыннан ияртте, ул бәндә азгын юлга басты.

(*«Күпчелек тәфсирчеләрнең язына күрә, аятьтә сөйләнә торган бәндә Исраил токымы Балгам бине Баура булып чыга. Башта ул хәзрәти Муса тоткан динне кабул итә, итагатьлә, догасы кабул бер мәселман булып китә. Хәзрәти Муса безне һәлакәткә алып бара, дип курыккан кавемнең кысуларына түзәлмичә, Балгам хәзрәти Мусага каршы бәддога укый. Һәм халыкка ничек итеп Муса Пәйгамбәрне жиңгәргә кирәклеген өйрәтә. Ләкин Аллаһ аның бәддогасын үз халкына юналтә; үзәнә дә жәза бирә. Суфилар Балгам бине Баураны тәкабберлеге вә дөньяви (азгын) теләкләре аркасында акылдан язганнарның бер мисалы итеп күрсәтәләр»*.)

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

176. Теләгән булсак, һичшиксез, аятьләребез ярдәмендә Без аны югары

дәрәжәгә күтәргән була идек. Ләкин ул дөнья малына ябышты вә комсызлык нәфесенә иярде. Анын хәле тач эт тормышы кебек иде. Янына таба килә башласан да, телен чыгарып еш-еш сулар, яныннан китсән дә, телен асылындырып сулап калыр. Менә, аятьләребезне ялганга чыгарырга тырышучыларның хәле шундый булыр. Бу кыйссаны аңлатып бир, бәлки дә сабак алырлар. (177) Аятьләребезне ялганга чыгарырга маташучыларның хәле үзләренә зарар эшләүче кавемнеке кебек—ямандыр. (178) Аллаһ өмере белән барган кеше тутры юлны табар. Ул адаштырган кеше күп зыян күрер. (179) Дөресе шул, Без женнәр белән инсаннарның күбесен жәһәннам өчен яралттык. Аларның йөрәкләре дә бар, ләкин зиһеннәре юк, күзләре дә бар—күрми, колаклары да бар—ишетми. Алар хайваннар кеби, хәтта алардан да мәхлуграк. Чөнки алар гамьсез, надан; Аллаһ сүзләренә дикъкатсез кала бирәләр.

(«Хайваннан да мәхлуграк» — чөнки хайван утка керми, ә денсез кешеләр исә тора салып утка — тамугка керергә әзерләнә.)

180. Ин гүзәл исемнәр Аллаһның исемнәредер. Шулай булгач, шул гүзәл исемнәр белән догалар укыгыз. Аның исемнәрен бозучыларны ташлап китегез. Кылан гөнаһларына күрә, алар жәзасын алачак.

(«Хәдис-и Шәрифтә Аллаһның туксан туғыз исеме бар. Ләкин хәдистә чикләү юк. Аллаһның исемнәре аннан да күбрәк. Мөшрикләр (берничә уйдырма тәңрегә табынучылар) Аллаһның исемнәрен боздылар. Үзләренә сыннарына Аллаһ исемен тактылар. «Аллаһ» сүзен үзгәртеп, алар бер таш һэйкәлне «Лат» дип атадылар; «Газиз»не гарипләндереп, «Узза» дип потка исем куштылар».

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

181. Без яралткан халыклар арасында шундый бер өммәт бар: һич туктамыйча Хакыйкәтне (Аллаһ әмерләрен) алга сөрүче, гаделлек урнаштыручы. (182) Аятьләребезне ялганга чыгарырга тырышучыларны, үзләре дә сизмәстән, әкрән-әкрән һәлакәткә китерәбез.

(«Аятьләрне инкарь иткәннәрнең бер өлешенә Аллаһ хәтта муллык бирер; алар масая башлар. Нәтижәдә, Аллаһның ғазабы абайламаган яктан килер, аларны кинәт һәлак итәр».

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

183. Мин аларга юри миһләт (берәз вакыт, кичектерү, сынау вакыты) бирәм, әмма минем жәзам (хәйләм) бик тә хәтәр булчак. (184) (Мохәммәднең) тиле түгеллеге турында кавемдөшләре уйлап карамадымыни? Ул бары тик (алда куркыныч жәза барлыгы турында) кисәтүче генә. (185) Күкләр һәм Жирдәгә төзек төртип (белән идәрә итүче Аллаһ икәнлеген) турында уйлап бакмадылармы? Аллаһ яралткан һәр нәрсәгә игътибар итеп, әжәлнең (ботендөнья гарасатының) киләчөгенә ышанып карамыйлармы? Шулай булгач, алар (Коръәннән башка) тагын нинди китапка ышанырлар икән инде? (186) Аллаһ адаштырган кешегә Аллаһтан башка тутры юл күрсәтүче булмас. Һәм Ул аларны азгынлык өчендә адашкан килеш калдырыр. (187) Синнән Кыямәтнең кайчан килчөге турында сорыйлар. (Дитерсең дә, син моны беләсең.) Әйт син аларга:

—Бу турыдагы мәгълүмат фөкәт Аллаһның үзендә генәдер,—диген.—Аның вакытын Аннан башка зат ачыкмый алмас. Күкләр вә Жирдәгеләргә дә бу авыр мәсьәлә. Ул сезгә абайламаганда килер,—диген.—Бу турыдагы мәгълүмат фөкәт Аллаһның үзендә генә,—диген.—Кешеләрнең бу турыда гыйлемә юк. (188) Әйт:

—Мин Аллаһның өмереннән башка үземә файда да, зарар да эшли ала торган көчкә ия түгел,—диген.—Әгәр дә мин серләренә белсә идем, әлбәттә, үземә тагын да күбрәк файда эшләгән булыр идем вә миңа һичбер ашәкелек йокмас иде. Мин бары тик иман китергәннәргә вәгаз сөйләүче вә сөнечлелә хәбәрләр житкерүче генә,—диген.

189. Сөзне бер жаннан (Адамнан) яралткан да, аның хозуры өчен хатынын (Һаваны) яралткан да—Улдыр. Ул аны каплагач, (Һәва) жинел йөклә булды. Ул берәз вакыт шулай йөрдә. Йөгә авырая башлагач, Раббыга:

—Әгәр дә Син безгә игелекле, кимчелексез бер бала бирсән, без, һичшиксез, шөкер итүчеләрдән булыр идек,—дип дога кылдылар.

(М. Али язганча: аять хәзрәти Адам белән хәзрәти Һәва турында түгел, гомумән, йөккә калган бөтен хатыннары турында сөйли. Моның шулай икәннен 190 нчы аять раслый.)

(190). (Аллаһ) аларга сәләмәт бала биргәч, соңыннан инсаннар бу баланы Аллаһка тинләштерделәр. Аллаһ алар тинләштергәннән өстен. (191) Алар бит үзләре яралтылган бәндәләр. Кулларын-нан һични килмәгән, булдыксыз шул нәрсәләргә алар (Аллаһка) тин санылармы?

192. Алар (уйдырма илаһлар) башкаларга да, хәтта үзләренә үзләре дә ярдәм итә алмас. (193) Тугры юлга чакырсагыз да, алар сезгә нярмәс; дәшмәсәгез дә нярмәс—сезгә барыбер (нәтижәсә булмас). (194) Аллаһны инкаръ итеп, табына торганнарыгыз да сезнең кебек коллардыр. (Әйткәнгез) дәрәс булса, аларны (гыйбадәт кылып) чакырыгыз, алар сезгә (догаларыгызга) җавап бирсен. (195) Аларның (сыннарның) йөрер өчен аяклары бармы, әллә тотат торган куллары бармы, әллә күрә торган күзләре бармы, юкса, ишетә торган колаклары бармы? Әйт.

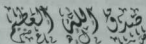
—Табынганның чакырыгыз, аннан соң үзегез булдыра алганча миңа тозақ корыгыз, миңа хәтта күз ачарга да ирек бирмәгез,—диген. (196)—Шик юк ки, минем ярдәмчә—Китап индергән Аллаһ. Ул бөтен ихлас игелекләреннән химаячәсәдер. (197) Аллаһтан башка сез табына торган сынымнар сезгә дә, үзләренә дә ярдәм итәрлек куәткә ия түгел. (198) (Кяфәрләргә) тугры юлга чыгарырга теләсәгез, алар сезне ишетмәс, син аларның сина карап торганнарын күрерсен, ләкин алар сине күрмәс. (199) (Ий, Рәсүлем) син ярлыканы юлын тот (киң күңелле бул, кешеләргә кичерә бел). Игеләккә чакыр вә җаһилләрдән ерак тор. (200) Шайтан сине (юлдан язарга, гәнаһ кылырга) котырта башласа, Аллаһка сыен. Ул ишетеп-күрәп тора. (201) Тәквәлыкка ирешкәннәргә шайтан котыртыгы кагыла башласа, (Аллаһны искә төшереп, зикер әйтәләр) һәм тугры юлны бик тиз табалар. (202) (Шайтаннар) дусларын исә (җаһилләргә, наданнарны, бозыклыкка тартылганнарны) азгынлыкка өстериләр, аннан соң инде алар (тозақка эләккәннәрне тиз генә) ычкындырмыйлар.

203. Әгәр дә син аларга мөҗиза (аятьләр) китермичә торсан, алар:

—(Нигә болай озакладың?) Үзәңнән чыгарып тупласаң (сөйләсәң) иде,—диләр. Әйт:

—Мин бары тик Аллаһ вәхий иткән әмерләр буенча гына эш йөртәм. Бу (Коръән)—Раббыбыздан килгән күнел күзләрегезне ача торган аятьләрдер; иман китергәннәр өчен тугры юл вә мәрхәмәттер,—диген.

204. Коръән укуылганда дәшмичә тыңлагыз: сез Аллаһның ярлыкавына юлыгырсыз. (205) Иртәләрен, кичләрен үзалдына, каты булмаган тавыш белән, ялвару илә, курку илә Раббыңны искә ал (гыйбадәт кыл, намаз укы). Хөбәрсезләрдән (гамьсезләрдән) булма. (206) Шик юк ки, Раббы катындагылар (фәрешталәр) Ана коллык итүләре белән масаймыйлар. Аны мактылар вә бары тик Ана гына сөждә итәләр.

Вил Ганиев

XX ЙӨЗ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ

ТАРИХИ-БИБЛИОГРАФИК КҮЗӘТҮ

Октябрьдән соңгы елларны да исәпләп, 20 еллар әдәбиятына күз салганда, мондый хәл ачыклана: иң әйбәт әсәрләрне сынаулар узган реалистлар иҗат итә икән. Әйтик, Ш. Камалның «Таң атканда» романы (1927) һәм «Козгыннар оясында» пьесасы (1929), Ф. Әмирханның «Фәтхулла хәзрәт» повесте (1928), Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романы (1919) һәм «Табигать балалары» (1920) белән «Кызыл чәчәкләр» (1922) повестьлары, «Казакъ кызы» (1924) белән «Тирән тамырлар» (1928) романнары, М. Гафуриның «Әшче поэмасы» (1922), «Кара йөзләр» (1926) белән «Тормыш баскычлары» (1927) повестьлары һ. б. әсәрләр дөнья күрә.

Хәер, ижатларын Октябрьдән соң башлаучылар да сынатмыйлар. Н. Такташның иҗади гомере гаять кыска булып чыга—ун елдан ары сузылмый, шулай да реформатор шагыйрьнең тавышы заманында һәр тарафка ишетелә. Аның В. И Ленинга багышланган «Гасырлар һәм минутлар» поэмасы кыска вакыт эчендә языла (1924 елның 21 гыйнварынан соң башланып, 5 февралендә тәмамлана), шигърият күзлегеннән чыгып бәяләгәндә—В. Маяковскийның «Владимир Ильич Ленин» поэмасы белән ярышарлык.

Хәсән Туфанның «Урал эскизлары» (1927) белән «Бибиеләр» (1932) поэмалары, Фәтхи Буриашның 1925 елгы җыентыгына тупланган шигъри һәм поэмалары, шулай ук вафатларынан соң дөнья күргән Шәехзадә Бабич (Мәскәү, 1925) һәм Дөрдмөнд (Казан, 1928) җыентыклары әдәби дөнъяның зур казанышлары була. Олуг өметләр баглаган халык Бабичның фажигале үлемен (1919 елда хәрби типографияне олау белән күчәргәндә һәлак булуын) авыр кичерә.

Үл еллардагы прозада К. Нәҗми яңа тормыш төзүчеләргә багышлап «Шобага» (1926), «Яр буендагы учаклар» (1928), «Якты сукмак» (1929), «Кояшлы яңгыр» (1930) повестьларын, А. Шапов «Рәүфә» (1926) повестен, Ш. Усманов «Памирдан радио» (1926) повестен һәм хикәяләр, С. Жәләл «Дим буенда» дигән романтик мөхәббәт повестен (яңа редакциясе 1929 елны дөнья күрә), Г. Толымбай (1900-39) авыл тормышын тасвирлаган күп кенә хикәяләр, Ф. Әсгать (1901-26) «Сүзләрдән чәчәкләр» (1927) дигән китабында 20 еллардагы татар авылындагы хәлләрне сурәтләгән хикәя һәм нәсерләр, Ә. Айдар «Ак каенлыкта» (1929) китабында чик бие сакчыларын тасвирлаган әсәрләр иҗат итә.

Яңы драматург Т. Гыйззәт (1895-1955) «Наемщик» пьесасында (1928) Октябрьгә чаклы авылда булган кискен хәлләрне (яшьләрнең солдат хезмәтенә алынуы) гажәеп оста сурәтлән; пьесага музыка да язылып, тиз арада сәхнәгә куела һәм музыкаль драма жанрына популярлык китерә. Хәер, даһи композитор Салих Сәйдәшев (1900-54) аңарчы К. Тинчуринның «Зәңгәр шөл» мелодрамасына да музыка язган була.

Идел буенда 1921-22 еллардагы ачлык татар язучыларының ижатында олуг афәт, меңнәрчә кеше өстенә ябырылган фажига буларак тасвирлана. Ачлыкка дучар ителгәннәргә ярдәм итү рәвешендә «Әдәби ярдәм җыентыгы» (1921, 1922) чыгарыла. 1923 елда исә М. Гафуриның «Ачлык тырнагында»

исемле шигырь һәм поэмалар җыгына дөнья күрә.

20 еллар башында китап чыгару эше гаятьте җыялаша. Гәрчә 1920 елда Казанда беренче дәүләт нәшрияты оешса да, ул әле тиз генә тернәкләнеп ките алмый. Ул арада Мәскәү нәшриятлары зур ярдәм күрсәтә. М. Җәлил (1929), Г. Толымбай (1927), Ш. Маннур (1928, 1929), Р. Ильяс (1929), Ш. Усманов (1926, 1929), М. Сөндөклә (1930), М. Максуд (1930), Ә. Ерикәй (1930), С. Баттал (1929), М. Кыймов (1925, 1928) һ. б. авторларның китаплары башкалада чыга. Бу эш әле 30 елларда да дәвам итә: Ә. Фәйзи (1931, 1932), Ш. Маннур (1931), С. Баттал (1931), М. Сөндөклә (1931).

Поэзия белән прозадан үзгә буларак, драма әсәрләрен китап итеп чыгару алай ук ашыгыч булмау сәбәплә К. Әмири, Ф. Бурнаш, Т. Гыйззәт, Н. Исәнбәт, Б. Ишемгулов, Г. Камал, Г. Минский, Ф. Сәйфи-Казанлы, Ә. Сәгыйди, М. Фәйзи һ. б. язучылар шушы жанрга мөрәҗҗәгәт итәләр. Крәстиән, эшче, кызылармеецлар аудиториясенә багышланган, театр һәм клуб сәхнәләрендә куелган пьесаларның күпләп язылуы, ихтимал, әнә шуннан да киләләр.

20 елларның уртасыннан татар әдәбияты рус әдәбиятына бик нык якынлаша һәм үзенең үсеш юлында шул ук этапларны үтә: пролеткульт дөверә, имажинизм, футуризм, «СулФ» кебек агымнар, пролетар язучыларның төрлә ассоциацияләре (болары пролетариат идеологиясенә өстенлеген исбат итәргә тиеш була), «Октябрь», ЛОКАФ (крәстиән яклы әдәбиятчылар), ниһаять, һәммә язучыларны берләштергән иҗат берлеге (1934). Ике-өч дәлил дә китерәм. Бездәге пролеткульт әдәбияты хәрәкәте дә гаятьте «сул» һәм кискен адымнар асы. Аның теоретикларыннан берсе булган Г. Толымбай 1931 елда «Татар буржуа теле—безнең тел түгел!» дигән китап та (мәкаләләр җыентыгы) чыгара; К. Нәҗми имажинизм белән сугарылган шигырьләр аяа; Г. Кутуй футуризм белән бик нык мавыга.

1928 елда Казанга А. М. Горький килеп киткәннән соң татар һәм рус язучылары үзара ныграк аралаша башыйлар. Олуг әдип Татарстан язучыларының иҗаты белән якыннан таныша, аларның әсәрләрен русчадан татарчага тәрҗемә иттереп укый, үзенең фикерләрен әйтә, киңәшләрен бирә. Татар әдәбиятына ул Советлар илендәге мәдәни хәрәкәттә зур иҗади көч буларак карый һәм язучыларның Беренче корылтаенда аның киңәше белән доклад тыңлана.

В. Маяковский Татарстанның башкаласына 1927 һәм 1928 елларда килә. Беренче килүендә «Сул әдәбиятның йөзә» дигән темага чыгыш асы. Аның «Сул марш» дигән шигырен Г. Кутуй татарча, П. Хузангай чувашча, А. Тока мариҗа (үз тәрҗемәләрендә) укып күрсәтәләр. Шунның тәэсирендә В. Маяковский «Казан» дигән шигырен аяа.

Татар әдәбияты 30 елларда да яңарыш кичерә, ләкин инде ул арада шартлар үзгәрәп өлгә. Әгәр дә 20 елларда әдәбиятның төп вазифасын төрлечә аңлаган аерым язучылар һәм аларны бергә туплаган төркемнәр бүтөннөрнең башкачарак фикер йөртүен инкяр итмәсәләр, ара-тирә бер-берсеннән аерылып, яңадан кушылсалар, 30 елларда бер-берсен күпсенү, үзара күрәлмәү, барча кеше бер генә төрлә фикер йөртәргә һәм бер генә төрлә максатка хезмәт итүче әсәрләр иҗат итәргә тиеш, дигән фикер өстенлек ала. Өстәвенә партия оешмалары да язучыларны идеологик яктан бердөйлеккә этәрә һәм, нәтиҗәдә, бертөрлелек китереп чыгаруга сәбәпче була. Ниһаять, барлык язучыларны бердәм оешмага берләштерү мәсәләсе хәл ителә.

1932 елның маенда партиянең Татарстан өлкә комитеты карары белән җөмһүриятнең Язучылар союзын (90 еллардан—берлек) Оештыру комитеты (Оргкомитет) төзелә. Комитетның рәисе итеп Г. Нигъмәти, сәркәтибе итеп М. Әмир билгеләнә. Казанда язучыларның корылтае 1934 елның 25-29 июлендә уза. Татарстан АССР Язучылар союзының идарә рәисе итеп К. Нәҗмине сайыйлар. Шуннан соң бу союзнның бөтен идеологик эшләре белән җитәкчелек итүне өлкә комитеты үз кулына ала. Аның төкәдиге белән Язучылар союзы җитәкчеләре беренче утырышларын ук (1934 елның октябры) «Татар совет әдәбиятында дингә каршы көрәш» дигән көн тәртибе белән үткәрә...

Җаңгилә 1937 елда Язучылар союзы үзенең нахакка рәнҗетелгән әгъзаларын аралап калу чараларын таба алмый, төмам гаҗиз була. Хәтта союзнның җитәкчесе К. Нәҗми үзе дә кулга алына. Репрессия чама белми,

революция идеяләренә иң турылыклы әдипләрне, әдбият белгечләрен кырып сала. Язучылардан олуг талант ияләре: Г. Ибраһимов, Ш. Усманов, М. Галәү, К. Тинчурин кебекләр, милли мәдәниятне жентекләп өйрәнүче зур галимнәр: Г. Шәрәф (1896-1950), Г. Гали (1900-1954), Г. Толымбай (1900-1939), Г. Нигъмәти (1897-1941), Ф. Сәйфи-Казанлы (1888-1937), Г. Газиз (1887-1938) кебекләренң ижатлары өзелә, гомерләре әрәм ителә...

Шуңа да карамастан, 30 еллар әдбиятында гаять күркәм әсәрләр дөнья күрә: Г. Ибраһимов—«Безнең көннәр» романының 2 нче редакциясе, Ш. Усманов—«Легион юлы» (1936) дилогиясе, А. Алиш—«Әкиятләр» (1937), Г. Кутуй—«Ташпырылмаган хатлар» (1936), К. Тинчурин—«Кандыр бие» (1930), Т. Гыйззәт—«Чаткылар» (1936), Ш. Камал—«Матур туганда» (1937), Нур Баян—«Гөлөндәм» (1940) поэмасы, Ә. Фәйзи—«Флейталар» (1934), Ф. Буриашның «Евгений Онегин» романын тәржемә итеп чыгаруы (1939), Г. Гобәйнең «Маякчы кызы» (1938) повесте, Л. Гыйльминенң «Чын мәхәббәт» (1936) романы, М. Жәлилнең «Алтынчәч» драматик поэмасы (автор 1935-41 елларда ижат итә, 1941 елда чыга) һәм «Хат ташучы» (1940) поэмасы.

Шуны да өйтергә кирәк, 30 еллардан М. Жәлил белән Ф. Кәрим лирикасы «хисләр диалектикасы» юнәлешендә үзгәреш кичерә, ягъни шәхеснең күпкырлы, катлаулы зат икәннә төшенә башлау сизелә. Әнә шул ижади казанышлар соңрак аеруча нык яңгыраш ала—Ф. Кәримнең сугыш лирикасында һәм М. Жәлилнең «Моабит дәфтәре» циклында сугыш темасы поэзиянең тетрәндергеч биеклегенә житкереп тасвирлана.

30 елларда татар әдбияты бик нык үзгәрә. Эш кешесенә игътибар үсә, хезмәт темасы бигрәк тә прозада төп темага әверелә. Иң алгы планга хосусый-милек белән жәмәгать милке арасындагы тартыш (конфликт) чыга. Колхоз тормышын сурәтлөгәндә бу хәл үзен аеруча нык сиздерә. География ягыннан да әдбиятның колачы киңер. Р. Ильяс «Горизонт» (1935) повестендә Грозный нефтьчеләренең хезмәтен күрсәтә, ә инде «Таулар тетри» (1941) пьесасын Кавказда барган Ватандашлар сугышына багышлый; Д. Фәтхи «Алтын тайга трагедиясеннән» (1939-40) поэмасында алтын чыгаручылар тормышын тасвирлый; Ш. Усманов «Легион юлы» («Тургай далаларында») дилогиясендә, интернациональ кызыл легионда булып узган хәлләргә таянып, Урта Азиядәге Ватандашлар сугышын чагылдыра; Л. Гыйльми Сухо Баторга багышланган повесть ижат итә (кайсыбер бүлектә «Совет әдбияты» журналының 1933-34 елгы саннарында басыла); шагыйрьләребез Донбасс шахтерларына, Днепрөгәс төзүчеләргә, Төркестан-Себер (Турксиб) тимер юлын салучыларга, Каспий балыкчыларына, ерак-еракларда ил чиген саклаучыларга һ. б. яңадан-яңа шигъри әсәрләр багышлый. Татар язучыларының аеруча зур төзәлешләргә барып йөрүе, андагы эшчеләрнең көнкүрешен өйрәнүе, шундагы алдыңгылыкны (ударник) әдбиятка да күчерергә маташу ул заманга хас күренешләр.

Тик шулай да татар әдәби хәрәкәтенең фарватеры үзгәрми: авыл темасы, анда йшәүче халыкны, милли характерларны гөдәлдәндерү әдбиятның үзәген төшкил итә. Әмма хәзер инде сүз осталары Вакыт дигән нәрсәнең татар авылын иске белән яңага аерып ташлавына игътибар итәргә тиеш булалар.

Иске авылны гөдәлдәндергән әсәрләр: М. Галәүнең «Болганчык еллар» (1930) һәм «Мөһажирләр (1934) романында XIX йөз ахырындагы татар авылы, ачык елларында авыл халкының Төркиягә күчеп китүе тасвирлана; Г.-Халик Садри (1890-1955) яшәлегендә үзе күргән-кичергән хәлләрен сурәтли; Т. Гыйззәт «Чаткылар» (1936) пьесасын һәм югарыда телгә алынган «Наемщик»ны ижат итә; М. Әблиев «Шәмсекамәр» (1939) пьесасын яза; М. Галинең «Печәнчеләр, яки Бәхет эзлөгәндә» (1936) һәм «Имана» (1939) пьесаларында иске тормыш, Столыпин реформасына бәйле вакыйгалар күрсәтелә.

Яңа авылны, күмөк тормыш алып баруга юл тотуны, шушы юлда очраган кыенлыкларны тасвирлаган күпсанлы әрә һәм вак күләмдәге проза, поэзия, драма әсәрләре дөнья күрә: Ш. Камалның «Матур туганда» (1937) романы, М. Әмирнең «Агыйдел» (1936) повесте, М. Галәүнең «Кабылсай» (1933, татар совхозында шәригать кушканга каршы барып дуңгыз үрчүгә күрсәткән) романы, Ш. Маннурның «Меңнән бер кичә» (1935) поэмасы, Сириннең «Тамчылар» (1931) шигъри жьентыгы, С. Батталның «Кешелек һәм күселек»

(1934, хосусый милек чиреннән арына алмау тәнкийтләнгән) поэмасы, К. Нәжми, И. Гази, Г. Бәширов, Г. Толымбайларның күмәк хужалык тормышын сурәтләгән хикәяләре, Т. Гыйззәтнең «Бишбүләк» (1936) һәм «Мактаулы заман» (1936) драмалары, К. Тинчуринның «Алар өчәү иде» (1935) комедиясе, Ф. Хөснинең «Жир тыңдый» (1931, каты тәнкийтлән соң кабат эшләнеп, «Утызынчы ел» исемен алган, 1963) романы һ. б.

Ш. Маниурның «Гайжан бабай» (1934) поэмасы колхозчы мәзәкчел картның аэропланга утырып авыл өстенә күтөрелүен һәм табын янында шуны образлы итеп сөйләвен тасвирлаган поэмасы уку китапларында урын ала, шөһрәт казана. Болар барысы да яңа заман галәмәтләре. Авылга техника килә, халыкның яшәеше һәм аңы үзгәрә.

30 еллар үзенең жырлары белән данлыклы: жәмгыятьтә барган олут вакыйгаларга багышланган, хезмәт батырларына мәдхия жырлаган, меңнәрчә кешенең күңелен җәлеп иткән жырлар иҗат ителә. Бу өлкәдә (хәер, лирик жырда да) М. Җәлил белән Ә. Ерикәй гажәеп зур уңышларга ирешәләр.

1936-39 елларда Мәскәү дәүләт консерваториясе каршында Татар опера студиясендә өметле яшь сәнгать әһелләре һөнәри белем ала. Димәк ки, милли мәдәниятебезнең колачы тагын да киңәя, үзәбезнең опера һәм балет театрыбызда яңадан-яңа сәнгать әсәрләре куелачак, милли моңыбыз яңгыраячак! Театрга лаеклы репертуар булдыру нияте белән шагыйрьләребез һәм драматургларыбыз опера һәм балет либреттолары язарга керешәләр. Милли мәдәниятебезнең күренекле шәхесләренә багышланган сәхнә әсәрләре дә иҗат ителә: Ә. Фәйзи «Тукай» (1938) пьесасын, М. Гали «Каюм Насыри» пьесасын яза (1945 елда гына куела), С. Хәким бөек Тукаебызга ике поэма багышлый («Пар ат», «1939, «Шагыйрьнең бала чагы», 1940).

30 еллар поэзиясендә оборона темасы да чагыла: Г. Хуҗи — «Хасан күле» (1939) поэмасын, Ф. Кәрим — «Аникин» (1936) поэмасын яза; Испания Республикасында 1939 елда Франко диктатурасы, ягъни фашизм урнашуга дөһнәт уку галәмәте булып ала (М. Җәлил, Ә. Фәйзи, Ә. Ерикәй, Х. Туфан, Н. Дәүли, Г. Мөхәммәтшиннәреннән шигырь һәм балладалары моңа ачык мисал).

1934 елның августында совет язучыларының Беренче Бөтенсоюз корылтаенда Татарстаннан шактый зур һәм дәрәжәле делегация катнаша. 19 августа жәмһүрият язучылары оешмасының идарә рәйсе К. Нәжми «Татарстан Автономияле ССР әдәбияты» дигән темага доклад белән чыга. Шундый зур трибунадан, чит ил әдипләре утырган залда татар халкы әдәбиятының ни рәвешле үсүен бу чаклы да тәфсилләп сөйләү, зур талант ияләренең исемнәрен атау мөмкинлеге беренче тапкыр ачыла.

Гаяз Исхакыйны да онытмыйлар. Тик инде газиз халкының әдәбиятын үстерүгә күп көч сарыф иткән, ахыры бер танырлар әле, дип көткән даһи әдиһне берәү дә жылы сүз белән телгә алмый. «Буржуаз милләтче» тарафына бары тик яман сүзләр генә яудыралар. Язымыш шуклыгы аркасында татар әдәбияты корылтайда идеология мәнфәгатьләрен һәм нәрсәдән дә өстен куя һәм үзенең классигыннан ваз кичә... Әдәбият мәйданына пролетариат интернационализмы байрагы астында баручы яңа көчләр күтәрелә, һәм алар, К. Нәжми докладындагы сүзләр белән әйткәндә, буржуаз милләтче элемент калдыкларына ныгытып тондырырга эзәр икән...

СССР язучыларының Беренче корылтаенда илебездәге милли әдәбиятлар арасында үзара багланышлар урнаштыру, ә моңа ирешү өчен тәрҗемә эшен киң җәелдерү зарурлыгы аныклана. Н. Тихоновның «шагыйрьләр арасындагы тел яшерү чиренә чик куярга» чакыруын Е. Чаренц, К. Чуковский, К. Нәжми һ. б. делегатлар күтәрәп алалар. Халыкларның, мәдәниятләрнең бер-берсенә якынлашырга тиешлеге А. М. Горькийның кереш сүзендә үк әйтелә; шул ук елның ноябрендә Г. Мәмнатлигә язган хатында ул:

«Иң әйбәте Союздагы барча халыкның һәр әсәре Союзга кергән һәр халыкның теленә тәрҗемә ителүе булып иде», - дип үзенең теләгән белдерә.

30 елларның икенче яртысында тәрҗемә эшләре жәмһүрияттебездә гаятьте киң колач ала. XIX йөз рус классикасы, шулай ук Горький, Шолохов кебек мәшһүр замандаш әдипләрнең әсәрләре, тугандаш халыкларның дастан һәм риваятьләре, классик әдәбияты бүтән телләрдә дә дөнья күрә. Ә инде А.

Пушкин, Т. Шевченко, К. Иванов һ. б. шәхесләренең китаплары юбилей уңае белән тәржемә ителә. Бездә әдәби тәржемә белән Ф. Бурнаш, С. Әдһәмова, К. Басыров, И. Гази, М. Максуд А. Шамов һ. б. мавыга.

Татар әдәбиятынан Г. Ибраһимов, М. Галәү романнары, К. Нәжми повестъялары, Г. Тукай, Һ. Такташ, М. Жәлил, Ә. Ерикәйнең шигырь жыентыклары, шулай ук альманахлар урыс теленә тәржемә ителеп, бөтен ил мөйданына чыгарыла.

1939 елда безнең имлябыз ТАССР Верховный Советы Президиумының 5 май Указы нигезендә яңа графикага—кириллицага күчерелә. Бу инде кыска вакыт эчендә икенче транслитерация булып чыга: 1928 елда гарәп графикасы урынына килгән яңалиф 11 елдан читкә кагыла. Ә бит нәкъ яңалиф татар теленең орфоэпиясенә дә, орфографиясенә дә бик төңгәл килгән, гаять кулай алфавит була...

Яңа графиканы төзүче галимнәр безнең орфоэпиядәге четерекле якларны читләтеп үтәләр (әйтик, каты «К»ны да, йомшагын да бер үк хәрәф белән бирәләр). Хәзер инде кириллицадагы 33 хәрәфнең һәммәсен кабул итеп, татар теленен үзенчәлеген бирү өчен, янә дә 6 хәрәф (ә, ө, ү, ж, ц, һ) өстәлә. Шунысын да өйтергә кирәк, чит илләрдә яшәүче милләттәшләребезнең хәле мөшкәлләнә: Рәсәйдәге халык яңа графиканы акрынлап кына үзләштерсә дә, читтәгеләрнең күпчелеге (бигрәк тә өлкән яшьтәгеләр) моны эшләүдән мөхрүм була һәм яңалиф яисә гарәп хәрәфләрендәге китапларны гына укый ала...

Эмиграциядәге әдәбият әһелләренең тормышында да шактый үзгәреш булып тора. Г. Исхакый, гәрчә Польшада яшәү дәверендә президент Ю. Пилсудскийның канаты астында булса да, икенче бөтендөнья сугышының якынлашуын абайлап, 1939 елда Төркиягә күчеп китәргә мәжбүр була. 1938 елда ул эмиграциядә ижәт иткән иң камил әсәрләреннән берсе булган «Көз» повестен яза. Ә инде «Идел-Урал» дигән тарихи очеркында төрки халыкларның үткәнен тасвирлап, аларның киләчәгенә дә күз сала. Зур өметләр баглаган әлеге очеркны автор Берлинда татарча (1933), Парижда русча һәм французча (1934), Токиода японча (1934), Варшавада поляк телендә (1938) чыгара.

З. Вәлиди 1925 елда Төркиягә барып урнашкан та фәнни-педагогик эшкә чума, төрки телләр белгече, ядкарлыларын өйрәнүче галим буларак даны бөтен Европада тарала: аны Геттинген, Вена, Бонн университетларының шәрәфле әгъзасы итеп сайлыйлар.

Тарихчы һәм әдәбият галиме Г. Баттал-Таймас (1883-1969) хәзерге татар әдәбиятын өйрәнүгә күп көч куя. Аның мәкаләләре алман һәм француз телләрендә чыгып тора, «Казан төркиләре» дигән фәнни хезмәтенә яңа ачышларын да өстәп, Анкарада аны кабат чыгара (1925).

Дэвами киләсе санда

Авторлар игътибарына

Кулъязма жибаггәндә түбөндәге мәгълүматлар булу мәжбүри:

1. Фамилиягез, исемегез, әтиегезнең исеме
2. Яшәү урыныгыз
3. Туган ел, ай, көнегез
4. Паспорт мәгълүматларыгыз
5. Дәүләт пенсия страховкасының страховка таныклыгы номеры
6. ИНН таныклыгы номеры
7. Телефоныгыз (шәһәр кодын да күрсәтеп)

Миркасым Госманов

ТӨРКИ-ТАТАР МЭГЪРИФӘТЧЕЛЕК ТАРИХЫНДА ИСМЭГЫЙЛЬ ГАСПРАЛЫ

БЕР ИДЕЯНҖ ТАНТАНАСЫ ҺӘМ ФАЖИГАСЕ

Төрки халыкларның яна заман рухи, мәдәни тормышларында Исмәгыйль бәк¹ Гаспралының (1851-1914) эшчәнлегә һәм мирасы үзенә аерым урын биләп тора. Бер яктан бу эшчәнлек халыкларыбызның аң-белемгә, мәгърифәт яктылыгына, башка халыклар һәм милләتلәр белән тигезлеккә, эшлекле тату тормышка омтылуларын, ниһаять, милли-ижтимагый аңнары оеша баруын төрле яклап чагылдыра. Икенче тарафтан Исмәгыйль бәкнең искитәрлек бай мирасы язмышында, дөресрәгә шул мирасның әһәмиятенә карата булган мөнәсәбәттә, соңгы чорда Русия һәм СССРдагы тугандаш төрки халыкларның кайберләре кичергән тирән ижтимагый фажиғә дә шактый төгәл гәүдәләнә.

Игътибар итик: Исмәгыйль Гаспралының актив жәмәгать эшчәнлегә, матбагачылык һәм мәктәп-мәгариф өлкәләрендәгә бәхәссез казанышлары Русиядәгә мөселман-төрки халыкларның, жәмләдән без татарларның да, ижтимагый торгынлыктан, аң-фикердәгә сүлпәнлек, йомыклык халәтеннән котыла башлап, кыска гына вакыт эчендә уку-укуту эшләрендә, рухи мәдәниятнең төрле өлкәләрендә һәм, иң мөһиме, аларның милли-азатлык аны оешып, гөрләп үсүендә чагыштыргысыз уңышларга ирешкән чорына туры килә. Әгәр әлеге халыкларның мондый яңарышка интеллектуаль ихтияжлары өлгергәнлегә шул үзгәрешләр өчен бәрәкәтле жирлек тудырган булса, Гаспралының идея һәм фикерләре элекке таркау омтылышларны оештыручы, дөрес юнәлешкә салучы кодрәтле рухи көчне тәшкил иткән иде.

Шул ук вакытта Гаспралының үз чорында да, берәз сонрак та мәгърифәтчелек хәрәкәте жимешләрен кимсетеп бөяләү, аерата Исмәгыйль бәк тәэсирендә ирешелгән зур казанышларның әһәмиятләрен күрмәмешкә салыну, хәтта аларны төрле сәяси гәнаһларда гаепләү фактлары да житәрлек булды бездә. Әлбәттә, билгеле шартлардагы мәгълүм басымнар тәэсирендә. Һәм бу хурлыклы процесс милли мәктәпләребез елдан-елга азаю, гәзит-журналларыбыз бер-бер артлы ябылу, туган телебезнең тамырларына балта чабылу, милли-мәдәни учакларыбыз сүндерелү, рухыбыз сасгып, өмет нурларыбыз тоныклану чорында, ягъни XX гасырдагы 60-70 еллык болганчык гомеребезгә — төрле “экспериментларга” тарыган чорга туры килде.

Мәсьәләгә шушы ясылыкта айнык күз белән караганда гына без Исмәгыйль Гаспралы эшчәнлегенң чын ижтимагый, тарихи әһәмиятен, мәгънәви кыйммәтен, ул эшчәнлектән безнең язмышлардагы урынын беркадәрә дөрес баяли алачакбыз. Ниһаять, илле елга якын аның адресына юнәлтелгән “өрүләрдән” соң ана карата фикерләребезнең кискен үзгәрүе, үзгәргә **мәжбүр ителүе** дә гыйбрәтле күренеш. Кыскасы, кайсы яктан килеп карасан да, Исмәгыйль бәк Гаспралы ул безнең узган язмышыбыздан аерып карау, инкяр итү мөмкин булмаган, була алмый торган бөек Зат, бармак белән генә санарлык олы шәхесләребезнең дә Олыларыннан.

Миркасым ГОСМАНОВ (1934)—*тарихчы һәм әдәбият галиме, академик; мәдәниятебез һәм әдәбиятыбыз тарихына караган «Үткәннән—килчәккә», «Ябылмаган китап», «Каурий каләм эзеннән» исемле китаплар, аналитик характердагы бик күп мәкаләләр авторы. Казанда яши.*

¹Бу затнын титулы кырымча һәм төрекчәдә “бәй” рәвешендә әйтелә, ләкин ул асыл төркиячә бәк сүзенң диалекталь варианты гына; шәхеснең үз кулы белән язылган, “ташка басылган” текстларда титул гел “бәк” рәвешендә язылган һәм бу вариант Казан татар теленә тугъры килә. Һәр төрки телнең үзенчә эчкә кагыйдәсе булуын онытмыйк.

Кем соң ул Исмәгыйль Гаспралы? Нигә безнен якын тарихыбызны анардан асырып карау мөмкин түгел? Ниһаять, ничек итеп ул мондый ижтимагый нәтижеләргә, югарылыкка ирешкән?

Мәгълүм булганча, Исмәгыйль 1851 елның 8 (искечә 21) мартында Хужакөй авылында ярлыланган кырымлы морза, патша армиясе прапорщигы Мостафа Гаспралы гаиләсендә дөньяга килә (нәселнен төп ватаны Ялта шәһәре янындагы Гаспра авылы була, шул авыл исемненән алынган Гаспралы—Гаспринский нисабәсе фамилиягә әйләнә; 1853 елда Мостафага поручик дәрәжәсе биреп, аны дворяннар катламына кертәләр.)

Мәшһүр Кырым сугышы елларында (1854-1856) Гаспралылар гаиләсе Бакчасарайга күчеп килә. Башлангыч белемне үсмер Исмәгыйль шуңагы атаклы Зыңжырлы мәдрәсәсендә ала. Аннары Акмәчет (хәзерге Симферополь) шәһәрендәге рус мәктәбендә укый. Моннан соң без Исмәгыйльнән Воронежда һәм аннары Мәскәүдәге хәрби уку йортларында — кадетлар корпусында укунч бәләбәз. Шулай ук бу елларда русча телне беркадәрә үзләштергән Исмәгыйльнән прогрессив рус әдипләреннән А.И.Герцен, Н.Г.Чернышевский, Д.И.Писарев әсәрләрен укыу, бөек мәмләкәтчел славянофил М.Катков карашлары белән дә танышуы, аның белән аралашуы мәгълүм.

Күрсен, шушы каршылыкны, бер үк вакытта Россиядә ярым колбиләүчелек — крепостнойлык тәртипләре жимерелеп, фикри хәрәкәтләр көчәю нәтижәсендә плюралистик сыйфатка берәз ия була башлаган мөхит Исмәгыйльгә уңай тәэсир иткәнәй охшый. Дөресрәге аның мөстәкыйль, тәнкыйди фикер йөртү сәләте, шуна омытылышы формалаша башлаган булса кирәк. Һәрхәлдә аның хәрби укуны ташлап, башка юллар эзләп Кырымга кайтуы очраклы күренеш түгел, бәлки өзлексез эзләнүнең чагылышы — нәтижәсе иде.

Ләкин егетнен эзләнүләр аркылы дөньяга карашы чын-чынлап формалашуга шул чорда, XVIII-XIX гасырларда, Кырымда барган башка социаль-ижтимагый вакыйгаларның да көчле тәэсир ясаганлыгы бәхәссез. Бер сүз белән әйткәндә, бу тәэсир шул чорда Кырым татарлары кичергән давамлы фажиғаләрдән гыйбарәт иде. Шул мәсьәләгә дә кыскача тукталып узыйк.

Мәгълүм булганча, 1783 елда Кырым ханлыгы Россия империясе тарафыннан басып алына һәм жирле халыкны, әлбәттә, иң элек Кырым татарларын, төрле яклап кысырыклау, жәберләү башлана. Монарчы да эчкә кризис, төрле рәвештәге таркаулык бәла-казаларына дучар булган кырымлылар башка төшкән жәбер-зомымга (туган жирләреннән сөрүгә, милекләрен, биләмәләрен тартып алуга, төрле репрессияләргә) түзә алмыйча “солтан жиренә” — Госманлы дөүләтенә күнлөп күченергә, качып китәргә мәжбүр булалар. Бу процесс озак давам итә. Күренекле ориенталист Александр Беннигсен, мәсәлән, мондый мәгълүматлар китерә:

1784-1787 еллар арасында 8 меңнән артык кеше Төркиягә барып сыеныш таба;

1792 елдан соң 300 мең тирәсе татар, нигездә күчмә тормыштагы нугайлар, туган жирләрен ташлап Төркиягә күченәләр, аларның жирләренә рус колонизаторлары килеп утыралар;

1812 елда тагын кабынган рус-төрөк сугышы нәтижәсендә Перекоптагы Нугай урдасы төгәле белән Төркиягә кача;

1860-1863 елларда рус репрессиясеннән курыккан 140 мең тирәсе Кырым татары (жирле халыкның өчтән ике өлеше!) тагын күченергә мәжбүр була;

1874-1875 елларда тагын 80 меңнән артык халык Кырымны ташлап китә;

азлап-азлап күчүчүләр — туган жирдән качулар моннан соң да давам итә...

Кыскасы, йөз ел чамасы хөкем сөргән туктаусыз һижрәт афәте нәтижәсендә Кырым ярымутравында нибары 188 мең чамасы гына татар кала. Ә 1897 елгы жан исәбе буенча халык санын алганда Кырымда барлыгы 525 мең кеше була. Димәк, гомум халыкның нибары өчтән бер өлеше генә жирле халык булып, калганнырын аяулап алу, колонизацияләу процессында ачылган килмешәкләр төшкел иткән икән.

Моның өстенә иң яхшы жир биләмәләреннән сөрелгән, башкача икътисади кысуларга дучар ителгән кырымлылар төмам бөләләр, ярлыланалар, төрле авыр социаль чирләргә бабышалар. Мәсәлән, 1913 елда гаскәри хезмәткә чакырылырга тиешле Кырым татар егетләренән 90 проценты түбәркүлз белән чирләүдәре ачылганган (мондый чиргә халык эзлекле изү нәтижәсендә сабышкан, әлбәттә). Бу хәл Кырым татарларының бөтенләй үлөп бетүгә хөкем ителде хакында сөйләй иде...

Бер яктан халык саны катастрофик дәрәжәдә азайган, икътисади хәлләре

начарланган, икенче тарафтан элекке кодрәте кимеп, башкаларга (диндәш һәм тугандаш төрки халыкларга) ярдәм итү мөмкинлегеннән мәхрүм була башлаган Госманлы империясенен көчсезләнүе аркасында Русия мөселманнарына төмам эреп бетүдән, юкка чыгудан сакланар өчен бары үз көчләренә, үз мөмкинлекләренә генә таяну чарасы калган иде. Ә мондый чара иң элек интеллектуаль жегәрләрне эшкә жигүдән гыйбарәт иде. Шуна күрә XVIII йөзнен ахыры белән XIX гасырның башында мөселман төркилә, иң элек Казан һәм Кырым татарлары арасында мәғрифәтчелек идеяләренен туа башлавына объектив рәвештә жирлек барлыкка килә. 1861 елгы реформалардан соң бу идеяләр ижтимагый хәрәкәткә әверелә бара...

Хәрби карьерадан баш тарткан Исмәгыйль бәкнен тагын Зыңжырлы мәдрәсәсенә кайтып укытучылык итүе (рус теле укытуы), бер унайдан үз белемен күтәрү өстендә дә эшләве, аннары Дәрәкөй мәдрәсәсенә эшкә күчүе, тагын Зыңжырлыга кайтуы яшә мөгалымнен туктаусыз эзләнүе, монарчы башкарган үз эшләреннән канәгать булып житмәве нәтижәсе иде.

Исмәгыйльнен гадәти укытучылыктан канәгать булмавын, эзләнү даирәләрен кинәйтә баруын аның шушы елларда француз теле буенча белемен камилләштерүеннән дә күрергә мөмкин. Күп тө узмый аның чит илләргә юл тотуы да шул фикерне күэтл. Ул, мәсәлән, 1872 елда Вена, Мюнхен, Штудгартлар аркылы Парижга килеп чыга. Анда үзенең элекке танышы мәшһүр рус әдибе Иван Тургенев тирәсендә була, аның хәер-хәһлыгынан файдалана. Шактый телләрдән, мәсәлән, татарча, төрекчә һәм русчадан тыш, гарәпчә белән фарсычадан, французчадан да яхшы хәбәрлар булган Исмәгыйль сәүдә-реклама ширкәтләрендә дә эшләп, көндәлек ипиен асра.

Исмәгыйль бәкнен Париждагы бу эшчәнлеге, минемчә, аның басма сүзнен мөмкинлекләрен, көчен тануны, үз ана телендә дә үз халкы өчен вакытлы матбугатнын ни дәрәжәдә зарур икәнлеген аңлауны тәэмин иткән булса кирәк. Монда ул, русияле мөселман кешеләреннән беренче буларак, француз либерализмы һәм социализм идеяләре белән дә таныша; немец романтизмы хақында да хәбәрлар алганга охшый. Парижда чакта кайбер рус гәзитләренә язмалар жибәрә башлавы очраклы түгел иде. Аның “Аурупа мәдәниятенә бер төнкыйди караш” дигән махсус мөкаләсә дә шунда языла. Һәрхәлдә, 1875 елда Алжир, Тунис, Мисыр һәм Греция аркылы Төркиягә килүе, анда ике ел чамасы туруы, “яшә төреклә” хәрәкәте белән дә танышуы аның үз ана телендә гәзит чыгару ниятен төмам өлгертеп житкергән иде.

Шул рәвешчә, аз вакыт эчендә булса да, кин дөнья, төрле илләреннән тормышлары, реаль хәләтләре белән танышу, ниһаят, Русиядәгә төрки-мөселман халыклары төшкән авыр вәзгыятькә шартларны күргән, монның нәрсәгә китерәчәген яхшы аңлаган Исмәгыйль бәк Гаспралыда халыкның милли-ижтимагый узанын уятунын, үстерүнен зарурлыгын аңлау фикере дә күәтләнүеннән күәтләнә бара. Озын сүзнен чыккасы, үз халкын, кардәш кавемнәр өчен тиз араларда берөр мөһим чаралар күрелмәсә, аларнын төмам коллыкка төшүләре яки башка халыклар арасында бөтенләй эреп юкка чыгулары көн кебек ачык иде. Ә мондый чараларнын иң мөһиме итеп, Исмәгыйль бәк барысыннан элек милли матбага булдыру һәм уку-укыту эшләрен реформалау юллары сайлый. Әмма ниятләре уңышлы башкарылсын өчен тугандаш халыкларнын узара татулыгы, бердәмлеге таләп ителә иде. Менә шуннан чыгып, Исмәгыйль морза Гаспралынын кин мәғлүм фикере — “Телдә, фикердә, эштә берлек” дигән ап-ачык мәғнәле мәшһүр шигаре барлыкка килә. Идеяне тормышка ашыру юлын ул иң элек махсус басма сүз һәм мәгариф реформасы аркылы уздыру мөмкинлеген яхшы аңлый.

Бу унайдан шуны да һәрвакыт истә тотарга кирәк: гәзит чыгаруга, мөктәп реформасына практик рәвештә тотынганчы Исмәгыйль бәк иң элек Казанга килә, шушы юнәлештә төрле чаралар күрөп, көчле каршылыкка очраган татар мәғрифәтчеләреннән Шиһабеддин Мәржани белән кинәшә. Ә Казанда Хөсәен Фөезхан проектлары тикшерелеп яткан, Каюм Насыриннын гамәли эшләре тирәсендә сүз куера башлаган еллар иде. Мәржани һәм алдынгы карашлы татар байлары Гаспралынын ниятләренә фатиха бирәләр, матди ярдәм дә вәгъдә итәләр. Ул Кырымга канатланып кайта...

Гадәттә, И.Гаспралы һәм төрки-татар вакытлы матбугатнын башлангычы хақында сүз чыкса, безнен хәтергә иң элек “Тәржеман” гәзите килеп төшә. Бу — дөрес тө һәм бер үк вакытта бик үк төгәл дә түгел. Чынлыкта Исмәгыйль бәк төрки-татар телендә сүзнен чын мәғнәсендәгә төплә гәзит чыгару эшенә шактый озакка сузылган әзерлек нәтижәсендә ирешә.

Билгеле ки, патша Русиясендә рус булмаган халыкларга, бигрәк тө христиан

динен тотмаучыларга үз ана телләрендә гәзит-журнал чыгару төмам тыелган иде. Бу тыюнын асылың, табигатен, максатын һәм никадәр кырыслыгын аңлар өчен татар вакытлы матбугатынын барлыкка килү тарихына күз салу да җитә. Мәсәлән, Казан татарларының үз ана телләрендә гәзит-журнал чыгару өчен көрешләре йөз елга якын дәвам итеп, бары 1905 елгы патша хөкүмәте кичерелгән беренче катастрофадан соң гына реаль нәтиҗәсенә ирешә. Шуна күрә Исмәгыйль бәк башкарган фидакярәнә эшләреннән дә дәвамлы һәм эзлекле көрәшнән нәтиҗәсә икәнлеген истән чыгарырга ярамый.

Чыннан да атаклы “Тәрҗеман” гәзите чыга башлаганчы Исмәгыйль бәк Гаспралы зур гәзитнен элгәрделәре — тәҗрибә үрнәкләре сыйфатында “Тонгыч” (тәүге, беренче мәгънәсендә, мәсәлән, “тонгыч бала” — беренче бала), “Шәфәкь”, “Камәр” (“Ай”), “Йолдыз”, “Гөнәш” (“Кояш”), “Хакыйкәт” һ.б. шулар ише берәр санлы сәхифәләр чыгарып карый. (Хәзер бу басмаларның кайберләреннән аерым нөсхәләр генә сакланып калган: “Тонгыч”ның бер нөсхәсен мин, мәсәлән, 60 елларда Мәскәү архивларында күргән идем...) Ул шулай ук жәмәгәтчелекне аң-белемгә, мөгърифәткә өндәгән “Мирыати җәдид” (“Яналык көзгесе”), “Сальнамәи төрки” (“Төркиячә календарь”) һәм башка шулар ише эреле-вакылы брошюралар да чыгара. Болар арасында 1881 елда рус телендә нәшер ителгән “Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина” исемле программ рухлы китабы өһәмияте вә тәсире буенча аерым урын биләп тора. Анда сүз Русиядәгә төрки кавемнәреннән шул чордагы авыр халәте, иҗтимагый һәм рухи торгынлыктан чыгу, империядәгә башка халыклар белән ни дәрәҗәдә хезмәттәшлек итү мөмкинлекләре һәм нинди юллар, чаралар ярдәмендә өмет ителә торган оптималь киләчәкне тәэмин кылу мәсьәләләре карала.

Ул китаптагы кайбер фикерләр, бүгенге көн күзлегеннән караганда, ихтимал, артык наив, чикләнгән, хәтта кайберләре ялгыш та булырга мөмкин. Кычкырып торган фактик хаталарны табу да кыен булмас. Үз кендегеннән бервакытта да биек сикерә алмаганың шикелле, үз чорын, үз заманынның фикер дәрәҗәсеннән дә әлләни ерак китә алмыйсың. Авторның билгеле дәрәҗәдә консерватив карашларны уздырган булуы да табигый: феодаль жәмгыятькә аң кысаларыннан бөтенләй чыгып житмәгән кешеннән соңгы чор радикаль демократлары (социалистлары) югарылыгына күтәрелә алмавы да табигый чынбарлык. Аннары, “өметсез — шайтан”, дигән кебек, Русия хөкүмәтеннән “кин күнеллегенә” ихлас өмет багылаган булуы, иллюзиягә бирелүе дә бик мөмкин. Шулай ук бер мөһим мәсьәләне хәл иткәндә, гел каршы якка басым ясап, туктаусыз таләп кенә иткәнчә, билгеле күләмдә киешүчәнлеккә — компромисска баруның да файдалы икәнлегә бөхәссез хакыйкәт. Ниһаять, мөнфәгәтләрен якый торган үз кавемнен иҗтимагый аң ыгыннан өлгерү дәрәҗәсен, казанышлардан файдалану мөмкинлекләрен дә исәпкә алу зарур. Кыскасы, “Русское мусульманство” дигән хезмәтнен өһәмиятен бүгенге чор иҗтимагый аң биеклегеннән торып түгел, бәлки XIX йөзнен 70-80 елларында хөкөм сөргән реаль шартлардан чыгып бәяләргә кирәк икән.

Мәсьәләгә менә шундый эзлекле тарихилык яссылыгында якын килсәк, Кырым морзасы Исмәгыйль бәк Гаспралының үз халкына, шулай ук кардәш һәм диндәш кавемнәргә чын аң-белем, мөгърифәт нуры бирергә һәм Русиядәгә барлык халыкларның да тигез хокукта булуын теләвеннән ихлас икәнлегә шик тудырмай. Димәк, XX гасырның 40-70 еллары дәвамында Исмәгыйль бәк Гаспринскийны әллә нинди гөнаһларда гаепләү, бигрәк тә аны русларның һәм Русиянең биологик дошманы сыйфатында характерлау ул асылда оятысз тарихи яладан, икейөзлеклектән гыйбарәт иде. Чынлыкта Исмәгыйль морзаны Рус дәүләте житәкчеләреннән “гаделлекләренә” артык өмет баглауда гаепләргә мөмкин булур иде. Һәм айтергә кирәк, китапның нәкъ шушы сыйфаты Гаспралыны — Казан татарлары монарчы әлләничә кат омтылып та ирешә алмаган — унышка китерә дә: китап доньяга чыкканнан соң нәкъ ике ел узуга, 1883 елда, “Тәрҗеман” гәзитенә рөхсәт бирелүе (игътибар итегез: кырымлыларга кадәр 260 ел элек Русиягә кушылган Казан татарларының гәзит чыгару хакында дистөгә якын “прошениеләре” кире кагылу фонунда!) очраклы хәл түгел иде. Монда, минемчә, “Русское мусульманство” китабында Исмәгыйль бәк уздырган дипломатиянен тиешле роль уйнаганлыгы бөхәссез. Ниһаять, гәзитнен ике телдә чыгарылуы да рөхсәт алуны җинәлөйткән иде.

“Төржеман” гәзитенен беренче саны, мәгълүм булганча, 1883 елның 10 апрелендә Бакчасарайда дөнья күрә. Басманың исемеңнән күренгәнчә, ул ике телдә: төркиячә һәм шул ук материалның кыскача русча төржемәсендә дә чыга. Башта айга ике мәртәбә чыккан басма тора-бара атналыкка, 1912 елдан исә көндәлек гәзиткә әверелә. Элек мен дәнә чамасында, соңрак биш мен тираж белән нәшер ителгән “Төржеман”ның таралыш дairaсе дә гаять киң була. Аның әбүнәчеләре арасында, Россиянен төрле төбәкләрендәге күпсанлы төрки кавемнәрдән тыш, Мисыр, Төркия, Иран, Һиндстан, Кытай, Шәркый Төркестаны, хәтта Африканың Мәгърибәндәге укучылар да була. Исмәгыйль бәкнең бер хыялы — гәзитне “Босфор кимәчеләреннән алып, Кашгар ягындагы көрван куучылар да” укысын иде дигән теләге тормышка аша яза.

Гәзитнең мондый киң таралышына аның теленен шул чор өчен шактый жинел булуы да өлеш керткәнгә охшый. Басманың нигезенә гарәп-фарсы алынмаларыннан беркадәр арындрылган, гадиләштерелгән, башка төрки диалектлардан да сүзләр алынган кырымтатар шивәсе, Исмәгыйль бәй уйлаганча, “уртак төрки тел” салынган була. Чын-чынлап килгәндә, аның “уртаклыгы” да чамалы иде. Шулай да төркиячә милли матбугат телләре әле формалашып, халык тарафыннан үзләштерелеп житмәгән чорда “ит югында балык та ярый”, дип руслар әйтмешли, “Төржеман”ның “корамы” теле дә үз бурычын беркадәр үтәгән иде. Монның әһәмиятен танымаска тырышу тарихи гадилсезлек кенә.

Һәрхәлдә, И. Гаспралының мәшһүр шигарендәге “телдә берлек” дигән тезис киң жәмәгәтчелектән булмаса, төрле төрки кавемнәргә зыялы катламнары тарафыннан, әгәр ялган сатарга теләмәсәк, тулаем кабул ителә язган иде. Әбүнәчеләр харитасының гажәп килгәге (“Балканнан алып Бөек Кытай диварларына кадәр”), гәзиткә исә төрле төбәк һәм кавем вәкилләренә дә актив язышуы шуны раслый.

Шуңа да игътибар итик: 1883 елдан 1918 елга кадәр өзлексез рәвештә чыгып килгән “Төржеман”ның тоткан юлы, төп юнәлеше һәрвакытта диарлек бер калыпта, бер генә “төп-төз” сызык буенча бармаган. Хәтта гәзитнең бер ук санында төрле рухтагы материаллар янәшә урнашканнар. Плюрализм рухына ия булган басма сүзнен табигый сыйфаты шундый. Димөк, аерым мөкаләләргәнчә әтәлегеннән, юнәлешеннән генә чыгып, басмага, яисә аның мөхәрриренә тулаем бәя биру, бигрәк тә гаепләр тагу бик үк дөрес булмаган кебек, катлаулы күренешне гел ал да гөл итеп тасвирлау да олы хакийкаткә туры килеп бетмәс иде. Кызганычка каршы, монарчы совет чорында “Төржеман”га, бигрәк тә аның нашире, баш мөхәррире Исмәгыйль бәк Гаспралыга адресланган бәяләрдә әлегә тарихилык таләпләргәнчә объектив мөнәсәбәт күрсәтелмәде.

1891 елда Мулла Габбас Франсави псевдонимы белән нәшер ителгән “Дарур-рәхәт мәселмәнлары” исемле фантастик-хыяллы романында Гаспралының үз дөньясы киләчәген киңчәрәк күзаллавы (дөресрәгә өмет итүе) тасвирлана. Әсәр жәмәгәтчелектә киң популярлык таба (фарсы теленә дә төржемә ителә.)

Соңгы вакытта табылган кайбер яна архив документларына караганда, 1885 елны Бакчасарай шәһәренән мәри булып сайланып, үзенең административ-ижтимагий позициясен ныгытып өлгәргән И. Гаспралы хатын-кыз төрбиясен үзеккә куйган яна басма чыгару хыялы белән дә яши башлый. Мәсәлән, 1891 елның башында ул “Төржеман”га кушымта рәвешендә айга ике мәртәбә чыга торган “Кадын” (“Хатын-кыз”) исемле махсус сәхифә булдыру өчен рөхсәт сорап, хөкүмәткә мөрәжәгать итә. Аның фикеренчә, гайлә әчендәге тынчу йомлыктыкка яшәргә мәжбүр ителгән, наданлыкта калган мәселмән хатын-кызларынын да беркадәр күзләрен ачу, аларны тышкы дөнья, жәмләдән рус мөхите, рус теле белән дә таныштыру юлында эш башлау бик мөһим. Бер битле “прошение” мәгълүм цензор В.Д. Смирнов кулына әлгә. Ул исә үзенең 1891 елның 20 июлендә язылган өч битле “заклучениесендә” иң элек монарчы чыгып килә торган “Төржеман”ның үзенә төрле яктан бәйләнеп, тетмәсен тетеп, аннары мәселмән хатын-кызларынын авыр хәлендә кемнәргән гаепле икәнлеген “ачыккый-ачыккый”, мондый махсус кушымта чыгарунын “с государственной точки зрения” кирәкле булмавын, ә “господин” Гаспралы дәлилләрен исә “совершенно не состоятельный” дип тамгалый. 1892 елның 10 декабрендә язылган тутыз битле донесениесендә исә, “Кадын”га һөжүмен тагын давам итеп, “Төржеман”ның киң төрки дөньяга чыгуы ул “дәүләт өчен” зур хәвеф-хәтәр дип исбатларга маташа. Кыскасы, надан икәнсен, надан булып кала бир!..

Патша хөкүмәте идеологлары, мәсәлән, шул ук В.Д. Смирнов йөзендә, Россия

мөселманнарының дөньяви тәрәккыятенә никадәрә каршылык күрсәтсәләр дә, И.Гаспралы үзенен бер ышанычынан кире чигенми. Ул ышаныч чын “көнбатыш” (гәрб), Англия, Франция һәм Алмания колонизаторларынан гыйбарәт булып, ә үзенчәлекле тарихка ия вә халыкларының зур өлеше азиялеләрдән торган Русия исә башкача язмашлы ил, дигән караштан тора иде. Шуна күрә Исмәгыйль бәк империядәге рус булмаган халыklar, жөмләнән төркіләр дә, һәм хужа милләт булган руслар да үзара уртақ тел табып, бәрәкә-берлектә, тигез хезмәттәшлектә яши алачаклар, дип ышана иде. Чынлыкта исә бу караш 1917 елдан соң кенәз Трубецкой һәм башкалар “уйлап чыгарган”, дип исәпләнә торган, безнен көннәрдә исә русияле неоконизаторлар күтәрәп маташкан, шуна кайбер төрки әһелләр дә кушылган “ауразия” теориясенен нигез ташларын төшкил итә иде.

“Русское мусульманство” китабында өлешчә яктыртылган шушы мәсәлә 1895 елда Бакчасарайда басылып чыккан “Русско-восточное соглашение. Мысли, заметки и пожелания” исемле китабында тагын да кирәк планда һәм махсус карала. Ләкин Гаспралының төрле компромисс юллар белән төхкым иткән килешүчәнлек фикерләре хөкүмәт тарафыннан бер дә анлау тапмый. Рөхсәт бирмәү, һәр яна адымга киртә кую тел давам итеп тора. Бер үк вакытта шуны да онытмыйк: Исмәгыйль бәкнен патша Русиясе житәкчеләре белән компромисска омытулы шул чорларда өлгәрә башлаган радикал рухлы татар ышләрәнә дә бик үк ошап бетми иде.

Дөрәс, Исмәгыйль морза Гаспралы да “төшөп калганнардан” булмый, яна басмалар чыгару идеясеннән ул һич чигенми. Ләкин сүз-фикерне үлчәнгән микъдарда әйтә белгән, айнык консерватизм белән сакчылык, дипломатия алымнарыннан да баш тартмаган Гаспралыга безиз сонрак ике юнәлештә дә көрөш алып барырга туры килә. Бер яктан патша цензурасының басымы “сөялләрне сыкратса”, икенче тарафтан шул ук Гаспралы мәктәбендә тәрбияләнгән, үсеп чыккан радикалрак рухлы ышләр дә “үкчәгә” баса башлыйлар. Шуна күрә Исмәгыйль бәккә, “Тәржеман”ның төп юнәлешен — абруйлы салмакчылыгын саклаган хәлдә — яна басмалар да чыгару мөмкинлегә туа. Әлбәттә, 1905 елгы үзгәрешләрдән соң. Мәсәлән, 1906 елда милли радикальгә белән “Тәржеман”га караганда сулрак позициядә торган атналык “Милләт” гәзитә барлыкка килә.

Ниһаять, күптәнге хыялы булган хатын-кызлар журналы “Галәм-и нисван” (“Хатыннар дөньясы”) да чыга башлый. 1910 елга кадәр чыккан бу кырымча беренче иллюстрацияле журналның баш мөхәррире аксакал журналистның кызы Шәфика ханым була. 1915 елга кадәр “Галәм-и сыбйан” исемдә балалар журналы да чыга. Шулай ук “Ха-Ха-Ха” дигән иллюстрацияле сатирик журналда патша Русиясендә, Госманлы империясе белән Иран дәүләтендә дә хөкөм сөргән искелекләр, тискәре күренешләр тәнкыйть ителә.

Ләкин, гәзит өстенә яна басмалар өстәлөп торса да, заман да бик нык үзгәргән: 1905 елгы инкыйлабтан соң башка төрки төбәкләрдә дә миллилеккә якин телләрдә яна гәзит-журналлар чыга башлап, басма сүзгә булган элекке кытлыкка чик куелган иде. Әмма аерым төрки кавемнәрдә милли матбага барлыкка килүеннән чыгып, без Исмәгыйль бәк Гаспралы башлаган бөек эшнен, бигрәк тә “Тәржеман” гәзитенен гомумтөрки (Русиядәге мөселман төркіләре күләмендә булса да) әһәмиятеннән күз йомарга тиеш түгелбез.

Гәзитнен гомумтөркилек әһәмиятенә килгәндә, Исмәгыйль бәкнен һәм гомумән кырымлы татар зыялыларының бу басманы тудыруда, озақ һәм эзлекле яшәүдә күрсәткән искитәрлек зур хезмәтен түләм һәм бәхәссез таныган хәлдә, тагын бер мәсәләгә игътибар итү зарур. Ул башка төрки халык вәкилләренән дә гәзитне чыгаруга, аның эчтәлеген бастуга хәл кадәри матди һәм мөгънәви өлеш кертү мәсәләсе. Югарыда гәзит чыгарып алдыннан И.Гаспралының Казанга махсус килүе, Шихабеддин Мәржани һәм башкалар белән очрашу, яна башлангычка фатиха алу фактлары телгә алынган иде. Чынлыкта бу тарихи визит гадәти фикер алышу, теләктәшлекне ачыклау белән генә чикләнми. Анда мәсәләнен матди яклары да жентекләп тикшерелгәнлеккә бәхәссез. Гәзит тарихын төпчәнен ойрангән галимнәр күрсәткәнчә, күренекле татар байларынан оренбурглы бертуган Хөсәеневләр, Рәмиевләр, Бакудан Зәйнәлғабидин Тагиевләр яна басмага даими ярдәм күрсәтеп торалар. Бу исемнәргә, ниһаять, беренче хатыны үлгәч Исмәгыйль бәкнен фабрикант Акчуринарга кияү булуын да өстәргә кирәк. Кайбер өстәмә мәгълүматларга караганда, “Тәржеман” исеменә финанс ярдәмнәре мөселман төркіләре ашогән башка төбәкләрдән, илләрдән дә килгәләп торган. Һәрхәлдә, А.Беннигсен махсус билгеләгәнчә, “Тәржеман” гәзитә матди кыенлыklar кичермичә чыгуын давам итә.

Гәзитне эчтәлекле материаллар белән тәэмин итүдә төрле төрки каземнәрен вәкилләре актив катнашалар. Мәсәлән, Идел буе татарларынан Иосиф Акчура, Әхмәтһади Максуди, Ризәддин Фәхредин, Фатыйх Кәрим, ерак Шәркый Төркестаннан Корбанғали Халиди, Әзәрбайжаннан Фәридүнбәй Күчәрле, Галиәкбәр Рәфибәйле, Нәриман Нәриманов һаман азып торалар. Төп йөкне тартып баручы кырымлылардан Хәсән Сабри Айвазов, Усман Акчүкракы, Әхмәт Үзәнбашы, Төркиядән исә Ибраһим Фәһми, Фуад Күпреле, Әхмәт Мидхәт паша һ.б. атарга мөмкин.

Димәк, жыеп әйткәндә, Исмәғыйль бәк Гаспралы үзенән мәшһүр шигарендәгә “фикердә берлек” дигән тезисның өлешчә булса да, тормышка аша баруын күрә язган бәхәтле, шул ук вакытта әлегә хыялның чөлпәрәмә килә башлавына да шаһит булган фажигәле шәхес тә иде.

Исмәғыйль морза Гаспралы үзенән мәғрифәтчелек идеяләрен теоретик рәвештә публицистика һәм басма сүздә — гәзит материалларында, китапларда ғына пропагандалау белән чикләнмәгән гажәеп гамәли эшлекле шәхес тә иде. Ул беренче нәүбәттә үз идеяләрен мәктәп-мәдрәсәләрдә практик педагогик эшчәнлегендә тәҗрибә белән сынады һәм эшлекле рәвештә тормышка ашырды. Балаларны язуга өйрәтүдә элеккәдән килә торган традицион иске ысулдан — хәрәфләрне сүз-тамыр һәм морфем-кушымчаларны белдерә торган “калыптан” — хәрәфләр комбинациясен ятлату ысулынан баш тартты, язуга хәрәф-аваз системасы аркылы өйрәтүгә өстенлеген раслады. Бу — зур методик, педагогик, график һәм лингвистик ачыш иде.

Мәғрифәтче үзенә бу яна методына “ысулы саутия”, яғни “аваз (тавыш) ысулы” дигән исем бирде. Шуннан чыгып, ысулы саутия методының аның методик яналыгын исәпкә алып, “ысулы жәдидия” дип атау барлыкка килде. Ул традицион иске методка — кадимчелеккә каршы куелды, шуна күрә “ысулы кадимия” дигән төшенчә дә гамәлгә кереп, укыту, белем бирүдәгә һәр яналыкка каршы торучылар хәрәкәтен аңлата башлады. Тора-бара атамалар гадиләшеп, жәдитчә укыту, кадимчә укыту рәвешенә үзгәртеп, шулардан нык гомумиләштерелгән **жәдитчелек** һәм **кадимчелек** дигән махсус атамалар формалашты (рус-аурупа әдәбиятындагы джадидизм, кадимизм төшенчәләре).

Исмәғыйль бәк Гаспралы тәкдим иткән яна метод, консерватив рухлиларның һәм аларга ияргән надан кешеләреннән каршылык күрсәтүләренә карамыйча, Нью-Орлеан университеты профессоры Эдвард Лаззериның аныклавы күрсәткәнчә, тиз арада кырымлылар арасында да, башка төрки төбәкләрдә дә киң таралып өлгерә. Жәдитчелек тарихын жентекләп өйрәнгән А.Беннигсенның нәтижәле тикшеренү буенча, 1916 елда Русия империясеннән төркіләргә иягән төрле төбәкләрендә — Урта Идел—Урал буйларында, Кавказда, Себердә, Төркестанда, Казакъ сахраларында — биш меннән артык жәдитләшкән, яғни яна методка күчкән мәктәпләр гөрләп эшли башлаган иде. Шуны ғына өстәргә мөмкин: Русиядә чын жәдитчә беренче кызлар гимназиясе оештыруы өчен жандармерия үзгәрелкәннән чит илгә качып китәргә мәжбүр булган Габдулла Бубый тырышлыгы белән Шәркый Төркестандагы Голжа шәһәрәндә дә 1913-1914 елларда жәдитчә беренче кызлар мәктәбе эшли башлады. Шуны да әйтәргә кирәк, бу бөтен Үзәк Азия регионы өчен элгәрәк күз алдына китерүе мөмкин булмаган зур яналык, хәтта куркынычлы “бидъгәтә” иде. Күп тә узмый Чүгүчәк, Өрәмчә шәһәрләрендә дә шуңдый мәктәпләр ачыла. Тагын бездән янча мәктәпләр Шәркый Төркестандагы уйгырлар, казакълар арасына да керә башлый.

Шуна да игътибар итик: әгәр без бүген XX гасыр башындагы Ижбубый, Мөхәммәдия, Галия, Хөсәения вә тагын бик күп зур дәрәжәле мәдрәсәләребез белән хаклы рәвештә горуланабыз икән, шул мактаулы уку йортлары да жәдитчелек хәрәкәте нәтижәсендә оешкан яки искеләреннән янарып үзгәргән белем учаклары икәнлеген онытмаска тиешбез. Мәғрифәтчелек хәрәкәтен яна этапка менгергән, ана милләтләргә киңлек, көч биргән жәдитчелектән бездә нигездә егерменче елларга кадәр хөкөм сөрүен, совет чоры башындагы позитив үзгәрешләргә дә зур өлеш керткән булуын да онытмыйк. Кыскасы, моның һәммәсе 80 елларда Исмәғыйль бәк Гаспралы күтәрәп чыккан жәдитчелек идеясенә бәхәссез **тантанасы** иде...

Жәдитчелек хакында сүз барганда, тагын бер мөһим мәсәләгә тукталып узу зарур. Сонгы елларда жәдитчелеккә карата төрлечә билгеләмәләр бирү барлыкка килде: гадәти мәғрифәтчелек дигән мәдәни омтылыштан алып, башка халыкларга,

елларда шундый ук бәяләмәләреннән дәвам итүе, кабатланып торучы тарихи төгәллекне һәм эзлеклелекне чагылдырмый иде инде. Мин бу очракта Габдрахман Сөгди, Жәмал Вәлиди һәм Газиз Гобәйдуллин хезмәтләрендәге артык категорик рәвештә әйтелгән, шуна күрә сонгырак чор авторларына да берәз тәэсир иткән фикерләрен күз уңында тотам. Чөнки мондый тар кысалы раслаулар жәдитчелекне Русиягә, руслыкның дошманы итеп күрергә теләүчеләр өчен өстәмә дәлил булып, татар мәгърифәтчеләге тарихын тарайтып, өтөкләп күрсәтүгә нигез тудырган иде. Мәсәлән, озақ еллар дәвамында Шиһабеддин Мәржани, Хөсәен Фәезхан мирасларынан “күз йомулар”, бөтен хикмәтнен башы-аягы рәвешендә бары Каюм Насырийның гына гамәли эшчәнлеген күрсәтү белән генә чикләнүләр дә шуның нәтижәсе иде. Муса Биги Жарулла, Риза Фәхредин, Габдулла Бубый, Галимжан Баруди, Закир Кадыйри, Зыя Камалиларның хезмәтләрен тәкдир итмәү турында әйтеп тә торасы юк.

Совет чорының зур өлешендә безнең матбугатта Исмәгыйль бәк Гаспралы мирасына карата әйтелгән тискәрә бәяләреннән тагын бер үзгәчәлеккә чыганагы бар. һәм, кызганычка каршы, ул бөек шагыйрәбез Габдулла Тукайның кайбер фикерләреннән гадел булмаган рәвештә берьяклы файдалануга кайтып кала. Мәсәлән, татар әдәби теле яңару чорында жәдитчелекне, “Тәржеман”ны, бигрәк тә пантюркист тамгасы сугылган Гаспралыны кире кагарга, сүгәргә теләсәк, Тукайның: “Без “Тәржеман” бабай артынан калмыйбыз”, — дип маташкан (...) мөхәррирләребез татарларны төрөкләштерергә аз тырышмадылар. Ләкин булдыра алмаслыкларына төмам күзләре житкәч кенә туктадылар (...); без татарлар һаман да татарлар булып калдык. Төрөкләр — Истанбулда, без — монда.

“Хәерле юлга!” — дигән мәгълүм сүzlәрен китереп, сонгы хөкемне чыгарган кебек, шап иттереп өстәлгә сугып куя идек. һәм шундый кырыс, бәхәссез булып тыелган хөкөм бер хезмәттән икенчесенә күчеп озақ еллар яшәде.

Тарихи процессның шул рәвешчә принципиаль үзгәрүен архив материалларында теркәлгән рус цензорларының искәрар итүлереннән дә күрергә мөмкин. Әгәр 1910 еллардан башлап, интеллектуаль дәрәжәсе, саллы эчтәлегә буенча төрки телле гәзитләр арасында, “Тәржеман”ны узып, беренче урынга “Вахыт” чыккан булса, теленен гадилеге, киң катламнарга аңлаешлылыгы ягыннан “Кояш” гәзите аерылып торган. Мондый хәл Идел буе татарлары, Кавказ һәм Урта Азия төркіләре (азәриләр, казакълар, үзбәкләр) өчен дә тулаем хас һәм уртак күренеш иде. Димәк, күпчелек төркіләр өчен “уртак тел” дип исәпләнгән “Тәржеман” теле белән Г.Тукайның болай үзгәчәлеккә “хушлашуы” тарихи чынбарлыкның, реаль тормышның кире каккысыз кырыс чагылышы иде. Ягъни бу хәл XIX йөз ахыры белән XX гасыр башында этник-диалекталь жирлекләрдә аерым төрки милләтләр оешып жита язү процессын раслай торган бәхәссез күренеш иде. Александр Беннигсен дәрәс билгеләгәнчә, бу процесс Исмәгыйль морза башлаган зур эшнен (анын “бер өлешенен”, дип аныклар идем) уңышсыз тәмамлануы да, фикер иясенә сонгы көннәрендә кичергән олы фажигасе дә иде. Чөнки ул өмет иткәнчә, “телдә, фикердә, эштә берлек”, дигән, ягъни тугандаш бер халык (этнос) оешу хакындагы хыялы урынына телләрә бер-берсеннән аерылып өлгертән өч-дүрт милләт оешып житкән иде.

Шул ук вакытта Г.Тукайның кискен хөкөмдә тарихи эзлеклелеккә, булып узган чынбарлыкка туры килеп үк житми торган раслау да беркадәрә урын алган иде. Монның шулай икәнлеген аңлар өчен яңа чор татар әдәби теленен (Алтын Урда дәвереннән калган, аннары төрлө тәэсирләрдә нык чуарланган иске татар язма теленә алмашка килгән тел-стильнен) үзгәрү, үсү үзгәчәлегенә күз салу да житә. Мәсәлән, беренче реалистик әдәби әсәрләрдән булган Муса Акъегетнен “Хисамеддин менлә”сы, Заһир Бигиев романнары ниндирәк тел-стильдә язылган иде? Ниһаять, Габдулла Тукайның беренче чор үз ижатында язылган шигырьләрен, мәкаләләрен ни өчен бүген хәзерге әдәби телгә күчереп бастырырга мөжүбрәз?! Чөнки 1905-1907 елларга кадәр, кайбер очракта хәтта аннан берәз сонрак та, Идел буе татар авторлары язган әсәрләреннән күпчелегә (элегрәк чорларда яшәгән Габделжәббар Кандалий, Мифтахетдин Акмулла, Каюм Насыри һәм тагын ике-өч кешене исәпкә алмаганда), каләм сәнгатенә, язма һәм басма сүз осталыгына шул ук “Тәржеман” оештырган тәҗрибәдән өйрәнә-өйрәнә үз аякларына басу процессында барлыкка килгән иде. Әгәр беренче гәзит-журналларыбызның башлангыч чорындагы тел-стиленә, аларда басылган материалның жанр үзгәчәлекләренә, ниһаять, Фатыйх Кәрим, Ризәздин Фәхредин, Әхмәдһад Махсудый һ.б. шулар кебек заманының йөдәп баручы әдип-журналистларының башлангыч чор мирасына мөрәҗәгать итсәк тә, әле генә билгеләнгән тәэсир эзләрен шактый мул табарга мөмкин. Чөнки аларның һәм тагын

бик күп безнең татар авторларынын — булчак гәзит мөхәррирләренең каләмнәре беренче мәртәбә “Тәржеман” битләрендә чарланган иде. Бу — бәхәссез факт. Моннан күз йому тарихи гаделсезлек кенә булыр иде.

Әйе, үрнәк рәвешендә “Тәржеман” тәкъдим иткән “уртак тел” идеясе бөтенләй жинеп чыгу шәрәфенә ирешмәсә дә, тиешле бер мәктәп, узылуы фәйдалы, хәтта зарури тәҗрибә бурычын үтәп өлгертгән иде. (Яшь баланың үз аякларына басып киткәнгә кадәр мукәләп йөрүенен дә, аннары бер олырак кешенен бармагына абышып тәпи-тәпи атлап йөрергә өйрәнүе дә узылуы табигый күренеш бит!) Тарихи гаделлек өчен, димәк, мондый күренешнен дә әһәмиятен кире кагу дөрес үк булып житмәстер, шәт...

Кыскасы, Исмәгыйль морза Гаспралы башлаган эш нәтижәсез генә төмамланмады, эзсез генә узып китмәде. Аның “ысулы жәдиле” менләгән-менләгән яна уку йортлары оешып, халыкка дөньяви белемнәр бирүгә искитәрлек дәрәжәдә зур өлеш керткән булса, “Тәржеман” гәзитенен тәҗрибәсе дә Русиядәге төрле төрки халыкларда милли матбугат барлыкка килүгә зур этәргеч, үрнәк булды. Күрәсен, мәсәлән, нәкъ шушы ягын истә тотып, заманында Жәмал Вәлиди хаклы рәвештә “Тәржеман”ның гомум әһәмияте һәм тәэсире, инглизчә атаклы “Таймс” белән русча ин популяр “Новое время” гәзитләренекенә караганда, “мен мәртәбә” көчлерәк, тирәнрәк булды, дип язган иде. Фикернең хаклылыгы шуннан гыйбарәт: әгәр сонгы ике мәшһүр гәзит күптән ирешелгән бай традицияләрен бер этаптагы көчле давамы гына булсалар, Исмәгыйль морзаның кечкенә генә “Тәржеман”ы исә нульдән, ягъни буш жирдән башлап, төгәл бер хәрәкәт, көчле күтәрелеш, күптармаклы юнәлешләр тудыра алган **уникаль күренеш** иде.

Монда тагын бер гыйбрәтле күренеш бар: “Тәржеман” теленен нигездә укымышлырак катламнар өчен аңлаешлы булуы, ә гомум халыкка — “гавамга”исә аның үз сөйләшкәндәге басма сүзнен кирәкчелеге конкрет тәҗрибәдә расланды. Бу да зур мәгънәви казаныш иде!

1911 елда “Шура” журналы битләрендә мәгълүм “Тел ярышы”ның уздырылуы (аны да өч телле Тукай урынсызрак рәвештә “тиле ярыш” дип атаган иде), шул ярышта беренчелек саф казан татарчасында язган Мәжит Гафурига бирелүе менә шул идеалист мәгърифәтче анында туган хыял белән реаль тормыш ихтияжы арасында барган олы ижтимагый бәхәснән табигый нәтижәсе, кырыс чынбарлыкның тантаналы җиңүе иде.

Димәк, Г.Тукайның югарыда китерелгән кискен рәвештәге хөкемнәдә катлаулы, каршылыклы процессның тулаем тарихы түгел, бәлки аның сонгы нәтижәсе генә дөрес чагылган икән.

Нигезенә төрөк әдәби теле салынган (беркадәрә жинеләйтелгән) госманлычарак “уртак телнен” килчәкчесез булуын Төркия жәмһүрияте оешкач, анда үткәрелгән тел реформасы тарихы да артыгы белән раслый. Шулай булгач, И.Гаспралы кичергән фажиганең тамырларын бик тирәннән эзләргә кирәк икән. Минем фикеремчә, күпчелек төрки халыклар өчен бер уртак әдәби тел булдыру форсаты XV-XVI гасырларда — Алтын Урда империясенең таркалып, мөстәкыйль ханлыklar оешу дәверендә юкка чыга башлаган иде.

Тагын бер принципиаль мәсәләгә, ул күптән мәгълүм кебек булса да, махсус тукталу зарур. Сүз Исмәгыйль бәк Гаспралы исеме белән алынган саен **милләтче, панисламист, пантюркист**, дигән ише тискәре “титуллар”ның тел тагылып йөрүе хакында. Гәрчә бу мәсәлә йөзләгән документларны, әлләничә дистә саллы гыйльми хезмәтләрне уртага куеп (публицистикадагы эпигонлык фактлары белән вакланган төрмәйчә да), әтрафлы һәм күләмле тикшеренү алып барырга лаек булса да, мин бу юлы аңа кыскача гына тукталу белән канәгатьләнәм. Иң әлек әле аталган терминнарның эчтәлегенә, төрле фән өлкәләрендә һәм илләрдә кулланылу үзенчәлектәренә тукталып узу кирәк булыр, дип уйлыйм.

Милләтчелек (национализм). Бу сүзнен беренчел гади һәм төп мәгънәсе үз кавемен—үз милләтнең яратуны, аның мөнфәгәтиләрен, бигрәк тә хокукларын, азатлыгын яклауны белдерә торган омтылыштан гыйбарәт икәнчелеге артык шик тудырмаса кирәк. Төрки-татар телендә аның элекке асыл мәгънәсе дә шуна туры килә иде. Инглиз телендәге фәнни әдәбиятта да ул шундыйрак сыгылмалы төшенчә кебекрәк кулланыла. Әмма немец телендә һәм заманында шул телнен тәсирен нык татыган русчада атаманың эчтәлегенә икенчәрәк һәм тискәрерәк мәгънә салынды: **үз милләтне генә яратып, башка халыкларга дошманлык хисе саклау** күренеше сыйфатындарак.

Чама һәм ақыл хисен югалткан чакта мондый сыйфат башка халықларга карата чын агрессиягә, рәхимсезлектә, яғни шовинизмга әверелергә мөмкин. Күп кенә дәүләтләрәра конфликтларның, сугыш һәм яулап алуларның сәбәбе дә була ул (мисал эзләп әллә кайларга барасы юк). Шуннан чыгып, “националист” дип аталган шәхесләр башка халықларның, гомумән кешелекнең явыз дошманы рәвешендә дә билгеләнә башлады. Совет чорында сүзнен шушы икенчел мәгънәсә, биргә тә “буржуаз милләтче” дигәнә өстен чыгу күренеше һөкөм сөрде. Рус теле, рус милли менталитеты тәэсирендә булган сонгы заман татар телендә дә шулай килеп чыкты. Дәрәс, ара-тирә генә “шовинизм” дигән милләтчелекнен кәтәрәк, хәтта аерылгъсыз “агасы” булуы да телгә алынгаланды. Вақыт-вақыт изелгән кавемнәрнен милләтчелеге белән изүче (хаким — хужа) халықларның милләтчелеге арасына чик кую омтылышлары да булмады түгел. Ләкин күп очракта кечкенә халықларның үз-үзен саклауга, үстерүгә юналган табигый омтылышларына чын шовинизм гаспләре тагылды. Һәм төп “карачы” булып, нигездә “вак” халықларның милләтчелеге исәпләнде.

Боларның һәммәсенә “интернационализм” (бәйнәлмилләтчелек) төшенчәсә каршы куелды. Яғни дөньядагы барлык халықларның үзара тигезлегә, татулыгы, дуслыгы, хезмәттәшлегә дигән яхшы мәгънәдә. Аның да иң әйбәте сыйфатында “пролетар” интернационализмы аталды.

Совет чынбарлыгында тагын бер гажәеп күренеш хасил булган иде: табигате белән милли интересларны бөтенләй инкяр итү һич тә мөмкин булмагандыктан, “милли патриотизм” дигән ясалма, ләкин без тиз күнеккән сүз тәзмәсә барлыкка килде. Әгәр теге яки бу күләмдә зуррак хокукка ия, әйттик “союзлаш республикалы” халык вәкилләре үз кавемнен хокукларын, мәнфәгатләрен якласа, моның башкаларга “зарарсызлыгын расласа”, бу — “милли патриотизм”. Ә инде мона жавап, яки иярү рәвешендә кечерәк хокуклары (өченче, дүртенче сортлы “дәүләтчеккә” ияләре) хококу-мокук дия башласалар, бу инде, жанкисәгем, кычкырып тора торган “буржуаз милләтчелек” — хәтта шовинизм!...

Күренә ки, милләтчелек дигән күренешне иң элек шовинизм үзе тудыра; милли-азатлык хәрәкәтләренә империалистик тәртипләр урнашкан, яғни **милли изү һөкөм сөргән** илләрдә барлыкка килүе шуны тулысы белән раслай. Чөнки милләтчелек ул шовинизмның үз жимеше. Бу — иске, ләкин, кызганычка каршы, хәзергә кадәр гомум танылган, хәтта “хужа” халықлар тарафыннан инкяр ителә торган элементар хакийкат... Әмма милли ихтияжларын үтәлмәгән килеш тә үзеннән мескен хәләннән канәгать, хәтта “бохетле” дә икәнлегенә раслап торсаң, монысы шовинистлар өчен иң мактаулы “интернационализм” булып. Мәсәлән, мәгълүм Фикрәт Табеевнәң “Безнең союзлаш республика статусы кирәкми, без үзебезнен хәлдән кик канәгәти!” — дип, Брежнев белән Сусловлар тарафына иелә-бөгелә төче елмаю фактларын тарих яхшы хәтерли...

Шуны да онытмыйк: 1956 елда үзенә элементар хокук теләгән Венгриягә, аннары демократик шартларга омтылган Чехословакиягә бәрәп керүлә, ниһаять, үзенчә яшәргә маташкан Әфганстандагы сугышлар да шул “интернационализм” (шовинистик агрессия!) байрагы астында барган явызлык иде.

Олы гадәллек хақына дип милләтчелеккә каршы куелган интернационализм шул рәвешчә үзенә киресенә — бөөк гадәлсезлектә әверелде. Хәтта дәүләтнең үз эшендә дә. Моның шулай икәнлеген күрер өчен 1987 елгы Алматы шәһәрәндәгә канлы бәрелешләренә, Ош, Карабах вакыйгаларын, 1989 ел апрелендә Тбилисидәгә вәхшиләрчә кан коюларны, аннары Приднестровье, Абхазия, Осетия хәлләрен, Ингушетия, ниһаять, 1991 елгы Вильнюс һәм 1994 елда башланган Чечня фажиғаләрен искә төшерү дә житеп торыр. Интернациональ “үсү” хақына дип, милли телләренә кысу, гәзит-журналларны ябу, “ата-аналар соравы буенча” дип, рус булмаган мәктәпләренә эзлекле рәвештә бетерә бару, ниһаять, ничә кат язучы алмаштыру кебек “вак-төякләрне” санап та тормыйм.

Озын сүзнен кыскасы, ачыклык, гадилик һәм гаделлек урынына буталчылык, мәгънәсезлек һәм ачыктан-ачык явызлык барлыкка килде.

Мондый хәлне саклап калырга теләүчеләр бүтен дә житәрлек...

Пантюркизм белән **панисламизм** дигән төшенчәләргә килсәк, мондагы буталчылар белән эчкә каршылыктар да баштан ашарлык. Болардан төшенчә буларак элгәрәк туганы һәм кинрәк таралганы, әлбәттә, панисламизм иде. Төшенчәнән билгеле бер күренешне, дәрәсрәгә идеяне аңлатуы да мәгълүм. XIX гасырның ахыры һәм XX йөзнен башында барлыкка килгән бу идеянен эчтәлегә төрлө сәбәпләр һәм шартларда мәдәни һәм икътисади аяктан артта калган, шуның нәтижәсендә алга киткән Арупа

илләренә колонияләренә әверелгән мәселманнырга алар дөньясында хөкәм сөргән торгынлыктан чыгу, чорның мәдәни казанышларына ирешү өчен берләшсәргә, үзәра ярдәмләшсәргә, бары шулай гына алга китеп була дигән караштан гыйбарәт иде. Мондый фикернең беренчел авторлары сыйфатында, гадәттә, ин элек мәгълүм мәселман мәгърифәтчеләреннән Жәмаледдин Әл-Әфгани белән Мөхәммәд Гябүһ һәм башкаларны атылар.

Идея баштагы абстракт чорында кайберәүләр өчен чыннан да бик мавыктыргыч булып тоела. Бигрәк тә яна идеяне Ислам динен сонгы гасырларда өстәлгән хорафатлардан, зарарлы катламнардан арындыру, аны Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аңа түгърылыклы сахабәләр чорына хас "сафлыгына" кайтару омтылышы белән дә көчәйткәч ул кин яклау таба. Идеяне таратырга, пропагандаларга теләүчеләр дә табылгалый. Ләкин аның чын-чынлап тормышка ашуын — реаль гәмәлгә, димәк, коллектив көрәш фронтына әверелүен (хәтта чикләнгән бертөркәм мәселман илләренә дә антиколонияль көрәштә үзәра чын-чынлап берләшә алуын) раслай торган саллы бер дәлилне дә тарих белми. XIX гасыр ахырыннан алып, бүтенте көн вакыйгаларына кадәр. (Аның каравы бер хәлдәге, бер ише вәзгыяттәгә мәселман дәүләтләренән үзәра ызгышып, сугышып яту фактлары буа буарлык.)

Кайбер хәбәрләргә караганда, мәселманныр арасындагы дини, мәдәни хезмәттәшлек, татулык дигән идеянең христиан дөньясына дошман оешма сыйфатында каршы куелуы, Көнбатыш илләрен "юк итү" максатыннан тудырылган агрессив берләшмә, дип күрсәтелүе ул XX гасыр башында Лондон-Парижларда ижат ителгән провокация, дигән ишарәләр дә юк түгел. Бу мәсәлә киләчәктә махсус тикшерүне сорый, әлбәттә.

Өмма Русия хөкүмәтенә 1910-1912 елларда татарлар арасында панисламизм хәрәкәтен, шуңа житәкчелек иткән махсус оешмаларны жентекләп эзләвенән, һәрбер мәдрәсәләрдә казынуларының, кайбер зыялыларны кулга алуларның, мәхкәмәгә тартуларының чын-чынлап провокация булганлыгы хәзер тулысынча расланган факт. Хәтта хөкүмәт акчасына шул елларда Парижда "Мусульманин" исемле махсус провокацион журнал чыгартылуы да билгеле.

Безнең тарихтагы моның ин характерлы мисалы ул "Бубыйлар процессы" — Ижбубый кызлар мәдрәсәсенә туздырылуы иде. Аның да кара провокаторларның — катып калган карагүһ мәселман руханилары белән татарларның дөньяви белемнен, чын тәрәккыяттән мәхрүм калуларын, шул рәвешчә мескенлек, коллык дәрәжәсендә тора бирүләрен теләгән миссионерларның ялалары, донослары нәтижәсендә оештырылуы күпгән мәгълүм. Әлегә процессның колонияль дәүләт провокациясе икәнлегә дә бүтән бәхәссез нәрсә. Аңлы кешегә, әлбәттә.

Жыеп әйткәндә, панисламизмны оешкан сәяси хәрәкәт рәвешендә аңлату, куркынч дошман итеп күрсәтү ул XIX йөз ахыры белән XX гасыр башында колонияль издүлөргә каршы уяна башлаган милли-азатлык көрәшенә каршы көч сыйфатында уйлап чыгарылган империалистлар сәясәте — спекулятив уйдурма жимеше иде. Иң элек ул колонизатор Аурупа дәүләтләрендәгә халыкларда мәселманнырга каршы дошманлык тәрбияләнүне, аннары Рим империясе чорынан кала кылгән "бүлгәлөү һәм идәрә итү" принцибын яна чорга яраклаштыруны максат итеп куйган сәясәтнең маташуы гына иде. (Юл унаенда шуны да билгеләп үтик: "панисламизм бүкиләре" белән уйнауның мәгънәсезлегә төмам ачылгач, хәзергә сәясәтчеләр белән аларга кушылып өрүчә үзәк матбуат журналистлары "ваххабиль куркынчың" уйлап таптылар. Аларга иреп кайбер руханиларыбыз да — татар дөньясынан читкә чыгып тормыйк хәзергә — икенчеләрен ваххабичылыкта гаепли башладылар. Нәкъ И. Гаспралыга һәм жәдит "бидъәтләренә" бәйләнеп донос язучылар кебек. Ирексездән классикның кабатланган тарихи күренешләр фарс кыяфәтен ала, дигән мәгълүм сүзләре искә килә. Өстенлек, лидерлык "бәләше" тирәсендә барган бу әкәмәт һәм кызганыч ызгышлар Мәскәү сәясәтчеләре "табышының бәясен" генә төшерә... Чынлыкта сүз әлләниңди "изминар" һәм "чылыклар" турында түгел, бәлки гап-гади фанатизм тирәсендә барырга мөмкин. Бернинди диннәрнен иярченнәренә дә, бернинди сәяси агымнарның вәкилләренә дә, әгәр алар чама хисләрен сакламасалар, фанатизм чиренә сабышудан гарантия бирелмәгән. Хәтта "демократларга" да...)

Пантюркизм дигән нәрсә дә, төрлө яклап тикшерсәң, шундый ук нәтижәгә китерә. Моңың эчтәлегә, панисламизмга караганда, күпкә таррак, әлбәттә. Ул да мәселманныр кебек үк артта калган, яисә колонияль коллыкка төшкән кавемнәрдән бары төрки телле халыкларның тәрәккыят, азатлык өчен кулга-кул тотышып, бергәләшеп гәмәл кылулары һәм эшлөләре файдалы, хәтта зарур дигән карашны алга

сөрә торган идеядән гыйбарәт. Ягъни ул да ахыр чиктә колониаль жәбер-золымга каршы юналган идеяләрен берсе. Аның белән мавыккан шәхесләр элек тә булгалаган, хәзер дә очраштыргалый. Тик бер халык вәкиленен, хәтта тугандаш милләтләр вәкилләренен дә үз каземнәрен яратулары, аларга яхшы тормыш, мәдәни казаныш, хөрлек, азатлык, һәм, нигаять, үзара дуслык, хезмәттәшлек теләүләре берничек тә гаеп, криминаль омтылыш рәвешендә бәяләнә алмый, алай бәяләнәргә тиеш тә түгел. Тормыш чынбарлыгына гадәти, нормаль күз белән караганда, бу шулай, әлбәттә. Ләкин күп колонияләргә ия империалистик илләрдә, бигрәк тә составында төрки халыкларның күпчелеге булган патша Русиясендә төрки халыклар арасындагы дуслык, хезмәттәшлек идеясе — **пантюркизм** — “дәүләт бердәмлеге өчен” иң куркыныч хәрәкәтләрнен берсе сыйфатында кабул ителде һәм шулай бәяләнә башлады. Тулысынча туып житмәгән, чын-чынлап оеша алмаган идеягә реаль хәрәкәт кыяфәте бирер өчен аның “лидеры” сыйфатында мөстәкыйльлеге һәм нормаль ишәве болай да шик астында калган (чиреп таркала башлаган) Госманлы дәүләтенә төртпә күрсәттеләр.

Мондый алым совет чорының беренче елларында — бигрәк тә хакимияткә Сталин килгәч — аерата активлашты. Хәтта Мирсәет Солтангалиевне эзәрлекләгән елларда **туранчылык** (пантуранизм) дип исемләнгән пантюркизмнан да зуррак, хәтәррәк “бүки” төшенчәсе хәрәкәткә китерелгән иде. Патша чорында гамәлләргә кәргән пантюркизм төшенчәсенен шулай совет чорында пантуранизмга өверелүен, дөресрәге шундый “оешма” һәм аның “идеологы” табылуның чеп-чи уйдурма икәнлеге сонгы елларда, махсус комиссия тикшерүе нәтижәсендә, тулысынча расланды (*“Права”, 1990.01.VI*).

Исмәгыйль бөк Гаспралыга карата, әгәр совет чорында бездә чыккан гыйльми һәм публицистик әдәбиятны жентекләп актара башласак, бер үк вакытта аның пантюркист та, панисламист та дип сүгелүен күрер идек. Ләкин мондый раслауларда да тирән эчкә каршылык барлыгын онытмаска кирәк. Чөнки пантюркизм дигән нәрсә иң элек милли менталитет, бары “тел [тамыры] берлеге” нигезендә генә барлыкка килгән, була ала торган, азмы-күпме дәрәжәдә “яшәүгә сәләтле” этно-лингвистик нигезле чагыштырмача “тар” карашлы юнәлеш булса, панисламизм исә беринди этник-милли чикләрен танымый торган күпкә киң, хәтта глобаль сыйфатка ия интернациональ, ягъни халыкара идеядән гыйбарәт. Димәк, И.Гаспралы кебек интеллектуаль дәрәжәсе бик югары, белеме тирән, аны айнык кешене бер үк вакытта пантюркист та, панисламист та, дип гаепләү ул гаепләнүчеләрен үзләре белемлек һәм фәлсәфи аң жәһәттеннән чикләнгән, буталган булуына ачык күрсәтә. Ә инде фикер иясенен бер үк вакытта төрки халыкларның мәгърифәтләрнен күтөрергә теләве белән төрки булмаган мөселманнарга карата да симпатия саклавына килсәк, мондый күренешнен нигезендә бик аңлаешлы сәбәпләр ята — колониаль изүгә карата гомум протест белән, наданлыкка карата гап-гади нәфрәт хисе. Димәк, социаль гаделлеккә омтылган гуманитарлык сыйфаты.

Пантюркизмга бәя биргәндә, гадәттә, аны төрки булмаган башка халыкларга, бигрәк тә русларга, христианнарга карата дошманлык хисе белән сугарылган тар караш, үзәнә күрә шовинистик, хәтта ырыкчы (расистик) тәгълимат рәвешендә тасвирладылар. Яки һичшиксез шулай, дип уйлап, мондый фикерне аксиома рәвешендә кабул иттеләр. Төрки телле кешеләрен кайберләрендә андый сыйфатлар очрагандыр һәм очрыйдыр да, бәлкәм; алар арасыннан чыккан чын төрки шовинист рухлы “лидер” кисәкләренен очраштыргалавы да артык гажәп түгел: кешелексез, рухи гарип бәндәләр башка милләтләр, бүтөн халыклар арасында бүгән дә житәрлек. Мисаллары муннан ашкан. Бу — ачы, реаль чынбарлык. Ләкин Исмәгыйль бөк Гаспралыны шундый явыз ниятләргә ия, дип туктаусыз гаепләүләр белән һич тә килешеп булмый. Иң элек шуна игътибар итик. И.Гаспралыны пантюркизмда гаепләнүчеләр аның югарыда китерелгән мәшһүр шигарен — “телдә, фикердә, эштә берлек”не күз унында тоттылар һәм тоталар.

Мондый алымга каршы шундый сорауларны куярга мөмкин: моннан кемгә файда да, кемгә зыян? Әллә бу сүзләрдә башка халыкларның телләренә, ирекләренә куркыныч янау бармы? Гомумән Исмәгыйль морзаның берәр хезмәтендә башка илләренә, бүтөн халыкларны яулап алу, буйсындыру идеяләрен кемнен, кайда кургане бар?!

Юк алар, юк андыйлар.

Фикерне раслар өчен тагын берничә фактка мөрәжәгать итүне кирәк табам. Беренчесе. 1905 елның 6-12 февральләрендә Бакуда шул чорда “татар-әрмән

суешлары” дигән исемдә яманаты чыккан мәгълүм әрмән-азәрбайжан бәрелешләре була. Бу канлы вакыйгага карата Исмәгыйль морза бер тарафны гына яклау, икенчесен гаепләү позициясенә басмый. Конфликтның төп сәбәпләрен белеп житкөрмәвен әйтү белән бергә ул: “монда ниндидер жүнсез кешеләреннән котыртуы һәм явыз провокациясе булуында шик юк”, — дигән нәтиҗәне чыгара вә азәриләргә дә, әрмәннәргә дә сабырлыкка, салкын канлылыкка чакыра. Игътибар итегез: “кан кардәшләре” тарафына басуның эзе дә юк монда. Аның каравы коткы салучылыкка ишарә ап-ачык (“Тәрҗеман”, 1905, № 14).

Икенчесе. 1909 елда, Төркиядә хакимияткә “яшь төрекләр” килгәч, күптән пысыкп торган төрек-әрмән конфликтларының көчәеп китүе, бигрәк тә илнен берара Русия оккупациясә астында булган төньяк-көнчыгыш өлкәләрендә үзара кан коюларның гаять кискенләшүе, хәтта вәхшәтлек дәрәҗәсенә җитүе яхшы мәгълүм. Моннан соң 1913 елда прогрессив жәмәгәтьчелек әрмән халкы тарихындагы бер зур мәдәни вакыйганың юбилеен билгели. Шул мөнәсәбәт белән Исмәгыйль морза “Тәрҗеман”ның 13 октябрь (№ 228) санында русча һәм Кырым татарча “Әрмән халкына салам” исемле махус мәкаләсен бастыра. Шуның русча вариантыннан (тәрҗемәдән кәлҗәмә килеп чыкмасын өчен) бер өзек китерик:

“Приветствуем тебя, скромный трудовой народ! Прими наше искреннее поздравление с 1500-летием твоей письменности и 400-летием твоей печати! Ты празднуешь не память кровавых побед, не память насилий над другими; ты радуешься своим культурным просветительным начинаниям. Привет тебе за 15-вековую письменность, за 4-вековую печатную книгу! Ты ими жил и сохранился; ими же ты будешь счастлив... Небольшой народ, ты послужил немало для культуры тех народов, с которыми ты живешь рядом или вперемежку”.

Өзекне тагын бер кат, авторның нәрсәләргә басым ясавына игътибар итеп, һәр жөмләсе турында уйланып укып чыгык. Чорны, күптән түгел булып узган канлы вакыйгаларны искә төшерик. Кем әйтмешли, комментарийлар артык кырокми монда...

Өченче факт. Рус теле, рус әдәби культурасының даһи вәкиле И.С.Тургенев Парижда вафат булу хәбәре алынганч И.Гаспралы үз гәзитендә (1883, №17), ике телдә дә, ихлас кайгы белдергән төгъзиянамә — некролог бастыра.

Дүртенче һәм башка фактлар. Югарыда Исмәгыйль бөк Гаспралының “Русское мусульманство” һәм “Русско-восточное соглашение”, дигән хезмәтләре телгә алынган иде инде. Шулардан ул осәрләреннән төп фикерләрен чагылдыра торган өзекләргә, кайбер аңлатмалар белән, оригиналда күчереп чыгык һәм, бәхәс төгәлрәк чишелсән өчен, аңа без аз кырок тукталыйк.

И.Гаспралы, һәр мәсәләне яктырткан чакта, узган тарихка да, үз чорында хөкөм сөргән реаль чынбарлыкка да кинһән туктала. Аның фикеренчә, “ныне в руках России находится до десяти миллионов тюрко-татарского племени, исповедующих одну и ту же религию, говорящих наречиями одного и того же языка и имеющих один и тот же социально-общественный быт, одни и те же традиции. (...) Однако, имея особые и прочные религиозно-бытовые условия жизни, оно представляется нам довольно крупной единицей среди народностей **нашего обширного отечества**, и судьбы ее заслуживают, мне кажется, **серьезного внимания общества и государства**” (монда һәм алга таба аерым сүзләргә махсус ишарәләр минекә — М.Г.). Ләкин Русия хөкүмәте мөселманнарға карата монарчы: “Мин - хужа, сез исә салым түлгөз дә, теләгәннегиз яши бирегез”, — дигән рәвештә мөнәсәбәт күрсәтә килде. Шуна күрә русияле мөселманнарның күпчелеге арлылыкка, хәерчелеккә һәм ижтимагый жәһәттән йомыклыкка — рус жәмәгәтьчелегеннән чигләнүгә дучар ителде.

Мондый нормаль булмаган халдән чыгу юлын И.Гаспралы татарларны ассимиляцияләү, көчлән христианлаштыру, ягъни этник һәм мәдәни яктан йоту аркылы түгел, бәлки аларга чын дөньяны белем бирү — мәгърифәт нурын кабылзуга булышуда күрә. Белем бирү исә ин элек халыкның үз аңа телендә булырга тиеш. Аңа телендә белем нигезләре алган кеше генә башка телләрдә югары уку йортларында нәтиҗәле укый алачак (мондый фикернен Каюм Насыри тарафыннан кабатлануы да искә төшерик). Һәм шунда ук мәгърифәтче Русиядәге милли сәясәтнен искиртәлек берьяклы булуыннан үзенән гәҗәпләнүен дә яшерми: “Я решительно не понимаю, что может мешать введению татарского языка в школе. Разве русский язык и наука настолько слабы и не окрепли, что их нужно охранять за счет других языков империи?”

Кабыргасы белән куелган шушы сорауның үзенчәлекле “ачкычын” Исмәгыйль морза үзе үк тәкъләм итә: “надо позволить и помогать писать, читать и учиться на родном языке всякому нерусскому народу, не забывая, что наука одна для всего челове-

чества, что она побеждает предрассудки невежества и только на ее почве последует единение татар с русским славянством”.

Ничек анларга һәм анлатырга моны? Гел руслыкка, Русиягә каршы дип исәпләнгән “панисламист, пантюркист” Гаспралының саташуымы, әллә ялганлавыгына дипме?!

Минемчә, икесе дә дөрес түгел. Чынлыкта Исмәгыйль морза Гаспралы халкының шактый өлеше төркиләрдән, мөселманнардан һәм башка рус булмаган милләتلәрдән торган Русия империясендә, **акыл, айнык аң һәм киң күңеллелек** белән эш иткәндә, төрле милләتلәр, төрле конфессияләр ара паритетлы башлангычта, ягъни әхлакий, хокукий бəрабәрлек һәм тигезлек, рухи-мәдәни хезмəттəшлек нигезендə тыныч һәм тату яшəп була, дип ихлас күңелдән ышанган идеалист иде. Ягъни эзлекле, кырыс реалист түгел. Моның шулай икəнлеген аның үз сүзлəреннəн үк күрергə мөмкин: “В частной же жизни и деятельности мы сплошь и рядом видим прекрасные отношения между мусульманами и христианами. Это и нужно развивать, расширять и укреплять, отнюдь не касаясь **дорогих каждому религиозных чувств**”. Чөнки аның инануынча, мөселманнар яши торган жирлəрнең Русия кул астында булуы “делает Россию естественной посредницей между Европой и Азией, наукой и невежеством, движением и застоём...” Шуна күрə Көнбатыш Аурупа колонизаторларынан, бигрəк тə Англиядән курыккан Түркия һәм Иран мөселманнарының да Русия химаясенə керүлəре ихтимал, хəттə бу файдалы да булып иде дигən фикерлəр дə ычкынгалый.

Димəк, аерым сүзлəргə жентеклəп бəйлəнə башласак, Исмəгыйль морза Гаспралыны пантюркизмда түгел, бəлки “панрусизмда” да гасплəргə мөмкин икəн. Лəкин ашыкмыйк. Чөнки гəрлəп торган зур империялəр чорында яшəгən, купмиллəтлə дəүлəтлəрнең **кайберлəрендə** дини, мəдəни кысуларның булмавын да күргən фикер иясенен Русиядən дə яхшыны өмөт итүе артык гəжəп түгел иде. Шулай үк империя дигən нəрсəлəрнең ахыр чиктə таркалып бетергə тиешлеген дə ул заманда аның белмəве, белə алмавы табигый иде.

Чынлыкта əле китерелгən раслауларда И. Гаспралының рационалист һәм реалист буларак көчсəзлегə дə, идеалист-романтик сыйфатында көчə дə бəрьюлы чагылган иде. Чөнки миссионерлык рухы белən сугарылган Русия шартларында һич тə “ал да гөл” булмады һәм булмый да. Əммə мөнəсəбəтлəр бəраз яхшырысын өчөн, ичмасам, һəр халыкның иманына кагылмау, аны рухи яктан кысмау, кимсəтмəү шарт иде. Ə Русиядə мондый кешелеклə вəзгыятьтəн булган чорын табуы шактый авыр.

Шуна күрə аның “Русско-восточное соглашение” дигən хезмəтендə Рус империясенен “якты килəчөгə” хақына тəкдими иткən төрлə миллəтлəр, диннəр арасындагы тигез хокукы хезмəттəшлек, татулык турындагы “килешү” шартлары эзлəве, шуның төрлə юлларын тəкдими итүе Русия жəмгəгəтьчелегə тарафыннан фикер иясенен үз вакытында да, аннан соң да аңлау, аңларга телəү таппады.

Исмəгыйль бəк Гаспралы һәм башка татар, азəрбəйжан зыялыларының “Иттифакы мөслимин” дигən фирка төзеп, чынлыкта кадетлар позициясендə торган, Русиянен бəрдəмлегенə һич тə хилафлык итмəгən, бары мөселманнар өчөн нормаль автономия генə сораган партия эшчəнлегə дə империя шартларында гəмəлгə аша алмады, һəрьяклар кыерсыту көчəндə кала бирде...

...Кырым татарлары кичергən соңгы язмыш, башка мөселман халыкларының СССР чорындагы милли мəдəният жəхəтəннəн чиклənүлəре, зəгыйфлənүлəре фонында Гаспралының “рус-мөселман килешүе” (паритетлы хезмəттəшлек) һәм башкалар турындагы хыяллары, дөресрəгə иллюзиялəре, А.Беннигсен сүзлəре белən əйткəндə, “язмышның ачы ирониясə генə булып калды”.

Лəкин Исмəгыйль бəк Гаспралының кодрəтлə интеллекты, ихлас изгə телəклəре белən башланган, үз чорында тантаналы рəвештə тормышка ашкан эшлəр—“уртак телдə” дисə дə, халыкның үз аңа телəндə вакытлы матбугат булдыруы, мəгърифəтчелек-не жəдитчелек дигən күпкə тирən эчтəлеклə, гəжəп киң колачлы мəдəни, ижтимагый-сəсəи хəрəкəткə əверелдерүе — күпчелек төрки халыкларның тарихында, безнəн якын узганыбызда да, тирən эз калдырды. “Тəржеман” белən “ысулы саутия”дən алып, XX гасырның 20 елларына кадəр рухи, мəдəни дөнъябызда барлыкка килгən, үскən һәм дəвам иткən катлаулы күренешлəрне, вакыйгаларны—иң мөһиме шул дəвəрдə баштан кичкən төрлə хəллəрнең һəммəсен дə—жентеклəп өйрəнмичə, яхшылап белмичə торып, без үзəбезнəн якын тарихыбыздан хəбəрсəз калуына түгел, бəлки бүтəнгəбезнəн нинди сыйфатта икəнлегə белən килəчəгəбезнə дə кайсы юллардан китчəгən дөрес аңлы алмаячакбыз.

ИПЛЕ ГАЛИМ,
ТӨПЛЕ ТӘНКЫЙТЬЧЕ

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИНГА 60 ЯШЪ

Фоат Галимуллин исеме укучыларга яхшы таныш. Ул—галим һәм педагог, актив тәнкыйтьче, жәмәгать эшлеклесе. Кыскасы, күпкырлы шәхес. Башта мин анын әле үзен күрмичә, тик йомшак бәрхет тавышын ишетеп, радио дикторы буларак кына белә идем. Башкортстаннан Казанга кайткач, үзе белән дә очрашырга, утыз ел чамасы якыннан аралашып яшәргә туры килде. Ул чакта Ф. Галимуллин Казан дәүләт педагогика институтынын татар теле, әдәбияты бүлегендә укый һәм башкалардан нык кына аерылып тора иде. Фоат үз группасын ничектер тартып, ияртеп баргандай тоелды. Әсәрләрен күп укыганлыгы, төгәл белгәнлеге күренә. Хәтерә яхшы. Роман, повестьларны, драма, поэмаларны тәфсилләп шәриктәшләренә сөйли, сюжетын, эчтәлеген исләренә төшерә, чәтерекле сорауларны төшендереп бирә.

Без мана игътибар иттек һәм, дәүләт имтиханнарын уңышлы тапшыргач, аны татар әдәбияты кафедрасында калдыруны мәслихәт күрдек. Фоат үзе дә моның белән килеште, институтта укыта башлады. Шулай итеп, анын эшчәнлегендә борылыш ясалды, ул гыйльми педагогик юнәлеш алып китте. Моннан кафедра да уңды, чөнки яшь галим безгә сәнгатьле уку фәнен алып килде. Анын махсус белеме бар, ул тәсирле, мәгънәле итеп, шул ук вакытта ясалма бизәкләргә урын калдырмыйча укый, сөйли белә. Фоат безнен шәкертләргә ошбу һөнәрнен теоретик нигезләрен төшендерә, әдәби әсәрләрен килешле, тәсирле итеп, тыңлаучынын күңеленә сәндерерлек дәрәжәдә укырга өйрәтә. Шул ук вакытта Ф. Галимуллин мәсьәләнен гыйльми аспектларын да яктыртуга кереште. Сәнгатьле уку буенча китаплар,

программалар, семинар планнары төзеп бастырды. Алар инде берничә басмада нәшер ителде.

Әйе, югары уку йортында студентларга сабак бирә башлау, әле аспирантура да үтмәгән килеш фән дөньясына кереп китү жинел эш түгел. Ләкин Ф. Галимуллин укытудагы өр-яңа юнәлешләрен зур үзгәрткән белән үзләштерде. Кафедра ана, әлегә сәнгатьле укудан тыш, борынгы һәм совет чоры әдәбиятын да тапшырды. Ул бу фәннәрен яратып, күңел биреп укыта, әсәрләргә, язучылар ижатына төпкә анализ ясый, фикерләрен иркен баян итә. Хәтер ныклыгы аңа эшендә бик ярдәм итә.

Әнә шулай яңа фәннәренә үзләштереп йөргәндә өстәмә мәшәкәт тә килеп чыкты. Аңа декан ярдәмчесе вазифасын алырга төхдәм иттеләр. Фоат бу вакытта минем белән кинәште. Ул елларда тарих-филология факультеты бик чуар, ишле иде. Тора-бара аннан өч мөстәкыйль факультет аерылып чыкты. Шуна күрә мин бу эшнен бик мәшәкәтле булуы турында әйттем, кандидатлык диссертациясен язарга комачауламасы, шул яклары хақында уйларга кинәш иттем. Ләкин икеләнү-шикләнүләрем нигезсез булып чыкты. Эшнә төгәл, пәхтә башкарырга күнеккән укытучыбыз әлегә административ шөгъльнә дә өйбөт үтәде. Бу юнәлештә байтак еллар хезмәт иткәннән соң ул факультет деканы да булып китте.

Әдәбият укытырга керешкәч, Ф. Галимуллин әдәби тәнкыйть эшенә жигелде. Хәзер ул бу жанрда дөртләнеп, бирелеп ижат итә, актив һәм кин карашлы тәнкыйть-

челәребездән берсе, 350 дән артык мәкалә авторы. Тикшерү объектын сайлауда кафедрада урнашкан традициянен дә тәэсир иткән булуы ихтимал. Чөнки бездә күпчелек фәнни хезмәтләр проза буенча языла. Шул тематика буенча ике елга бер мәртәбә жиентыклар да чыгып килде.

Мәгълүм булганча, зур күләмле роман, повестыларны язу да, аннары аларны укып анализлау да күп көч түгүне, вакыт сарыф итүне сорый. Ләкин, күнелен шуна тарткач, монын белән исәпләшеп торып булмый. Фоат Галимуллин да өйрәнү өлкәсе итеп чөчмә әсәрләрне сайлады, татар прозасының үткән юлы һәм үсеш тенденцияләре хакында, бик күп әдипләр ижаты турында бер-бер артлы мәкаләләр язып бастырды. Соңыннан аларның кайберләрен «Инешләр Иделгә кушыла», «Офыкларны алдан күрү» дигән китапларга туллап чыгарды. Анын йөгере каләменә ижатка хөрмәт белән карау, хөрхәһлык, демократизм хас. 1980 елда Башкорт дәүләт университетында «Хәзерге татар прозасында индустриаль хезмәт кешеләренен характерлары» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклады, доцент булып расланды.

Ф. Галимуллин эшчәнлеген мөһим бер тармагын фәнни-методик хезмәтләр төшкил итә. Ул югары уку йортлары һәм урта мәктәпләр өчен программалар, дәреслекләр, методик әсбаплар язды. Хәзер татар һәм рус мәктәпләрендәге жәмгысе жиде сыйныф укучысы татар әдәбиятын Ф. Галимуллин катнашында төзелгән дәреслекләр буенча укый.

Анын әле бу көнгәчә радио белән дә аерылышканы юк, даими рәвештә «Тел күрке—сүз» тапшыруларын алып бара. Телевидениедән «Яна китаплар», радиодан «Сезнең китап киштәләрегезгә» дигән тапшыруларда автор буларак катнаша, яна чыккан басмаларга даими күзәтү ясап бара.

Совет чоры—әдәбиятның үтә катлаулы, шул ук вакытта иң бай дәвере. Бу елларда талантлы татар әдипләр сәнгатьчә камиллек жәһәттеннән дөнья классикасы дәрәжәсендә ижат иттеләр. Чөнки алар монарчы ирешелгән казанышларга таяндылар, югары сәнгатьчелеккә омтылышта әдипләр арасындагы эчке бер ярышны да шәйләп була иде. Шул ук вакытта бер яклы идеология басымы сүз сәнгатең тынын да бик нык кыса иде. Туксанынчы елларда Ф. Галимуллин татар совет әдәбиятынын аеруча четерекле якларын өйрәнүгә кереште. 20-30 нчы еллар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренен үзара мөнәсәбәтен тикшерде, бу чорнын бихисап зур материалын бөртекләп өйрәнде, сүз сәнгате яшәшенә идеологик басым йогынтысының әдәбиятны гарипләтүен күрсәтте, мөһим гомумиләштерүләр ясады. Шушы эзләнүләрнен йомтагы рәвешендә Ф. Галимуллин 1999 елда докторлык диссертациясе яклады, Казан дәүләт университетының диссертация советында анын бик жиди хезмәт икәнлегә билгеләп үтелде. Күренекле галимнәр М. Х. Хасәнов, Н. Ш. Хисамов, Р. К. Әмиров, Й. Г. Нигъмәтуллина, М. З. Зәкиев һәм башкалар өлге гыйльми тикшеренүне югары бәяләделәр.

Бу елларда Ф. Галимуллин Казан дәүләт педагогика университетының татар әдәбияты кафедрасы мөдире булып эшләде, Татарстан Язучылар берлегенен рәисе итеп сайланды, үзә туып-үскән Кукмара районыннан Татарстан Дәүләт Советына депутат булып узды.

Кукмарада Фоат үз кеше. Ул шушы төбәктәге Арпаяз авылында 1941 елның 21 мартында дөньяга килә. Өч айдан соң сугыш башлана. Әтисе Сәмигуллин Галимулла—тирә-якта иң оста тимерче, атаклы гармунчы—яу кырында вафат була. Әнисе Нурхәят исә өч ир баланы төрбияләп үстәрә.

Фоат кечкенәдән ук матур жырлы торган була. Шунун аркасында ана 15 яшьтә чагында ук М. Фәйзинен «Галиябану» драмасында Хәлил ролен уйнарга да туры килә. Моннан соң ул бик күп концертларда катнаша, мәдәни-агарту учреждениеләрендә, комсомол, партия оешмаларында эшли—клуб мөдире дә була, район культура йортында театр коллективын да житәкли, мәдәният йорты директоры һәм колхоз комсомол оешмасы секретаре вазифаларын да башкара. ВЛКСМ, КПСС район комитетларында эшли, шул юнәлештә белем ала. Армиядә хезмәт иткәндә читтән торып урта мәктәп тәмамлай, бер еллык партия мәктәбенен тулы курсын үтә. Моннан тыш тагын читтән торып Алабуга мәдәни-агарту училищесының театр бүлеген тәмамлай, РСФСР Мәдәният министрлыгының Үзәк халык ижаты йорты каршындагы халык сәнгате университетының «Режиссура нигезләре» бүлегендә укый. 1969 елда, радиога эшли башлагач, Бөтенсоюз радиосында дикторлык осталыгын камилләштерү буенча өч айлык курста укый, Ю. Б. Левитан, О. С. Высочкая, Л. М. Кайгородовалардан дәресләр

ала. Хәзер инде ул татар халкына оста диктор буларак та яхшы билгеле.

Әдәби тәнкыйтькә, фәнгә Ф. Галимуллин энә шундый әзерлек белән килде, һәр эшне жиренә житкереп башкарды, күнел биреп белемен арттыра барды. Фән юлында анын унышлары аеруча күзгә күренерлек булды.

Кафедрада анын сабыр-ипле характеры, кешеләр белән килешеп эшли белүе, тырышлыгы, хезмәт сөючәнлеге, фәлсәфи фикерләү сәләте ачылды.

Фоатнын әле төпкә жигелеп тарта торган чаклары. Фән, ижат, дөүләт эшендә зур унышларга ирешү насыип булсын ана.

Фәрит ХАТИПОВ,
филология фәннәре докторы

2

ЕЛГА АГА ДА АГА...

ЯЗУЧЫ ФОАТ САДРИЕВКА 60 ЯШЬ

Мөслим районын кап урталай бүлеп Ык елгасы ага. Моннан утыз биш еллар элек Мөслимнен югары очына, авылга терәп үк күпер төзеп куйдылар. Әлеге күпер төпләрендә күпме вакытлар исраф иттем мин туган авылыма кайту өчен машина көтеп. Жәйге чедләләрдә көтеп көтек булгач, биек ярдан төшеп, йөзгә мудар кунган юл тузанын Ык суында юып алган буласын. Бөтенләй чишенеп ташлап, рәхәтләнеп алкын суга чумасы, колач салып йөзәсе килә дә бит... Онытылып китөргә ярамый шул—еракта, Мөслимнен аргы башында машина шөүләсе күренеп ала, жан-фөрманга өскә ыргыласын. Аста калсаң, беттән, машина выжлап үтәр дә китәр, астагыларга кемнен, кайчан күз салып, көтеп алганы бар?..

Чир китә, гадәт китми. Инде машина белән кайтып йөрим авылга. Тик күпер төбенә житкәч, туктап, машинадан төшәм, үз уйларыма бикләнгән хәлдә, озаклап Ыкка карап торам. Яр өстеннән шундый сабыр, тыныч агышлы кебек күренә ул. Дулкыннар, чытлыкыйланып, якты чаткылар сиреп бер-берсе белән уйныйлар—бүген кояш бөтенләе белән Ык өстенә генә нурын коя кебек. Серле ул Ык, бетмәс тылсым оясы. Машинаны калдырып, алга атлайм. Беләм, янымда бер кеше дә юк, әмма кемдер бар сыман янәшәдә. Сәерсенеп офыкка күз атам. Андагы матурлыкны күреп, ирексездән хыял иркәнә биреләм. Шушы сәер халәт эчендә күпме вакыт үтә торгандыр, баштан әллә никадәр уй йөгереп уза, шул мизгелдә үзгә бер дөньяга күчәм кебек, туган якның тансык, газиз күренешләре жанда терелә...

«... Май азагында гына була торган тымызык иртәләренчә берсе. Авыл бакчаларын ямьләп, катыктай чөчөктә утырган алмагачларнын алу саж яфраклары тын гына коелган чак. Әйтерсен лә кәүсә тирәләренә төңкә карлар сибелә... Алма, шомырт, сирень чөчөкләрененчә хуш исен, язгы туфрак исен салкынча һава агымын Үрмәш урамнарына гына таратып калмый, ә бәлки ындырга терәлеп агучы Казлы елгасы буйларына китереп төшерә, каршы яр өстендәге техника паркына алып менә, кыш буге тимер-томыр, машина мае исеннән туеп беткән ир-атларнын борыннарын ярып керә, йөрәкләрен жылкендерә...»

Ул да булмый, күз алдына алыптай гәүдәле Илһам Шаһзаманов килеп баса. Дөреслек, хакыйкат—аның какшамас иманы. Калын кашларын жыерып, миңа аптыраулы караш ташлый да, авыр сулап: «Әх-ти, егеткәй, булмады...—дип куя,—Инде хакыйкатыне тапкан да кебек идек. Дөреслек тө өскә чыкты сыман, Алукаев,

Бикинин ишеләрдән дә котылган идек, илне таралу-таркалудан барыбер коткарып кала алмадык. Бетсә дә бетә икән ул ил дигәннән, жыен хәчтерүш кулына эләксә...» Нәрсә дип җавап бирергә соң! Белә Шаһзаманов, бер район кысасында гына хакыйкатын җиңә язуды—әле илкуләм жинү санала алмый шул. Шуна сызлана ул, шуна ачына...

Илһам Шаһзаманов каядыр томан эченә кереп югалырга өлгерми, каршыма Нуриасма килүен шәйләп алам. Изге зат, ана салам бирми китеп булмый.

«Читтән караганда аны фәрештә дип уйларга мөмкин иде: кардай ак озын күлмәк, кардай яулык астыннан кардай ак чәчләре күренеп тора... Әнә, ул, ак фәрештә сыман, ямь-яшел Ык буена килеп басты, чыкка юешләнгән чүәкләрән янәшә китерде, йөзә илаһи кыяфәткә керде... Кошлардан башка әле бар жиһан татлы йокыда. Пыяладай шомә су өстеннән урыны-урыны белән аксыл пар күтәрелә. Ык арыягындагы яшел куаклар да, зәңгәрләнәргә өлгөрмәгән күк тә әле төн шөүләсен сактыйлар...»

Нуриасма... Эшсөяр, намусы кушканча гына яши алучы Зат, күркәм Хатын-кыз, тыйнак Ана, бөхетле Акъәби. Кемдер ташлап калдырган ятим баланы карап үстергән, Кеше иткән миһербанлы жан; иренен күрше хатыны белән гыйшык-гашрат эшләренә шаһит булып та, тавыш куптармаган, әмма ирен кире үз ягына аударып алган сабыр хужабика; үз кызы тарафыннан өеннән куып чыгарылган авыру кайнарасын ун ел бие тәрбияләп, вафатыннан соң бар шартын китереп сонгы юлга озаткан игелекле килең; ирсез калып, дүрт баласын үстергән, белем биргән әни... Нинди генә хәлләрдә дә иманын сатмаган, гаделлек өчен утка керергә дә эзәр Нуриасмага баш имәскә мөмкинме соң?!

Ык буенның серләре моның белән генә бетә икән дисәгез, ялгышсыз! Өлкән яшыкә житеп төшүкчүлүгән, тормышка мөхәббәтән югалтмаган Әхмәтша, аның сәдә жанлы карчыгы Бибигайшә, кем ни әйтсә шуна чынлап ышанучан Кәүкәбелжәннәт, чорның бөтен хикмәтләрен үзләренә «сендереп» өлгөргән Альфред белән Руфина, мәчәткә барып намаз укучы, маржалар янында алардан да уздырып чукуңучы аумакай Гыйльменур кодагый, аптыраганнан заманча кыланып караган Зөбәйдә... Житеп торыр. Танылган прозаик Фәат Садриевның кайбер героиларын гына искә алып китмә. Әгәр Татарстаннын атказанган сәнгать эшлеклесе, драматург Фәат Садриевның театрларыбызда гөрләп барган драма әсәрләре, андагы берсеннән-берсе истә калырлык персонажлар хакында сөйли башласак, язманың очына да чыга алмас идек. Шуны гына искәртеп китү урынлы булыр: үзенә туган ягын, үзе белән бергә яшәгән ятлашларын (аларның күбесе—гап-гади эш кешеләре) әдәби биеклеккә күтәргән, ихлас зурлаган, кадерләп тасвир кылган башка язучы бармы бүгенгә әдәбиятыбызда? Юктыр. Моңың өчен бер генә шарт үтәләрә тиеш, гомер бие үзе туып-үскән якка—Мөслим төбәгенә тугры булып кала алган һәм туган ягында олут Әдил, Шәхәс булып житешкән Фәат Садриев булып туарга, яшәргә, иҗат итәргә кирәктер. Мөдәррис Әгъләм аны: «Фәат Садриев—татарның Шолоховы ул,»—ди. Нәрвакыттагыча, бу юлы да Мөдәррис өкә дәрәскә якын. Шолоховка булган игътибар, кадер-хөрмәт тә булса Фәат Садриевка, ул бөтенләй хаклы булган булыр иде...

1941 елның 10 мартында Мөслим районы Олы Чакмак авылында туып, 1958 елдан хезмәт биографиясен башлап жибәргән Фәат Садриев озак еллар район газетасында редактор булып эшләде. Ул оештырган һәм бүген дә житәкләгән «Мөслим тугайлары» әдәби берләшмәсендә кемнәр генә чыныгу алмады. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Зөлфәт, танылган шагыйрьләр Харрас Әюпов, Наис Гамбәр, Шәмсия Жигангирова, күренекле язучы Флүс Латыфйи һәм башка бик күпләргә ул бүген дә рухи терәк булып тора. Без, Мөслим төбәгендә туып-үскән яшь буын язучыларга Фәат ага Садриев аеруча якын, аны икеләнмичә Остас дип атыйбыз, аның кайгыртуын тоеп ишәү куаныч, акыллы кинәшләре өчен нәрвакыт рәхмәтлебез.

«Елга ага да ага...» Гомер чаптарын да тыеп булмый. Фәат Садриевка, йөзеннән көлечлек китмәгән, күзеннән яхшылык бөркелеп торган әдиликә дә алтмыш яшь тулып ята икән. Яшь-яшь кыяфәтенә, дөрт-жөгәренә карап, ышанасы да килми, әлбәттә. Ижатын күздән кичерсәң, ышанырга туры килә икән. «Ожмах ишеге төбәндә» дигән беренче комедиясе 1970 елда дөнья күргән. Аннан соң бер-бер артлы: «Их сез, егетләр», «Ач тәрәзән», «Кондырлы кодачасы», «Иртәгә нидер булачак», «Тозлы бал», «Яшьләй сөйгән ярлар» һәм башка драма-комедияләре язылды. Драматург бигрәк тә Әлмәт татар драма театры белән иҗади дуслыкта яши. Нәр әсәре шушы театр

тарафыннан сәхнәгә куелып, тамашачылар һәм театр тәнкыйтенең унай бәясен ала киләләр.

Фоат Садриев прозаик буларак та танылу алды. Инчә беренче мәртәбә «Казан утлары» журналында дөнья күргән «Таң жиле» романы язучының гына түгел, бөтен татар әдәбиятының унышы буларак кабул ителде. «Шәһзаманов эше», «Зөбәйдән күнел дәфтәрәннән», «Адәм әүлиясе» повестьларын, хикәяләрен укучылар яратып укыйлар. Ул 1981 елдан СССР Язучылар берлеге әгъзасы.

Биек яр өстеннән Ыкка карыйм. Мөслим янында елга төнбоеклы күлләрне, ап-ак йомгактай сарык бәрәннәре теркелдәп чапкан-уйнаган үзәннәрен, әрәмәле Мөслим тугайларын ташлап китәсе килми боргалана, әкәмәт дугалар ясап бетерә. Өстән караганда, көмеш сулы Ык пошмас, ашыкмый, кабаланмый сыман. Бу тирәләрдә елга кин дә түгел шикелле, тирәнлегә дә чамалы кебек. Жөрәт итеп, шул суга кереп кара, белерсең Ыкның ярсу агышын! Бөтереп кенә алып тиелгесыз агым, «эһ» иткәнче, әллә кайларга ияртеп тә китәр. Ыкта йөзәр өчен тын, жегәр, сол һәм тавәккәллек кирәк шул. Әле кемнәрдер анда алтын да тапканнар, ди. Булыр, булыр, Мөслим төбәгә тач алтыннан коелган, миңа калса. Юк алтынны эзләп, инде табылганнырын югалтырга гына язмасын...

«Елга ага да ага...» Хәрәкәттә—бәрәкәт. Хәер, Ходай кешегә язучу куәсе биргән икән, әдиб саналырга хаклы Ижатчы да ыргы юлда тукталып калмас, каләмен кулдан төшермәс.

Фоат Садриев яна роман язып төгәлләде. «Бәхетсезләр бәхете» дип аталган әлегә әсәр «Казан утлары» журналының былгы дүртенче-бишенче саннарында дөнья күрчәк.

Факил ӘМӘК

ТОРМЫШ КИРПЕЧЛӘРЕ

ЯЗУЧЫ НУРИСЛАМ ХӘСӘНОВКА 60 ЯШЬ

Борын-борыннан көмешчеләре белән дан тоткан Саба ягы кавемәннән ул Габдулла углы Нурислам Хәсәнов. Тынгысыз үсмер хәлдә Казан каласына килеп чыккан һәм эшчеләр мохитендә кайный-кайный инженерлык дәрәжәсенә күтөрелгән. Бүген инде «Эңжеләр балкышы» (1982), «Бәхилләремә йөрәк?» (1985), «Язмышың сыналганда» (1988) һәм янә дә «Бәхилләремә йөрәк?» (1991) дигән җыентыклар авторы хакында профессиональ кимәлдә сөйләшә алабыз. Язучының «Ак балык», «Тәкъдир», «Иңрәү», «Жан авазы» әсәрләрен дә әдәби әйләнешкә кертәп әйтергә жасыз бар. Язганның—язмышларны тасвир кылу өчен тормышның үзәннән кисеп алган кирпечләре.

Нурислам Хәсәнов—ике гасыр чигендә ижат итүче әдиб. Аның ижат жимешләре XX гасыр азагында пеште.

Минем хәтеремдә әле, Нурислам Хәсәновның каләменә аксакалыбыз Гомәр Бәширов игътибар иткән иде. «Инешемдә—гомер агышы» хикәясе турында язып, Г. Бәширов мондый фикер әйткән иде:

«Укый торгач, хикәядән күнел түренә үтеп кереп, рухи дөньяның нечкә кылларын чиртә торган ниндидер бер ягымлы, йомшак жылылык сирпелә башлавын сизсәң...

Нурислам Хәсәнов әсәренә тәҗрибә житеп бетмәүдән килә торган кайбер житешсезлекләре янында уңышлы яклары да аз түгел. Мәсәлән, мина аның башта әйткәннәрдән тыш тагын ягымлы, йомшак тел белән язуы ошый. Ул сүзгә дә саран түгел. Яшь автор монарчы халык телендә сакланып килгән, хәзергә өле еш кулланудан шомарырга өлгөрмәгән аерым сүз һәм гыйбарәләренә дә төмен, кадерен белеп нәкъ үз урынында куллана, тормыш детальләрен күрә белә, аларны укучы күнеленә үтеп керердәй итеп әйтеп тә бирә» («Казан утлары» № 7, 1985).

Олы әдипнең югары бәясенә аваздаш фикерләренә Аяз Гыйләжев тә өйтте.

«Бәхилләрме йөрәк?» исемле икенче китабында (1991) Нурислам беренче хаталарыннан төмән арынып бетмәсә дә, хак юлны эзләп кискен борылыш ясады.

Авторның проза әсәрләрен шагыйрьлектән килеп яза башлавы самими лиризмны саклый, үзенә генә хас серле гамьлелек тудыра, психологик тирәнлектә омтылышын күрсәтә. Бу сыйфатлары аның «Ак балык», «Тәкъдир» повестьларында да уңай чагылыш тапкан. Гаделсезлек белән килешә алмаган геройлары әхлакый дәрәҗә законнарын алга сөрәп, үз укучыларын уйланырга, гыйбрәт алырга мәжбүр итә».

Мәхмүт Хәсәнов исә 1985 елның ноябрендә «Татарстан яшьләре» газетсында болай язган иде:

«Менә минем кулда авторның «Бәхилләрме йөрәк?» дип аталган китабы. Китапка кәргән ике повесть белән танышып чыкканнан соң, авторның кеше, бигрәк тә балалар психологиясен яхшы белүе, аларның шактый авыр тормышларын якты итеп тасвирлый алуы сизелә. Нурислам Хәсәновның әлегә әсәрләрендәгә иң күркәм, иң уңай сыйфатлары итеп, авторның табигыйлектә, гадилеккә омтылуын билгеләп үтәргә мөмкин. Авторның теле халыкчан, образлы, тапкыр, кирәк урыннарда үткен. Сүзләр зәвык белән сайланып алынганнар, жөмлөләре сәнгати нәфис эшләнгән.

Нурисламның укучыга әйтер сүзе бар. Шунлыктан мин аның заманыбыз куйган мөһимрәк проблемаларны, социаль-иҗтимагый күренешләрен тирәнтенрәк күтәргән масштаблырак әсәргә алынуын теләр идем. Моның өчен авторның бөтен мөмкинчелекләре бар.»

Соңгы дистә ел дәвамында Нурислам Хәсәнов ижатында күзгә күренерлек уңышка иреште. «Жан авазы» повестын ижат итеп («Идел» журналы № 5, 6, 7, 8, 2000 ел) татар әдәбиятында әлегәчә кул тимәгән диярлек теманы—бүгенге армиябез тормышын күрсәтте, тәнкийтә күзлегеннән карап тасвирлады. Әлегә житди әсәр тиешле бәясен алмады өле. Аңа текәлеп карау зарур. Янә берсе саллысы—«Инрәү» повесты. Аны кабат укыдым, янә иманыма куәт өстәдем: Нурислам—күркәм мәгънәсендә сүз рәссамы.

Барлас КАМАЛОВ

Редакциядән: Юбиларларны чын күңелдән котлыйбыз, иҗат уңышлары, бәхет һәм саламәтлек телибез.

ТАРИХНЫҢ ХӘТЕР ЙОРТЛАРЫ

Мәңгелек яшәешкә, Үлемсезлектә омтылу—Кешелек үсешенең стимул чыганагы, өйдәүче этәргеч көче ул. Чор-дөверләр алышына, гасырлар үтө-китө, ө Жир йөзөндә Кеше тарафыннан төзелгән мәшһүр сарайлар, манара-пирамидалар, төс-авазлары жан аша үткәрелеп иҗат ителгән илаһи өсәрләр кала бирә—алар, нигездә мәңгелек яшәүгә исәпләнгән эш-гамәлләр. Нәселдән-нәселгә күчеп яңа буыннар кала, корылма биналар, таш балбаллар, хикмәтле китаплар, төсө уңмас тере рәсемнәр, тыңлап туймас моңнар-көйләр кала... һәр халык Кояш астындагы яшәешендә үзенең барлыгын, жисми һәм рухи көчен расларга, бүтән милләт-кавемнәр күреп-танырлык, Тарих хәтерендә калырлык ядкарьләрен туллап калдырырга тырыша. Аларның күбесе тарих йортлары—музейларда саклана.

Шанлы һәм фажигаи тарихлы халкыбызның үткәнненнән дә байтак ядкарьләр сакланган. Дөрес, исән калганнына караганда, жимерелеп, өйран булганның мең мәртәбәләргә күбрәктер. Шулай да... Болгар шөһәре пулатлары, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларына караган кабер ташлары, эпитафик язучулар, алтын-көмештән зәркәни эшләнмәләр, кулъязма китаплар...

Татарстанда бүген төрле төбәкләрдә, төрле профильдәге, төрле статустагы йөзләрчә музейлар эшләп килә. Аларның күбесе соңгы дистә елларда оешкан, һәм нигездә, халкыбызның рух хәзинәсен чагылдыралар. Хәер, музей дигән сүз үзе дә грекчадан (museion) музалар сарае, муза-рухият бинасы дигән сүз бит.

Сезгә мәгълүм булганча, хөрмәтле укучыларыбыз, без журналыбызда республикабыздагы музейлар, беренче чиратта, өдәбиятка мөнәсәбәтле музейларыбыз эше белән махсус рубрикада даими таныштырып киләбез. Алга таба да бу юнәлештә эшебезне дәвам иттерерәкбез. Ә бу санда Татарстандагы музейларның (һәммәсә саналган дип дөгъва итмибез) исемлеген һәм аларның кайда урнашканлыклары турында мәгълүмат бирәбез.

♦ Татарстан Республикасының берләштерелгән дәүләт музейе.

420111 Казан шөһәре, Кремль ур., 2 йорт.

Татарстан Республикасының берләштерелгән дәүләт музейе

♦ Татарстан Республикасының сыңлы-сәнгать музейе.

420044 Казан шөһәре, К. Маркс ур., 64 йорт.

♦ Г. Тукайның әдәби музейе.

420022 Казан шөһәре, Тукай ур., 74 йорт.

♦ А. М. Горькийның әдәби-мемориаль музейе.

420015 Казан шөһәре, Горький ур., 10 йорт.

♦ М. Жәлилнең мемориаль музей-фатиры.

420015 Казан шөһәре, Горький ур., 17 йорт, 28 фатир.

♦ Ш. Камалның мемориаль музей-фатиры.

420084 Казан шөһәре, Островский ур., 15 йорт.

♦ Е. А. Баратынский музейе.

420015 Казан шөһәре, Горький ур., 25/28 йорт.

♦ С. Сәйдәшев музейе.

420015 Казан шөһәре, Горький ур., 13 йорт.

◆ Н. Жигановның музей-фатиры.
420015 Казан шәһәре, Кече Кызыл
ур., 14 йорт, 11 фатир.

◆ К. Васильев музей-галереясы.
420089 Казан шәһәре, Гвардия
урамы, 61 йорт.

◆ Азнакай районы туган якны өйрәнү
һәм тарих музейе.
423300 Азнакай шәһәре, Ямашев
ур., 6 йорт.

◆ Аксубай районы тарихы музейе.
423030 Аксубай эшчеләр бистәсе,
Мазилин ур., 6 йорт.

Татарстан Республикасының
сынлы-сәнгать музейе

◆ Х. Туфан музейе.
423037 Аксубай районы, Иске
Кәрәмәт авылы.

◆ Г. Кашапов музейе.
423042 Аксубай районы, Яңа Узи
авылы, Мәдәният йорты.

◆ Б. Пастернак музейе.
422950 Чистай шәһәре, Ленин
урамы, 81 йорт.

◆ Актаныш бистәсенә туган якны
өйрәнү һәм тарих музейе.
423740 Актаныш бистәсе,
Мәдәният йорты.

◆ И. И. Шишкинның мемориаль
музейе.
423630 Алабуга шәһәре, Б. Покров-
ская урамы, 6 йорт.

◆ Дурова исемендәге музей-йорт.
423630 Алабуга шәһәре, Мәскәү
урамы, 123 йорт.

◆ Шәһәр тарихы музейе.
423630 Алабуга шәһәре,
Набережная урамы.

◆ М. И Цветаева музейе.
423630 Алабуга шәһәре, Казан
урамы, 61 йорт.

◆ Алексеевск районы тарихы музейе.
422900 Алексеевск эшчеләр бистәсе,
Казаков ур., 3 йорт.

◆ Биләр авылы музейе.
422900 Алексеевск районы, Биләр
авылы.

◆ Апас авылы туган якны өйрәнү
һәм тарих музейе.
422350 Апас районы, Октябрь, ур.,
Мәдәният йорты.

◆ С. Садыйкова музейе.
422341 Апас районы, Тугай авылы.

◆ Якташ әдипләр музейе.
422010 Арча бистәсе.

◆ Г. Тукай музейе.
422577 Арча районы, Яңа Кырлай
авылы.

◆ Г. Тукай музейе.
422756 Арча районы, Кушлавич
авылы.

◆ М. Мөһдиев музейе.
420010 Арча районы, Гөберчәк
авылы.

◆ Ш. Мәржани музейе.
422750 Әтнә районы, Комыргужа
авылы.

◆ Салагыш авылы тарихы музейе.
422990 Әгерҗе районы, Салагыш
авылы.

Г. Тукайның әдәби музейе. Казан.

◆ Әлмәт шәһәре туган якны өйрәнү
һәм тарих музейе.

423450 *Әлмәт шәһәре, Төзүчеләр проспекты, 13 йорт.*

◆ Елховой авылы (Иске Баграж) тарихы музейе.

423415 *Әлмәт районы, Иске Баграж авылы.*

Р. Фәхрәтдин музейе. Кичүчат авылы.

◆ Р. Фәхрәтдин музейе.
423408 *Әлмәт районы, Кичүчат авылы.*

◆ С. Хәким музейе.
422742 *Әтнә районы, Күлле Киме авылы.*

◆ Саба районы тарихы музейе.
422060 *Байлар Сабасы авылы, З. Юнысов урамы, 47 йорт.*

◆ Халыклар дуслыгы музейе.
422043 *Балтач районы, Чепья авылы.*

◆ М. Фәйзи музейе.
422046 *Балтач районы, Шода авылы.*

◆ «Юллар чатында» музейе.
422031 *Балтач районы, Карадуган авылы, мәктәп.*

◆ Балык Бистәсе туган якны өйрәнү һәм тарих музейе.
422650 *Балык Бистәсе, Мәдәният йорты.*

◆ Баулы бистәсе туган якны өйрәнү һәм тарих музейе.
422330 *Баулы эшчеләр бистәсе, Х. Такташ урамы, 19 йорт.*

◆ С. Сәйдәшев музейе.
422711 *Биектау районы, Өбрә авылы.*

◆ Буа шәһәре туган якны өйрәнү һәм тарих музейе.
422400 *Буа шәһәре, К. Маркс урамы, 70 йорт.*

◆ Бөгелмә шәһәре туган якны өйрәнү һәм тарих музейе.

423200 *Бөгелмә шәһәре, Герцен урамы, 88 йорт.*

◆ Я. Гашек музейе.
423200 *Бөгелмә шәһәре, Совет урамы, 73 йорт.*

◆ Зәй шәһәре туган якны өйрәнү һәм тарих музейе.
423520 *Зәй шәһәре, Орджоникидзе урамы, 55 йорт.*

◆ Кама Тамагы районы тарихы музейе.
422820 *Кама Тамагы эшчеләр бистәсе, Кооператив урамы, 23 йорт.*

◆ А. М. Горький музейе.
422820 *Кама Тамагы районы, Красновидово авылы.*

◆ Кукмара районы тарихы музейе.
422110 *Кукмара бистәсе, Мәдәният йорты.*

◆ Туган якны өйрәнү һәм тарих музейе.
420610 *Лаеш бистәсе, Лебедев урамы, 34 йорт, Мәдәният йорты.*

◆ Сутышчан һәм хезмәт даны музейе.
423270 *Лениногорск шәһәре, Шашин урамы, 18 йорт.*

◆ Нефть музейе.
423270 *Лениногорск Г. Тукай ур., 2 йорт.*

◆ Мамадыш районы тарихы музейе.
422170 *Мамадыш шәһәре, Совет урамы, 12 йорт.*

◆ Ф. Яруллин музейе.
422170 *Мамадыш районы, Кече Сөн авылы.*

Изгеләр чышмәсе. Бизәр.

◆ Ш. Маннур музей.
422170 Мамадыш районы, Тулбай
авылы.

◆ Түбән Тәкәнеш авылы тарихы
музее.

Г. Тукай музей. Яңа Кырлай авылы.

422140 Мамадыш районы, Түбән
Тәкәнеш авылы.

◆ Туган якны өйрәнү музей.
423640 Менделеевск шәһәре, Гассар
урамы, 1 йорт.

◆ Минзәлә районы тарихы музей.
423700 Минзәлә шәһәре, Ленин
урамы, 71 йорт.

◆ М. Жәлил музей.
423700 Минзәлә шәһәре, Жәлил
урамы, 18 йорт.

◆ Мөслим районы туган якны өйрәнү
һәм тарих музей.
423330 Мөслим авылы, Пушкин
урамы, 29 йорт.

◆ Г. Кариев музей.
423028 Нурлат районы, Кулбай
Мораса авылы.

◆ Питрәч районы туган якны өйрәнү
һәм тарих музей.
422770 Питрәч авылы, Совет
урамы, 8 йорт.

◆ Ә. Фәтхетдинов музей-галереясы
423555 Түбән Кама шәһәре, Тукай
урамы, 31 йорт.

◆ Түбән Кама шәһәре тарихы музей.
423550 Түбән Кама шәһәре,
Вахитов проспекты, 7 йорт.

◆ Автомобиль музей.
423802 Чаллы шәһәре, 1/04 йорт.

◆ Шәһәр тарихы музей.
423802 Чаллы шәһәре, ГЭС бистәсе,
8/03 йорт.

◆ Б. Пастернак музей.
422950 Чистай шәһәре, Ленин
урамы, 81 йорт.

◆ Чүпрәле районы тарихы музей.
422470 Чүпрәле авылы, Дзержин-
ский урамы, 17 йорт.

◆ Туган якны өйрәнү һәм тарих музей.
422460 Чүпрәле районы, Иске
Шәймөрсә авылы.

◆ Я. Купаланың мемориаль музей-
фатирасы.
422802 Югары Ослан районы,
Печищи авылы.

И. И. Шишкинның мемориаль музей. Алабуга.

◆ Халык ижаты һәм этнография
музее.
422520 Яшел Үзән шәһәре, Тургенев
урамы, 64 йорт.

◆ К. Насыри музей.
422520 Яшел Үзән районы, Олы
Ачасыр авылы.

◆ Зирекле авылы тарихы музей.
422983 Яңа Чимә районы, Зирекле
авылы.

ХӘЙРЕТДИН МӨЖӘЙНЕҢ ТУУЫНА 100 ЕЛ

Хәйретдинов Мөжәһит Хәйретдин улы (Хәйретдин Мөжәй) 1901 елның 26 мартында Башкортстанның Туймазы районы Төрөкмән авылында туа.

Унсигез яшеннән хәрби хезмәتكә алына һәм командирлар хәзерләү курсларында укый. Бик яшли—мәктәптә укыганда ук матур әдәбият белән кызыксынуы аны шигырьләр язуга этәрә, утызынчы елларда үзенен әсәрләре—хикәя-очерклары, шигырьләре белән матбугат битләрендә күренә башлый.

1932 елда Казанда, аның «Мыттыкчылар» исемле беренче китабы басылып чыга. Х. Мөжәйнең тематикасы шактый кин. Ул авыл турында, илне индустрияләштерү, рекорд куйган хезмәт батырлары һәм аң-белем алу турында илһамланып-яратып яза.

Хәйретдин Мөжәй 1938 елда Хасан күле районында япон самурайларына каршы сугышларда катнаша.

Бөек Ватан сугышының беренче көннәреннән ук ул алгы сызыкта сугыша, полк командирлары була. Сугыш тынып торган вакытларда «Сугыш язмалары» исемле көндәлек алып бара, шигырьләрен, очерк-хикәяләрен газета-журналларга жибәреп тора. Ул тутан иленең чын патриоты була, әсәрләре дә шул рухта сугарылганнар.

Тамды яшем туфрагына, синен оскә, Туган ил!
Антым ул синен җеменә, бөтенләй синекә мин!

Х. Мөжәй Бөек Ватан сугышы кырларында зур батырлыklar күрсәтә, сугышчылар арасында хөрмәт казана. Сугыш дәвамында ул каты контужен була, шуңа да карамастан алгы сызыктан китми, хәтта ерак Германия тылында да фашистларга каршы яшерен оешма житәкчесе булып көрәш алып бара. Совет Армиясе полковнигы, шагыйрь һәм язучы Хәйретдин Мөжәй Дахау концлагеры крематориендә яндырылып үтерелә. Илгә исә аның сугыш көндәлекләре кайта. «Сугыш язмалары» дип аталган бу көндәлекләре укыганнан соң татар шагыйре Хәйретдин Мөжәйнең сугыш вакыйгаларына дәрәс бәя бирүенә, ватанпәрвәр, көчле рухлы батыр кеше булуына сокланасың.

Укучыларыбызга аның ижатын искә төшерү йөзеннән берничә шигырен тәкъдим итәбез.

Şağir qəbere yanında *

Bu qəber ber taw başında, min anarğa baş idem;
Baş idem də küzlədem min üz ilemnən kinlegen.
Anda urmannar, sular həm anda tawlar, kiñ basu;
Barısı yəmle, barısında da yəşi xalıq şaw da şu.
Şul xalıqqa tup atalar, bombovozlar taşlana;

* Taras Şevçenkoğa bağışlangan şiger.

Baş, ayaqlarını watar, qanlı yığalar ağa.
 Zar yılıylar qır-basular, sıqranıp tetrənə cir;
 Zəngər urman qara köygən, məsxərə aldında il.
 Əy, sağır, bel, sin səygən il izge cir ul,
 Qara tap
 Təsməs anar, ul qaralmas, ul azat, fəqət azat!
 Tamdı yəşəm tufragına, sinen əskə, Tugan il!
 Antım ul sinen isemenə, bətenləy sineke min!

1941, 15 avgust.

Ant

Taşkent uramnarın beləm ələ,
 Kanawlı da alar, sulı da.
 Çitlərenə üsən tirəklərə
 Ber əülənep çikkaç, tagın da
 Əülənəse kilə yannagın.
 Bədrə başındağı qoşsıqlanın
 Tınlıysı la kilə sayraw.
 Silu qızday səygən ciremne
 Məsxərələw əçen taptarğ
 Doşman quzğalg belдем min.
 Yərəktə ant yandı ut kebek,
 Açu taştı, taşqın su kebek.
 Üç alırga, dier, doşmannan
 Min qarşına çıqtım yul bülər.
 Cirdə üskən hərber gəl əçen
 Basıp yörgən izge cir əçen
 Qəynar tırgə batıp kərəstem,
 Səygən anam kebek il əçen!
 Qızganmadım qaynar qanımnı,
 Qızganmadım yərək-canımnı.
 Doşman «cındem!» digən çaqta da,
 Min üzem gəl əskə atıldım.
 Minem antım,
 Anın hər süze
 Yərəktə ut kebek tordılar.
 Hərber eşem, hər adımım əçen
 Sekundomer kebek buldılar.
 Min yərəktə antını saqladım,
 Antım belən ilne yaqladım!
 İlem əçen bulğan kərəştən də
 Bəyegrək nərsə tapmadım!

1942, 15 aprel'.

КАЗАННЫҢ 1000 ЕЛЛЫГЫ УҢАЕННАН

19 гыйнварда Россия Президенты В. Путин рәислегендә Казанның 1000 еллык юбилеен бәйрәм итү буенча әзерлек комиссиясенен чираттагы утырышы булды. Халыкара тантана итеп узарга тиеш бу бәйрәмгә әзерлек утырышында Татарстан Президенты М. Шәймиев, Россиянен тышкы эшләр министры И. Иванов, федерация, милли һәм миграция сәясәте министры А. Блохин, культура министры М. Швыдкой, Үзәк банк рәисе В. Герашенко, Россиянен Госстрой рәисе Ә. Шамозафаров, Казан мэры К. Исаков һ. б. рәсми кешеләр катнашты.

Сәйдәшнә олылау

26 гыйнварда Мәскәүдә Союзлар Йортының Колоналы залында күренекле татар композиторы Салих Сәйдәшевкә 100 ел тулуга багышланган юбилей тантаналары бик зур тамаша белән тогалдәнде.

Кичә-багышлауда Ф. Мансуров житәкчелегендә Татарстан Дәүләт симфоник оркестры һәм А. Шутиков житәкчелегендә Халык инструментлары оркестры, Россия һәм Татарстанның танылган артистларынан И. Шакиров, З. Сөнгәтудлина, Р. Ибраһимов, халыкара һәм Бөтенроссия конкурслары лауреатлары Т. Мазуренко, М. Казак, композитор А. Монасыйпов һәм башкалар чыгыш ясады. Алар башкаруында К. Тинчурин, Т. Гыйззәтнәс «Зөнгөр шәл», «Кандыр буенда», «Наемшик», «Изге аманәт» пьесаларынан куелган спектакльләрдәге—илебез музыкаль драматургиясенен алтын фондына кергән арияләр, Салих Сәйдәшевнән вальслары һәм башка әсәрләре, шул исәптән атаклы «Кызыл Армия маршы», композиторлар А. Миргородский һәм А. Монасыйповның «Салих Сәйдәшевкә музыкаль багышлама»сы яңгыралды. Татарстанның халык артисты И. Әхмәтжанов Р. Фәйзуллинның «Сәйдәш» поэмасынан патетик өзек укыды.

Татарстанның зур делегациясенен житәкчесе, Татарстан Дәүләт Советы Рәисе Ф. Мөхәммәтшин күнелләрдә тирән уедып калырлык итеп «Сәйдәшев турында сүз» белән чыкты. Россия Композиторлар берлеге рәисе В. Козенин чыгыш ясады.

ТАКТАШ КИЧӘСЕ

29 гыйнварда Г. Камал театрында боек шагыйрь һәди Такташның тууына 100 ел

тулуга багышланган әдәби-музыкаль кичә булды.

Драматург, прозаик, шагыйрь ижатын сөючеләр театр артистлары башкаруында аның әсәрләреннән өзекләр карадылар, аның тормыш һәм ижат юлы турында доклад тыңладылар. Биредә татар китап нәшрияты бастырып чыгарган «Һәди Такташ» альбомы һәм шагыйрьнен Саранскида чыгарылган әсәрләре җыентыгы белән танышу булды. Кичәне Татарстан Язучылар берлеге рәисе Фәтәх Галимуллин алып барды. Тантанала Татарстан Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин, вице-премьер Илгиз Хәйруллин, Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Роберт Миннуллин, Мордовия Республикасы мәдәнияте министры Юрий Юшкин, шагыйрьнен уллары—Рафаэль һәм Аван Такташлар катнашты.

НӘҖИП ЖИҖАНОВ ИСТӘЛЕГЕНӘ

13 гыйнварда С. Сәйдәшев исемендәге Зур концерт залында Татарстан симфоник оркестрының (дирижеры Россия һәм Татарстанның, Казакхстанның халык артисты Фәтәх Мансуров) татар халкының боек композиторы Нәҗип Жигановның 90 еллык юбилеена багышланган концерты булды. Тамашачыларга композиторның музыкаль әсәрләре, операларының арияләр тәҗдиде ителде. Россиянен һәм Татарстанның халык артисткасы, Тукай премиясе лауреаты Зилә Сөнгәтудлина, Татарстанның халык артисты Рөстәм Маликов һ. б. лар композиторның җырларын башкардылар.

МИЛЛИ МАТБАГАНЫҢ ЮЛБАШЫ

Быелның 26 гыйнварында Халыкара хезмәттошлек үзгәндә (Фонтанка, 21) Русиядә татарның беренче газетасы «Нур» чыгуга—95 һәм аның яңаруына 10 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция үткөрелде. Конференциядә Санкт-Петербург, Мәскәү һәм Казан шәһәрләре галимнәре, дәүләт һәм җәмәгать эшлекләре катнашты.

АКТЕРЛАР ЖЫЕНЫ

29 гыйнварда Татар опера һәм балет театрында Татарстан Театр эшлекләре берлегенен IV отчет-сайлау съезды булды. Анда республиканың 13 театрынан 105 делегат катнашты.

Татарстан Театр эшлекләре берлеге идарәсе рәисе итеп яңадан Россия һәм

Татарстанның халык артисты, Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Ринат Тажетдинов сайланды. Съезд берлек идарәсенен яна составын һәм РФ Театр эшлекләре берлегенен 2001 ел октябрәндә булачак съездына делегатлар сайлады.

ТӨРКИ ИЛЛӘР КИНО БЭЙГЕСЕНДӘ

Төрки илләрнен Истанбулда үткән II халыкара кино фестивалендә Төркия, Кыбырыс (Кипр), Әзәрбәйжан, Кыргызстан, Төркмәнстан, Казахстан вәкилләре белән бергә безнен Татарстан киноматографчылары да катнашты. 31 гыйнварда фестиваль кысаларында үткән Татарстан киносы көнендә «Тамырлар» (режиссер Х. Фәхретдинов), «Бәхеткәй» (И. Ягъфаров) фильмнары күрсәтелде.

УРМАНЧЕ ИСЕМЕНДӘГЕ

Татарстан Рәсәмнәр берлегенен күргәзмәләр залында Б. Урманче премиясен алу өчен күргәзмә-бәйге ачылды.

Казан, Чаллы, Зәй, Түбән Кама һәм республикабызның башка төбәкләрендәгә рәсәмнәр үзләрнен 250 дән артык ижат эшләрнен тәкъдим итте. Эксперт советы шулар арасынан 70 авторның 100 гә якын эшен сайлап алды. Жиңчеләр якын айларда ачыкланачак.

ЯЗУЧЫЛАР БЕРЛЕГЕНДӘ

Язучылар берлеге идарәсенен гыйнвар аенда үткән утырышында март башында узачак «Әдәби ел йомгаклары»на хәзерлек тикшерелде. «Идел» журналының киләчәктә эшләү һәм үсү перспективасы турында сөйләшү булды. Утырышта шулай ук республикабыздан читтә яшәүче өч шагыйрь—Пермь өлкәсенен Барда районынан Илият Әширов, Ульяновск шәһәреннән Иделбикә (Лена Садыкова), Удмуртиянен Воткинск шәһәреннән Риза Шәфи Татарстан Язучылар берлегенә кабул ителделәр.

Татарстан Язучылар берлегенен Гаяз Исхакый исемендәге премиясенә Чаллыдан публицист-әдиб һәм жәмәгәт эшлеклесе Фәүзия Бәйрәмова һәм Ульяновск өлкәсенен Димитровград шәһәрендә яшәүче шагыйрь һәм рәссам Гакыйль Сәгыйров ләск булды.

Татарстан Язучылар берлеге идарәсе 2 февральдә уздырылган утырышында язучы

Марсель Галиевнен «Догалы еллар» (Татарстан гәзит-журналлар нәширияты, 1998) һәм шагыйрь Роберт Әхмәтжанның «Тургай төрәзәсе» (Татарстан китап нәширияте, 1995), «Кичке кошлар» («Мәгариф» нәширияте, 1999) китаплары 2001 ел өчен Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә тәкъдим ителде.

Үткән елда идарә карары белән тәнкыйт өлкәсендә Язучылар берлегенен Жамал Вәлиди исемендәге бүләге булдырылган иде. Беренче бүләк тәнкыйтьче, әдәби тәнкыйть остасханәсе житәкчесе **Мансур Вәлиевкә** бирелде.

ӘДӘБИЯТ КӨННӘРЕ

5-8 февральдә Азнакай районында Татар әдәбияты көннәре үткәрелде. Әлеге бәйрәмдә Язучылар берлеге рәисе Фәтә Галимуллин житәкчелегендә ике дистәгә якын каләм әһелләре катнашты. Алар, төркемнәргә бүленеп, район үзәгендә, авыллардагы мәктәпләрдә һәм мәдәният сарайларында чыгыш ясадылар, шушы төбәктәге яшь талантлар ижаты белән таныштылар.

БЭЙРӘМОВА БЭЙРӘМЕ

19 гыйнварда Чаллы хакимиятенен концерт залында язучы һәм жәмәгәт эшлеклесе Фәүзия Бәйрәмовага 50 яшь тулу унаеннан әзәрләнгән ижат кичәсе булды.

Тантаналда Татарстан Язучылар берлеге рәисе, ТР халык депутаты Фәтә Галимуллин, Язучылар берлегенен Чаллы бүлеге рәисе Вахит Имамов, язучы Айдар Хәлим, татар интеллигенциясе һәм жәмәгәтчелеге вәкилләре катнашты. Татарстан Президенты Минтимер Шәймиевнен язучыга юллаган телеграммасын Чаллы шәһәре хакимияте башлыгы Рәшит Хәмәдиев укыды.

Кичәдә Фәүзия Бәйрәмова әсәрләреннән өзекләр һәм шигырьләр укылды. Балалар ижат коллективы концерт күрсәтте.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Татар әдәбиятын үстерү өлкәсендәге унышлары өчен «Мәдәни жомга» газетасынын баш мөхәррир урынбасары **Гәзинул Васик улы Моратовка** Татарстан Республикасы Президенты Указы нигезендә, «Татарстан Республикасынын атказанган сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелде.

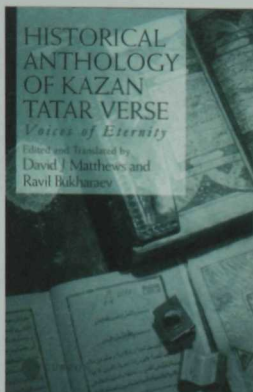
Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: «Казан татар хатыны»

В. Г. Худяков эше, 1869 ел.

Тышлыкның дүртенче битендә: шагыйрь Рәстәм Фәйзуллин (Аксәгет).

ШАГЫЙРЬЛӘРЕБЕЗ—ИНГЛИЗ ТЕЛЕНДӘ

Татар әдәбияты тарихында куанычлы вакыйга—Лондонда «Татар поэзиясе антология»се чыкты. Академик характердагы бу олут хезмәт Курзон (Curzon) нәшриятында басылган.

Антологиянен төп максаты инглиз телендә сөйләшүче укучыларны татар поэзиясенен борынгы Болгар чорыннан алып бүгенге көн үрнәкләре белән таныштыру булса да, бу китапта шулай ук Казан татарларының тарихы турында да шактый тулы гыйльми мәгълүматлар тупланган. Кушымта рәвешендә халкыбызның борынгы архитектура, кулъязма һәм басма китап, шәмаил һәм каллиграфия, ювелир эшләнмәләр, киём-салым һәм чигү үрнәкләре фотоиллюстрацияләрдә бирелгән.

Шагыйрьләр ижаты дүрт чорга бүлеп карала: борынгы дәвер, Казан ханлыгы чоры, XVIII-XIX гасыр һәм совет чоры. Антологиядә иллөгә якын шагыйрьнен исеме теркәлгән һәм ижатларының үрнәкләре бирелгән. Кол Гали, Сәйф Сараи, Мөхәммәд Әмин, Колшәриф, Мөхәммәдъяр, Мәүлә Колый, Утыз Имәни, Әбелмәниһ Каргалый, Җибәтулла Салихов, Габделҗәббар Кандалий, Гали Чокрый, Яков Емельянов, Габдулла Тукай, Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәмиев... Октябрь инкыйлабыннан соң ижат иткән шагыйрьләрдән—Һәди Такташ, Гыйффәт Туташ, Хәсән Туфан, Муса Җәлил, Фатих Кәрим, Сибгат Хәким, Нури Арсланов, Әнвәр Давыдов, Сәжидә Сөләйманова... Бүгенге исән шагыйрьләрдән—Шәүкәт Галиев, Илдар Юзеев, Равил Фәйзуллин, Роберт Әхмәтжанов, Әхсән Баян, Ренат Харис, Гәрәй Рәхим, Рәдиф Гаташ, Рөстәм Мингалимов, Мөдәррис Әгъләмов, Зөлфәт, Роберт Миннуллин, Разил Вәлиев...

Антологиянен төзүчеләре, тәржемәчеләре, кереш мәкалә һәм искәрмәләр авторлары—милләттәшебез **Равил Бохараев** һәм **Давыд Маттеус**.

Бу антология турында тулырак рецензия-бәяләмә журналыбызның алдагы саннарында урнаштырылачак.

Рөстәм Фәйзуллин

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)